

Selected Writings of Aram Ter-Ghewondyan

The following materials are available at Internet Archive for reading online and/or downloading in various formats.

[The Arab Emirates in Bagratid Armenia](#), by Aram Ter-Ghewondyan. English translation of the Armenian original (Erevan, 1965) by N. G. Garsoian (Lisbon, 1976). A thorough study of Arab and Kurdish settlement in Armenia in the 7th-10th centuries by the renowned Arabist. Contents: The Sources, The Historiography of the Subject, The Creation of the First Emirates in Greater Armenia, The Emirates in the Bagratid Kingdom, The Emirates in the Period of Fragmentation of Armenia, The Struggle of the Bagratids of Ani against the Emirates, The Byzantine Offensive and the Armenian Emirates, The Internal Life of the Armenian Emirates. Includes chronological tables, genealogical charts, and a map.

Two volumes from the important series *Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին* *O'tar aghbyurnere" Hayastani ev hayeri masin* [Foreign Sources on Armenia and the Armenians] contain modern Armenian translations of Arabic sources, together with invaluable introductory studies and scholarly notes by Aram Ter-Ghewondyan.

[Ibn al-Athir](#) (Erevan, 1981), Aram Ter-Ghewondyan, translator and editor, in 445 pdf pages.

[Arab matenagirner T'-Zh darer](#) [Arab Authors of the 9th-10th Centuries] (Erevan, 2005), Aram Ter-Ghewondyan, translator, in 706 pdf pages.

Also available from this series: [Yaqut al-Hamawi](#), [Abu'l Fida](#), [Ibn Shaddad](#) (Erevan, 1965), A. T. Nalbandyan, translator and editor, in 366 pdf pages.

*

[Չորս ուսումնասիրություններ բանահյուսության վերաբերյալ](#) [Four Studies Relating to Folklore], by Aram Ter-Ghewondyan, in 41 bookmarked pdf pages. The four articles in this file were published by the great Ter-Ghewondyan between 1965 and 1986 in the journals *Patma-banasirakan handes* [Historico-Philological Journal] and *Lraber hasarakakan gitut'yunneri* [Bulletin of Social Sciences] in Erevan, Armenia. Contents: "Ara ev Shamiram" araspeli mi ardzagank'e" arab patmich' Masudu mot [An Echo of the Legend "Ara and Shamiram" in the Arab Historian Masudi], from *Patma-banasirakan handes* 4(1965), pp. 249-253, in 5 pdf pages; Aghjik Taroni zruys'e" XII dari arabakan aghbyurum [Tale of the Girl of Taron in a 12th Century Arab Source], *Patma-banasirakan handes* 3(1978), pp. 265-286, in 22 pdf pages; Karin-T'eodupolise" avandut'yan ev patmut'yan mej [Karin-Theodosiopolis in Folklore and History], from *Lraber hasarakakan gitut'yunneri* 3(1971), pp. 63-69; Musheghi vepe" arab patmagrut'yan mej [The Gestes of Mushegh in Arab Historiography], *Lraber hasarakakan gitut'yunneri* 6(1986), pp. 52-58, in 7 pdf pages.

[L'Arménie et la conquête arabe](#) by Aram Ter-Ghewondyan, from *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986), Dickran Kouymjian, editor, pp. 773-792, in 21 pdf pages

[Les familles féodales d'Arménie et leurs possessions héréditaires](#), from *Armenian Studies in Memoriam Haig Berberian* (Lisbon, 1986), Dickran Kouymjian, editor, pp. 89-104. in 17 pdf pages. This translation was made by M. Canard from Ter-Ghewondyan's Russian work *Armenia i arabskii xalifat [Armenia and the Arab Caliphate]* (Erevan, 1977), pp. 180-193, and concentrates on the eighth century.

Articles from *Պատմա-բանասիրական հանդես Patma-banasirakan handes [Historico-Philological Journal]* (Erevan, Armenia)

[«Հայոց իշխան»-ը արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում \[The "Prince of Armenia" During the Period of Arab Domination\]](#), 2(1964), pp. 121-134, in 14 pdf pages.

[Զաքարիայի և Իվանեի արաբատառ արձանագրությունը Անբերդում \[The Inscription of Zak'aria and Ivane in Arabic Script from Anberd\]](#), 1(1971), pp. 185-187, in 3 pdf pages.

[Սասունի 749-752 թվականների անհայտ ապստամբությունը խալիֆայության դեմ \[An Unknown Rebellion in Sasun in 749-752 against the Caliphate\]](#), 3(1971), pp. 196-203, in 7 pdf pages.

[Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը \[The Newly-Discovered Full Text of the Arabic Recension of Agat'angeghos\]](#), 1(1973), pp. 209-237, in 29 pdf pages.

[Հայ նախարարների հողատիրական իրավունքները VII—IX դարերում ըստ խալիֆայության պայմանագրերի \[The Armenian Naxarars' Land-Owning Rights in the 7th-9th Centuries According to Caliphal Treaties\]](#), 4(1974), pp. 20-34, in 15 pdf pages.

[Ագաթանգեղոսի խմբագրությունների հարցը ըստ Խորենացու տվյալների \[The Question of the Recensions of Agat'angeghos According to Xorenats'i's Data\]](#), 4(1975), pp. 129-139, in 11 pdf pages.

[VIII—IX դդ. մահմեդական իրավունքը՝ վաղ միջնադարյան Հայաստանի ուսումնասիրման աղբյուր \[Muslim Law of the 8th-9th Centuries as a Source for the Study of Early Medieval Armenia\]](#), 2(1976), pp. 75-88, in 14 pdf pages.

[Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը \[Chronology of the Ostikans of Arminiya\]](#), 1(1977), pp. 117-128, in 12 pdf pages.

[Թվականությամբ ժամանակագրությունը հայ պատմագրության մեջ \[The System of Chronology in Armenian Historiography\]](#), 1(1979), pp. 34-44, in 11 pdf pages.

[Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին \(Սուղուր\) \[The Zone of Arab Frontier Fortifications \(Souhour\)\]](#), 2(1981), pp. 134-149, in 16 pdf pages.

[703 թվականի ապստամբությունը Հայաստանում խալիֆայության դեմ \[The Uprising of 703 in Armenia against the Caliphate\]](#), 3(1982), pp. 33-45, in 13 pdf pages.

[Արևելքի երկրները V—XVIII դդ. հայ պատմագրության էջերում \[Eastern Countries in the Pages of Armenian Historiography of the 5th-18th Centuries\]](#), 4(1985), pp. 55-65, in 11 pdf pages.

[Le livre Arménien à travers les âges. Marseille, 1985](#), 1(1987), pp. 219-221, in 3 pdf pages.

[Սեբեոսի երկը որպես VII դարի Մերձավոր Արևելքի պատմության աղբյուր \[Sebeos' Work as a Source for the History of the Near East in the 7th Century\]](#), 1(1988), pp. 121-131, in 11 pdf pages.

Articles from the journal *Լրաբեր հասարակական գիտությունների* *Lraber hasarakakan gitut'yunneri [Bulletin of Social Sciences]* (Erevan, Armenia)

[Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում \[Armenia's Tax on Natural Products during the Arab Period\]](#) 2(1969), pp. 52-60, in 9 pdf pages.

[Կարին-Թեոդոսիոպոլիսը ավանդության և պատմության մեջ \[Karin-Theodosiopolis in Folklore and History\]](#), 3(1971), pp. 63-69.

[Հայ ժողովրդի իրավական վիճակը իսլամիզմի տիրապետության ընթացքում \[The Armenian People's Judicial Situation during the Domination of the Caliphate\]](#), 4(1975), pp. 74-88, in 15 pdf pages.

[Հաղբատի արաբերեն արձանագրությունը և Բագրատունի թագավորների տիտղոսները \[The Arabic Inscription at Haghbat and the Titles of the Bagratid Kings\]](#), 1(1979), pp. 73-80, in 9 pdf pages.

["Բժշկարան ձիոյ" երկի նորահայտ արաբերեն թարգմանությունը \[The Newly-Discovered Arabic Translation of the *Treatise on Healing Horses*\]](#), Զուգասգյան, Բաբկեն և Տեր-Ղևոնդյան, Արամ, 11(1985), pp. 63-68, in 6 pdf pages.

[Մունաջջիմ-Բաշիի XI-XII դարերի անանուն աղբյուրը Դվինի և Գանձակի Շադդադյանների մասին \[Munejjim Bashi's Anonymous 11th-12th Century Source about the Shaddadids of Dvin and Gandzak\]](#), volume 6 (1962), pp. 471-486, in 16 pdf pages.

Ter-Ghewondyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն *Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People]*, volume 2 (Erevan, 1984). Devoted to the third-ninth centuries.

[Bazhin G. Hayastann arabakan xalifayut'yan tirapetut'yan nerk'o ev hay zhoghovrdi payk'are" ankaxut'yan hamar VII-IX darerum \[Part 3. Armenia under the Domination of the Arab Caliphate and the Armenian People's Struggle for Independence in the 7th-9th Centuries\]](#), pp. 305-415, in 119 pdf pages. Contents include:

14. *Hayastani k'aghak'akan ink'nuruynut'yune" VII dari 30-90 akan t't'. [Armenia's Political Autonomy in the 30s-90s of the 7th Century].*

15. *Hay zhoghovrdi payk'are" xalifayut'yan ltsi dem [The Armenian People's Struggle against the Yoke of the Caliphate].*

16. *Hayastani varch'atnteskan ev iravakan vichake" VII d.-IX d. (ar'ajin kes) [Armenia's Administrative-Economic and Judicial Condition in the 7th Century through the First*

Half of the 9th Century].

17. *Pavlikyan sharzhume" Hayastanum VII-IX darerum [The Paulician Movement in Armenia in the 7th-9th Centuries]*, by H. M. Bartikyan.

Ter-Ghewondyan's writings from:

Հայ ժողովրդի պատմություն Hay zhoghovrdi patmut'yun [History of the Armenian People], volume 3 (Erevan, 1976). Devoted to the ninth-fourteenth centuries.

Ter-Ghewondyan's contributions are spread throughout the volume and include from Part 1: Chapter 4, **Arabakan amirayut'yunnere" Hayastanum [The Arab Emirates in Armenia]**; Chapter 6, **Taroni ev Arts'axi ishxanut'yunnere" [The Principalities of Taron and Artsakh]**. From Part 2: Chapter 17, **Bagratunyats' t'agavorut'yan petakan karge" [The State Structure of the Bagratids' Kingdom]**. From Part 4: Chapter 28, **Hayastani k'aghak'akan vichake" XII darum [Armenia's Political Situation in the 12th Century]**, and Chapter 30, **Hay gaght'avayrere" Merdzavor Arevelk'um [Armenian Emigrant Settlements in the Near East]**. The download is in 85 pdf pages: [Ter-Ghewondyan's Writings from Volume 3](#).

Also available at Internet Archive:

[Armenians and Byzantium](#)
[Medieval Armenian Kingdoms and Communities](#)

[Maps of Historical Armenia and Neighboring Lands](#)
[Maps of Asia Minor, the Caucasus, and Neighbors in Antiquity](#)

[Armenian Resource Guides at Internet Archive](#)

Compiled by Robert Bedrosian, 2019

This material is presented solely for non-commercial educational/research purposes

ՉԱՔԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ԻՎԱՆՆԻ ԱՐԱՐԱՏԱՌ ԱՐՁԱՆԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԱՆԲԵՐԴՈՒՄ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

1965 թ. Անրերդի հնագիտական պեղումների ժամանակ եկեղեցու արևմտյան կողմում հայտնաբերվել է մի արաբատառ արձանագրություն¹, քանդակված տուֆ քարի վրա, որի չափերն են (մոտավորապես)՝ 54,5×35 սմ: Քարը վերևի կողմից ջարդված է, ուստի արձանագրության սկիզբը զուցե վնասված լինի:

Արձանագրությունը դրված է երեք տողի վրա: Առաջին տողի տառերը մասամբ եղծված են: Սկզբի բառը հստակ կերպով կարդացվում է՝ ամիր: Հաջորդ բառի առաջին տառը՝ սինը իր երևյալ տառամենբրով հստակ կարդացվում է, ապա դալիս է բ տառի առամբ, որից հետո եկող սինը առանց տառամենբրի է, արաբական արագագրի սկզբունքով, որը թյուրիմացություն է ստեղծում և հավանաբար արդյունք է քանդակողի անփութության: Լամ-ալիֆի ներքին մասը պահպանվել է, իսկ վերևի մասը ջարդված է: Վերջապես բն տառը դրված է երկրորդ սինի վերևում: Այսպիսով ստացվում է **امير سينا**, որը հայկական արտասանության ազդեցության արդյունք է, քանի որ եթե դրվեր արևելյան լեզուներում (առաջին հերթին պարսկերենում) ընդունված ձևով, պիտի լիներ **امير سين**: ամիր սպահսալար, բայց ու տառը, ինչպես նաև երկրորդ սինից հետո երկար ա-ն այս արձանագրության մեջ կորել են:

Անրերդի արաբատառ արձանագրությունը:

Երկրորդ տողը սկսվում է դարձյալ ալիֆ տառով: Ի դեպ՝ երեք տողն էլ սկսվում են նույն այս ուղղագիծ ալիֆով՝ ստեղծելով ձևական համաչափություն: Սակայն երկրորդ տողի սկզբի ալիֆը իր տեղում չէ, եթե նկատի առնենք հաջորդ տառերը՝ քաֆ, ալիֆ, բն, յեի առամ և ալիֆ, որի ամբողջությունը տալիս է ամարիա **اماريا**: Պարզ է, որ սկզբի ալիֆի փոխարեն պետք է լինի զն, քանի որ այստեղ, անկասկած, Զաքարիա անունն է գրված: Սակայն ոչ միայն սկզբի զնն երկարելով ալիֆի է փոխվել (զուցե հանուն համաչափության), այլև բառի մեջտեղում մի

¹ Սույն արձանագրության լուսանկարը մեզ տրամադրել է Անրերդի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար Ս. Հարությունյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

ավելորդ ալիք կա, որովհետև արաբերենում Ջաբարիա անունը ընդհանրապես դրվում է հետևյալ ձևով՝ لا جبر: Այս տողի երկրորդ բառը կարդացվում է՝ Լյուանա կամ Խուանա, այսինքն Խվանե (արաբերենում վ հնչյունը չկա): Իվանի անվան վրա նույնից վերև կա մի թեք գիծ, որը պետք է համարել ֆաթհա ձայնանշանը՝ այսինքն կախ՝ ա: Այս ժամանակաշրջանից սկսած արաբական արձանագրություններում ձայնանշանները արդեն սովորական երևույթ են: Ձայնանշան դրված է միայն Իվանե անվան վրա, հավանաբար այն պատճառով, որ այս անունը անձանոթ է թե՛ մահմեդական, թե՛ նույնիսկ հայկական միջավայրում և կարիք է զգացվել ձայնանշանով ավելի հստակ դարձնել այն:

Քանդակող վարպետը ամեն կերպ ձգտել է արձանագրությունը ձախից և աջից երկար ուղղադիմ տառերով շրջապատել: Այս պատճառով նա ոչ միայն Ջսլաբիայի զեն ալիքի է վերածել, այլև հավանաբար Խվանեն դրել է Խվանա, որպեսզի վերջավորությունը լինի ուղղադիմ ալիք:

Երրորդ տողը դարձյալ սկսվում է ալիք տառով, ապա գալիս են լամբ, սադը (կոշտ ս), որից հետո քարը վնասված է, բայց կարծես թե բն տառը պետք է լինի: Ապա կարդացվում է վավ, նունի ատամ և յն: Ամբողջությունը կլինի ալ-ս[ր]ունի, որը կարդացվում է աւ-սւրունի: Թվում է, թե սկզբի ալը արաբերենի որոշիչ հոդն է, բայց ըստ էության դա քանդակողի կամ մեկ այլ անձնավորության կողմից կատարված պարզեցում է և այստեղ ամենայն հավանականությամբ պետք է լինի Ասւրունի կամ Արծւունի (արաբերենում ծ չկա և բնականաբար նրան փոխարինել է կոշտ ս-ն):

Այսպիսով, ամբողջ արձանագրությունը կարդացվում է (ուղղելով միայն երկրորդ տողի սկզբի ալիքը և փոխարենը զեն դնելով)։

امير سبصار
زكاريّا ابونا
الرونى

այսինքն՝

Ամիրսպասալար
Ջաբարիա Իվանա
Արծրունի

Արձանագրությունը դրված է արաբական նասխի գրածով, որը շատ հատկանշական է XIII դարի համար:

Ամիրսպասալար տիտղոսը Ջաբարին օգտագործել է զրեթե բոլոր արձանագրություններում: Դա այն տիտղոսն է, որ նա կրում էր իր հոր՝ Սարգսից հետո, որպես վրաց և հայոց զորքերի ընդհանուր սպարապետ: Արձանագրության մեջ Ջաբարի և Իվանի անունը ամիրսպասալար տիտղոսից հետո միասին հիշվելը հատուկ է նաև նրանց թողած հայերեն արձանագրություններին: Հռոմայրի արձանագրության մեջ դրված է. «Ի թուին Ուլջ ես ամիր սպասալար Ջաբարե եւ Իւանէ շինեցաք...»² Հայկական արձանագրություններում Ջաբարին հաճախ հիշվում է նաև Ջաբարիա ձևով. օրինակ, Հովհանավանքի 1207 թ. արձանագրության մեջ՝ «...ի ձեռն երկուց եղբարց հարազատաց Ջաբարիաի եւ Իւանէի»³:

Արձանագրության մեջ ամենատարօրինակ թվացողը Ջաբարի և Իվանի Արծրունի կոչվելն է: Հայտնի է, որ այլ արձանագրություններում (հայերեն) Ջաբարյանները իրենց կոչել են Բաղրատունի, ինչպես, օրինակ, Հաղարծինի արձանագրության մեջ (յազդէ Բաղրատունեան)⁴, սակայն Արծրունի չեն կոչվել:

Ըստ Վարդան պատմիչի, Ջաբարյանների նախնիները հարավային Հայաստանի կողմերից գաղթել են Տաշիր Ձորաղետ Բաղրատունի թագավորների օրոք և ստացել են խոշոունին որպես տիրույթ⁵, ապա նրանք. ըստ երևույթին, խնամիական կապերի մեջ են մտել Տաշիր Ձորաղետի Բաղրատունիների (Կյուրիկյան) հետ և այդ բանը նրանց հիմք է տվել բնկուղ րացառիկ դեպ-

² «Վիմական տարեգիր», կաղմեց Կ. Կոստանյանց, Պետերբուրգ, 1913, էջ 36:

³ Կ. Ղ ա ֆ ա դ ա ր յ ա ն, Հովհանավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1949, էջ 82:

⁴ «Վիմական տարեգիր», էջ 141:

⁵ «Մեծին Վարդանայ Բարձրերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական», Մոսկվա, 1861, էջ 181:

քերում, Բաղրատունի կոչվելու, թեև մեծ մասամբ նրանք արձանագրություններում տոհմանուն չեն օգտագործում: Բայց Զաքարիա և Հովհան (Իվան) կղրայրների մայրը՝ Սահակդուխտը, նրժրունի տոհմից էր և քույրն էր նշանավոր Ամիր Քուրդ իշխանի, որի անունով էլ նրկու եղ-լայրները հիշվում են պատմիչների մոտ: Կիրակոս Գանձակեցին նրանց մասին խոսելիս ավե-լացնում է. «Որդիք քեռ բարկալաշտ իշխանին Քրդին, որ ընդ այն ժամանակս իշխէր բերդին Կա-յենոյ և դաւառին...»⁶: Իվանէին Արծրունի մորեղբոր անունով է հիշում նաև Վարդանը, խոսելով Գետիկի վանքի մասին. «Գոր շինեալ էր հրամանաւ Իւանէի քեռորդոյ մեծի իշխանին Քրդին...»⁷: Զաքարիայի և Իվանի մայրը՝ Սահակդուխտ Արծրունին, Անիի Զաքարեի եկեղեցու ներսում թողել է հետևյալ արձանագրությունը. «Սուրբ եւ մեղսաքաւիչ պատարագն որ սմա կատարի Սահակդու-տո է ծնաւդի Զաքարէա եւ Իւսնէի թագաւորաց Հաոց...»⁸, որտեղ Արծրունի իշխանուհին բացա-հայտ կերպով ցույց է տալիս իր փառասիրությունը՝ երկու որդիներին էլ թաղավոր կոչելով: Գաղտնիք չէ, որ Զաքարյանները աննշան տոհմից էին և, բնականաբար, բարձր դիրքի հասնելուց ու մեծատոհմիկ իշխանուհիների հետ ամուսնանալուց հետո պիտի կոչուէին այդ տոհմերի ան-վանր: Ուստի, ինչպես Բաղրատունի անունն են հիշում իրենց արձանագրություններում, նույնպես և Արծրունի անունը կարող էին հիշել:

Զաքարիայի ու Իվանի անունները Արծրունի Ամիր Քուրդ իշխանի անվան հետ կապելու հե-տևանք կարելի է համարել նաև այն առասպելը, թե այս հայկական տոհմը ծագում է քի քուրդ աղվէ»⁹: Անկախ այն բանից, թե մեր այս վերջին ենթադրությունը ինչքանով կարող է համա-պատասխանել իրականությանը, համենայն դեպս Անբերդի արարատառ արձանագրության մեջ Արծրունի անվան հիշատակումը այնքան էլ տարօրինակ չպիտք է թվաև ըստ էության դա մի հե-տադրբական երևույթ է Զաքարյանների պատմության մեջ:

Այսուհանդերձ կարելի է նաև ենթադրել, որ արձանագրության սկիզբը ջարդված է և այս դեպքում կարելի է այլ կերպ կարդալ այն: Հավանական է, որ սկզբում եղած լինի հաղթեց կամ նման իմաստով մի այլ բառ (կամ բառեր), որից հետո գալիս է՝ Ամիրսպասալար Զաքարիա Իվա-նի, իսկ հաջորդող բառը դուցե համարենք ոչ թե տոհմանուն, այլ ուղիղ խնդիր, այսինքն նրա (նրանց) անունը, ում որ հաղթեցին Զաքարյանները:

Դժվար է ասել, թե Անբերդի նվաճումից (1196) հետո ո՞ր տարում է կանգնեցվել այս ար-ձանագրությունը: Անբերդի մոտ՝ Անտառուտ գյուղում գտնվում է հայերեն արձանագրությամբ մի խաչքար, որի վրա կարդում ենք.

Ի Ունթ (1200) թուական
ութինս ես Զաքար
եւ ամիր սպասալար Հա
յոց եւ Վրաց որդի մ
եծին Սարգսի առի զանա
ռիկ ամրոցս զԱնբերդոյ յաղախնայ
ծին որդոյն Հազարու որ⁹

• • • • •

Հենց այս աղախնածին որդիների դեմ տարած հաղթանակի առթիվ էր, որ կանգնեցվել էր նաև վերոհիշյալ արաբատառ արձանագրությունը նույն այդ հազարացիների (արաբների) լեզ-վով, որպեսզի տեղում մնացած մահմեդականները իմանան մեծ իրադարձությունը: Արաբական տիրապետության շրջանից և նրան հաջորդող բաղրատունյաց և այլ շրջաններից մեզ հասել են որոշ արաբերեն արձանագրություններ (Զվարթնոցում, Անիում և այլուր) զրված օտար տիրա-կալների կողմից, սակայն մինչև այժմ դեռ չկար հայ թաղավորի կամ իշխանի կողմից զրված որևէ արաբերեն (կամ արաբատառ) վիժագիր արձանագրություն: Եվ դա շատ բնական է. քանի որ բոլորովին էլ կարիք չկար օտարների լեզուն օգտագործելու: Սակայն լինում են առանձնահա-սուկ դեպքեր, երբ հայ տիրակալը քաղաքական որևէ կարևոր իրադարձություն հավերժացնելու համար հայկական արձանագրության կողքին հարմար է դաճում տեղագրել նաև օտար լեզվով արձանագրություն:

⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն, Երևան, 1961, էջ 210:

⁷ Վարդան, էջ 184:

⁸ «Դիւան հայ վիժագրութեան», 1 (Անի քաղաք), կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 57 (արձան. 171):

⁹ Այս խաչքարը սկզբնապես, հավանաբար, եղել է հենց Անբերդում: Ե. Տեր-Միսիսյան, Անբերդաձորի հնությունները և արձանագրությունները, «Էջմիածին», 1961, Ե. էջ 49:

ՍԱՍՈՒՆԻ 749—752 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՆՀԱՅՏ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

VIII դարի ասորի անանուն պատմիչի երկի մեջ (Դիոնիսիոս Տելլ-Մահ-րացուն վերագրված) կա լեոնականների 749—752 թթ. ապստամբության մի շատ հնտարբերական նկարագրություն: Ապստամբությունն ուղղված էր արաբական բռնապետության, և առաջին հերթին՝ իրենց անմիջական հարևան նիբրկերտի արաբների կամայականությունների և բռնությունների դեմ: Այստեղ չի հիշատակված Սասուն անունը, սակայն ապստամբության նկարագրությունը և մանավանդ այնտեղ հիշված տեղանունները կապվում են Սասունի հետ և կասկած չեն թողնում, որ խոսքը հայ լեոնականների ընդլվման մասին է: Հենց Սասուն անվան բացակայությունն է, ըստ երևույթին, պատճառ դարձել, որ այս նկարագրությունը պատմաբանների ուշադրությունից վրիպել է:

Դեպքերը տեղի են ունենում VIII դարի կեսերին (Օմայանների անկման տարիներին), երբ Միջագետքում ու Հայաստանում խառն իրավիճակ գոյություն ուներ: Ահա թե ինչ է պատմում այդ մասին վերահիշյալ սկզբնաղբյուրը¹:

Հունաց (կամ Սելեկյան) 1062 (750—751) թ. Մալֆերկատի (Նփրկերտի) ալարները սկսում են բռնություններ գործադրել լեոան քրիստոնյա բնակիչների նկատմամբ: Արաբ կառավարիչ Կրբ իբն Թաբիտը (Սաբիտ) գալիս է լեոնային Կուլաբ գավառը, կալանավորում նրա իշխաններին և նրանցից յոթ հոգու նույնիսկ սպանում: Այս դեպքերն անհանգստացնում են լեոնաստանի մյուս շրջանների նրանց ցեղակից եղբայրներին, և ահա Ֆիս (Փիս) գավառը դիմում է ինքնապաշտպանության: Շարժման գլուխ է կանգնում մի քաջ մարդ՝ Հովհան որդի Դադայի (Bar Dadai), որը տեղի բնակիչներից էր: Սա դիմում է լեոնականներին հետևյալ խոսքերով. «Իհր գիտեք, որ այժմ չկա թագավոր, որպեսզի սրանցից մեր վրեժը լուծի, և եթե թույլ տանք, սրանք կգերեվարեն մեզ և մեր ամբողջ ունեցվածքը կհափշտակեն»: Հովհանին ընտրում են ինքնապաշտպանության ղեկավար և սա մարդկանց տանելով տաճար, երդվել է տալիս, որ իր բոլոր հրամանները պիտի կատարեն ամենայն հնազանդությամբ:

Հովհանը կալմակեցւում է լեոնականների ղինված ուժերը, բաժանում հաղարյակների, հարյուրյակների, հիսնյակների ու տասնյակների, սպանեի կարգում. իսկ զավառի լեոնանցքների առջև պահակներ է նշանակում: Այդ նույն ժամանակ Մուղա անունով մի մարդ գալիս է Նփրկերտի արաբների մոտ և խոստանում, որ ինքը կարող է լեոան մեծամեծներին հաղթել և նույնիսկ նրանց գլուխները բերել: Բայց երբ խաբեությամբ գալիս է ապստամբների

¹ „Chronique de Denys de Tell-Mahre“, publ. et trad. par J. B. Chabot, Paris, 1895, էջ 46—49, 55:

մոտ, սրանք կռահում են նրա նպատակը և հարձակվելով կոտորում նրա մաքգկանց։

Արդեն երկու տարի էր, որ կառավարիչը (Կորե իրն Սաբիտը) ամրացել էր Կուլաբ ամրոցում և այնտեղից սպառնում էր շրջակա կողմերին։ Բանն այն էր, որ նրանցից ուղում էին աղատվել թե՛ լեռան քրիստոնյա ապստամբները, թե՛ Մայֆերկատի արաբները, իսկ վերջիններս դեռ նույնիսկ վախենում էին, որ նա կմխանս լեռան ապստամբներին։ Կառավարիչը ամուր հաստատվելով ամրոցում, իր զինված ջոկատներով հարձակվում է շրջակա գյուղերի վրա և հավաքած կողոպուտը բերում ամրոց։ Ասպատակելով էլուլ և Պաշպաշատ գյուղերը, նա շարադործություններ է անում, գերեվարում բնակիչներին և նրանց ամբողջ ունեցվածքը հափշտակում։

Տուժած գյուղերը դադարի լուր են ուղարկում Հովհանին՝ նրան օգնության կանչելով։ Հովհանը արագ դալիս է ու հասնում այն գյուղը, ուր գտնվում էր կառավարիչը իր մարդկանցով։ Հովհանն առաջարկում է նրան հեռանալ, բայց արաբները մերժում են և նա խիստ կոտորած է սարքում, որի ժամանակ կառավարիչը սպանվում է։

Սակայն լեռան մեծամեծներից մեկը՝ Ստեփանոս որդի Պողոսի, արաբներին խոստանում է Հովհանին մատնել։ Նա Հաղրո գյուղում հանդիպում է արաբ զորսուկու Աուֆին և պայմանավորվում են, որ Ստեփանոսը իր տունը կհրավիրի Հովհանին, իսկ արաբները նախօրոք պետք է դարան մտնեին նրա տան։ շուրջը։ Հովհանը Ստեփանոսի հրավերով նրա գյուղն է գալիս։ Սակայն բնակիչներից մեկը նախազգուշացնում է նրան վտանգի մասին։ Այս անգամ Հովհանը պորքով դալիս է Ստեփանոսի մոտ, ջարդում արաբներին, իսկ դավաճանը հաղթվ փախչում է և այլևս չի վերադառնում լեռը։

Դրանից հետո արաբների ու լեռնականների ընդհարումները չեն դադարում։ վերջիններս չեն թողնում, որ արաբները մուտք գործեն լեռնաստան։

Սակայն այդ ժամանակ լեռնականները հարված են ստանում հակառակ կողմից։ Կրիպոր անունով մի ուրտայացի (Ուրտայա) դալիս է նրանց դեմ մեծ բանակով ու հարձակվում Հարա գետի շուրջը ապրող մարդկանց վրա։ Հատերին սպանում։ Նման իրադրություն մեջ Սահիա լեռան բնակիչները համախմբվում են իրենց ուժերը և ապավինում Հովհանին։

Լեռնականները մի քանի տարի մնում են այս վիճակում մինչև որ 1063 (752—753) թ. Վերին Միջագետքի կառավարիչ Աբդալլահ իրն Մուհամմադը, իմանալով կատարված դեպքերի մասին, սուրհանդակ է ուղարկում Հովհանի մոտ և կանչում խառան։ Փոխարքան մեծ ուրախությամբ ընդունում է Հովհանին, պատվում, ընծաներ տալիս և նրան իր դավառի պետ նշանակելով՝ ետ ուղարկում։ Այդ ժամանակ Հայաստան էր մտել Սալիհ իրն Սալիհը։ Սա ամբողջ լեռնաստանից պատանդներ է վերցնում, որոնց պահում էր Մայֆերկատում, նույնպես Հովհանի վերադարձը խառանից։

Հովհանը վերադառնում է իր հետ բերելով մի գրություն, ըստ որի պատանդներին իրեն պետք է հանձնեին։ Սալիհը հանձնում է պատանդ կանանց, բայց քանի որ Մայֆերկատի արաբներից նվերներ էր ստացել, որպեսզի Հովհանից վրեժ լուծի, ապա բոլոր պատանդներին չի տալիս ասելով, որ այսօրվաղը կուղարկի մնացածներին։ Սակայն այգպես էլ չի ուղարկում և նրանց մեծ մասը դանադան հիվանդություններից մեռնում են։

Նրկար ժամանակ նա այգպես դանադաղում է, որովհետև առիթ էր որոնում

ոչ միայն նրանց, այլև Հովհաննիսն էլ կործանելու, որպեսզի գոհացնի Մայֆերկատի արաբներին: Ձերբակալվում է նաև Հովհաննը, սակայն նա կարողանում է սուրհանդակ ուղարկել Արդալլահին և վերջինից պատասխան է ստանում այն օրը, երբ հաջորդ առավոտյան Հովհաննը սպանվելու էր (խաչի վրա): Աղատվելով, նա իջնում է հառան: Սակայն Ստեփանոսը (որդի Պողոսի) աստծուց պատուհաս ստանալով՝ մեռնում է: Իսկ Հովհաննը կարողանում է փրկել բոլոր մնացած պատանդներին և վերադառնում լեռնաստան:

Այս ամբողջ նկարագրության մեջ հիշված տեղանուններից մի քանիսը հայտնի են Սասունում: Կուլաբը խուլբն է, այժմյան նույնանուն գավառում: Միքայել Ասորին նույնպես հիշում է Կուլաբը (Qoulab)², որպես նփրկերտի մերձակա հույկական քաղաք: Ուստի կասկած չի կարող, որ երկու ասորի պատմիչների Կուլաբը Սասունի խուլբն է, մանավանդ որ արաբ պատմիչների մոտ էլ հիշվում է Կուլբ (قلب)³ ձևով: Հազրոն, հավանաբար, Հազրուն է, իսկ Ֆիսը (Փիս) գուցե Փսանք գավառի անվան հետ կապվի, եթե հավանական համարենք նրա եղակի (արմատ) Փիս ձևը: Այստեղ հիշված Ուրտայան և Սահիան նույնպես: Տավրոսյան լեռների կողմերում են գտնվում: Միքայել Ասորին հիշում է Ուրտայան և Հանելթը որպես կողք-կողքի գտնվող գավառներ⁴: Ուրտայացիք հայեր էին, սակայն, ըստ երևույթին, խրթին բարբառ ունենալու պատճառով առանձին անուն ունեին: Գուցե հենց սբանք էին խոսում Ստեփանոս Սյունեցու հիշած «Չորբորդ-Հայեցի» բարբառով⁵: Իր ծանոթագրությունների մեջ այս բնագրի հրատարակիչ Ժ. Շարոն Սահիայի մասին գրում է, որ սա նշանակում է շոր լեռ և գտնվում է Տիգրիսի մոտերքում, Տավրոսի հարավային լանջերին՝ Արզնի, նփրկերտի, Ամիդի և Սամոսատի կողմերում⁶:

Լեռ արտահայտությունը հոմանիշ է «Տարոս լեռան» ձևին, որ գտնում ենք հայ մատենագրության մեջ⁷: Թուլմա Արծրունին Սասունի (Սիմ լեռ) և խուլթի մասին խոսելիս պարզապես «լեռան» է կոչում առանց տեղանվան (շուրջ զստորոտով լերինն)⁸: Իսկ սասունցի խութեցիք նրա մոտ պարզապես կոչվում են լեռնայինք, բնակիչք լերինն⁹:

Ահա այս նույն արտահայտությունն օգտագործում է նաև ասորի պատմիչը, որը Սասունը կոչում է լեռ (լեռնաստան), իսկ սասունցիներին՝ պարզապես լեռնականներ:

Ըստ Լույսյան, այս շարժումը հայ-ասորական էր, այսինքն՝ քրիստոնեական՝ ընդդեմ նվաճող մահմեդական արաբների: Հենց ինքը պատմիչը մի դեպքում հիշում է, որ Արդալլահի կառավարիչը լսեց, թե արաբները սիրիացիներին (ասորիներին) ինչպիսի շարիք են պատճառել, քիչ հետո գրում է, որ Սալիհ կոչված արաբը ներխուժեց Հայաստան և պատանդ վերցրեց լեռնականների մեծամեծներին և այլն: Ահա այս երկվությունը նույնպես պատճառնե-

² «Chronique de Michel le Syrien», ed. et trad. par J. B. Chabot, Bruxelles, 1963, (réimpr.) III, էջ 409.

³ «Recueil des textes relatifs a Sayf al-Daulah», ed. par M. Canard, Paris, 1934, էջ 77-78.

⁴ Michel le Syrien, II, էջ 187.

⁵ Nicolas Adontz, Denys de Thrace et les Commentateurs armeniens. Louvain, 1970, էջ 187.

⁶ Denys de Tell Mahre, էջ 49.

⁷ Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 107.

⁸ Թուլմայի վրդ. Արծրունու Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 119.

⁹ Նույն տեղում, էջ 119, 121.

րից մեկն է, որ պատմիչը ամբողջ շարադրանքի մեջ ապստամբներին պարզապես լեռնականներ է կոչում, իսկ գավառը՝ լեռ (լեռնաստան)։

Այս անորոշության հետևանքով Վ. Տոմաշեկը, որը Տեղի Մահրաջուն վերագրված պատմության այս փաստը ի միջի այլոց հիշատակում է, Հովհաննիս Համարում է ասորի¹⁰, թեև բնագրում ոչինչ ասված չէ Հովհանի ծագման մասին։

Սասունն ուներ իր ինքնուրույն կերպարը և մանավանդ իր ինքնուրույն բարբառը (խուժային)¹¹, որի մասին խոսում է Ստեփանոս Սյունեցին, իսկ Թովմա Արծրունին հատկապես շեշտում է այդ բարբառի ինքնատիպ և նույնիսկ անհասկանալի լինելը, լի օտար (հավանաբար ասորական) փոխառություններով և խրթին։ Այս բարբառի ենթաբարբառները իրարից մեծ չափով տարբերվում էին¹²։

Արաբական տիրապետության շրջանում (Օմայանների օրոք) Սասունը, այսինքն Սանասունը և Սալնոյ ձոր գավառները, մտնում էին Զազիրա ոստիկանության մեջ, ուստի ասորի պատմիչը նրանց մասին խոսելիս բավարարվում է միայն նրանց քրիստոնյա լինելը հիշելով, քանի որ հիմնականում մահմեդականներով բնակեցված Զազիրայում հայն ու ասորին մի ընդհանուր զանգված էին կազմում։

Աղձնիքում, մանավանդ նրա հարավային մասերում, ասորի տարրը VIII դարում դեռ ուժեղ էր։ Նփրկերտում և Արզնում, ինչպես նաև Ամիդում, կային եպիսկոպոսություններ, որոնք բավական աչքի էին ընկնում իրենց գործունեությամբ¹³։ VIII դարում հայերը Աղձնիքում ունեին երկու եպիսկոպոսական վիճակ՝ Ասորիք (Սանասունք) և «Մյուս Ասորիք» (Արզն)։ Սակայն արաբական ներխուժման հետևանքով նրանց ուժերը կենտրոնացած էին այս նահանգի հյուսիսային լեռնային շրջաններում, այսինքն Սասունում և նրա հարավային կողմերում։

Հայկական Տավրոսի վրա տեղավորված այս երկրամասի մասին մենք ստույգ պատմական տեղեկություններ չունենք մինչև 749—752 թթ. այս ապստամբությունը։ Ինչու հայ ժողովրդի կազմավորման ժամանակաշրջանից նրա օրրաններից մեկը հանդիսացող այս գավառը հնագույն դարերի խորքից պահպանել է Սանասարի մասին հերոսական վեպը, որի հնագույն հիշատակումներից մեկը գտնվում է ասորի Մար Ավգինի վարքում։ Մար Ավգինը այլ «եղբայրների» հետ գալիս է Հայաստան՝ Կարգու լեռան ստորոտը, որտեղ Հակոբ Մծրնացին վանք էր կառուցել, ապա գնում է Սարգուզա քաղաքը, որը կառուցել էր Սենեքերիմի որդի Շարասարը (Սանասարը)։ Շարասարը, գրում է վարքագիրը, նինվեդում իր հորն սպանելուց հետո վախել ու եկել հաստատվել էր այս վայրում, հիմնելով Սարգուզա քաղաքը։ Այստեղ էլ իր հոր պաշտամունքին նվիրված տաճար էր կառուցել։ Տվյալ դեպքում հավանաբար գործ ունենք Սանասարի ձեռքով Սասունի հիմնադրման մասին զրույցի նախատիպի հետ¹⁴։

¹⁰ Վ. Տոմաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները, Վիեննա, 1896, էջ 22։

¹¹ N. Adontz, նշվ. աշխ., էջ 187։

¹² Թովմա Արծրունի, էջ 121։

¹³ Michel le Syrien, III, էջ 404, 406, 500։

¹⁴ Հ. Մելքոնյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 80։

Օմայյան խալիֆայության լծի տակ ծանր էր քրիստոնյա ազգաբնակչության (ասորի, հայ և այլն) վիճակը Զազիրայում: Սակայն Աղձնիքի և Սասունի հայությունը նկղվում էր ոչ միայն խալիֆայության հարկային քաղաքականությունից, այլև տեղում հաստատված արաբական ցեղերի կամայականություններից: Վերին Միջագետքի նվաճումից հետո արաբական ցեղերը մուտք գործեցին այս երկիրը: Մուսուլի շրջանում հաստատվեցին Տաղլիբ (Ռաբիա ցեղախմբից) և այլ ցեղեր, որոնց անունով նահանգը կոչվեց Դիար Ռաբիա, Նդնսիայի շրջանում հաստատվեց Կայս ցեղը (Մուդար խմբից), որի անունով ամբողջ նահանգը կոչվեց Դիար Մուդար: Բաքր ցեղի մի մասը Սասանյան Իրանի պարտությունից հետո շարժվեց դեպի հյուսիս և մտավ Վերին Միջագետք: Այստեղ, Տիգրիսի միջին հոսանքի շրջանում, հաստատվել էր արզեն Տաղլիբ ցեղը, ուստի Բաքրի ստորաբաժանումը հանդիսացող Շայբան ցեղը իր ձանապարհը շարունակելով Տիգրիսի հոսանքն ի վեր, ժամանակի ընթացքում հասավ մինչև հայկական Աղձնիք նահանգը: Դիար Բաքրը Զազիրայի երեք նահանգներից մեկն էր և որպես կենտրոն ուներ Ամիգը (ուշ միջնադարում՝ Դիարբաքր կամ Դիարբեքիր)¹⁵:

Արշակունյաց թագավորության անկումից հետո, թեև Աղձնիքը պեկվեց Հայաստանից ու կցվեց Միջագետքին, այնուամենայնիվ, հայ տարրը իր ինքնուրույնությունը միշտ էլ պահպանել էր այս կողմերում: Սակայն երբ Սասունի հարավում արաբական ցեղերը գաղութների մի ամբողջ շղթա կազմեցին՝ Նփրկերտ, Ամիգ, Արզն, Բաղեշ և այլ քաղաքներում, և իրենց կամայականություններով նկղում էին ազգաբնակչությանը, լեռնականները ընդվզեցին: Սասունը սերտորեն կապված էր բուն Հայաստանի հետ: Մանազկերտի ժողովում (726) հայ Լախսկոպոսների հետ հիշվում է Սասունի (Սանասնայե) Սարգիս Լախսկոպոսը¹⁶:

747 թ. Աբու Մուսլիմի հակաօմայյան ապստամբությունը խորասանում հուզումների աղվանշան տվեց խալիֆայության մեջ: Նույն տարում ընդվզեց նաև Հայաստանը, որ ապստամբության գլուխ կանգնեցին Մամիկոնյանները, որոնց տիրությունը հարավում հասնում էին մինչև Սանասունը: Մամիկոնյան Գրիգոր ու Դավիթ Լղիսյանները գլխավորեցին պայքարը խալիֆայության դեմ և այս ընթացքում ընդհարվեցին իրենց մրցակից, խոյան և ապստամբության հակառակորդ հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու հետ: Ապստամբության գլխավոր կենտրոններն էին Հայաստանի արևմտյան գավառները: Դուրս բռնելով արաբներին Հայաստանի քաղաքային շրջաններից, Գրիգոր Մամիկոնյանը կարողացավ ամրանալ Կոռնո քաղաքում և այնտեղից հարաբերության մեջ էր տարբեր կողմերում ծագած ապստամբական շարժումների հետ¹⁷:

Բնականաբար, Մամիկոնյանների տրամադրությունները պիտի համակերպեին նաև Սասունի լեռնականներին: Ինչպես երևում է ասորի պատմիչի վկայությունից, ասիլը տվեցին Նփրկերտի արարները, որոնք, գուցե, Շայբան ցեղից էին: Նրանց կամայականությունների դեմ ընդվզող Հովհան իշխանը իր թիկունքում ունենալով ապստամբ Հայաստանը, նպաստավոր վիճակում էր. ըստ

¹⁵ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 51—53:

¹⁶ Michel le Syrien, II, էջ 497:

¹⁷ Ղևոնդյան վարդապետի Պատմութիւն, ՍՊԲ, 1887, էջ 118—124:

երևույթին, դս. իր նշանակությունն ունեցավ այն բանում, որ լեռնականները 3 տարի (749—752)¹⁸ անընկճելի մնացին, ի հեճուկս այն բանի, որ Չորրորդ Հայքի իշխաններին Դրիգորը (Ուրտայացի կոչված) ընդհարվեց լեռնականների հետ։ Նույնիսկ Աբբասյանների հաղթանակից հետո էլ լեռնականները պահպանեցին իրենց ինքնուրույն վիճակը, մասնավորապես որ Հովհաննեսը պաշտոնապես իշխան էր ճանաչվել իր գավառի վրա։ Բանն այն է, որ գրեթե նույն ժամանակ՝ 1065 թ. (753—754 թթ.) բյուզանդական զորավար Քուսանը (Չորրորդ Հայքի հայերից) արշավեց Սահիա լեռան շրջանը (Տավրոսյան լեռնաշղթա), իսկ հաջորդ տարում (754—755) նա հոռոմներից և ուրտայացիներից (IV Հայքի հայերից) լուղկացած իր զորքով ասպատակեց Հանդիթ գավառը, որտեղ Ջադիրայի կողմերից նրա դեմ դուրս եկան արաբական զորքեր, սակայն խիստ պարտություն կրեցին¹⁹։

Աղձնիքը թեև պաշտոնապես համարվում էր Ջադիրա ոստիկանության մեջ, այնուամենայնիվ, ըստ էության, սերտորեն կապված էր բուն Հայաստանի (Արմինիա ոստիկանության) հետ։ Հետաքրքրական է նշել, որ X դարի արաբ աշխարհագրագետ Իբն Հաուկալը նվիրկերտի (Դիարբաքրի) մասին ասում է, որ, թեև սա Ջադիրայի մասն է կաղմում, այսուհանդերձ գիտակ մարդկանց մեծ մասի կարծիքով, Հայաստանի մեջ է մտնում²⁰։ Համենայն դեպս, VIII դարի երկրորդ կեսում գեո «Սիմն լեռը» Ջադիրայի կաղմում էր, ինչպես վկայում է Հովհաննես Դրասխանակերտցին։ Այս կողմերի եպիսկոպոսն էր Սիոն Բավոնացին, որը «ցամաքած աղբյուրը ջրաբուխ դարձնելով, հիացրել էր Սուլայման կառավարչին»։ Սա հետագայում Արմինիայի ոստիկան դարձավ, իսկ Սիոն Բավոնացին՝ Հայոց կաթողիկոս²¹։

VIII դարի վերջում և մասնավոր IX դարի առաջին կեսում, երբ Աշոտ Մսակերի օրոք հարևան անցավ Բագրատունիներին, իսկ Բագրատ Բագրատունին, որը Հայաստանի, Վիրքի ու Աղվանքի իշխանաց իշխանն էր (պատրիկների պատրիկ), նստավայր ընտրեց Տարսնը, Սասունը ամբողջովին դարձավ Տարսնի Բագրատունիներին ենթակա տիրույթներից մեկը և վարչականորեն մտավ Հայաստանի կաղմի մեջ։ Արար աշխարհագրագետ Յակուտը հիշելով Քալբ Քաֆան (كالك كافان) տեղանունը, նրա մասին գրում է. «Մուֆարիհինի և Հայաստանի միջև մի վայր է։ Այնտեղ էր ապրում Իբն Բագրատ պատրիկը։ Այնտեղից բխում է մի գետ, որը թափվում է Տիգրիսի մեջ»²²։ Հ. Նալբանդյանը այստեղ բւղում է տեսնել Գլակ անվան աղավաղումը, այն կապելով Գլակի (Ս. Կառապետ) վանքի հետ՝ հին Աշտիշատի վայրում, Արածա-

¹⁸ Սասունի ապստամբության նկարագրության սկզբում թարգմանիչը 1062 թ. կողքին փակագծերի մեջ գրել է 749—750, սակայն սա ժամանակագրական աղյուսակներին չի համապատասխանում, որտեղ 1062-ի դիմաց պետք է լինի 750—751։ Տե՛ս V. Grumel. La chronologie, Paris, 1958, էջ 249։ Մենք նկարագրության մեջ ուղղել ենք այս թվականը, այսուհանդերձ կարծում ենք, որ ապստամբությունը 749—750 թթ. պետք է եղած լինի, քանի որ ասորի պատմիչը այն դնում է Արբասյանների հաղթանակից առաջ։ Բացի դրանից, ղեպքերի նկարագրությունը դեռ նոր սկսած՝ պատմիչը հիշում է, որ արդեն երկու տարի էր անցել, որ կառավարիչը ամրացել էր Կուլար ամրոցում։ Բոլոր ղեպքերում հազիվ թե ապստամբության սկիզբը Աբբասյանների հաղթանակից հետո եղած լինեի։

¹⁹ Denys de Tell-Mahré, էջ 56—57։

²⁰ «Opus geographicum auctore Ibn Hauqal», Lugd. Bat., 1938, II, էջ 344։

²¹ «Պատմության Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 135։

²² «Jacut's geographisches Wörterbuch», Leipzig, 1924, IV, էջ 300։

նիի հովտում²³, Սակայն Յակուտի այն խոսքերը, թե այստեղից բխում է մի գետ, որը թափվում է Տիգրիսի մեջ, կասկած չեն թողնում, որ այս վայրը Սանասունք գավառի կողմերում է, որտեղից իրոք սկսվում են Տիգրիս թափվող դետեր: Հավանաբար, Քալթ Քաֆանը քաղաք Կապանի²⁴ աղավաղումն է: Համենայն դեպս սա վկայում է, որ Ռազարատ Բազրատունին և նրա որդիները փշխում էին ոչ միայն Տարոնում, այլև լեռնային Սասունում:

Ինչպես 850 թ. Սասուն-Խույթի ապստամբությունը, այնպես էլ նրան նախորդող 749 թ. այս շարժումը ևս, հավանաբար, պետք է որ իր արձագանքը գտած լինեն մեր հերոսական վեպի մեջ: Իհարկե, երկու ապստամբություններն իրար հետ չենք կարող համեմատել, քանի որ 850 թ. ապստամբությունը ընդ որովից այլ նշանակություն է ունեցել մեր պատմության մեջ: 749 թ. ապստամբությունը համեմատաբար համեստ տեղ ունի, մանավանդ որ, մասամբ մեկուսացած է եղել մեր աղգային կյանքից և հանդես է եկել որպես հայ-ասորական մի շարժում՝ արաբական բռնապետության դեմ:

НЕИЗВЕСТНОЕ ВОССТАНИЕ 749—752 ГОДОВ В САСУНЕ ПРОТИВ ХАЛИФАТА

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Р е з ю м е)

В сочинении сирийского историка VIII в. (приписываемом Дионисию Теллахринскому) приведены подробные сведения о восстании в армянской горной области Сасун, находящейся на юго-западе Армении, против халифата. По той причине, что историк вместо «Сасуна» употреблял выражение «гора» (горная область) либо название Армении, интересные сведения это не привлекали внимания исследователей. Между тем ознакомление с этим источником показывает, что в 749 г. во входящих (при Омейядах) в состав Джазиры юго-западных районах Сасуна вспыхнуло восстание против халифата, возглавляемое местным князем Иоанном, сыном Дадаи. Иоанну удалось не только разбить врагов, но и защитить районы своего горного Сасуна от нападений арабов Майафарикина. В 752 г. он был признан правителем Джазиры как владетель своей области.

Описываемые средневековым историком события были частью мощного антиарабского восстания, прокатившегося в Армении в 747—750 гг. Юго-западные и западные области страны являлись основными районами этого освободительного движения. Сама область Сасун в дальнейшем (I пол. IX в.) окончательно вошла в состав Армении и считалась владением таронских Багратидов.

²³ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», կազմեց Հ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 195:

²⁴ Սա չի կարող լինել Կապան Մազեեր (Լուսաթառիճ) Արաժանիի գեաարերանում (Ս. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 54), որը ընդ որովից չի համապատասխանում վերահիշյալ նկարագրությանը:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ

Բանասիրության մեջ երկար ժամանակ հայտնի էր Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» միայն մեկ խմբագրությունը, որի հայերեն բնագիրը (այսուհետև՝ Ա. Հայ.) լույս տեսավ զեռ 1709 թ. և մինչև 1909 թ.¹ Բազմաթիվ հրատարակություններ ունեցավ Ագաթանգեղոսի հունարեն թարգմանությունը² (այսուհետև՝ Ա. հուն.) նույնպես հայտնի է մի քանի հրատարակություններով։ Այժմ հայտնի է նաև արաբերեն թարգմանությունը (այսուհետև՝ Ա. ար.)։

Ագաթանգեղոսի «Պատմությունից» համառոտ թարգմանություններ են կատարված մի քանի լեզուներով (հունարեն, արաբերեն, լատիներեն, հաբեշերեն, վրացերեն, սլավոներեն)³, ու թեև մինչև անցյալ դարի վերջը թվում էր, թե սա է Հայոց Դարձի միակ պատմությունը⁴, այսուհանդերձ, Գեորգ Ասորու նամակում Ագաթանգեղոսի պատմության մասին տրված հակիրճ նկարագրության համեմատությունը այս խմբագրության հետ ցույց էր տալիս, որ ասորի մատենագիրը այլ խմբագրությունից է քաղել իր տեղեկությունները, սակայն հայտնի չէր, թե ո՞րն է այն։

Հայագիտության մեջ մի մեծ նորություն էր 1902 թ. Ն. Մառի կողմից հայտնաբերված Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրությունը, որի համեմատությունը մեզ հայտնի բնագրի հետ բացահայտորեն ցույց տվեց, որ թեև նյութը հիմնականում նույնն է, այսուհանգերձ նորահայտ խմբագրությունն անկախ է և ինքնուրույն։

Ն. Մառի հայտնաբերած Սինայի (Եգիպտոս) Ս. Կատարինե վանքի ձեռագիրը (Sin. ar. 460 պարունակում է մի քանի երկեր, որոնց մեջ առաջինը այս արաբերեն Վարքն է (այսուհետև՝ Վ. ար.)⁵։ Ձեռագիրը սկզբից ու վերջից պակաս է, և մեր արաբական խմբագրությունը զբաղեցնում է 1ա—35բ էջերը։ Դրված է մագաղաթի վրա ու թեև անթվական է, բայց ըստ գրչագրական հատկանիշների (քուֆի, մասամբ հակված նասխի գրության) X դարից ավելի ուշ չէ։ Ձեռագիրը պարունակում է Ագաթանգեղոսի պատմության հետևյալ հատվածների նյութերը՝ Գրիգորի վկայաբանության մի մասը, Հոփսիմյանց վկայաբանությունը, Գրիգորի քարոզն ու տեսիլքը, Վարդապետությունից մի փոքրիկ մաս և Դարձի պատմությունը։ Արաբական այս թարգմանության ժամանակը Ն. Մառը որոշում է IX դար։

Հրատարակելով այս արաբերեն բնագիրը ուսերեն թարգմանությամբ, Ն. Մառը նույն գրքում տվել է մի արժեքավոր ուսումնասիրություն, ուր Ագաթանգեղոսի պատմության հետ կապված բանասիրական հարցեր է լուծել։ Սակայն ձեռագիրը սկզբից պակաս լինելով, բնականաբար, պիտի խանգարեր ամբողջական մի տեսություն զարգացնելու, քանի որ հայտնի չէր, թե ընդհանրապես

1 «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Կանայանց, էջմիածին-Տփղիս, 1909։

2 Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu hrsg. P. de Lagarde. Göttingen, 1887.

3 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական նոր խմբագրությունը, Երևան, 1968, էջ 5—19, 42—44։

4 Ագաթանգեղոսի պատմությունը հիմնականում ունի հինգ խոշոր հատվածներ՝ Խոսրովի ու Տրդատի պատմությունը, Գրիգորի վկայաբանություն, Հոփսիմյանց վկայաբանություն, Գրիգորի քարոզն ու տեսիլքը և Դարձ աշխարհիս Հայոց։ Այս բոլորի մեջ Վարդապետությունը մի ինքնուրույն գիրք է, որն իր ծավալով զբաղեցնում է ամբողջի կեսը։

5 Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (арабская версия), СПб., 1905.

ի՞նչ նյութեր է ունեցել այս նոր խմբագրությունը, որն ըստ Ն. Մառի, անկասկած, հունարենից էր թարգմանված: Համենայն դեպս, հենվելով այս նոր խմբագրության վրա, Ն. Մառը կարողացավ հաստատ կերպով ցույց տալ, որ մեզ հայտնի Ագաթանգեղոսի պատմությունից բացի եղել է մեկ այլ խմբագրություն:

Ն. Մառի ենթադրությունը հունական խմբագրության գոյության մասին հաստատվեց, երբ 1946 թ. Ժ. Գարիտը հրատարակեց էսկուրիալի (Իսպանիա) մատենադարանում իր հայտնաբերած հունարեն խմբագրությունը (այսուհետև՝ Վ. հուն.): Դա գտնվում էր 1107 թ. կրող մագաղաթյա ձեռագրում: Նորահայտ ձեռագիրը պարունակում էր Գրիգորի վկայաբանությունից սկսած Ագաթանգեղոսի բոլոր մնացած հատվածները: Համեմատելով Վ. ար. այս հունականի հետ, Ժ. Գարիտը գտնում է, որ արաբական իր որոշ մասերով (մանավանդ Դարձի պատմությունը) ուղղակի այս հունական խմբագրությունից է թարգմանված: Իհարկե, սա արժեքավոր նվաճում էր, բայց Վ. ար. էությունը և ծագումը դարձյալ մնում էր անորոշ, քանի դեռ չկար նրա ամբողջական ձեռագիրը: Ժ. Գարիտը այս հունարեն բնագրի հրատարակության հետ տվեց Վ. ար. լատիներեն թարգմանությունը (պարբերությունների նոր թվահամարներով), համեմատելու նպատակով, և այս բոլորին առնթեր՝ մի արժեքավոր ուսումնասիրություն: Նա բազմաթիվ փաստերով ապացուցեց, որ իր հրատարակած Վ. հուն. մեզ չհասած մի հայերեն բնագրից է թարգմանված:

Այսպիսով, բանասիրության մեջ գոյացավ մի նախնական պատկեր Ագաթանգեղոսի այն անհայտ խմբագրության մասին (Վարք), որի հայերեն բնագիրը դեռ հայտնի չէ, բայց կային հունարեն և արաբերեն թարգմանությունները և լուրջ ուսումնասիրման նյութ էին դարձել:

Շուտով հայտնաբերվեցին նաև նոր ձեռագրեր, որոնք այս Վարք կոչված խմբագրությանն են առնչվում: 1961 թ. Հ. Ֆ. Հալկինը Օքսֆորդյի (Հարավսլավիա) ազգային թանգարանում հայտնաբերեց մի նոր հունարեն ձեռագիր⁷, որը խառնածին բնագիր է (այսուհետև՝ Վ. օքս.) և միջանկյալ օղակ՝ Ագաթանգեղոսի մեզ հայտնի խմբագրության և նրա մյուս խմբագրության (Վարքի) միջև: Այս բնագիրը հրատարակվեց Ժ. Գարիտի կողմից 1965 թ.: Վերջապես 1971 թ. Մ. Վան էսբրոեքի ջանքերով Փարիզում լույս տեսավ ևս մի նոր բնագիր՝ Երուսաղեմի Հակոբիկ ասորիների Ս. Մարկոս վանքի քարշունի (ասորատառ արաբերեն) մի ձեռագիր⁸, որը, ինչպես նրանում նշված է, ասորերենից է արաբերենի թարգմանվել (այսուհետև՝ Վ. քրշ.): Սա պարունակում է Ագաթանգեղոսի պատմության հիմնական նյութերը բոլորովին այլ խմբագրությամբ և նույնպես Վարք⁹ կոչված խմբագրությանը (կամ խմբագրությունների խմբին) է առնչվում:

Այսպիսով, արդեն հայտնաբերված է չորս բնագիր (երկուսը հունարեն, երկուսը արաբերեն), որոնք մեկ ընդհանուր շրջանակի մեջ են մտնում, բայց ոչ մեկը մյուսի հետ ամբողջովին չի համընկնում, իսկ ամենից առաջ հայտնաբերվածը՝ Վ. ար. բնագիրը, մնում էր պակասավոր:

1972 թ. հուլիսին Բեյրութի ամերիկյան համալսարանի գրադարանում Սինայի վանքի ձեռագրերի մանրաթափվածքների մեջ մեզ հաջողվեց գտնել Վ. ար. ամբողջական ձեռագիրը (Sin. ar. 455): Սա XII դարի թղթե ձեռագիր է, որը պարունակում է մի քանի երկեր: Ձեռագիրն ունի 400 թերթ, 20×13,5 սմ չափսերով: Նրա պարունակած նյութերը կարելի է երեք մասի բաժանել: Առաջին մասը Ճառեր կամ Քարոզներ են տարբեր հեղինակներից (օրինակ, Հովհան Դամասկեցի և մանավանդ Հովհան Ոսկեբերան, որից կա ութ ճառ): Ապա գալիս է երկու վարք, որոնցից առաջինը

⁶ G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Vatican, 1946 (Studi e testi 127):

⁷ G. Garitte, Une Vie grecque inédite de Saint Grégoire d'Arménie, Analecta Bollandiana, t. 83, fasc. 3—4, Bruxelles, 1965.

⁸ M. Van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, „Revue de Etudes Arméniennes“, VIII, Paris, 1971.

⁹ «Վարք» բառը թեև կարող է լրիվ շարտահայտել այս խմբագրության էությունը, այսուհանդերձ, նկատի ունենալով, որ Ժ. Գարիտը, Ն. Ակիսյանը և շատ մամանակակից բանասերներ այս բառն արդեն որդեգրել են, խառնաշփոթությունից խուսափելու համար մենք ևս Վարք ենք կոչում այս խմբի բոլոր խմբագրությունները (հունարեն Վարք, արաբերեն Վարք, Օքսֆորդյի Վարք և Քարշունի Վարք, ըստ արդեն ընդունված ձևերի): Ըստ այս նույն սկզբունքի, Ագաթանգեղոսի մեզ հայտնի խմբագրության թե՛ հայերեն բնագիրը, թե՛ թարգմանությունները կոչվում են հետևյալ ձևով՝ հայերեն Ագաթանգեղոս, հունարեն Ագաթանգեղոս և արաբերեն Ագաթանգեղոս:

Գրիգոր Լուսավորչինն է (Վ. ար.): Ձեռագրի երրորդ մասը Աստվածաշնչից որոշ մասեր է պարունակում (Գիրք Ելից և այլն):

Ձեռագրի վերջում չկա հիշատակարան կամ թվական, քանի որ վերջին էջերը պակասում են: Գրության ձևը XII—XIII դարերին հատուկ նախի է: Թեև գիրը հստակ է, բայց շատ էջեր վերևից (Լջերի իրար հանդիպման կողմում) վնասված են, և գրությունը ջնջված է:

Ագաթանգեղոսի արաբական խմբագրությունը (Վ. ար.) զբաղեցնում է այս ձեռագրի 119բ—198ա էջերը: Համեմատելով Ն. Մառի հրատարակած ձեռագրի հետ, գտանք, որ սա նույն ձեռագիրն է (գլխական շնչին տարբերություններով), միայն քեզ ամբողջական է և ունի նրա սկզբնական պակասող մասը: Այդ սկզբնական մասը մեր ձեռագրում զբաղեցնում է 25 էջ (119բ—131բ):

Այս նորահայտ էջերը պարունակում են Ագաթանգեղոսի պատմության հետևյալ մասերը (ըստ հայկական գրաբար բնագրի):

«Ստիպելն Տրդատայ զսուրբն Գրիգոր պաշտօն տանել Անահտական պատկերին և հրաժարումն նորա և պատասխանի առ արքայ (պարբ. 48—67):

Սպանալիք Տրդատայ և առաջին շարժարանք սրբոյն Գրիգորի. գայլ ի բերան շառաշեղջ աղի ի վերայ ողին. գելոցք կրծից (պարբ. 68—73):

Երկրորդ շարժարանք. կախելն գլխիվայր, ծխել ի ներքոյ աղբ և գան բրօք դալարովք: Աղօթք Գրիգորի ի կախաղանին (պարբ. 74—98):

Երրորդ շարժարանք. կոճեղք փայտից ըստ ուրբի խոտոտաց ոտիցն սյնդեալք առատակօք: Չորրորդ շարժարանք...» (պարբ. 99—103):

Վ. ար. ունի հետևյալ վերնագիրը «Սա վարքն է սուրբ Գրիգորիոսի (Աղրիղուրիոս), որն ուսուցանեց Հայաստանում (Արմինիա) և նրա գավառներում: Նրա բարեխոսությունը պահպանի մեզ, ամեն»: Դրանից հետո սկսում է «Խոսքով և Տրդատ» հատվածի շատ հակիրճ շարադրանքը:

Վ. ար. նորահայտ էջերի համեմատությունը Ա. հայ. և Վ. հուն. հետ ցույց է տալիս նրա մերձակցությունը հայկականին: Հունականից նա բոլորովին հեռու է, թեպետև հայկականի հետ չի նույնանում: Այսուհանդերձ, երբ համեմատում ենք Վ. ար. այս էջերը Ա. ար. հետ, տեսնում ենք, որ նրանից նույնպես բոլորովին հեռու է իր բառապաշարով ու ոճով:

Մեր ասածը պարզ դարձնելու համար բերում ենք երկու նմուշ, տալով նույն հատվածը նախ Ա. հայ., ապա մեր արաբերեն ձեռագրից և վերջապես Վ. հուն.:

ա) Ա. հայ. (պարբ. 69).

Եւ ետ կապել զնա ձեռս յետս և արկանել գայլ ի բերան նորա և ետ կախել շառաշեղս աղի ի վերայ ողին նորա և տալ գելոցս կրծից նորա և արկանել առասանս ի կապս կրծից գելարանացն, կապել և համբառնալ ի բարձրաւանդակ տանիս ապարանից որմոյն մեքենայիք: Եւ կայր պրկեալ կապեալ այնպէս զաւուրս եօթն:

Ձեռ. 124բ.

Շատ զայրացալ թագավորը և հրամայեց, որ ձեռքերը ետևը կապեն, բերանին սանձ դնեն: Սոժոռակին աղի բեռ դրեցին, կրծքին զոտիով կապեցին և պարաններով [կապած] վերև բարձրացրին մեքենաներով: Այս վիճակում կախված մնաց յոթ օր:

Վ. հուն. (պարբ. 12).

Այն ժամանակ նա հրամայեց բարձր կախել սրբին, քերել նրա մարմինը, աղ դնել ու քացախ թափել: Եվ թշվառականը հրամայեց, որ այդ ամենասարսափելի պատիժը տևի երեք օր:

բ) Ա. հայ. (պարբ. 74).

Եւ յետ այսորիկ հրամայեաց կախել զնա գլխիվայր զմիոյ ոտանէն զի մինչ դեռ կայցէ գլխիվայր՝ ծխեսցեն ի ներքոյ նորա աղբ, և արբցէ գան սաստիկ բրօք դալարովք. եւ տանջեցին զնա տասն այր ըստ հրամանի թագաւորին. և կայր նա կախեալ այնպէս աւուրս եօթն:

Ձեռ. 126ա.

Թագավորը լցվեց զայրույթով ու հրամայեց, որ մեկ ոտքից գլխիվայր կախեն, նրա տակը աղբ վառելով ծուխ առաջացնեն ու գանահարեն գավազաններով: Կատարեցին այն և նրան հաջորդաբար տասը տղամարդ ծեծեցին, ինչպես հրամայել էր թագավորը: Այսպես կախված մնաց յոթ օր:

Վ. հուն. (պարբ. 14).

Թագավորը, տեսնելով սուրբ Գրիգորիոսի տոկունությունը և պատրաստակամությունը, լցվեց զայրությամբ, և հրամայեց սրբին կախել անկոտորից, վառել աղբ և քթին ծխարկել, որպեսզի շնչելով զարշահոտությունը մեռնի:

Այժմ, երբ Վ. ար. ամբողջովին ունենք ձեռքի տակ, կարելի է ավելի որոշակիորեն խոսել նրա ծագման սասին: Այս ասպարեզում Ժ. Գարիտը չորս սլոյտումներ է կատարել և առայժմ պարզված է, որ Վ. ար. մի մասը Վ. օքր. թարգմանությունն է, մի ան մասը Վ. հուն. է թարգմանված, իսկ կան նաև անորոշ հատվածներ¹⁰: Նորահայտ էջերը համեմատելով գոյություն ունեցող խմբագրությունների հետ, մենք եկանք այն եզրակացության, որ դրանք ևս մասամբ վերջին դասին են պատկանում:

Այսպիսով, կարելի է ներկայացնել հետևյալ համեմատական տախտակը.

Վ. ար. մասերը (պարբերություններով)	Ծագումը
Նորահայտ էջեր և 1—24 (Գրիգորի վկայաբանություն և Հոփսիմյանց վկայաբանության մի մասը)	
25—44 (Հոփսիմյանց վկայաբանության մնացած մասը և Գրիգորի քարոզի մի մասը)	Վ. օքր. 76—95ա
45—59 (Գրիգորի քարոզը)	Վ. հուն. 68—82
60—62	
63—79 (Գրիգորի Քարոզի մնացած մասը)	Վ. օքր. 96—113
80—161 (Դարձ աշխարհիս Հայոց)	Վ. հուն. 87—173
162—166 —»—	
167—185 —»—	Վ. հուն. 174—192
186—187 —»—	
188 (Վերջաբան)	Վ. հուն. 199

Վ. ար. առաջին կեսը (մինչև պարբ. 79) մեծ մասամբ ծագում է Վ. օքր.: Դեռ անորոշ է մնում միայն սկզբից մինչև պարբ. 25 և պարբ. 60—62, որը Վ. օքր. չունի: Այս ծագումն անորոշ հատվածները (մանավանդ սկզբնական մասը) Ա. հայ և Ա. հուն. այնքան մոտիկ են, որ կարելի է ենթադրել, թե պարզապես փոքր կրճատումներով վերցված են Ազաթանգեղոսի մեզ հայտնի խմբագրությունից:

Սկսած պարբ. 80-ից, այսինքն Հայոց դարձի պատմության սկզբից, արդեն Վ. ար. թարգմանված է Վ. հուն.: Կան երկու փոքր հատվածներ (162—166 և 186—187), որոնք Վ. հուն. մեջ չկան և անորոշ է, թե որտեղից են ծագում: Այստեղ ևս, ելնելով այն մոտիկությունից, որ Վ. ար. այս հատվածներն ունեն Ա. հայ. հետ, կարելի է կրկին ենթադրել, որ սա էլ փոքր կրճատումով վերցված է մեզ հայտնի հայերեն բնագրից:

Այսպիսով, Վ. ար. ունի հիմնականում երկու աղբյուր՝ Վ. օքր. և Վ. հուն., իսկ բացի դրանից, հավանաբար, նաև Ա. հայ.:

Արաբական խմբագրության (Վ. ար.) նորահայտ էջերը, լինելով նրա սկզբնական մասը, մեզ հիմք են տալիս Վարք կոչված խմբագրությունների խմբի մեջ որոշել Ազաթանգեղոսի առաջին հատվածի (խոսքով և Տրդատ) վիճակը: Այս խմբի մինչ այժմ հայտնի խմբագրությունների մեջ սույն հատվածը այս կամ այն չափով կա, սակայն ակներև է, որ աշխարհիկ բովանդակություն

¹⁰ G. Garitte, Vie grecque, էջ 241—242.

ունեցող այս նյութը նրանց համար երկրորդական նշանակություն ունի: Վ. հուն. այն բոլորովին չունի և այդ մասին երկու խոսքով հիշվում է վերջին մասում. Վ. ար., ինչպես տեսանք, շատ հակիրճ ձևով ամփոփում է ամբողջ նյութը, իսկ Վ. օքր. (այժմյան վիճակում) այս հատվածը պարզապես արտագրված է հենց Ա. հուն.: Բացառություն է կազմում առերեսներից թարգմանված Վ. քրշ., որը պարունակում է այն ամբողջովին:

Այժմ ձեռքի տակ ունենալով Վարք կոչված խմբագրությունների խմբից չորս բնագիր (Վ. հուն., Վ. ար., Վ. օքր. և Վ. քրշ.), կարելի է ավելի պարզ ձևով դնել խմբագրությունների այս խմբի ծագման, այսինքն մեզ չհասած հայկական բնագրի էության հարցը:

Ագաթանգեղոսի այս «կորած» հայկական խմբագրության հարցում մեծ չափով մեզ օգնում է Մովսես Խորենացին: Նրա Պատմության մեջ երկրորդ գրքի Կէ գլխից մինչև այդ գրքի վերջը առատորեն մեջբերված են Ագաթանգեղոսից քաղված տեղեկությունները: Հենց Կէ գլխի վերնագիրն է՝ «Եթէ որպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ»¹¹: Այս փոքրիկ գլխում նա համառոտում է Ագաթանգեղոսի առաջին հատվածը (Խոսքով և Տրդատ): Խորենացին նույնիսկ բառացի մեջբերումներ ունի Ագաթանգեղոսից (օրինակ՝ Արտաշիր արքայի խոստումը Անակ Պարթևին)¹²: Միաժամանակ Խորենացին ավելացնում է, որ Ագաթանգեղոսը խոսել է համառոտ, իսկ ինքը պատմելու է մանրամասն:

Բոլոր այն դեպքերում, երբ գլխի վերջում ավելացնում է «որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս» կամ նման արտահայտություն, պարզորեն երևում է, որ դա Ագաթանգեղոսի գրքից է քաղված: Այսպիսի մի քանի պարագաներ կան, որոնք չափազանց կարևոր են Ագաթանգեղոսի բնագրի ուսումնասիրման համար:

Ամենահետաքրքրականը այն տեղեկություններն են, որոնց մասին թեև գլխի վերջում Խորենացին նշում է, որ Ագաթանգեղոսից է քաղել, սակայն Ագաթանգեղոսի մեզ հայտնի խմբագրության մեջ դրանք չկան: Օրինակ, խոսելով Հոռմի կայսրերի կողմից քրիստոնեությունն ընդունելու մասին, հիշում է Սեղբեստրոս պապին¹³: Այս տեղեկությունը բանասերներին առեղծվածային էր թվում, քանի որ Ագաթանգեղոսի մեր ունեցած խմբագրությունը Սեղբեստրոսի անունը չի հիշում: Սակայն Վ. ար. հայտնաբերումից հետո արդեն պարզ դարձավ, որ Խորենացին մտացածին անուններ չի տալիս: Իրոք այնտեղ հիշվում է Հոռմի պապ Սեղբեստրոսը¹⁴: Վերջինս հիշվում է նաև Վ. հուն. մեջ¹⁵:

Խորենացին հիշում է Գրիգոր Լուսավորչի կնոջը՝ Մարիամին, որը Դավթի դուստրն էր: Սա երկու երեխաներ ունենալուց հետո քաշվում է վանք և այլն: Այս բոլորը կա նաև Տարոնի պատմության (Զենոբ Գլակ) մեջ, սակայն բանն այն է, որ գլխի վերջում պատմահայրն ավելացնում է «որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»¹⁶: Այս հատվածը ևս չկա Ագաթանգեղոսի մեզ հայտնի պատմության մեջ, սակայն այս առեղծվածը ևս լուծվեց, երբ հայտնաբերվեց Վ. հուն., ուր խոսվում է Լուսավորչի կնոջ մասին, միայն թե անունը Յուլիտա է (Յուդիտայ)¹⁷:

Վերջերս լուծվեց ևս մի առեղծված, որը կապված է դարձյալ այդ կարգի տեղեկությունների հետ: Խոսելով Գրիգոր Լուսավորչի կենսագրության մասին, Խորենացին հիշում է, որ Անակ Պարթևը կանգ է առնում Արտազ գավառում, «ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի առաքելոյն մերոյ Թադէի»¹⁸: Ապա Թադեոսին որպէս առաքյալ հիշելուց հետո անմիջապես ավելացնում է. «Իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս»¹⁹: Սակայն Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ այժմ չկա Թադեոսի նույնիսկ անվան հիշատակումը: Բարեբախտաբար վերջերս նոր հրատարակված Վ. քրշ. սկսվում է հենց Թադեոսի հակիրճ վկայաբանությամբ:

11 «Նովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Մ. Աբելյան, էջմիածին—Տփղիս, 1913:

12 Նույն տեղում, էջ 203:

13 Նույն տեղում, էջ 227:

14 М а р р, «ԶԳ. աշխ.», էջ 142:

15 Garitte, Documents, էջ 107 (§ 176):

16 Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, գիրք Բ, գլ. 2:

17 Garitte, Documents, էջ 72 (§ 97): Ակադ. Ս. Երեմյանը մեզ հաղորդել է, որ վրացական ծառընտիրներում այս անունը ծանոթ է Իվլիտա (ივლიტა) ձևով:

18 Խ ո Ր Ե Ն Ա Յ Ի, գիրք Բ, գլ. 27:

19 Նույն տեղում, էջ 212:

Խորենացու մոտ կան հաճախված այն նման դեպքեր, որոնք արդեն մի ամբողջ խումբ են կազմում: Օրինակ, առանձին գլուխ է նույնի վարքը, որի վերջում դարձյալ գրված է՝ «որպէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս»²⁰: Մինչդեռ Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ նույնի անունն անգամ չկա:

Ո՞րն է պատմահոր աղբյուրը այս բոլոր նյութերի համար, որոնք չկան Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ, բայց հիշվում են որպէս նրանից քաղված տեղեկություններ: Վերոհիշյալ երեք դեպքերը (Սեղբեստրոս, Լուսավորչի կինը և Թադեոս) պարզորեն ցույց են տալիս, որ եղել է Ազաթանգեղոսի մի այլ խմբագրություն, որը տեսել է Խորենացին, տեղեկություններ է քաղել նրանից և ասլա գլխի վերջում ավելացրել, որ իր աղբյուրը Ազաթանգեղոսն է:

Բացի Խորենացուց, Ղազար Փարպեցին ևս իր թղթում ունի այս նյութին առնչվող հետաքրքրական տողեր: Հաջորդում են եկեղեցականների մասին խոսելուց հետո ավելացնում է, որ այդ մասին «ի Պատմութեանն Նահատակին Գրիգորի դրոշմեալ յիշատակէ»²¹, սակայն նման նյութեր չկան Գրիգորի պատմության մեջ, այսինքն Ազաթանգեղոսի բնագրում:

V դարի հեղինակներից Փավստոսի մոտ ևս կա մի ակնարկ, որն անուղղակիորեն առնչվում է այս հարցին: Նա հիշում է, որ Հայոց դարձի պատմությունը՝ Թադեոս առաքյալից մինչև Գրիգորի վախճանը և Սանատրուկ թագավորից մինչև Տրդատ թագավորը, իրենից առաջ ուրիշների կողմից գրված է: Իրոք, վերջերս լույս տեսած Վ. քրշ. սկսվում է հենց Թադեոսի և Սանատրուկի հակիրճ պատմությամբ, թեպետև, ինչպես ասվեց, Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ Թադեոսի անունն անգամ չի հիշատակված:

Սակայն, ինչպես ասացինք, քանի դեռ չկային վարք կոչված խմբագրությունները, Խորենացու և այլոց սոս-2 եղած այս տեղեկությունները բանասերները համարել են թյուրիմացություն կամ անհասկանալի խոսքեր:

Վերոհիշյալ չորս բնագրերի հայտնաբերումից հետո նրանց հրատարակիչները (Ն. Մառ, Ժ. Գարիտ և Մ. Վան էսբրուք) ուսումնասիրեցին այս բոլորի և Ազաթանգեղոսի մեզ հայտնի խմբագրության փոխհարաբերությունները: Ն. Մառը մեզ չհասած խմբագրության (վարք) հարցը լուծելու համար առաջադրեց հետևյալ պատկերը. V—VI դարերում գոյություն է ունեցել մի հայկական վաղ խմբագրություն (հեղինակ՝ Մեսրոպ Մաշտոց կամ այլ ոք), որը մեզ չի հասել: Ազաթանգեղոսի մի երկրորդ խմբագրություն կազմավորվել է VII—VIII դարերում Տայթի քաղկեդոնականների միջավայրում, որը հենց իր հայտնաբերած խմբագրությունն է. վերջապես, VIII դարում ձևավորվում է երրորդ «ազգային» խմբագրությունը, որը մեզ հասած հայերեն հայտնի բնագիրն է²³:

Սակայն նոր ձեռագրերի հայտնաբերումը միայն մասամբ հաստատեց այս տեսությունը: Ժ. Գարիտը Վ. հուն. ուսումնասիրելուց հետո ժխտեց Մառի այն ենթադրությունը, թե վարք կոչված խմբագրությունը քաղկեդոնականների միջավայրում է գրված: Մառի տեսությունը ընդունելի է իր խմբագրությունների հաջորդականությամբ, բայց ոչ դրանց տրված ժամանակով: Ազաթանգեղոսի մեզ հասած խմբագրությունը անկարելի է տանել VIII դար, քանի որ նրանից կատարված հունարեն թարգմանությունը VI դարից է²⁴: Նույնպես և վարք կոչված խմբագրությունը (նկատի ունենք

20 Նույն տեղում, գիրք Բ, գլ. 22: Այս հատվածը հայ մատենագրության մեջ միշտ էլ համարվել է Ազաթանգեղոսին վերաբերող նյութ: Հետաքրքրական է, որ Մատենադարանի 6632 թվահամարն ունեցող ձեռագրում, ուր բոլորովին զանց է առնված վարդապետությունը, փոխարենը այլ նյութերի հետ, դրված է նույնի մասին Խորենացու պատմության այս գլուխը:

21 «Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց», էջմիածին—Տփղիս, 1904, էջ 203:

22 Հետաքրքրական է նշել, որ Գեորգ Ասորու համառոտ շարադրանքը ևս ավելի մոտ է այս վարք կոչված խմբագրություններին (տե՛ս Garitte, Documents, էջ 420—426):

23 H. M a r r, աշգ. աշխ., էջ 182:

24 Ն. Ադոնցը նույնպես ենթադրում է, որ գոյություն է ունեցել Ազաթանգեղոսի երեք խմբագրություն. Ա խմբագրություն, V դար. սրա նյութերը հավաքել է Մեսրոպ Մաշտոցը, իսկ խմբագրել է Կորյունը: VI—VII դարերի սահմանագլխին, հավանաբար, հղնակ երեցի շանքերով կազմվել է Բ խմբագրությունը: Գ խմբագրությունը, պաշտոնապես ընդունված հայ եկեղեցու կողմից, ձևավորվել է VIII դարի սկզբին (տե՛ս Н. Адонц, «мечия в эпоху Юстиниана», СПб, էջ 341—342 (ծան. 1):

հայկական կորած բնագիրը) չի կարելի տանել VII—VIII դարեր, երբ նրա հունարեն թարգմանությունները VI դարի վերջերում են կատարված:

Բուզանդը, Փարպեցին և մանավանդ Խորենացին ծանոթ են, ինչպես տեսանք, Ազաթանգեղոսի հենց այն խմբագրությանը, որի հայերեն բնագիրը դեռ հայտնի չէ, բայց ունենք հունարեն և արաբերեն թարգմանությունները: Այդ հայերեն խմբագրությունը մեղ ծանոթ հայկական խմբագրության հետ մեկտեղ V դարի ստեղծագործություն է և, հավանաբար, նրա առաջին կեսում է հորինվել: Դա իր տեղեկություններով ավելի ընդարձակ է եղել, քան մեզ հասած խմբագրությունը և նրա հաղորդած նոր տեղեկությունները մենք գտնում ենք Խորենացու և այլոց մոտ:

Ն. Մառը ճիշտ էր նկատել, որ Ազաթանգեղոսի վերջին երկու խմբագրությունները երկու տարբեր միջավայրերում են հորինված և տարբեր հոսանքների են պատկանում: Սակայն եթե դրանցից վերջինը (մեղ ծանոթը) իրոք պաշտոնական եկեղեցու ընդունած խմբագրությունն է, ապա մյուսը ոչ թե քաղկեդոնական միջավայրում է ստեղծվել, այլ, ամենայն հավանականությամբ, հարավային կամ ասորական կոչված հոսանքին է պատկանում²⁵:

Այդ մասին է վկայում Թադեոսի Վկայաբանությանը նվիրված հակիրճ հատվածի առկայությունը Նորահայտ Վ. քրշ. մեջ: Այստեղ պատմվում է թե՛ Թադեոսի, թե՛ Գրիգորի մասին, ինչպես ակնարկում է հենց Փավստոս Բուզանդը: Հայ եկեղեցու մեջ գոյություն ունեցող երկու հոսանքներից (հարավային կամ ասորական և արևմտյան կամ հունասիրական)²⁶ հարավային-ասորական հոսանքը երբեք չի հակադրվել Գրիգորին, բայց նրա հետ մեկտեղ միշտ հիշել է նաև Թադեոսին, իսկ արևմտյան-հունասիրական հոսանքը ձգտել է ամեն կերպ մոռացության տալ Թադեոսին, հիշելով միմիայն Գրիգորին: Ահա այս վերջին հոսանքի ներկայացուցիչների ընդունած խմբագրությունն է մեզ հասած հայերեն Ազաթանգեղոսը: V դարում Ազաթանգեղոսի մեղ չհասած խմբագրությունը, բնականաբար, ծանոթ պիտի լիներ բոլորին, բայց Եփեսոսի ժողովից հետո (431 թ.) և մանավանդ նեստորականների հետ սրված հարաբերությունների շրջանում (V—VI դարեր) աստիճանաբար այն մոռացության պիտի տրվեր: Հայտնի է, օրինակ, ասորերենից թարգմանված Աստվածաշնչի ճակատագիրը Եփեսոսի ժողովից հետո, երբ արևմտյան հունասիրական հոսանքը նույն մատյանը հունարենից կրկին թարգմանելուց հետո, մոռացության տվեց առաջին թարգմանությունը, որի միայն հետքերն են մեզ հասել²⁷: Նույն ճակատագիրը պիտի վիճակվեր նաև Վարք կոչված խմբագրությանը, որի հայերենն ոչ մի օրինակը մեզ չի հասել, իսկ հունարենն ու արաբերենն լեզուներով արդեն չորս տարբեր խմբագրություններով մեզ հայտնի է:

Առանձնապես ուշագրավ է այն պարագան, որ Վարք կոչված խմբագրություններից ոչ մեկը մյուսին չի համապատասխանում: Բանն այն է, որ նրանք V դարի հին խմբագրության ոչ թե բառացի թարգմանություններ են, այլ հավանաբար նրանից քաղված համառոտ խմբագրություններ: Այս չորս խմբագրությունները իրարից տարբեր լինելով, հնարավորություն չեն տալիս որոշելու, թե ինչպիսին է եղել V դարի հայկական (մեղ չհասած) բնագրի²⁸ ճիշտ էությունը, որի պատճառով չենք կարող որոշակի կերպով ցույց տալ նույն դարում գոյություն ունեցող հայկական այդ երկու խմբագրությունների փոխհարաբերությունը:

Ստորև տալիս ենք Նորահայտ էջերի բնագրի լուսանկարները և դրանց թարգմանությունը: Վերջինում կլոր փակագծերի մեջ տրված են ձեռագրերի էջերը և անունների համապատասխան ձևերը, իսկ քառակուսի փակագծերի մեջ՝ հստակության նպատակով մեր ավելացրած բառերը:

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

25 Եթե ընդունենք Ազաթանգեղոսի IV դարի նախնական խմբագրության գոյությունը, ապա դարձյալ ընդունելի է Ն. Մառի երեք խմբագրությունների տեսակետը (անկախ ժամանակագրությունից)՝ նախնական խմբագրությունը, Վարք կոչված խմբագրությունը և, վերջապես, մեղ հասած պաշտոնական խմբագրությունը:

26 Տե՛ս II. Ա Ղ Ո Ւ Մ, նշվ. աշխ., էջ 345—353:

27 Տե՛ս Հ. Մ Ե Լ ք ո ն յ ա ն, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 109—128:

28 Հավանաբար այս հին խմբագրության անունն է Գիրք Գրիգորիսի (Ղազար Փարպեցի, 1), որը այս խմբագրության դուրս մղվելուց հետո մոռացվում է և VII դարից այս կողմ այլևս չի հիշվում:

خبر من د بطيطايوس ملك روميه يعلمه
فابلا بان قد خرج على من خارجا فلذلك
بعث اليه بطاط ليخذه في جريه لان بطاط كان
يصير للحرب عند ذلك امر مجلس اعز يعور يوس
وخرج في الحرب واند غلب وطفو ورجع
الى ازميسه ووزل في مدينه فقال له
ارزن وكان معها مصطل لاوطامس الذي
كانوا يحلوه وصيرب مصاربه على النهر
الذي يقال له الدير وكان يعور لها الف رايز
فلما جلس على العشاء وسرب وطلت نفسه
ومرح ذكر الطوباني اعز يعور يوس فانه امر
باحصاره فقال له الملك باعز يعور يوس
خذلاني وعقود اعصابك فاذ صال في كل

بطل

وكان ذلك على عهد الملك ديو بطيطايوس
الطاعي اذ كان على مدينه روميه وكان
على الفرس والاد من ملك يقال له بطاط
ولجبر والملك بطاط ارج ملاذه اسار
فقال له اعز يعور يوس بعد السبع وبعث
بالاله وان الملك وده في طلبه فلما
احصروه انواعه الملك ناصا والعدا
وبعدده وقال له ان لم يرك عاده
السبع ويطعني وبعد القتي فاني
لا افصير في عداك ورناطك وحلبك

يكره محبة عبادي قدامه. ثم الخسار اعطيا
الاله الحي له الحق ولا يهونه وحده خلاق السما
رضن. واللاذنه له يسعوا. والانسار
ما كس في الارض له بعد ويسعد ويعمل
مرضاته. قال الملك لما اذا اهلك اعمالك
الذي انا عار وبها. واداك تجيب في ان احسنك
بليل ما اريد ان اكرمك. واعذتك بليل ما اريد
ارفع درجتك. وبعد ذلك اسلمك الى الموت
واعدمت الجباه. ان لم يطعني وتعبت الهى
خاصه لا رطامس لاه الا الهه الكثيره الذي
سعنا. وجميع الامور الذي بها يقوم العالم
وظل الملوك يكرهوها. وكذلك ملك
روميه. فقال له اعز بعور يوس. انا من
كل ولي احذقتك. واطن ان عملي ما يذهب
ضماهم مكنون ايه العبيد اخذوا من مالي

من بعد ما فعلها ما مالمالك
فقال له الملك انت غريب. ولست محب في
البلد من ادب. وحسنا ما كرمناك وحفظنا
لسن بطل ولكن خسر. فكيف اسعور سار
بعد الا له لسر اعده انا. وانه امر خبيثه في
ذلك اليوم. فلما كان للعداء امر باحضاره
فقال له كمر لك من الزمان منذ رايتك. وقد
عرفت انك من كل قلبك كنت تعمل معي وانا
اسكرتك واسعرا عملك. فذكرت عزمك
ان احافيك على قدر اعمالك فسلع لي كل ان
نطعمي فلجانه اعز بعور يوس وقال له
مكتوب فعلوا العبد مرضاه نوالهم
فلان يكون انت كاشفي. وكما استهدت لي
الوحد منك من كل نفس. فاما ما نبي

ومسفة رعدا والرسل والتسهندا
 ومحسن الله. وقولك انك تعد من الحياه الذي
 مري فانك بذلك تعد مني الى ما مانه المستقمه
 الذي يورده حياه الدهر لا حياه الله. فاما
 وكل من يرا الاصنام الذي ليس لهم انفس
 صنعها انا الذي ناس. ويقول ان ارا طمس هم
 الالهه الكثيره. اعلم ان ما مانه نفع الا يور
 الحق يطهر. فذلك انما الخالق في ذلك الزمان
 تعدد والساطين وسعوههم واعمال حيتهم
 طعوا بها الناس جميعا هو اكل لصفه
 الادي اعلى الاصنام وسجد فالهم. الذي ليس
 بانا شرهم ولا سر ولا نكرموا الذي بعد نعم
 فاما الذين بعد فوههم وكسل فله عظيم
 الذي يوردهم عظم معرفه. نكرم الله الذي
 اعزنا به بالخيرات وصبره بعد ورجحان

منهم لا ينكر من السماوي. دناحد
 وليس محله كتابا يهدى الجواحد من يد
 ولعن من خلق السما. وما نرى وعلا لا يور
 وانت بوعدني بذلك المضاهاه. احسن احسن الى
 فاعلم اردت بذلك تصون لي المرح الذي احده
 المسيح الاله الى الابد وملفه لا يور ولا
 بذلك كرامتي التي اوعدني برب بعدني
 وبه تعد مني الى مخرج الملايكه. واما ما اعتد
 لي بالخس والرباط. فاعلم انك بذلك تعد مني
 الى الطوبى اذ قد اساءت الرباط مثل سيد
 وبذلك افوج واستر في يوم محده العظم
 اسطر انك بسعني ملايكه. وما نفع انك
 بذلك تعد لي مع اني اليوم من ابرهم ومع
 جميع القديسين فانه المرح في ملك الاله
 وسوعدني انا الى اليوم للمرح بعدني في طعمه

له وصورته
يخبر عن اللاهوتيك، ذلك
يقول انه خالق كل ما نرى وما لا نرى
فله ان يكون مقامر. الذي انت تحت الدهاب اليه
لا يكون هو المسلط على خلقه الخمسين ابن
ذلك المرح الذي يرحوه الدامر ابن مسيحيك
ومحبته. وابن الملايكه الذي يحيى ويايسى
امانتك. عرفني وفسر لي قولك انا بعد
امانه. وفريريك التي افتريت على الالهه.
وعلمنا ما يقفرك لانك قد قدمت الالهه
الذي لا يموتوا. ولعلك اسمنت وقلت لنا
ليس ان عمل من اجل عبادتنا الالهه وفسر
لنا فوات. قال القديس ابراهيم بن يوحنا بن يوسف
الذي سمع ما سمع بعقل قولي لك.
الذي سمع هو ان الله فوق كل الكمال

هو منبذ بعينه
لخدمه الانسان طامه
لخافه وطاعه اعد الاله خالق الكل. و
يسوع المسيح ربنا ولروح القدس للذي
هو مع الاب والارضناط الكل وهو قادر
منبذ وحي الكل وحياتنا في حق الى الابد
مجل عبادتنا لله محبة لاصنا. هاهنا ارمنا
سورينا. وهو ربنا وفيامته اورنا
طريق القيامة. وحي الذي مجله هو روحنا
يوحنا محبة المحبة وناحد منه المكا فاه العبد
مجل محبة العبد وما فعلوا بها. فقال الملاك
هوذا يقول لك ما تريد مني جرا لكرامته
ولا تخاف اليه. انا اعلم انك تنها وتلك
لذلك ليس لخلق الي كرامتي هوذا العبد
الوحي من روح الكافاه مع الذين ما نوا قبلك

مكافئ لا حيا ولا موتا. انى لخصه. والطلل طلسو. هو الملك السلطان والظلم هو الذي مات يهودا وقامر ويوكا حل ربه. الموت. واطهر العاصه التي يكون للموت. هو حاوذا عظامه وبسبه. كانه هو القيامة والحياء هو لحي وحدا احصاد الناس واللاه هم الذين بعد سوة دائما بقدره وندف. فاما انما انما اسم وطلاله لانهم لم يعرفوا انهم لم يصرتم عند للسلطان وعندهم للظلمه دون الخلق انهم مثل القوس في الفعل الذي لا يفهم لها واسم من الحمد والحمد لا يكرم عمل ولا معروفه لانهم ما فهم الله حالهم لذلك يكون في محبه اللامه والجار والرب لا بل لا لحيو حل من لم يعرفه فاما فوات الخ

يا ايها الذي لا اله الا انت وحدك لا اله الا انت
 ملك لا اله الا انت والادب الذي جعل
 ملكك ملكك يكون واذا يصغر ومن
 اليها لا تعد معرفه لسهوا المنصم
 له امر افواه ولا تكلها اعين فلا ينصروا
 الا ان فلا سمعوا من احرق ولا سمعوا
 ابدا ولا يحصوا ارجل ولا يهسوا
 لذلك قال النبي يكونوا ملهم صانعهم
 وحل من يخل عليهم فلما سمع للاب
 الامه اغلط وقاله مرار كثير
 يا صديق الاسعدي فداي ونفوس
 ابي اعلا ابدي الناس فاعلمك انما
 لاله جوعك وعنادك للاله الذي
 من هم اكرمك فهو ذاك نقول
 ان الله هو الخالق الذي يرى الكل والاله
 صانع الخلق يبارك والعظيم له الامن

احصر ولد امه انساو العذاب وظاله كعب
فلدت نصير علي **عالم اللطام** السر طول هذه
الامر الان قد جرب انك مثل الفرس والسفل
احصل الخيل ووقف ولم تحرك ذلك جله
يقه يقفك الالهة وقولك ان نصير لهم
معروفه فهكذا ما كانك منهم وانا
اقول لك ان لم تقبل ويوم بالالهة
وادمنت علي قد يقفك اياهم اسر من هذا
العذاب خل بك قال عبر يعور يوس اللبس
الالهة الذي يقول انت مجلههم هم اعمال
ابادي الناس اصنام لا حس لها ولا حكمه
مصنوعة من حشب وخرارة وخاسر
وصه ودهب مانكلوها فط ولا ينطلموا
يعرفوا كرامتك لهم ولا قد يقفك
وهو فالواك بعد من الامجل وما وانهم

ايضا من الباقية التي يصيب الدنيا الخشاء
ودا حلاق الستملوا **الانفس** وجماعه الالهة
فلن عنهم انهم يعبر انفس ولا معدوه
لهم ولنا ايضا قدوت وصورتنا مثل الدواب
انا احلس الان عليك العذاب واصبر اليها
في لحبك لتعلم ان كلامك الذي تكلمت
به عليك رجع وهذا اكبر منك ان مثلي
تكلمك وقد جربك حتى صرت بطمي
كلمه بكلمه لك في منك واعناض
الملك كسرا وامران يجسوا بلاد الى جلد
وصرت في فمه لجام وحموده حمل ملح علي
فقاه وربطوه عليه خزام الى صدره وشالوه
للحال الي فوق بالمعصوب فاقام علي هذه
الحالة معلوق سبعة ايام فبعد ذلك امر
الملك ان يحمل من ذلك العذاب ويحشد

النفس وكل ما من دونها من غير
 الى وحملك انا الى الملح فاني اكل عني
 حلق السماء والارض وابنه الوحيد
 المسبح وروح قدسه البر طيب هو الذي
 يعطيني بوه الحنف الانصاع الذي هو ممسك
 عطائنا با في الى الابد الذي يرفع المنصعه
 في يوم المكافاه عند انقضاء الدهر ذلك
 الوقت ينج كل من قد نعت بالروح الذي لا يورث
 كما وعدنا والذي يعبدن الاوثان سامهم
 الي العذاب الدائم كما قال السي مجلهم اثم
 يملوا مثل الحمر في العمق الكثير وقال ايضا
 مجل عباد الحنث ان النار تحرق كل حسب
 الغايه مع جميع الخطايين وقال ايضا مجل
 غيلا العصفه والذهب فل فضتهم ودمهم

من جميع المذنبين اعني العالمين
 من ومعين له ملك وان الملك انكلا رجر
 يؤان معلو برجله الواحده منحن على الرايس
 بيلحن بحنه بالزبل وبصوب بالقصان
 ففعلوا ذلك وتعاونا في صريه عنس انفس
 كما امر الملك فاقام معلو على هذه الحاله
 سعه ايام وكان معلو وهو يصلي ويقول
 اشكرك يا رب لاني ما كنت مستاهل وقد
 اهنتي لهذه العطيه لانك من الاربهر احبب
 صعه بديك واعطته الفردوس والنيح
 عبر وجع ولا موف حلفنا لو انا حفظنا
 وصيتك الذي امرتنا الا ناكل من الشجره
 الذي ايقننا عن اكلها لس الشجره الذي
 اسمها الحياه هي كانت قادره بضمه للحياه

دعني لك في رحمة رحمتك
هذه هي الدنيا التي هي الدنيا الذي صارت في
الدنيا وسرار الناس بعصوهم وطردوهم
عند ما ظهر واسروروك وكروا امرضاك
بهواك ومحبيك الوحيد ربنا يسوع المسيح
الذي جاء الى العالم وحمل خطايا العالم هو الذي
كروا وما يابدي لنا فتنه وار
اجتمعوا على العساكر ليس تخاف فلي وار
قام على القتل لا احسنهم ولا يعلبك متلا
لدي في هذا الزمان لمحت كلما نكحت
به علي اموال انبيائك القديسين من اجل انك
الوحيد الذي هو قبل الدهور كلمه الله الذي
لخص من سر العذري في اخر الزمان
فكما اتا سبب حو الموت الى العالم كذلك
سبب الدائره العذري انما الحياه الى العالم

دعني لك في رحمة رحمتك
انك الوحيد ان نحن حفظنا الوصيه
او صفا استاهلنا الحياه بغير لعب ولا وجه
ولا عمر ولا هدم فلما كبروا في السراور
طريق القايه مثل اخوخ الذي دفعنا
هاها الى الفردوس ولوا نحن حفظنا الوصيه
لاستاهلنا الحياه وصبرنا الى الحياه الدائمه
من نوح وضامسفين منك الملك الابن
مظهر النور عبي ولم يخطو على قلب
يسرى الذي اغد لمن ينظر يوم مجيئك
ولكن ما البصر العذري كثره رافك حسنا
ملك الكرامه التي وهب لنا لانك فلت
ان الانسان علمي بنبيه صورتك وتمالك
حلقه في العذري بالعدل واعوا الاسار
واختاره من الحياه والناج الذي وهب له

حتى يجده الى صورته. واما صلته
فصيره مثل الصاوه وحصله صيره مام
ظهر للعالم كله حتامعله بمداكلها الى
التي مامده ملكه الذي لا زال الاهوته. يحمل
الاصنام المحووه الحسب بصلته في وسط
العالم حتى يرد الدين وقد عودوا سجدوا
لهذا الحسب المحووف بسجد والصلبه الذي
معله تكلم الي وقال صيرت مثل الاصنام
لاسمع. ومثل الاخويس الذي لا يضره. وقال
ايضا لصون لسانى بخنى وصوف مثل انسان
لسن في فمه جوات ومعمل همه الناس للاصنام
الكمر وصوره الالهه الدطاله. لذلك امك
الوحيد صار سنيه انسان وارفع على الصليب
وطهر للعالم. ومحمل ذلك كل العديسين
للتارين وفرجوا ومهلوا وحصروا

ومثل الصوفاء الذي فله عا بالعه
والحرصه الرعه حافى العالم كله ومحل
الودادك الوحيد للود من الطاهر
العدى ملح وحاه وبركه حافى العالم
يوز من يوز. حياه من حياه. الذي انا
ولس حسدا النعماني **هوتة** كما الاراد
وتى في السبع لاهود كما فكر بخوب ولاز
من الدهر والى الاند بالاد وروح الدم
من اجل حب الانسان وضاد انسان لا حظه
يصير انسانا هل فوج لاهوته. وطفنا
على صورته. حتى الذي بصور الاصنام
والذي بسجد لها لمجد بهواله لجمعهم
ولا هوته. لان الناس طفوا وبركه
وضادوا بسجد والاصنام الذي لا يس
لها. ومولاد صورنا ورفعها على الصليب

ولا يصح ان يولدوا الناس الناس والناس للناس
يسعى لان يكون مظهر فليس مثل الاده ليس
مثل كرامته لا هو توك ولا محل مخافة وهذا
لا يهوا اما بعد في الحسد فقط فاما ابنك
الوحيد ربنا يسوع المسيح فهو قادر ان يهلك
الفسس والحسد جميعا في جهنم ولكن اطلب
الك يارب ان تعطيني قوه وصبر حتى
اصير في كل حين تجوز على واصع مغني
رحمه كما صغف مع اللص الذي صلب
مع ابنك. وبقدرك كثيره رحمك لسهول
الذي بها تخليص الصالحين والظالمين وعلى
قدرك طول رحمتك لان يمسك بظلمة على
الامرار والاسرار. ويمطر على الابواب
والخطايين ويمسك رجلك ويضع رجلك
على جميع طيفك، هتلى عظاما الصبر
في هذا القدار المر الذي انامه لا ظن

لحمك وكما كان لها لاده الناس يهوا في
مناكل الاولان والذبايح الذين كانوا
يقدموها للالهة الباطلة المرء ولين الذي
لنفس اهرامس ومن اجل ذلك دعوت
انت العالم بربك ابنك الوحيد. وقلت
عجلى قد ذهبت ودعوت قد هبتهما
وكثير الفرح بصلب ابنك. وسع
الذي من جسده الذي يحيى والذي لم
يرد واخبروا العريس الروحاني مع ابنك
الوحيد يسوع المسيح الالهة عذاب
لهما العذاب الذي لا يقا. ولا اهرامس
بالدار التي لا تطفأ. وكما كانت عذابهم
يسرونوا دم دبايهم. محل ذلك انبع
دمه على الصليب وبه افدنا من عبوده
خطايانا وردنا الى لا هو توك وليس لنا سبل
على انفسنا حتى نلبي في سهوات الجسد بيه

فلامه فلما وقف قدامه قال له اوصاظ
الملك ابني احصيه ما يكون بمصر الى
ولا يكون علي كما كنت بمصر ساك. ولذلك
اختبرت الموت. فاعمر يعقوب يوسف. قال انا
مستعمل بار اخرج من ههنا الجسد واكون
مع المسبح. وامنح بلجياه الدائمه فاسترخ
سراحي بالموت. قال الملك لسرح ما تريد
اصنع انا ولا افنك بالعقله فنجحنا من
العذاب ونذهب الى الراحة. ولكن اعد لك
بكل سده حتى اخرج من الالهه منك.
لقد يفتك اياهم اذ لم يسجد لهم. وان الملك
امران يحصر واحسب وليسر وهم في
رطله وسدخوه بالحبال مع حبسهم
صدره الي رطله. وكان يسيل الدم من
اوصاعه. فقال له اطلال كيف رايت

وصي من النهار فلولوا البرود والهمم
معه لانه لا موت في السجود. ان اللاله
الذي لا يموت وابيك الوجد يسوع المسيح
بما ورد في القدوس. وصبري انا يا
احد اكل مع احبائك المصل اسمك كاللوا
الذي هو نعم سرير. فلامك واسناهل
احطف على السجود في الفاء وحدك لار
لك السبح ولروحك القدوس الذي هو
الداهرين امين. بهذه الصلاه صلا
اذ كان معلق. وبالعصى خسرو اعظامه
كلها. وكان يصلي القديس والكاتب
لحفظوا كلامه. وصلا ايضا كثيرا ولم
يسبوه. وبرزوه معلق وذهبوا
فاعلموا الملك بكل ما انكلم القديس
لحضرته. فامرهم ان يزلوه ويوقوه

يا عبد الله هذا العذاب احب الي الطوبى
 وقال له . وهب لي من الامه يطلبي
 لانه ضابط الكل الذي به اعليك ولا بد
 الشيطان . فلما سمع كلامه الملك امر
 محله ان يجاوه عن الحبيب ويسمروا
 مسامير في قدميه فمردك بالفعل
 وامر الذين يعذبوه بان ياخذوا بيديه
 ويمسكوه . وكان الدم يسيل من رجليه
 وسيل الارض فقال له نرضا ط الملك ابن
 الخلقه الذي لا ترى الذي كنت تقول
 محليها احابه الطوبى وقال له نعم هي
 الخلقه الذي لا ترى الامه يطلع
 ويقوم بقوه . يزرع بالحنال ويقوم بسبح
 ويكاسكون الذين يطرحون درعهم الذي
 تبا سي السدايد والاحزان والاوجاع .

وعن رجل السعير . وادب الخلقه
 انصار المنح . فقال الملك
 اصبروه على راسه . وقال للطوبى هذا فرح
 الذي محله قتل لي . فقال له القديس نعم هذا
 هو فرحي ان لم يعرف الفلاح وبصر على
 الشمس ما يقدر يتغزا بعلته . قال الملك فيسقي
 لك في هذا الرمان تعرف وتقب اذن وانه
 امر ان يحضروا مع دخل ونظرون ويطح
 للقديس على قفاه وبصر راسه في كحل
 ويسد ويوحدا ناس فصب وبصوا الملح والحل
 والنظرون مذا من الحل في انفه وبصعطوه
 به . ومردك وامر الملك ان يحضروا
 مزود وعلوه من رماد العن وبصروا
 في ذلك راسه . وبوط راس المزود
 في رقبته لئلا ينفس واد انفس
 اسنق الرمان في انفه . وتركه في

(119բ) ՍԱ ՎԱՐՔՆ Է ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍԻ (ԱՂՐԻՂՈՒՐԻՈՒՍ),
ՈՐՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ԱՐՄԻՆԻԱ) ԵՎ ՆՐԱ
ԳԱՎԱՌՆԵՐՈՒՄ: ՆՐԱ ԲԱՐԵՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՀՊԱՆԻ ՄԵՉ, ԱՄԵՆ

Եվ սա՛ Դիոկլետիանոս (Դիոկլիթիանոս) բռնակալ թագավորի ժամանակ էր, որը Հոռմ (Իրումիա) քաղաքի վրա էր [իշխում]: Իսկ Պարսից և Հայոց վրա [իշխում] էր մի թագավոր, որը կոչվում էր Տրդատ (Տիրդաթ): Տըրդատ թագավորին տեղեկացրին, որ իր երկրում կա մի մարդ, որ կոչվում է Դիոգորիոս, պաշտում է Քրիստոսին և ծաղրում աստվածներին: Թագավորը նրան փնտրել տվեց: Երբ նրան բերեցին, թագավորը տեսակ-տեսակ տանջանքներով սպառնաց և ահաբեկեց: Ասաց նրան. «Եթե չթողնես Քրիստոսի պաշտամունքը և ինձ հպատակվելով չպաշտես իմ աստվածներին, ապա ես քեզ չեմ ազատի տանջանքներից, կապանքներից ու բանտից (120ա) ...»:

Երբ այս վիճակում էր լուր [եկավ] Հոռմի թագավոր Դիոկլետիանոսից տեղեկացնելով, որ [թշնամին] մեր դեմ դուրս է եկել կովի և այդ պատճառով լուր էր ուղարկել Տրդատին, պատերազմում օգնության կանչելով նրան, քանզի Տրդատը քաջ պատերազմող էր: Այդ ժամանակ հրամայեց Գրիգորիոսին բանտարկել և դուրս եկավ պատերազմի, հաղթեց ու վերադարձավ:

Վերադարձավ Հայաստան երկիրը և իջավ Երիզա (Արզան) կոչված քաղաքը, ուր Արտեմիսի (ալ-Արթամաս)² տաճարը կար, որին պաշտում էին: Նա իր վրանները խփեց Գայլ (ալ-Զիբ) կոչված գետի վրա և նրան զոհեր էր մատուցում:

Երբ նստեց ընթրիքի, խմեց, ուրախ զգաց, զվարթացավ և հիշեց երանելի Գրիգորիոսին: Հրամայեց իր մոտ բերել նրան: Ասաց նրան թագավորը. «Ով Գրիգորիոս, վերցրու խունկ, ոստեր ու ճյուղեր, գնա տաճարը (120բ) Արտեմիսի (Արթամաս) և երկրպագիր նրան ու փառավորիր»: Սակայն երանելի Գրիգորիոսը ոչինչ չվերցրեց և չգնաց:

Թագավորը ասաց նրան. «Դու մի օտարական ես և այս երկրում ժառանգություն չունես. եկար մեզ մոտ և հարդեցինք ու հյուրասիրեցինք քեզ ու թե քիչ, այլ շատ: Ինչպես համարձակվեցիր պաշտել մի աստված, որին ես չեմ պաշտում»: Հրամայեց նրան այդ օրը բանտարկել:

Երբ մյուս օրը եղավ, հրամայեց բերել նրան: Ասաց. «Ինչքան ժամանակ է, որ քեզ ճանաչում եմ և գիտեմ, որ ամբողջ սրտով ինձ հետ աշխատում էիր: Ես շնորհակալ եմ քեզանից և գոհ եմ քո գործերից: Որոշել էի քեզ վարձատրել քո գործերի համեմատ, ուստի դու պետք է ինձ հնազանդվես»:

Պատասխանեց Գրիգորիոսը և ասաց. «Գրված է «Ծառայք հնազանդ լիցին մարմնաւոր տէրանց»³: Այժմ արա ինչ որ կամենում ես: Ինչպես ինքդ էլ վկայեցիր, իմ ամբողջ սրտով ծառայել եմ քեզ, իսկ հավատը (121ա). պատիվը և երկրպագությունը պետք չէ ուրիշին տալ...: Բացի կենդանի իրական Աստծուց, քանզի միայն նա է արարիչը երկնքի ու երկրի և հրեշտակ-

¹ Թվում է, թե սրանից առաջ ջնջված տողեր պետք է լինեն:

² Անահիտ:

³ Եփես., 2, 5:

ները նրան են փառավորում, երկրի վրա ապրող մարդը նրան է պաշտում, երկրպագում և կամքը կատարում»:

Թագավորն ասաց. «Ինչո՞ւ ի չիք դարձրիր քո վաստակը, որին ես վկա եմ: Տեսնում եմ, որ ինձ ստիպելու ես քեզ ստորացնել, փոխանակ այն պատվի, որ ուզում էի տալ, տանջել քեզ, փոխանակ աստիճանդ բարձրացնելու, իսկ դրանից հետո քեզ մահվան կհանձնեմ և կյանքից կզրկեմ, եթե ինձ չըհնազանդվես ու իմ աստվածներին չպաշտես, մանավանդ աստվածների մայր մեծ Արտեմիսին (Արթամիս), որը օրհնությունն է մեր և բոլոր ազգերի, նրանով է ապրում ամբողջ աշխարհը և նրան հարգում են բոլոր թագավորները, ինչպես նաև Հռոմի թագավորը»:

Ասաց նրան, Գրիգորիոսը. «Ես ամբողջ սրտով ծառայել եմ քեզ և կարծում եմ, որ իմ վաստակը չի կորչի, ինչպես զրված է. «Ծառայք հնազանդ լերուք տերանց ձերոց (121բ) միամտութեամբ»⁴ քանզի երկնայինից ենք ընդունելու... քեզանից չէ, որ ուզում եմ վարձատրություն ստանալ քեզ ծառայելուս համար, այլ երկնքի և երեկի ու աներևույթ արարածների արարչից: Իսկ գու սպառնում ես վարձատրության փոխարեն ավելացնել իմ տանջանքները, իմացիր, որ այսպիսով կավելացնես այն ուրախությունը, որ պատրաստել է ինձ համար Քրիստոսը, որը հավիտենական աստված է և նրա թագավորությունը անանցանելի: Փոխանակ պատվի, որն ինձ խոստացել ես, կամենում ես տանջել, սակայն ղրանով ինձ կմոտեցնես հրեշտակների ուրախությանը: Իսկ քո սպառնալիքը, թե ինձ կտաս բանտ և կապանքներ, ապա իմացիր, որ այդպիսով ինձ մոտեցնում ես երանության, քանզի հանձն եմ առնելու կապանքներ իմ տիրոջ նման և այդպիսով կուրախանամ և կհրճվեմ նրա գալստյան մեծ օրը: Դու կամենում ես ինձ մերժել քո սեղանից և չգիտես, որ այդպիսով, ինձ բազմական ես դարձնում հավատո հայր Աբրահամի (Իբրահիմ) և բոլոր սրբերի հետ ուրախության սեղանին Աստծո արքայության մեջ: Սպառնալով ինձ դառն մահվամբ, դու ինձ կուղարկես (122ա)... որը բնակարանն է մարգարեների, առաքյալների, մարտիրոսների ու աստվածասերների: Ասում ես, թե տեսանելի կյանքից կզրկես ինձ, բայց չէ որ այդպիսով ինձ կմոտեցնես ուղիղ հավատքին, որը Աստծո սիրեցյալներին ժառանգեցնում է հավիտենական կյանքը: Իսկ դու և ամեն ոք, որ պաշտում է կուռքերը, որոնք անշունչ են և մարդկանց ձեռքի գործը [զուրկ եք հույսից]: Ասում ես, թե մեծ Արտեմիսը աստվածների մայրն է, ապա իմացիր, որ այժմ հույսը բարձրանում է և ճշմարտության լույսը երևում է: Այդ ժամանակներում անհավատները պաշտում էին սատանային ու երկրպագում և իրենց պիղծ միջոցներով մոլորեցրին մարդկանց, որ մեհյաններ կառուցեն ձեռագործների, այսինքն կուռքերի համար ու երկրպագեն ղրանց, որոնք չեն կարող ոչ բարիք, ոչ էլ չարիք գործել, ոչ պատվում են իրենց երկրպագողներին և ոչ էլ պատժում իրենց թշնամանողներին, իսկ գուք ձեր անմտության պատճառով անգիտակցաբար պաշտում եք ղրանց: Թողի՛ եք Աստծուն, որը ձեզ բարիքներ է շնորհել և պաշտում եք քարեր (122բ), փայտ, արծաթ... մարդու ծառայության համար: Իսկ ես... երկյուղածությամբ ու հնազանդությամբ պաշտում եմ ամենայնի արարիչ Աստծուն, որդուն՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և կենդանի Սուրբ Հոգուն, որը հոր և որդու հետ ամենայնի կարգավորիչն է: Նա կարող

⁴ Եփես., 2, 5:

է բոլորին սպանել կամ կենդանացնել, իսկ մեր կյանքը հավիտենական է, քանզի մեր փրկիչ Աստծուն ենք պաշտում: Եվ թեպետ մեռնենք, կենդանի կմնանք: Նա իր որդու մահվամբ ու հարության մեղ ցույց տվեց հարության ճանապարհը: Մենք, որ նրա համար ենք մեռնում, կենդանի կմնանք նրա գալուստյան ահեղ օրը: Նրանից կստանանք հին վարձատրությունը ամբարիշտների մեր նկատմամբ գործած արարքների փոխարեն»:

Թագավորն ասաց. «Ասում ես, թե դու ինձանից չես ուզում վարձատրությունը և ոչ էլ դրա կարիքն ունես: Ես գիտեմ, որ դու արհամարհում ես ինձ և դրա համար էլ կարիք չունես իմ ազնվությանը: Ահա ես քեզ կուղարկեմ այնտեղ, ուր կստանաս վարձատրություն նրանց հետ, ովքեր քեզանից սուտ մեռան (123ա): ...որ գիտենամ... ըստ քո գործերի, որի մասին դու ասում ես, թե երեւելի և աներևույթ ամեն ինչի արարիչն է: Արդյոք նա իշխանն է գերեզմանների, ուր ուզում ես գնալ կամ նա՞ է արձակիչը բանտարկյալների: Ո՞ր է այդ անպակաս ուրախությունը, որ ցանկանում ես, ո՞ր է քո քրիստոսը և նրա գալուստը: Ո՞ր են հրեշտակները, որոնց մասին պատմում ես և ի՞նչ է քո հույսը: Տեղեկացրու և բացատրիր ինձ այն խոսքը, թե ես հույսից զուրկ եմ: Չենք ների քեզ սուտ մեղադրանքներդ աստվածների և իմ մասին, քանզի դու անարգեցիր աստվածներին, որոնք անմահ են, անարգեցիր մեր թագավորությունը և մեզ [թագավորներին] ասացիր, թե խելք չունեք, քանի որ աստվածներին եք պաշտում: Բացատրիր մեզ խոսքերդ»:

Ասաց սուրբ Դրիգորիոսը. «Եթե կամենում ես լսել ուշադիր, ականջ դիր իմ խոսքերին: Տեր Հիսուս Քրիստոսը իսկապես որդին է Աստծո, ամենայնի արարիչը (123բ), վարձատրողը կենդանյաց և մեռելոց: Բարեգործներին բարիքով է հատուցում, իսկ չարագործներին՝ չարիքով, նա է թագավորը և գերեզմանների տերը: Նա է, որ մեռավ իր կամքով և հարության առավ, իր մահվամբ մահվան կապերը քանդեց, և հայտնի դարձրեց մեռյալների հարությունը: Նա պահպանն է սրբերի ոսկորների, քանզի նա ինքն է հարությունը և կյանքը: Նա հարուցիչն է և նորոգիչը մարդկային մարմինների, իսկ հրեշտակները նրանք են, որոնք մշտապես և անդադար փառավորում են նրան: Ահա այս է մեր հույսը, իսկ ձեր հույսը սուտ է, քանզի չեք ճանաչել ձեր արարչին, այլ դարձել եք սատանայի ստրուկը: Դուք պաշտել եք ստեղծվածը արարչի փոխարեն, հիրավի ձիու և ջորու նման եք, քանզի նրանք իմաստություն չունեն և դեռ ավելի վատ եք, քան ավանակներն ու կովը՝ չունեք խելք կամ իմաստություն, քանզի չհասկացաք ձեր արարիչ աստծուն: Իրա համար նրա գալուստյան ժամանակ ահավոր կլինի: Նա սանձով ու երասանակով կդակաները կճմլի բոլոր նրանց, որոնք նրան չեն ճանաչում: Իսկ այն խոսքը, թե (124ա) ես անարգեցի քո աստվածներին, ապա նրանք չգիտեն ոչ մի պատիվ կամ թշնամանք, քանզի նրանք ձեռքի գործ են, դրա համար էլ նրանց ստեղծողներն էլ նրանց նման են՝ անասունների պես, որոնք քիտակցություն չունեն, ինչպես ձեր աստվածները՝ «բերան ունին և ոչ խոսին, աչք ունին և ոչ տեսանեն, ականջս ունին և ոչ լսեն, ունչս ունին և ոչ հոտոտեն, ձեռս ունին և ոչ շոշափեն, ոտս ունին և ոչ գնան»⁵: Դրա համար է ասել մարգարեն. «Նման նոցա եղիցին, որք արարին զնոսա և ամենեքեան ոյք յուսացեալ են ի նոսա»⁶:

⁵ Սաղմոս, ՃԺԳ, 5—8:

⁶ Սաղմոս, ՃԼԴ, 16—18:

Երբ թագավորը լսեց նրա խոսքերը, ղայրացավ և ասաց նրան. «Քանի՜ քանի անգամ պատվիրել եմ քեզ, որ չհամարձակվես իմ առջև ասել, որ նրանք մարդկանց ձեռքի գործ են: Ես խնայեցի քեզ, կամենալով, որ այսպիսով վերադառնաս [ուղիղ ճանապարհին] և երկրպագես աստվածներին, որոնց սիրուն ես քեզ պատվեցի: Եվ ահա ասում ես, որ մի ուրիշ աստված է՝ ամենատես արարիչը և անարգում ես ամեն ինչի կարգավորիչ ճշմարիտ աստվածներին: Իսկ աստվածների մայր՝ մեծ (124բ) կենդանի Արտեմիսը, որ աշխարհին կենդանություն է տալիս և Դիոսը (Դիա)⁷, երկնքի ու երկրի արարիչը և աստվածների խումբը, ապա բոլորին անվանեցիր անշունչ և անմիտ: Մեզ էլ անարգեցիր, նմանեցնելով անասունների: Այժմ ես քեզ տանջանքներ կտամ, երասանակ կդնեմ քո կզակին, որ իմանաս, թե ասած խոսքերդ քեզ վրա են դառնալու: Քեզ համար պատիվ պիտի համարեիր, որ ինձ նմանը խոսում է քեզ հետ, իսկ դու համարձակվեցիր և ինձ հետ խոսեցիր ամեն խոսքիս պատասխան տալով, կարծես քեզ հավասար լինեի»:

Շատ ղայրացավ թագավորը և հրամայեց, որ ձեռքերը ետևը կապեն և բերանին սանձ դնեն: Ծոծրակին աղի բեռ դրեցին, կրծքին գոտիով կապեցին և պարաններով [կապած], վեր բարձրացրին մեքենաներով⁸, այս վիճակում կախված մնաց յոթ օր:

Դրանից հետո թագավորը հրամայեց, որ նրան աղատեն այդ տանջանքից: Այդ ժամանակ (125ա) նրա առջև բերել տվեց տանջանքի բազում միջոցներ: Եվ ասաց նրան. «Ինչպես կարողացար համբերել այս օրերի ընթացքում դառն տանջանքներին: Այժմ արգեն փորձով տեսար, որ ձիու և ջորու նման բեռ տարար և կանգնեցիր ու շարժվեցիր: Այս բոլորը աստվածներին հայհոյելու համար էր և այն խոսքիդ, թե նրանք գիտակցություն չունեն: Ահա սա է նրանց վարձատրությունը քեզ այդ բանի համար: Իսկ ես ասում եմ, որ եթե չընդունես ու չհավատաս աստվածներին և չդադարես նրանց կրկին թշնամանելուց, սրանից ավելի տանջանքներ կհասնեն քեզ»:

Սուրբ Գրիգորիոսն ասաց. «Աստվածները, որոնց մասին խոսում ես, մարդկանց ձեռքի գործ են, կուռքեր, որոնք ո՛չ ղգացում ունեն, ո՛չ էլ միտք, շինված են փայտից, քարից, պղնձից, արծաթից և ոսկուց: Երբեք չեն խոսել և չեն խոսի և ոչ էլ ղգում են քո [տված] պատիվը կամ անարգանքը. ոչ էլ նրանք քեզ ասել են, որ ինձ տանջես իրենց վրեժը լուծելու համար (125բ)... նրանք չունեն գիտակցություն... ո՛չ շունչ, ո՛չ միտք... ինձ... և իմ վրա աղ բեռցնելը, ապա ես ապավինում եմ Աստծուն՝ երկնքի ու երկրի արարչին, նրա միածին որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին և բարեխոս⁹ Սուրբ Հոգուն: Նա կտա ինձ իր թեթև խոնարհ լուծը, որը նման է հավիտենական անլանց պարգևների: Նա խոնարհներին կբարձրացնի հատուցման օրը՝ աշխարհի վախճանին: Այդ ժամանակ նա, անվերջանալի ուրախությամբ, կհանգստացնի բոլոր հոգնածներին, ինչպես խոստացել է:

⁷ Արամաղդ:

⁸ Բնագրում՝ *بالمنجنيق*, այսինքն՝ բարանով:

⁹ Բնագրում կա *بالقسط*. II բառը, որը հունարեն *πρόσταγμα* բառից է ծագում: Sophocles E. A., Greek lexicon of the roman and byzantine periods, II, 845.

Իսկ ովքեր կուռքեր են պաշտում, նրանց հավիտենական տանջանք կտա, ինչպես ասել է նրանց մասին մարգարեն. «Իջցեն որպէս զվէմս ի ջուրս բաղումս»¹⁰, Ասել է նաև փայտեղեն պաշտողների մասին. «Հուր վառեցաւ ի վերայ ամենայն փայտի ագարակի և այրեսցէ զմեղաւորս»¹¹: Ասել է նաև արծաթեղեն պաշտողների մասին. «Արծաթ նոցա և ոսկի նոցա (126ա) [մի կարասցէ փրկել զնոսա յաւուր] բարկութեան Տեառն»¹²—որը կարող է... բոլոր ամբարիշտներին, այսինքն նրանց, ովքեր դիմադարձ են քեզ նման»:

Թագավորը ղայրույթով լցվեց ու հրամայեց, որ մեկ ոտքից գլխիվայր կախեն, նրա տակը աղբ վառելով ծուխ առաջացնեն ու զանահարեն գւավազաններով: Կատարեցին այն և նրան տասը տղամարդ հաջորդաբար ծեծեցին, ինչպես հրամայել էր թագավորը: Այսպես կախված մնաց յոթ օր:

Եվ մինչդեռ կախված էր, աղոթում էր ու ասում. «Գոհանամ քեզանից տեր, ես արժանի չէի և դու ինձ արժանացրիր այս պարգևին, քանզի դու ի սկզբանէ սիրել ես քո ձեռքերի ստեղծածին, տվեցիր նրան դրախտը և առանց մահու անաշխատ վայելքը: Եթե միայն պահպանեինք քո պատվիրանը, որը տվել էիր, «Մի ուտիցէք յայդմ ծառոյ զոր պատուիրեցի շուտել ի դմանէ»¹³. Լենաց կոչված ծառը չէր կարող մեզ կյանք տալ (126բ) առանց քո խոսքի և ուժի... քո միածին որդին:

Եթե պահպանեինք այն պատվիրանը, որ դու տվել էիր մեզ, կշնորհեիր անաշխատ, անցավ, անտրտում և առանց ծերության կյանքը: Երբ մարդկային ցեղը բազմացավ, մեղ ցույց տվեցիր հարուստի ճանապարհը ինչպես Ենովքին (Ախնուխ), որին այստեղից բարձրացրիլ դեպի դրախտ: Եթե մենք էլ պահպանեինք պատվիրանը, մենք ևս դրախտին կարժանանայինք և անվերջանալի կյանք կունենայինք Նոյի (Նուհ)¹⁴ նման և արժանի կլինեինք հանդերձյալ կյանքին¹⁵. «Զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ՝ պատրաստեցեր դու սիրելեաց քոց յառաջադոյն»¹⁶: Սակայն երբ թշնամին տեսավ քո մեծ ողորմածությունը, նախանձեց մեզ այդ շնորհի համար, որ մեզ տվեցիր, քանզի դու ասել ես. «Ի նմանութիւն պատկերի կերպարանաց իմոց արարի ես զմարդն և կացուցի զնա տէր ամենայնի»¹⁷: Ասկա եկավ մոլորեցուցիչ թշնամին, հրապուրեց մարդուն և ղրկեց կյանքից ու հանգստից, որ դու շնորհել էիր նրան (127ա)...

Սակայն քո բաղում ողորմածությամբ աշխարհ ուղարկեցիր սուրբ մարգարեններին, որոնք դարձան աշխարհի աստղերը. իսկ չար մարդիկ ատեցին ու հալածեցին նրանց, երբ [մարգարենները] հայտնեցին քո խորհուրդները, քարոզեցին քո կամքը, քո ցանկությունը և գալուստը քո միածին որդու տեր Հիսուս Քրիստոսի, որ եկավ աշխարհ և կրեց մարդկանց մեղքերը: Նրանք քարոզեցին և մեռան ամբարիշտ մարդկանց ձեռքով: [Դրա համար] եթե զորքերը իմ դեմ պատերազմի դուրս գան, իմ սիրտը չի վախենա և եթե ճակա-

10 Նեեմ., Թ, 11:

11 Երեմ., է, 20:

12 Եզեկ., է, 19: Սոփոն., Ա, 18:

13 Մենդ., Բ, 17, Գ, 11:

14 Գրչական սխալ է, պետք է լինի Ենովք (Ախնուխ):

15 Բնագրում՝ թագավորության:

16 Ա Կորնթ., Բ, 9:

17 Մենդ., Ա, 26:

տամարտի դուրս գան, չեմ երկյուղի, քանզի քեզ եմ ապավինում, որ մեր օրերում հայտնեցիր քո կամքը, իսկ առաջ հայտնել էիր մարգարենների բերնով քո միածին որդու մասին, որը հավիտենական է: Նա է բանն Աստծո, որը Մարիամ կույսից մարմնացավ վերջին ժամանակներում: Եվ ինչպես Եվայի (Հաուա) միջոցով մահը եկավ աշխարհ, այդպես էլ սուրբ կույսի միջոցով աշխարհ եկավ կյանքը (127բ): Եվ ինչպես առաջին Կայենի (Կային) միջոցով, որին ծնեց Եվան, աշխարհ եկան անեծք, քրտինք, տանջանք և ցնցումներ, այդպես էլ անարատ կույսից ծնած քո միածին որդու շնորհիվ աշխարհ եկավ հանգիստ կյանք և օրհնություն: [Նա է] լույս ի լուսո և կյանք ի կենաց, որ [աշխարհ] եկավ, մեր մարմինը հագավ, որպեսզի մեզ ընդգրկի իր աստվածություն մեջ: Ծնվեց ինչպես կամեցավ և մնաց իր փառքի մեջ, ինչպես որ էր: Նրա աստվածությունը, ինչպես որ կար, կլինի ու կմնա հավիտյանս հավիտենից Հոր և Սուրբ Հոգու հետ:

Քանզի նա այնքան սիրեց մարդկանց, որ դարձավ մարդ առանց մեղքերի, որպեսզի մեզ արժանի դարձնի աստվածային ուրախության: Մեզ ստեղծեց իր պատկերի նման, որպեսզի կուռքեր պատրաստողներին և պաշտողներին իրեն քաշի և իր աստվածությանը հնազանդեցնի: Քանզի մարդիկ անպիտանացան և նրան թողնելով սկսեցին անշունչ կուռքեր պաշտել: Իսկ նա մեր պատկերը ստացավ և այն բարձրացրեց խաչի վրա (128բ), որպեսզի [մարդկանց] իր պատկերին հնազանդեցնի: Իր խաչը կարթ դարձրեց, և իր մարմինը համայն աշխարհին խայծ, որպեսզի նրա միջոցով բոլորիս որսա իր արքունի սեղանին, իսկ նրա թագավորությունն անվախճան է:

Փոխանակ փորված փայտե կուռքերի, իր խաչը դրեց աշխարհի մեջտեղ, որպեսզի նրա միջոցով այս փորված փայտը պաշտողներին համոզի իր խաչին երկրպագելու: Այդ մասին է խոսել մարգարեն և ասել. «Եղէ ես որպէս գիտու՝ որ ոչ լսէ և իբրև զհամր՝ զի ոչ բանայ զբերան իւր»¹⁸: Ասել է նաև. «Կապեցից զլեզու քո ի քիմս քո և եզիջիր դու իբրև զայր մի, որոյ ոչ գուցեն բանք յանդիմանութեան ի բերան իւրում»¹⁹: Եվ քանզի մարդիկ սիրում էին անխոս կուռքերն ու սնոտի աստվածների պատկերները, այդ պատճառով էլ քո միածին որդին դարձավ մարդու նման, ելավ խաչի վրա և երևաց աշխարհին: Ուստի տեսնելով նրան, բոլոր ընտրյալ սրբերը ուրախացան, ցնծացին և հնազանդվեցին (128բ) երկրպագելով: Եվ քանի որ մարդիկ ուրախանում էին կուռքերի մեհյաններում և զոհեր էին մատուցում սնոտի, խայտառակ, անշունչ աստվածներին, այդ պատճառով դու աշխարհը հրավիրեցիր քո միածին որդու զոհաբերմանը, ասելով. «Զայարարակ իմ զենեալ է և զճաշ իմ պատրաստեալ է»²⁰ և մեծացավ ուրախությունը քո որդու խաչելությունամբ: Դու աշխարհը կշտացրիր նրա կենարար մարմնով, իսկ ովքեր որ չուղեցին զայ հոգևոր հարսանիքին, մեր աստված՝ միածին որդու Հիսուս Քրիստոսի հետ միասին, ապա նրանց համար հավիտենական տանջանք պատրաստեցիր և նրանց քաղաքները անշեջ հրով վառեցիր:

Եվ քանզի նրանք սովոր էին իրենց զոհաբերած [անասունների] արյունը խմել, այդ պատճառով էլ իր արյունը թափեց խաչի վրա և դրանով մեզ

¹⁸ Սաղմոս, Լէ, 14:

¹⁹ Եզեկ., Դ, 26:

²⁰ Մատթ., ԻԲ, 4:

փրկեց մեր մեղքերի ստրկությունից և վերադարձրեց իր աստվածությունը: Մենք մեր անձերի տերերը չենք, որ ընթանանք ըստ մեր մարմնավոր ցանկությունների (129ա) և կամ ըստ մահկանացու մարդկանց ցանկության: Իսկ իշխող մարդկանց պետք է պատվենք, սակայն ոչ որպես աստվածների և ոչ քո աստվածային պատվի նման, ոչ էլ այն բանի համար, որ վախեցնում կամ սպառնում են, քանզի նրանք միայն մարմինն են տանջում: Իսկ քո միածին որդին Հիսուս Քրիստոսը կարող է հոգին և մարմինը միասին փշացնել դժոխքում:

Այլ Տեր խնդրում եմ քեզանից, որ ինձ տառ ուժ և համբերություն, տուկալու ամեն մի վշտի և ողորմիր ինձ, ինչպես ողորմեցիր ավազակին, որ խաչվեց քո որդու հետ: Քեզ ենք փառավորում, քանզի առատ է քո ողորմությունը, որի շնորհիվ ապրում ենք բոլորս՝ թե՛ արդարներ, թե՛ մեղավորներ շնորհիվ քո ողորմածությանը: «Զի ծագես զարեգակն քո ի վերայ չարաց և բարեաց և ածես զանձրև ի վերայ արդարոց և մեղաւորաց»²¹: Դու զսպում ես քո բարկությունը և ողորմություն ցուցաբերում բոլոր արարածներին առհասարակ: Շնորհ տուր ինձ, Տե՛ր, համբերելու այս դառն ցավին, Դրի մեջ ես գտնվում եմ, որ դառնամ (129բ) արժանի պահպանելու ավանդությունը անբիծ մկրտության քո որդու: Դա լուսավոր հավատքն է, որ նվիրել ես ինձ և ես կատարում եմ քո կամքը, որպեսզի չամաչեն քեզ հուսացողները և քո միածին որդով՝ Հիսուս Քրիստոսով հպարտացողները: Իսկ դու, ո՛վ Աստված և Տեր, որ ասացիր. «Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչ ի վախճան աշխարհի»²², մի լքիր ինձ, այլ զորացրու քո կամքը կատարելու և հնազանդվելու համար, որ համբերեմ այս պայքարի մեջ հանուն քո մեծ անվան, որ քո ծառան հպարտանա քո հանդեպ ունեցած հավատքով, իսկ թշնամիները տեսնեն քեզ հուսացողների ուժը:

Այո՛ Տեր, հաշվիր ինձ քո արդարների շարքը հանուն քո մարդասիրության: Դու մեղ չպատժեցիր մեր հայրերի ու պապերի մեղքերի համար, այլ օգնեցիր ճանաչելու քո աստվածությունը, որպեսզի չկորչենք կռապաշտության մեջ: Դու գթացիր քո արարածներին, որ մեր վրա չգա քո հավիտենական բարկությունը, մեր վրա չգրգռվի (130ա) քո սրտմտությունը և քո ցասումը մեզ չսպանի: Ո՛վ Տեր, տուր ինձ զորություն, որ մինչև մահ համբերեմ հանուն քո անվան և դարձյալ վեր կենամ քո որդու՝ մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի երկրորդ գալստյան ժամանակ: Այո՛, Տեր իմ ամենակալ, որ օգնում ես բոլոր քեզ հուսացողներին և կատարում ես կամքը բոլոր քեզանից երկրորդածների, արժանի արա ինձ պահելու քո հանդեպ ունեցած հավատքս և թող քո երկյուղը իմ առջև լինի, որ ազատվեմ այն հավիտենական տանջանքներից, որ պատրաստել ես ամբարիշտների և քեզանից օտարացածների համար: Տուր ինձ համբերություն այս ցավերի մեջ, որոնք ինձ շրջապատել են, քանզի դու ես մեր ցավերի բժիշկը, մեր վերքերի բուժիչը, նեղյալներին հանգստացնողը, կապյալներին արձակողը, սգավորներին մխիթարողը, անհույսներին հույս տվողը, խռովյալներին հանգստացնողը, խեղդվողների նավահանգիստը: Լսիր ինձ, Տեր և պատասխանիր իմ աղոթքին: Ցույց տուր քո լույսը այս աղբի մեջ և լուսավորիր նրանց հոգիները (130բ), դարձրու

²¹ Մատթ., Ե, 45:

²² Մատթ., ԻԸ, 20:

Նրանց ցերեկվա որդիներ և լուսո զավակներ, արժանացրու նրանց ճանաչելու քո աստվածությունը, որ օրհնեն քեզ՝ անմահ աստծուն, միաժին որդուն մեր տեր Հիսուս Քրիստոսին և քո Սուրբ Հոգուն: Ինձ արժանի դարձրու, Տե՛ր, պսակ ստանալու քո պիղծելիների հետ, որոնք հանուն քո անվան մեռան և որոնց մահը փառավորված է քո առջև: Արժանացրու ինձ վերանալ և ամպերի վրա հափշտակվել քո միաձնին դիմավորելիս. քանզի քոնն է փառքը ու քո սուրբ Հոգուն հավիտյանս հավիտենից ամեն»:

Այսպես աղոթեց [Գրիգորիոսը] երբ կախված էր: Գավազաններով ջարդեցին նրա բոլոր ոսկորները: Իսկ սուրբը աղոթում էր և գրագիրները գրի էին առնում²³ նրա խոսքերը: Նա դեռ շատ աղոթեց, բայց նրանք ամեն ինչ շարձանագրեցին: Նրանք թողեցին նրան կախված և հեռացան ու հայտնեցին թագավորին ինչ որ սուրբը ասել էր իրենց ներկայությամբ: [Թագավորը] հրամայեց իջեցնել նրան ու կանգնեցնել (131ա) իր առջև: Երբ կանգնեց նրա առջև, ասաց նրան Տրդատ թագավորը. «Ինչպե՞ս է վիճակդ, կմնա՞ս քրիստոնյա, թե կլինես ինձ նման, ինչպիսին էիր մանկությունից: Սակայն դու մահն ևս ընտրել ո՞վ Գրիգորիոս»:

Նա պատասխանեց. «Ես կփութամ դուրս գալ այս մարմնից և լինել Քրիստոսի հետ ստանալու համար հավիտենական կյանքը. շտապիր ու հրամայիր ինձ սպանել»:

Թագավորն ասաց. «Քո ուղածի նման չեմ անի և քեզ շտապ չեմ սպանի, որ փրկվես տանջանքներից և զնաս հանգստի: Այլ կշարշարեմ քեզ ամենախիստ կերպով, մինչև որ աստվածների վրեժը լուծեմ քեզանից, քանզի դու անարգեցիր նրանց և չերկրպագեցիր»: Եվ հրամայեց թագավորը, որ բերնն փայտ ու գամեն ոտքերին, պարաններով կապեն այն հաշվով, որ կրժքից մինչև ոտքերը հասնեն: Եվ արյունը հոսում էր նրա մատներից: Ասաց նրան թագավորը. «Ինչպե՞ս ես գտնում (131բ) ո՞վ Գրիգոր (Ղրիղոր)²⁴ այս տանջանքը»: Երանելին պատասխանեց և ասաց. «Աստծուց ինձ շնորհված է իմ խնդրած ուժը, քանզի նա է ամենայնի կարգավորիչը և նրա միջոցով կհաղթեմ քեզ և քո հորը՝ սատանային»:

Երբ թագավորը նրա խոսքերը լսեց, հրամայեց նրան արձակել փայտից և ոտքերին բևեռներ գամել: Այս բանը իրոք կատարվեց և հրամայեց նրան տանջողներին, որ ձեռքերից բռնեն ու քարշ տան: Արյունը հոսում էր ոտքերից և գետինը թրջում: Ասաց նրան Տրդատ թագավորը. «Ո՞ր է աներևույթ արարիչը, որի մասին խոսում էիր»:

²³ Բնագրում { ١٣١ (պահում, պահպանում էին),

²⁴ Հետաքրքրական է, որ այս դեպքում գրված է Գրիգոր, փոխանակ Գրիգորիոսի

НОВОНАЙДЕННЫЙ ПОЛНЫЙ ТЕКСТ АРАБСКОЙ ВЕРСИИ АГАФАНГЕЛА

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Резюме)

В 1902 г. Н. Я. Марр обнаружил в рукописи Sin. ag. 460 монастыря Святой Екатерины на Синае арабский неполный текст версии Истории Армении Агафангела, отличающийся от неизвестной до этого редакции. Обнаруженные после второй мировой войны греческие и арабские редакции Агафангела доказали, что действительно существовала другая самостоятельная версия Истории Агафангела, получившая в арменоведении название Житие. Армянский оригинал этой версии еще не обнаружен.

Летом 1972 г. нам удалось найти в Бейруте в микрофильмах арабских рукописей Синая список (Sin. ag. 455, датируется XII в.), в котором находится уже полный текст того же арабского перевода данной версии Агафангела (Житие). В рукописи, обнаруженной Н. Я. Марром, не доставало первых листов (двадцать пять страниц по обнаруженной нами рукописи). Благодаря этому полному тексту стало известно, что первый раздел (Хосров и Трдат) Истории Агафангела, отсутствующий в редакции Агафангела, названной греческое Житие (изданном Ж. Гаритом, т. е. в 1946 г.), в арабском Житии также почти отсутствует и дано только краткое изложение.

На основании имеющихся материалов можно полагать, что первая половина арабского Жития в некоторых местах переведена с той редакции Агафангела, которая носит название Житие Охриды (изданного Ж. Гаритом в 1965 г.), а другая половина также во многих местах переведена с греческого Жития. Точно не известно, с какого текста переведены остальные отрывки, в том числе и новооткрытые страницы, хотя они имеют большое сходство с армянским оригиналом Агафангела.

После обнаружения новой редакции Агафангела можно подробнее изучать вопрос о происхождении той версии, которая носит название Житие. В этом нам помогает Мовсес Хоренаци, который пользовался недошедшим до нас армянским оригиналом Жития. Во всех случаях, когда Хоренаци пользуется Агафангелом, он отмечает, что это взято у Агафангела. Однако не все сведения Хоренаци, приписываемые Агафангелу, находятся в дошедшем до нас армянском тексте Агафангела. Подобные случаи в прошлом вызывали недоумение у филологов-арменоведов, которым казалось, что эти сведения Хоренаци необоснованны.

Открытие новых редакций Агафангела доказало достоверность сведений Мовсеса Хоренаци. Например, говоря о событиях в Риме, Хоренаци упоминает папу Сильвестра (приписывая Агафангелу), о котором нет и речи у Агафангела. Однако греческое и арабское Жития упоминают Сильвестра. Хоренаци упоминает еще апостола Фаддея, как основателя армянской церкви, приписывая это сведение также Агафангелу. В армянском тексте Агафангела нет имени Фаддея, но в новооткрытой редакции Агафангела, названной Житие Каршунни (изданной М. ван Эсбруком в 1971 г.), именно в начале говорится о Фаддее и его деятельности при царе Армении Санатруке (I в.). Конечно, у Хоренаци есть и другие сведения, приписываемые Агафангелу и отсутствующие в армянском тексте Агафангела. Подобные сведения можно найти еще у историков V в. Фавста Бузанда, Лазаря Парпеци.

Существующие факты доказывают, что армянский оригинал Жития содержал больше фактов, чем дошедший до нас армянский текст Агафангела, и датируется первой половиной V в. Эти две версии являются произведениями двух разных течений в армянской церковной жизни. Дошедшая до нас версия (датируется серединой V в.) была официально принята церковью, вследствие чего армянский оригинал Жития со временем был забыт.

ԱԳԱԹԱՆԻԵՎՈՍԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՏԸ
ԸՍՏ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Ազաթանդեղոսի բազմալեզու խմբագրությունների էությունը պարզաբանելու հարցում մեզ կարող են օգնել մի կողմից Ազաթանդեղոսի «Պատմության» նյութերի հետքերը հայ պատմագրության էջերում, իսկ մյուս կողմից Ազաթանդեղոսի նորանոր խմբագրությունները, որոնք հայտնաբերվեցին վերջին տարիներին:

Ազաթանդեղոսի «Պատմության» նյութերը ամենից շատ սփռված ենք գտնում Մովսես Խորենացու «Պատմության» էջերում: Խորենացին հստակ կերպով նշում է, որ ինքը բազում տեղեկություններ է քաղել Ազաթանդեղոսից: Երա երկրորդ գրքի Կէ գլխից մինչև այդ գրքի վերջը առատորեն ցրված են Ազաթանդեղոսից քաղած տեղեկությունները: Հենց Կէ գլխի վերնագիրն է՝ «Եթէ որպէս Ազաթանդեղոս պատմեաց համառօտ»¹: Այս փոքրիկ գլխում նա համառոտում է Ազաթանդեղոսի գրքի առաջին հատվածը (Խոսրով և Տրդատ): Հիշելուց հետո, թե հայոց թագավոր Վաղարշին հաջորդում է Խոսրովը, ավելացնում է. «Յաղագս սորա և համատոհմիցն կարճ ի կարճոյ իմն անցանելով աչոյ քարտուղարն Տրդատայ Ազաթանդեղոս, փոքր ի շատէ պատմէ գմահն Արտաւանայ Պարսից թագաւորին և զբառնալ տէրութեանն Պարթեաց յԱրտաշէլ որդոյ Սասանայ և զնուաճելն Պարսից ընդ ձեռամբ նորա և զքինախնդիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ և ասպատակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և Ասորեստանեայց»: Եվ այսպես մինչև վերջ Խորենացին գրեթե Ազաթանդեղոսի խոսքերն օգտագործելով՝ վերաշարադրում է նրան, ամեն առթիվ նշելով, որ Ազաթանդեղոսը խոսել է համառօտ, իսկ ինքը պատմելու է մանրամասն («Արդ՝ թէպէտ և Ազաթանդեղոս այսպէս համառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ ձիւ և յերկար առնել զպատմութիւն ժամանակիս այսորիկ, ճառելով ի սկզբանէն և ճշմարիտ ասացուածովք հոծ և խիտ»)²: Իրոք, իր շարադրանքի մեջ Խորենացին ավելի մանրամասն է, քան իր աղբյուրը, նա ուրիշ աղբյուրներ էլ է ունեցել այս հատվածի համար, որոնց տեղեկությունները միահյուսում է Ազաթանդեղոսի նյութերի հետ:

Մովսես Խորենացին Ազաթանդեղոսին հիշում է իր երկրորդ գրքի վեց գլուխների վերջում: Այս գլուխներից չորսի մեջ (Կէ, Զ, ԶԳ, ԶԶ) հստակ կերպով հիշում է Ազաթանդեղոսին որպէս աղբյուր (սորպէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանդեղոս): Մյուս երկու գլուխներից մեկում (ՀԴ) նա ընթերցողին հիշեցնում է, որ այդ նյութի մասին լրացուցիչ տեղեկություններ քաղելու համար

¹ «Մովսէսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց», աշխ. Ս. Աբեղյանի և Ս. Հարությունյանի, էջմիածին—Տփղիս. 1913, գիրք Բ, գլ. Կէ. էջ 202:

² Նույն տեղում:

կարող է դիմել Ազաթանգեղոսին («իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քնդ Ազաթանգեղոս»), իսկ մի գլխի վերջում էլ (ՀԺ), ուր խոսվում է Տրդատի զործունեության մասին (նախքան նրա թագավոր դառնալը), հիշեցնում է, որ Տրդատի թագավորության շրջանի տեղեկությունների համար կարելի է դիմել Ազաթանգեղոսին:

Այսպիսով, պատմահայրը Ազաթանգեղոսին ագրյուր է ճանաչում վերոհիշյալ շորս գլուխների և մասամբ՝ ՀԺ գլխի նյութերի համար:

Արդ, այդ շորս գլուխներից մեկի (ԿԷ) նյութը, ինչպես տեսանք, նույնությամբ գտնում ենք Ազաթանգեղոսի մեզ ծանոթ «Պատմության» մեջ: Մյուս գլուխների (Զ—Գրիգորի կնոջ մասին, ԶԳ—Կոստանդիանոս կայսեր մկրտությունը Սեղբեստրոսի ձեռքով և ԶԶ—Վրաց զարծի և Նունեի մասին) նյութերը ամբողջովին, իսկ ՀԻ (Անակի գալուստը Հայաստան և կնոջ հղիացումը) գլխի նյութերը մասամբ չկան Ազաթանգեղոսի՝ մեզ հայտնի «Պատմության» մեջ, թեև, ինչպես ասվեց, նրան են վերագրվում պատմահոր կողմից: Ահա այս գլուխներն են, որ հատկապես կարևոր են Ազաթանգեղոսի խմբագրությունների հարցի ուսումնասիրման համար:

Ազաթանգեղոսի և Մովսես Խորենացու առնչության հարցերը վաղուց են զբաղել բանասերների ուշադրությունը: Դրանք ուսումնասիրվել են Մովսես Խորենացու աղբյուրների քննարկման առթիվ և այդ մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնվել:

Անցյալ դարի վերջերին ֆրանսիացի բանասեր Ա. Կարիերը, հատուկ բնություն առարկա դարձնելով Մովսես Խորենացու աղբյուրների հարցը, գտնում է, որ ԶԳ և ԶԶ գլուխներում, որտեղ խոսվում է Կոստանդիանոսի մկրտության և վրաց զարծի մասին, պատմահայրը օգտվել է ոչ թե Ազաթանգեղոսից, այլ Սոկրատ Սբուլաստիկոսի «Եկեղեցական պատմության» և «Սեղբեստրոսի Վարքի» հայերեն ընդարձակ և համառոտ թարգմանություններից՝ երկուսն էլ թարգմանված VII դարի երկրորդ կեսին, ինչպես նաև այլ աղբյուրներից³: Ա. Կարիերը համոզված է, որ Խորենացին վրաց զարծի մասին իր տեղեկությունները քաղել է Սոկրատի եկեղեցական պատմությունից, իսկ Խորենացու այն հավաստիացումը, թե իր աղբյուրը Ազաթանգեղոսն է, նա համարում է պատմահոր կողմից աղբյուրների բացահայտ կեղծում⁴, քանի որ Ազաթանգեղոսի մոտ Խորենացու պատմածներից ոչ մի բառ չենք գտնում:

Խորենացու կողմից Ազաթանգեղոսի տեղեկությունների օգտագործման հարցին Ա. Կարիերը անդրադառնում է նաև հայ հեթանոսական կրոնի մասին խոսելիս: Ըստ նրա՝ Հայաստանի մեհյանների մասին Խորենացու տեղեկությունների աղբյուրը կարող է լինել Ազաթանգեղոսը, թեև պատմահայրը կարող էր նաև այլ աղբյուրներ ունենալ: Իսկ այն, որ Մովսես Խորենացին հայկական աստվածների անունների (Արամազդ, Տիր, Վահագն, Անահիտ, Աստղիկ, Նանե, Միհր) հունական ձևերն է տալիս (Ջև, Ապոլոն, Հերակլես, Արտեմիս, Ափրոդիտե, Աթենաս, Հեփեստոս), մինչդեռ Ազաթանգեղոսը միայն հայկական է հիշում, Ա. Կարիերը բացատրում է նրանով, որ Ազաթանգեղոսի նախնական խմբագրության մեջ կարող էին զույգ ձևեր լինել (հայ-հունական)⁵: Դրա մնացորդն է համարում Ազաթանգեղոսի խոսքերը. «Մեհեանն

³ A. Carrière, Nouvelles sources de Moïse de Khoren, Vienne, 1893, էջ 10—19:

⁴ Նույն տեղում, էջ 43:

⁵ A. Carrière, Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne, Paris, 1899, էջ 24—25:

անուանեալ Աստղկան դից, սենեակ վահագնի կարգացեալ, որ է ըստ յունականին Ափրոդիտէս»⁶։

Ա. Կարիերի տեսակետը մեծ աղմուկ հանեց. բազում համակրողների կողքին եղան նաև նրա տեսակետը մերժող բանասերներ։ 1897-ին Մ. Տեր-Մովսիսյանը հրատարակեց Սոկրատի «Եկեղեցական պատմության» ու նրան կից «Սեղբեստրոսի Վարքի» հայերեն թարգմանությունները, ուր առաջաբանում աշխատում է ապացուցել, որ «հորենացին չէ ճանաչել Սոկրատի Եկեղեցական պատմությունը և ոչ էլ որևէ կերպ օգտվել նրա հունարեն կամ հայերեն բնագրից»⁷։ Իսկ ինչ վերաբերում է Նունի վարքի և վրաց դարձի մասին հորենացու այն տեղեկություններին, որոնք նա Ազաթանգեղոսին է վերագրում, ապա այդ մասին Մ. Տեր-Մովսիսյանը գրում է, որ հավանաբար «Ազաթանգեղոսը ունեցել է այդպիսի մի պատմություն հունարեն և դուրս վրացերեն զրվածքներից առնված, որից օգտվել է հորենացին և որը այժմ կորած է»⁸։

Հայադետ Կոնիերի կարծիքով հորենացու աղբյուրը ոչ թե «Սեղբեստրոսի Վարքն» է, այլ Ազաթանգեղոսի հնագույն կորած խմբագրությունը. «Այն, թե Ազաթանգեղոսի հիշյալ հատուկ գործը այս օրս չի գտնվիր, դարմանալի չերևար, նկատի առնելով, որ Ե և Ջ դարերու հայ դրականության հայիվ տասներորդ մասն այսօրս ալ պահված է»⁹։

Ավելի մանրամասն քննելով հորենացու աղբյուրների հարցը, Գ. Խալաթյանը հատուկ կանգ է առնում պատմահոր՝ Ազաթանգեղոսից քաղած տեղեկությունների վրա։ Ըստ նրա՝ հորենացին շատ տեղեկություններ է քաղել Ազաթանգեղոսից, բայց կամայականորեն ավելացրել է նոր փաստեր, բոլորը վերագրելով Ազաթանգեղոսին¹⁰։

Ա. Կարիերի նման նաև ևս Ջ. Գլխի («Ճաղագս առնելոյ կին Տրդատայ դԱշխէն և Կոստանդնի դՄաքսիմիանայ և թէ որպէս հանդիպեցաւ հաւատոց») աղբյուրը համարում է վերոհիշյալ «Սեղբեստրոսի Վարքը», թեպետ այդ գլխի վերջում պատմահայրը նշում է «որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս»¹¹։ Իսկ Ջ. Գլխի («Ճաղագս նունի Երանելոյ Եթէ որպէս եղև պատառք փրկութեան վրաց») հիմքում նույնպես տեսնում է Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունը», թեև գլխի վերջում գրված է՝ «որպէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս»¹²։ Այս գլուխների նյութը Ազաթանգեղոսին կամ նրա որևէ կորած խմբագրության վերագրելը Գ. Խալաթյանը թյուրիմացություն է համարում¹³։

Այն դեպքերում, երբ Ազաթանգեղոսի հակիրճ տեղեկության դիմաց հորենացին ավելի ընդարձակ տվյալներ է հաղորդում, Գ. Խալաթյանը համարում

6 «Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց», էջմածին—Տփղիս. 1909, § 809, էջ 422։

7 «Սոկրատայ Սրալատիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն», հրատարակեց Մ. Տեր-Մովսիսյան (այսուհետև՝ Սոկրատ), Վաղարշապատ, 1897, էջ ԽԲ։

8 Նունի տեղում, էջ 2Ա։

9 «Հանդես Ամսօրյա», 1902, մարտ, էջ 87։

10 Գ. Խալաթյան, «Армянские Аршакиды в Истории Армении» Мюнхен Хоренского, М., 1903, էջ 127։

11 Խորենացի, Գիրք Բ, գլ. 24, էջ 227։

12 Նունի տեղում, գլ. 22, էջ 234։

13 Գ. Խալաթյան, նշվ. աշխ., էջ 167։

է պատմահոյր կողմից հորինված լրացումներ և ոչ թե այլ աղբյուրներից քաղած փաստեր¹⁴։ Այսպես, օրինակ, Աղաթանգեղոսի հիշած Օտա նախարարը, Արտավազը¹⁵՝ խորենացու մոտ ավելի մանրամասն փաստերով են հիշված. կամ՝ Եփրատի կողմերում Տրդատի մղած կռիվների մասին խորենացին լրացուցիչ տեղեկություններ ունի¹⁶։ Ժխտելով Մ. Տեր-Մովսիսյանի և այլոց այն վարկածը, թե խորենացին կարող էր օգտագործած լինել Աղաթանգեղոսի մեղ չհասած մի խմբագրություն, Գ. Խալաթյանցը պնդում է, որ այդպես մտածողները իզուր են հույս դնում Աղաթանգեղոսի պատմության մեղ չհասած մասերի վրա¹⁷։

Սակայն Աղաթանգեղոսի «Պատմության» նորահայտ խմբագրությունները (արաբերեն Վարք, հունարեն Վարք, Օքրիդայի Վարք և Քարշունի¹⁸ Վարք) ցույց տվեցին, որ Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Կոնիբերր և ուրիշներ¹⁹ իզուր չէին ենթադրում, որ Մովսես խորենացու մոտ Աղաթանգեղոսի անունով պահպանված²⁰ բայց Աղաթանգեղոսի մեղ հասած «Պատմության» մեջ պակասող տեղեկությունները իրոք ծագում են Աղաթանգեղոսից և պատմահոյր հնարանները չեն։

1902 թ. Ն. Մաուր Սինա լեռան Ս. Կատարինե վանքի մի արաբերեն ձեռագրում հայտնաբերեց Աղաթանգեղոսի «Պատմության» մի ինքնուրույն խմբագրություն, որն ըստ նրա՝ թարգմանված է մոտավորապես IX դարում հունարենից։ Ն. Մաուր նկատում է, որ «բացասական քննադատությունը» խորենացու մոտ տեսնելով Աղաթանգեղոսին վերագրվող, բայց վերջինիս մոտ պակասող տեղեկություններ (ինչպես վրաց դարձը) և իր ժամանակի համար հակասական թվացող փաստեր, կասկածում էր պատմահոյր բարեխղճությանը²¹։ Բանն ուղի է, որ նորահայտ խմբագրության մեջ պահպանվել են տեղե-

¹⁴ Մենք չենք անդրադառնում խորենացու և Սերեոսի «Պատմությանը» կից Անանունի հատվածի մեջ հիշված Աղաթանգեղոսի (կեղծ Աղաթանգեղոսի) առնչությանը, որը մեր հոգևածի նյութին չի վերաբերում։ Այդ մասին տե՛ս Ա. Ֆ. Դուտշմիդի՝ խորենացու տեղեկությունների հավաստիությանը նվիրված ուսումնասիրության հայերեն թարգմանությունը՝ Կուտշմիտ գերմանացի գիտնականին խորենացույ վրա դրած դատաստանը, «Բազմավես», 1877, էջ 295—299։ Գ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես խորենացին, Երևան, 1966, էջ 103—113։

¹⁵ Աղաթանգեղոս, § 217, 860։

¹⁶ խորենացի, Կիրք Բ, գլ. 27, էջ 219։ Աղաթանգեղոսի և խորենացու առնչություններին են վերաբերում նաև սահմանաբարերի մասին պատմահոյր տեղեկությունները, որոնց գաղափարը նա բաղել է Աղաթանգեղոսից. տե՛ս Դ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 184—198։

¹⁷ Г. Халатян, նշվ. աշխ., էջ 164։

¹⁸ Քարշունի են կոչվում ասորատառ արաբերեն զրվածքները։

¹⁹ Նման ենթադրություն արել էր դեռ նախյան այս րանավեճին սկսելը Հ. Տաշյանը. տե՛ս նրա Աղաթանգեղոս առ Գևորգայ ասորի եպիսկոպոսին, Վիեննա, 1891, էջ 156—159։

²⁰ Ինչ վերաբերում է Սասանյան Արտաշիրի իշխանության գլուխ անցնելու դրույցին, որը գտնում ենք թե՛ հունարեն Աղաթանգեղոսի առաջաբանում, թե՛ Մովսես խորենացու մոտ, ապա զա երկու պատմիչների փոխհարաբերությանը չի վերաբերում։ Նվ. Աղաթանգեղոսը, և՛ խորենացին, հավանաբար, բանավոր աղբյուրներից են օգտվել և, բացի դրանից, Արտաշիրի ապրստամրության մասին պատմող հատվածը Աղաթանգեղոսի մատյանին կցվել է շատ ուշ՝ հունարենի թարգմանվելուց հետո. տե՛ս Կ. Մելիր-Օհանյան, Ֆիրդուսին և Իրանի վիպական մոտիվները Շահնամում ու հայ մատենագրության մեջ, «Ֆիրդուսի», ժողովածու, Երևան, 1934, էջ 24։

²¹ Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов Святим Григорием (арабская версия), СПб., 1905, էջ 175։

կույթյուններ հենց Կոստանդիանոսի՝ Սեղբեստրոսի ձեռքով մկրտվելու պատմության վերաբերյալ, որն այնքան վեճերի առարկա էր դարձել:

Հռոմի կայսր Կոստանդիանոսի կողմից քրիստոնեությունն ընդունելու մասին հայերեն Ազաթանգեղոսը պատմում է հետևյալը. Կոստանդիանոսը, հաղթելով իր հակառակորդներին, քանդեց մեհյանները, եկեղեցիներ կառուցեց: Նա ամեն կողմ հրովարտականեր ուղարկեց՝ ավետելով նոր հավատի հաղթանակը: Հայոց Տրդատ թագավորը, լսելով այդ մասին, Կրիզոստոմոսին հետ զնաց Հռոմ և այցելեց Կոստանդիանոս կայսրին ու Եվսեբիոս արքեպիսկոպոսին (պապին): Տրդատն ու Կոստանդիանոսը իրար պատմեցին իրենց շուրջը կատարված դեպքերի ու հրաշքների մասին²²:

Մովսես հորենացին պատմում է Կոստանդիանոսի հաղթանակը, ամուսնությունը, Տրդատի հետ բարեկամանալը: Հիշում է, որ նախքան քրիստոնեությունն ընդունելը նա իր կնոջ՝ Մաքսիմիանյի աղղցությունն տակ հալածանք էր հարուցել քրիստոնյաների դեմ, որի պատճառով հիվանդացել էր բորոտությամբ: Նա դիմել էր հայոց Տրդատ թագավորի օգնությանը ղեղ զտնելու նպատակով, բայց անօգուտ: Վերջապես առաքյալների կողմից հրաման էր ստացել բուժվելու համար մկրտվել Սեղբեստրոս պապից (սրբիլ լուսամամբ կենսատու աւաղանին ի ձեռն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ)»²³: Այս բոլորը վերագրվում է Ազաթանգեղոսին, թեև վերջինիս մոտ նույնիսկ Սեղբեստրոսի անունը չկա: Իսկ «Սեղբեստրոսի Վարքում» դրանք ամբողջովին պատմվում են ղեռ ավելի ընդարձակ²⁴: Բայց ահա, ն. Մառի կողմից հրատարակված արարելեն Վարքում և 1946 թ. Ժ. Գարիտի լույս ընծայած հունարեն Վարքում հիշվում է Կոստանդիանոսի հիվանդության (բորոտության) պատմությունը և Սեղբեստրոս պապի կողմից Կոստանդիանոսի մկրտությունը: Այս բանը պատմվում է Տրդատ թագավորին Կոստանդիանոսի դրած նամակում, որը գտնվում է միայն արաբերեն և հունարեն Վարքերի մեջ: Այստեղ հայոց դարձը հիշելուց հետո ասվում է. «Մենք երկյուղածությամբ հրձվեցինք այս բանի համար, քանզի մենք ևս հնում քեզ նման էինք և ընկել էինք փորձանքի մեջ, այսինքն բորոտությունը, որով ևս հիվանդացել էի: Այդ ժամանակ մենք հանդստացանք՝ սրբազան մկրտություն ստանալով սուրբ Սիլվեստրոս (Սեղբեստրոս) եպիսկոպոսից, քանզի նա նորոգեց ինձ մկրտությամբ: Բմ օրհնյալ մորը, տիրուհուն ու քրիստոսասերին ուղարկեցի աստծո սուրբ քաղաքը, որպեսզի պատվական օրհնյալ խաչի մի մասնիկը բերի»²⁵:

Վրաց ու աղվանից դարձի և նունեի մասին Ազաթանգեղոսը ոչինչ չի ասում, միայն ակնարկում է, որ Գրիգորի քարոզությունը տարածվեց «Ի Սատաղացուց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն հաղտեաց, մինչև առ Կաղար-

²² Ազաթանգեղոս, էջ 455—464:

²³ Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 29, էջ 226—227:

²⁴ Սիկրատ, էջ 721—740: G. Garitte, Documents pour l'étude du livre d'Agathange, Vatican, 1946, § 175—177.

²⁵ H. Mapp, նշվ. աշխ., էջ 140—142: Այժմ հայտնի է նաև արաբերեն Վարքի սկզբնական պահպանող հատվածը. տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ազաթանգեղոսի արաբական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, № 1, էջ 209—237:

ջօր, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց...»²⁶

Սրա փոխարեն Մովսես Խորենացին Ազաթանգեղոսի անունով պատմում է հետևյալը. Հոփսիսիմյանց կույսերից մեկը՝ Նունեն, գալիս է Մծխեթ և ապա բուժում Միհրան թագավորի կնոջը։ Վերջինս հետաքրքրվում է, և Նունեն պատմում է այն հրաշքների մասին, որ կատարվել էին Հայոց աշխարհում։ Մի օր, որսի ժամանակ, անտառի խավարի մեջ ընկած թագավորը երկյուղով հիշում է Նունեի քարոզած աստծուն և աղոթում նրան ու փրկվում։ Վրացիք պատվական մարդկանց ուղարկում են Գրիգորի և Տրդատ թագավորի մոտ, ընդունում նոր կրոնի քարոզությունը, կործանում կուռքերը։ Դրանից հետո շատ հրաշքներ են կատարվում, իսկ սրբուհի Նունեն «քարոզեաց ի Կղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասպից մինչև ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ բեզ Ազաթանգեղոս»²⁷։ Իրոք, այս վերջին տողերը Ազաթանգեղոսից են վերցված, սակայն նրան նախորդող պատմությունը բոլորովին չկա մեզ հասած Ազաթանգեղոսի մեջ։ Սրան հակառակ Սոկրատի «Նկեղեցական պատմություն» մեջ հիշվում է, որ մի քրիստոնեյա գերի կին գալիս է Վրաց աշխարհ ու քարոզում քրիստոնեություն։ Վրաց թագավորը որսի ժամանակ խավար անտառում նեղ դրություն մեջ ընկնելով, աղոթքով դիմում է դերի կնոջ քարոզած աստծուն և աղափարվելով, հավատում է նրան։ Նա հրամայում է խաչեր կանգնեցնել, եկեղեցիներ կառուցել։ Վրացիք պատվիրակություն են ուղարկում Կոստանդինոս կայսեր մոտ քրիստոնեությունն ընդունելու և այլն²⁸։

Արդ, արարքերեն և հունարեն Վարքերը տալիս են վրաց դարձի որոշ մանրամասներ, որոնք Խորենացու տվյալներին ավելի մոտ են, քան Սոկրատի «Նկեղեցական պատմություն» տեղեկությունները։ Նախ այստեղ խոսվում է ոչ միայն վրաց, այլև աղվանից քրիստոնեություն ընդունելու մասին։ Վրաց և Աղվանից թագավորները հենց սկզբից եղել են Հայաստանում և Տրդատ թագավորի հետ մկրտվել։ Գրիգոր Լուսավորիչը եպիսկոպոսներ է ուղարկում Վրաց և Աղվանից աշխարհները։ Ահա այդ հատվածը՝ ըստ արաբերեն Վարքի՝ «Իմ սուրբ Գրիգորիոսը, որ դարձել էր ամբողջ Հայաստանի կաթողիկոս, եպիսկոպոսներ պատրաստեց և նրանց ուղարկում էր Հայաստանի բոլոր կողմերը։ Վրաստան, Դուրգուկիյա երկիրը և Ալանաց երկիրը։ Նա վերցրեց մի վրացու (ջուրջանի) նրանցից, որոնք Սերաստիայից իր հետ եկել էին, որի անունն էր Իրինարսու (Իրինարոս) և նրան մետրուպոլիտ դարձրեց և ուղարկ-

²⁶ Ազաթանգեղոս, § 842, էջ 439։

²⁷ Խորենացի, գիրք Բ, գլ. 22, էջ 234։

²⁸ Սոկրատ, էջ 61—67։

²⁹ H. M a r r, նշվ. աշխ., էջ 136։ Այս նույն տեղում հունարեն Վարքը մի քիչ այլ կերպ է նկարագրում դեպքերը. «Սուրբ Գրիգորիոսը եպիսկոպոսներ և երեցներ ձեռնադրեց և ուղարկեց Մեծ Հայքի բոլոր շրջանները։ Սերաստացոց երկիրը ուղարկեց Իրինարոս անվամբ երեցին ու վանա՛որը։ Այս Իրինարոսը շատ համեստ մարդ էր և ղովելի կյանք էր վարում։ Նա քաջատեղյակ էր Սուրբ դրոց։ Քառասուն լմարտիրոսաց Նշխարների դյուտի ժամանակ Սերաստիայի եպիսկոպոսի պաշտոնն ունեցողի սարկավազն էր և խալմա արդեն լայններ էր լազերի երկիրն [ուղարկվեց] Սափրոնիոսը. սա ես երեց էր Կաղաղովկացի և սրբին հարողներին, նրան [Գրիգոր] եպիսկոպոս ձեռնադրեց և ուղարկեց։ Իսկ Աղվանք ուղարկվեց մի սրբազան մարդ՝ Իսիման, որը ծագումով Սատաղ փոքր քաղաքից էր։ Սուրբ դրոց քաջածանոթ նման շատ մարդիկ էին հարկ [Գրիգորին]»։ C. Garitte, Documents, § 170, տե՛ս է. Բարթիկյանի հայերեն թարգմանությունը, «Էջմիածին», 1966, Խ, § 170։

կեց, որպեսզի եպիսկոպոսապետ դառնա ամբողջ Վրաստանի համար: Սա անբասիր վարքի տեր էր, պատվական ու գիտակ կեկեղեցական գրքերի: Նա տիրացու էր և ականատես, երբ բացեցին քառասուն մարտիրոսների մասունքները: Նա դարդարված էր ալեհերությունից և դրա համար էլ [Գրիգորիոսը] նրան այդ աստիճանը տվեց: Նա Աբխազաց երկիրը ուղարկեց Սուֆրունին (Սուֆրունիոսին), որը Կապադովկիայի քահանաներից էր: Սա գտնվում էր սուրբ Գրիգորիոսի մոտ և նա սրան եպիսկոպոս դարձրեց և ուղարկեց: Այս-նաց երկիրը ուղարկեց Սումային (Թովմային), որն ընտրվել մարդ էր և Սա-թալալուն (Սատաղացոց) փոքր քաղաքից էր: Սրանք, ովքեր եկել էին նրա հետ, գիտակ էին սուրբ գրքերին»:

Ազգաթանգեղոսի նոր հայտնաբերված խմբագրություններից հունարեն վարքը լուծեց ևս մի առեղծված՝ կապված Մովսես հորենացու և Ազգաթանգեղոսի հետ: Պատմահայրը իր երկրորդ գրքի 2 գլխում («Յայտարարութիւն սակաւութի սննդեան և վարուց Գրիգորի և որդեղնի ի թղթոյն Արտիթեայ եպիսկոպոսի, որ վասն հարցմանն Մարկոսի միայնակեցի ի Յագոռճանի») խոսում է Գրիգորի մանկության, Բուրգար պարսկի և Սոփի տիկնոջ ցուցաբերած խնամքի մասին: Վերջապես պատմում է Մարիամի հետ նրա ամուսնությունը և երկու դավաններ ունենալը: Այս գլխի վերջում նա ավելացնում է՝ «որպէս ուսուցանէ քեզ Ազգաթանգեղոս»: Այստեղ պարզ չէ, թե տվյալ գլխի նյութերի ո՞ր մասը Արտիթեսից (որին հիշում է վերնագրում) է բաղել հորենացին և որ մասը՝ Ազգաթանգեղոսից (որին հիշում է վերջում):

Գրիգորի կնոջ մասին³⁰ խոսում է հունարեն վարքը և սա արդեն կարող է հիմք համարվել պնդելու, որ հորենացու վերահիշյալ հատվածում 2 գլխի այն մասը, որ խոսվում է Գրիգորի արքունքի հասնելու և ամուսնության մասին, մինչև գլխի վերջը պատմահայրը բաղել է Ազգաթանգեղոսից:

Հունարեն վարքը հետևյալն է պատմում³¹. «Այդ միջոցին կատարվածի մասին լսեց սուրբ Գրիգորի կինը: Նա [Գրիգորից] երկու որդի ուներ՝ Արիստակես կոչվածին և Վրթանեսին: Երբ սուրբ Գրիգորը չհամաձայնվեց դո՛ւ մատուցել կուռքերին և բանտ նետվեց, կինը պատժի սպառնալիքի տակ իր երկու որդիներին հետ միասին փախել էր Կեսաբիա՝ ամուսնու ազգականների մոտ:

Նա ցանկացավ երկու որդիներին դաստիարակել հոր ոգով. ինքը և երեխաները իրենց կարիքները հոգում էին նոր ձեռք բերած դրամով: Քիչ օգնություն չցուցաբերեցին նաև նրանց ազգականները, նամանավանդ, երբ լսեցին, որ [Գրիգորը] բազում շարժարանքների ենթարկվեց հանուն մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի:

Հետագայում իմանալով կատարվածի մասին, նա թողեց իր երեխաներին զպրոցում և մեկ աղախնի ու երկու ծառաների հետ եկավ Վաղարշապատ քաղաքը: Հանդիպելով սուրբ աշխարհ, հայտնեց նրան երեխաների խոհուն լինելու և ստացած դաստիարակության մասին և թե ինչպես ինքը լսել էր սուրբ կույսերի ու [Գրիգորի] սխրագործությունները, որոնք վկայում են Քրիստոսի այցելության մասին:

³⁰ Գրիգորի կնոջ մասին երկու խոսք ասում է նաև Քարչունի վարքը. «Այն ժամանակ Գրիգորիոսը կանչեց իր կնոջը և շատ խրատեց, որ իրենք բաշվեն աշխարհից և մաքրությամբ ապրեն և նա համաձայնեց այդ բանում»։ M. van Esbroeck, Un nouveau témoin du livre d'Agathange, «Revue des Etudes Arméniennes», VIII, 1971, էջ 22:

³¹ G. Garitte, Documents, § 93—97; «էջմիածին», 1966, ը, § 93—97:

Սուրբ Գրիգորը չուզեց լինել նրա հետ, մանավանդ որ երեխաները բացակայում էին, բայց և այնպես նրա հանդեպ պետք եղած հոգատարություն ցուցաբերեց: Իսկ Տրդատ թագավորը, թագուհին և թագավորի քույրը իմա՝ Ծալով, որ Գրիգորի կինն է եկել, փութացին ողջունել նրան:

Սուրբ Գրիգորը ասաց թագավորին. «Ես հանուն Քրիստոսի՝ ճշմարիտ աստծու, արժանացա կապանքների և փրկվեցի: Նա (կինը) այլևս չի կարող ինձ հետ լինել և թող սուրբ կույսերին սպառարկի: Լինելով քրիստոնյա, թող նա փութա դեպի նրանց վկայարանները և մյուս մկրտված և կնքված ծառաների հետ փառաբանի կենդանի աստծուն: Թող նրանք այնտեղ մնան մինչև եկեղեցիների կառավարումը իր վրա վերցնող քահանայի ընտրությունը, քահանայի, որ ձեռք մկրտելու է սուրբ մկրտությունը»: Թագավորը և թագուհիները համաձայնվեցին սրբի հետ, պատվելով [Գրիգորի] սուրբ կնոջը, որի անունն էր Զուլիտտա»:

Արաբներն և հունարեն Վարբերը, ինչպես նաև 1965 թ. հրատարակված Օբրիգայի Վարբը³², որպես Աղաթանգեղոսի խմբագրությունների մի ուրույն խումբ, բանասիրական շատ հարցեր լուծեցին, որոնցից մեկն է, ինչպես տեսանք. հորենացու՝ Աղաթանգեղոսին վերագրված տեղեկությունների ճշմարտացիությունը:

Այս ասպարեկում վերջին նորությունը մեզ տվեց, այսպես կոչված, Քարշունի Վարբը, որ լույս տեսավ 1971 թ.:

Բանասիրության մեջ միշտ տարակուսանք է առաջացրել և նույնիսկ շատ տարօրինակ է թվացել այն, որ Աղաթանգեղոսի պատմության մեջ չկա հայ պատմիչների կողմից հայ եկեղեցու հիմնադիր համարված Թադեոսի նույնիսկ անվան հիշատակումը: Աղաթանգեղոսի այս նորահայտ և բոլորովին ինքնուրույն խմբագրությունը (Քարշունի Վարբը) միակն է, որ տեղեկություններ ունի Հայաստանում Թադեոսի ունեցած գործունեության մասին:

Իր երկրորդ գրքի Հ' գլխում («Յաղագս զալստեանն Անակայ և լինելութեան սրբոյն Գրիգորի») Անակի և նրա կնոջ Արտաղի զաշտը զալու և այնտեղ Թադեոս առաքյալի գերեզմանի վրա դիշերելու մասին պատմելուց հետո հորենացին վերջում անորոշ ձևով ավելացնում է. «Իսկ զմնացեալսն ի զրուցացս ուսուցանէ քեզ Աղաթանգեղոս»: Այս զրույցի նպատակն է Գրիգորի անունը կապել Թադեոսի գործունեության հետ: Քարշունի Վարբը հետևյալն է պատմում. «Հայաստանում կար մի թագավոր Սանաթրուղ (Սանատրուկ) անունով՝ քրոջ որդին Ռուհայի (Նեղեսի) Աբջարի (Աբգար), որը Քրիստոսին նամակ էր գրել: Նրա մասին ասվում է, որ Դավիթ մարգարե թագավորի ցեղից էր: Ահա այս է պատճառը, որ ասվում է. թե հայոց բոլոր թագավորները Դավթի սերնդից են»³³:

Այս Սանաթրուղ թագավորի օրոք եկավ Լաբի (Լեբեոս) կոչեցյալ Տադին (Թադեոս), որը կոչվում է Ադի (Ադղայ) և նրանք քարոզեց հավատի խոսքը. իսկ Աբջար թագավորի քրոջ որդին՝ Սանաթրուղը, ընդունեց նրան:

³² G. Garitte, La Vie grecque inédite de Saint Grégoire d'Armenie, Analecta Bollandiana, t. 83, f. 3-4, Bruxelles, 1965.

³³ Այս տեղեկությունը կապ ունի Մովսես Խորենացու հիշած այն զրույցի հետ, թե Բագրատունիները հրեական ծագում ունեն, իսկ ըստ Կոստանդին Սիրանածնի, Վրաց Բագրատունիները Դավթի սերնդից են: Ինչպես երևում է, այս զրույցը պետք է գոյություն ունեցած լինե՛ր Հայաստանում դեռ վաղ միջնադարում:

Նոր Հայաստանի թագավորներն իմացան, հավաքվեցին եկան նրա մոտ և ասացին՝ քեզ վայել չէ, որ թողնես հայրերիդ հավատը: Նա ենթարկվեց նրանց կամքին ու վերադարձավ իր հին ամբարշտությունը:

Իսկ Ադիին բարձրացրին լկախադանյ և սուանեցին: Հավատացյալ մարդիկ նրան թաղեցին: Բավական ժամանակ անց մեռավ Սանաթրուղը: Նրանից հետո իշխեց Արթահշաշը (Արտաշես) և սա էլ մեռավ:

Ասյա նորահայտ բնագիրը պատմում է, թե ինչպես հայոց խոսքով թագավորը և պարսից Արտաշիսը պատերազմում են և վերջապես պարսից արքան Հայաստան է ուղարկում ղավադիր Անուկին: «Նրա հասավ մի քաղաք, զորքը զաշտում հանգստացավ, իսկ ինքը (Անուկը) բարձրացավ այն բլուրը, որի վրա Ադի (Ադդայ) առաքյալը [նահատակության] պսակն էր ընդունել և այդ դիշեր այնտեղ քնեց իր կնոջ հետ: Սա նրանից հղիացավ այն Ղրիդուրիոսին (Գրիգորիոս), որն ամբողջ Հայաստանում քարոզեց»³⁴:

Ազաթանգեղոսի հետ հորենացու ունեցած աղերսի մասին է վկայում նաև Մանյա Այրք կոչված քարայրում Գրիգորի ձգնելու և ասյա մահվան ու թաղման պատմությունը: Ազաթանգեղոսը սոսկ հիշում է, որ Գրիգորը ձգնեց Վիշյալ քարայրում³⁵, սակայն հորենացին պատմում է, որ նա այնտեղ վախճանվեց, և հովիվները, որոնք չգիտեին նրա ինքնությունը, թաղեցին նրան: Որոշ ժամանակ անց տեսիլք երևաց Գառնիկ անունով մի ձգնավորի, որը գնաց բերեց նրա նշխարները և թաղեց Թորդան գյուղում³⁶:

Բանն այն է, որ այս բոլորը գտնում ենք նաև Քարշունի Վարքում: Գրիգորի մահվանից հետո հովիվները նրան թաղեցին, ասյա Զենոն կայսեր ժամանակ Ամրա (Գառնիկ) անունով մի ձգնավորի տեսիլքի միջոցով հայտնվեց, որ գնա Գարանաղի ու թաղի Գրիգորին: Զգնավորը նրա նշխարները բերեց Թորդան, ուր նրա վրա տաճար կառուցվեց³⁷:

Այսպիսով, վերահիշյալ չորս օրինակները (Սեղբեստրոսի, վրաց զարձի, Գրիգորի կնոջ և Թաղեոսի մասին) ականբերեն ցույց են տալիս, որ Մովսես հորենացու մոտ Ազաթանգեղոսին վերագրված տվյալները իրոք եղել են նրա հին խմբագրության մեջ, որը մեզ չի հասել, բայց իր ժամանակին պատմահայրը տեսել ու տեղեկություններ է բաղել դրանից:

Հորենացին տեսել և օգտագործել է թե՛ մեզ հասած, թե՛ կորած խմբագրությունները: Ապացուցելու համար, որ նա տեսել է մեզ հասած խմբագրությունը, բավական է հիշել, որ նա բառացի մեջբերում է անում նրանից³⁸:

Ազաթանգեղոսի Վարք կոչված չորս խմբագրությունները, ինչպես նաև Մովսես հորենացու և այլոց մոտ հին Ազաթանգեղոսից պահպանված հետքերը հնարավորություն են տալիս ավելի պարզ խոսելու V դարում Ազաթանգեղոսի ունեցած խմբագրությունների մասին:

³⁴ M. van Esbroeck. Un nouveau témoin. § 1—8.

³⁵ Ազաթանգեղոս, § 861, էջ 452:

³⁶ հորենացի, գիրք Բ, գլ. 66:

³⁷ M. van Esbroeck. Un nouveau témoin, § 293—299.

³⁸ Արտաշիս արքան ասում է Անուկ Պարթևին. «Զրույն պատուական զձեր սեպհական Պահլավն, զայն անդրէն ի ձեզ դարձուցից և զքեզ թագաւ փառաւորեցից», որը գրեթե նույնությամբ ընդգրկնակությունն է Ազաթանգեղոսի խոսքերի. «Զքնութիւնն Պարթևական, զձեր սեփական Պահլավն ի ձեզ դարձուցից, և քեզ թագ եղիալ փառաւորեցից» (հորենացի, Բ, գլ. 4է, էջ 203: Ազաթանգեղոս, § 26, էջ 20):

Մեր դարի սկզբին Ն. Սաուր առաջարկել էր Ազաթանգեղոսի խմբագրությունների հետևյալ պատկերը³⁹։

Առաջին խմբագրությունը կազմվել է Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռքով։ Սու հավանաբար թարգմանվել էր հունարենի և նրանից օգտվել է Գևորգ Ասորին 714 թ.։

Երկրորդ խմբագրությունը կազմվել է քաղկեդոնականների ձեռքով՝ Տալքի միջավայրում։ Սա թարգմանվել է հունարենի և արաբերենի։

Երրորդ խմբագրությունը կազմվել է VIII դարում ազգային եկեղեցուն հավատարիմ մնացածների շրջանում։

Ն. Աղոնցը նույն պատկերն է տալիս փոքր տարբերությամբ⁴⁰։

Առաջին խմբագրությունը կազմել է Կորյունը, որը հեղինակն է երկու կա-
րևոր կենսագրությունների՝ Վարք Մաշտոցի և Վարք Գրիգորի։

Երկրորդ խմբագրությունը կազմել է VI—VII դդ. սահմանադրված լեզուակերպը, որի առումը հիշված է Ազաթանգեղոսի՝ Փարիզի ազգային դրաղարա-
նում գտնվող ձեռագրում։

Երրորդ խմբագրությունը VIII դարի կանոնական խմբագրություն է։

Եթե մի կողմ թողնենք այս ամբողջի մեջ խմբագրությունների ժամանակի հարցը, որը վիճելի է, ապա հետաքրքրական է այն, որ մեղ հասած կանոնա-
կան խմբագրությանը (որը V դարի խմբագրություն է և ոչ թե VIII դարի) նախորդել է մեկ այլ՝ մեղ չհասած խմբագրություն, որը թեև կորել է, բայց, ինչպես տեսանք, հետքեր է թողել։

Այժմ կարելի է արդեն պնդել, որ V դարում գոյություն է ունեցել Ազա-
թանգեղոսի երկու խմբագրություն⁴¹։ Դարի առաջին կեսում կազմավորվել է
այն հին խմբագրությունը, որը ինչ-ինչ պատճառներով դուրս է մղվել ասպա-
րեզից։ Հաղթել է դարի կեսերին կազմավորվածը, որը Ն. Մաուի և Ն. Աղոնցի
արտահայտությամբ՝ կարելի է իրոք համարել ազգային եկեղեցու խմբագրու-
թյուն։

Այսպիսով, հաստատվում է Մովսես Խորենացու՝ Ազաթանգեղոսից օգտվե-
լու տեղեկությունների հավաստիությունը։ Ինչքան երկար վեճեր են եղել
Խորենացու ժամանակի մասին, նույնքան էլ քննադատները դատավետել են
պատմահորը, որպես աղբյուրները հորինողի և նույնիսկ կեղծարարի։ Ինչպես
գիտենք, քննադատության ալիքը բարձրացավ անցյալ դարի վերջերին և մեր
դարի սկզբներին, որից հետո սկսվեց մի շրջան, երբ նոր տվյալների հիման
վրա ժխտվում էին պատմահոր ժամանակի և հավաստիության մասին «բա-
ցասական քննադատության» հայտնած փաստարկները։ Ազաթանգեղոսի Վարք
կոչված նորահայտ շուրս խմբագրությունների (հունարեն, արաբերեն, Օքրի-
դայի և Քարշունի) թարմ տվյալները հնարավորություն են տալիս պնդելու,
թե պարտադիր չէր, որ Խորենացին օգտված լիներ միայն «Սեղբեստրոսի Վար-
քից» և Սոկրատի «Եկեղեցական պատմությունից», բանի որ, ինչպես տեսանք,
Սեղբեստրոսի ձեռքով Կոստանդիանոսի մկրտվելու և վրաց դարձի մասին,
ինչպես նաև այլ հարցերի վերաբերյալ, բավական տեղեկություններ կան
հենց վերոհիշյալ նոր խմբագրությունների մեջ։

39 Н. Ма р р. նշվ. աշխ., էջ 182.

40 Н. А до и ц. Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 341—342, ծան. 1.

41 Սրանց ամեն մեկից ծագել են բազմաթիվ և բազմալիզու խմբագրություններ։

Մովսես Խորենացու «Պատմությունը» մեկն է այն աղբյուրներից, որոնց միջոցով պարզվում է Աղաթանգեղոսի խմբագրությունների էությունը, սակայն նա բացառիկ է այն առումով, որ տալիս է Աղաթանգեղոսի հին (կորած) խմբագրության բովանդակության մի բնդհանուր ուրվագիծ:

ВОПРОС РЕДАКЦИИ АГАТАНГЕЛОСА (АГАФАНГЕЛА) ПО ДАННЫМ ХОРЕНАЦИ

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Резюме)

У Мовсеса Хоренаци имеется целый ряд сведений, источником которых он считает «Историю» Агафангела. Однако значительная часть упомянутых сведений отсутствует в дошедшей до нас редакции книги Агафангела. В конце XIX и начале XX вв. большинство исследователей (А. Каррьер, Г. Халатянц и др.) считали, что в этих случаях Мовсес Хоренаци произвольно относился к своим источникам и сомневались в достоверности его сведений.

Новооткрытые редакции «Истории», так называемые «Арабское житие», «Греческое житие», «Охридское житие» и «Житие Каршунни», подтверждают данные Хоренаци: они содержат все те сведения, которые Хоренаци приписывает Агафангелу, но которые отсутствуют в дошедшей до нас редакции.

«История» Агафангела имела две редакции—старая, не дошедшая до нас, составлена в первой половине V в., а новая, нам известная,—в середине V в.

ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՄԲ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Թեև հայ պատմագրությունը մեր մատենագրության արշալույսին արդեն քարձր մակարդակի վրա էր գտնվում, այսուհանդերձ դեռ մի քանի դար թվականությամբ ժամանակագրություն չունեցավ: Առաջին հայ պատմիչները (Ագաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ, Եղիշե, Ղազար Փարպեցի) դեպքերի ժամանակագրությունը կապում էին այս կամ այն հայ թե օտար տիրակալի իշխանության տարիների հետ («Ի թագաւորութեանն Տրդատայ որդւոյն Խոսրովու...»¹) և կամ որևէ հիշատակելի դեպքի հետ («Ապա ամս ութ յետ գնալոյն փախչելոյն արքային Հայոց Արշակայ ի թագաւորին Պարսից Շապուհ...»²): Վերոհիշյալ պատմիչների մոտ չկա ժամանակագրություն, թեև կույզ առանց թվականության:

Առաջին անգամ պատմական ժամանակագրություն գտնում ենք Սովսես Խորենացու և Սեբեոսի (Անանունի) մոտ, որտեղ տրված են թե՛ հայ, թե՛ օտար ամեն մի թագավորի իշխանության տարիներն ըստ հաջորդականության և հնարավոր է այդ տվյալներով կազմել ամբողջական շարքեր: Սակայն այստեղ ևս դեռ չկա թվականի օգտագործում, մինչդեռ այդ ժամանակ արդեն վաղուց (V դարի առաջին կեսում) հայերեն էր թարգմանված Եվսեբիոս Պամփիլոս Կեսարացու (263—340) «Ժամանակականք» (Քրոնիկոն) աշխատությունը³, որտեղ կա ժամանակագրություն Հռոմի հիմնադրման, հունական օլիմպիադայի թվականներով: Այդ ժամանակ Հայաստանում հայտնի էր նաև սելևկյան թվականը⁴:

Հայ պատմիչները թվականության կիրառումով պատմություն սկսեցին շարադրել միայն VI դարում հայկական թվականի (Հայոց մեծ թուական) ընդունումից հետո: Սակայն դրանից միայն մի քանի դար անց սկսվեց թվականի կանոնավոր օգտագործումը:

Հայոց մեծ թվականի սկզբնավորումից հետո ապրած առաջին հայ պատմիչը՝ Սեբեոսը չի օգտագործում հայկական թվականը և ոչ էլ որևէ այլ թվական, ըստ երևույթին այն պատճառով, որ գեո անշարժ տոմար պետք էր մշակել: Սեբեոսը դեպքերի նկարագրությունը տալիս է սոսկ տիրակալների տարիներով. «Եւ եղեւ ի քսաներորդի ամի Յագկերտի արքայի Պարսից և մետասան ամի Կոստասի կայսեր...»⁵: Նույն ձևը օգտագործվում էր նաև վիմադիր

¹ «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն հայոց», Վենետիկ, 1933, պար. Գ, գլ. Բ, էջ 18:

² Փավստոս, պար. Գ, գլ. ԽԱ, էջ 144:

³ «Եւսեբի Պամփիլեայ Կեսարացւոյ ժամանակականք երկմասնեայ», մասն Ա, ժամանակագրութիւն պատմական, մասն Բ, Քրոնիկոն կանոն, Վենետիկ, 1818:

⁴ Հստ Գ. Սարգսյանի Մովսես Խորենացու ժամանակագրության մեջ ժամանակի աշխարհում է սելևկյան տոմարի (մ. թ. ա. 311) հետո ՏԵՍ Գ. Սարգսյան, Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութեան ժամանակագրական համակարգը, Երևան, 1965, էջ 15:

⁵ «Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն», ի ձեռն Ս. Մալխասեանց, Երևան, 1939, էջ 132:

արձանագրություններում: Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի (661—685) կրուհի տաճարի կառուցման մասին արձանագրության մեջ ասվում է. «Ի և Թ ամի Կոստանտնի մարերի ամսոյ որ ար ժ և Ե հիմնարկեցաւ...»⁶:

Առաջին հայ պատմիչը, որ հայկական թվականն է օգտագործում, Անանիա Շիրակացին է, որին և Անաստաս կաթողիկոսը հանձնարարել էր մշակել անշարժ տոմար: Խոսելով խաղարների արշավանքի մասին, նա գրում է. «Եւ սպանին ի պատերազմի զիշխանս Հայոց, Վրաց և Աղուանից յամսեանն սահմի, որ ար տասն էր ամսոյն ի ՃՂԴ թուականին Հայոց»⁷ (16 օգոստոսի 685)⁸:

Անանիա Շիրակացին, հենվելով Եվսեբիոս Կեսարացու աշխատության վրա, շարադրում է տիեզերական պատմությունը: Նրա ժամանակագրական հաշիվները սկսում են աշխարհի արարչագործությունից մինչև մեր թվականության (փրկչական թվականի) սկիզբը, այսինքն հասնում 685 թ., սակայն առանց թվականների: Նա շարադրում է հին հրեաների, պարսից թագավորների և Հռոմի ու Բյուզանդիայի կայսրերի ժամանակագրությունը, հիշելով ամեն մի տիրակալի իշխանության տարիները: Իր ժամանակագրության մեջ Անանիա Շիրակացին այնքան է օգտվել Եվսեբիոս Կեսարացու Քրոնիկոնից, որ էրբեմն տառացի ընդօրինակել է⁹:

Ն. Ադոնցը¹⁰ նշում է հայկական թվականի օգտագործման մի դեպք Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ: Բ հատորի (գրված VII դարի վերջին կամ VIII դարի սկզբին) Թ զլխի վերջում հեղինակը ընդգծում է, որ պատմելու է գալիք տաճնապի մասին սկսած «լառաջին ութնետասն նահանջէն յարութեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի մեհեկի ամսոյն՝ յերեսուն եւ հինգ ամէն խոսրովու Որմզդեան արքայից արքայի»¹¹: Այստեղ խոսրովի 35-րդ տարին է $590 + 35 = 625$: Իսկ վերոհիշյալ 18 նահանջը շորսով բազմապատկելով ստանում ենք 72 (հայկական թվականը), որին եթե դումարենք 553 (լստ ն. Ադոնցի) կստացվի 625¹²:

Հաջորդ սկզբնաղբյուրը, որտեղ օգտագործված է հայկական թվականը, Հովհան կաթողիկոսի Օձնեցու «Սակա ժողովոց» գրվածքն է, ուր հիշված է, թե Մանազկերտի ժողովը տեղի է ունեցել ՃՂԵ (726) թ.¹³: Հայկական թվականը օգտագործված է նաև Ղևոնդ պատմագրի մոտ, որը, խոսելով Արծրունի Սահակ և Համազասպ եղբայրների արաբ ոստիկան խուլայմայի կողմից նահատակելու մասին, գրում է. «Գործեցաւ այս յիշխանութեանն Մուսէի յազատակեանն խաղմայ, յաւուրս սուրբ յայտնութեանն Տեառն յորում էր թուականս Հայոց մլգ»¹⁴: Նույն այդ տարիներին է պատկանում նաև մեզ

6 Н. А. Орбели, Избранные труды, Ереван, 1963, էջ 402: П. Мурадян, Хронология систем летоисчисления по армянским источникам, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագր» (հաս. գիտ.), 1976, № 1, էջ 49—64:

7 Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 399:

8 Հ. Ս. Բադալյան, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1970, էջ 325:

9 Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 170:

10 Ն. Ադոնց, Քննություն Մովսես Կաղանկատվացու, «Անահիտ», հունիս—դեկտեմբեր, Փարիզ, 1939, էջ 23—25:

11 «Սովմանսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», 1913, էջ 145:

12 Ն. Ադոնց, նշվ. աշխ., էջ 23—25:

13 «Տոմարնո: Իմաստասիրի հայոց կաթողիկոսի սակա ժողովոց որ եղեն ի Հայք. «Գիրք լիղթոց», մատենագրութիւն նախնեաց», Տփղիս, 1901, էջ 223:

14 «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց», Պետերբուրգ, 1837, էջ 160:

հասած հայկական հնագույն թվակիր արձանագրությունը (Ուխտատուր վանականի) Թալիեի եկեղեցու վրա. «ՄԼԲ թուականութեան Հայոց»¹⁵ (783 թ.):

Այսպես, հարյուր տարուց ավելի շօղտագործվելուց հետո հայկական թվականությունը VII դարի վերջում և VIII դարում սկսեց կիրառվել պատմական աղբյուրներում: Պատմիչ կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցին, խոսելով հայկական տոմարը անշարժ գարձնելու համար Անաստաս կաթողիկոսի (661—667) գործադրած ջանքերի մասին, նշում է, որ նա այդ բանը հանձնարարեց Անանիա Անեցուն (Շիրակացուն), նպատակ ունենալով «ըստ բոլոր սզգաց պայմանի՝ անշուշտ յօրինելու զկարգ հայկականս տոմարի, զի բարեձևագունից ոմանց և զմեր կշռադատեալ՝ մի կարօտասցուք զալ ի զուգաւորութիւն Հռովմայեցւոց»¹⁶:

Այլ աղբերի տոմարից կառած չլինելու հարցը շատ հրատապ էր իր ժամանակի համար, սակայն պետք է նշել, որ բացի հոռմայեցոց տոմարից զգուշանալուց, հենց նույն Անաստաս կաթողիկոսի ժամանակ անհրաժեշտ էր նախ խուսափել մի այլ տոմարից: Դա մահմեդական թվականությունն էր, այսինքն հիշրին:

Սեբեոսը երկու դեպքում անորոշ ձևով ունի «ամս իսմայելացւոց տէրութեանն» արտահայտությունը: Հիշելով արաբների և պարսիկների կովի մասին, որտեղ վերջիններս պարտվեցին, նա նշում է, որ դա տեղի ունեցավ «լամին ԺԲ-երորդի իսմայելացւոց տէրութեանն»¹⁷: Սակայն Սեբեոսը շարունակության մեջ նշում է, որ այդ տարում կործանվեց Սասանյանների տիրությունը, ուստի պարզ է, որ դա 652 թ. է, մանավանդ որ նա ասել էր, թե դա տեղի ունեցավ Կոստանդ կայսեր (641—668) տասնմեկերորդ տարում: Ապա խոսելով Կոստանդ կայսեր 653 թ. Հայաստանի վրա հարձակվելու մասին, ավելացնում է. «Յամի ԺԲ-երորդի թագաւորութեանն իւրում ի քսան ամիս իսմայելացւոց տէրութեանն»¹⁸: Հավանաբար ալստեղ Սեբեոսը նկատի ունի ոչ թե բուն հիշրի (622), այլ առաջին խալիֆայի իշխանության գլուխ անցնելու թվականը (632):

Հիշրի թվականը օգտագործված ենք գտնում Մովսես Կաղանկատվացու պատմության մեջ: Բ հատորի ԼԲ գլխի սկզբում հիշվում է, թե «ի վաթսներորդ երկրորդ ամի հարաւայնոյ իշխանութեան դուռնոյն Մահմատայ»¹⁹ Հայոց արևելից կողմանց իշխան Վարազ Տրդատը Հայոց իշխան Դբիգոր Մամիկոնյանի համաձայնությամբ Իսրայել եպիսկոպոսին ուղարկեց հոների մոտ: Ինչպես հայտնի է, այս առաքելությունը եղավ 682 թ.²⁰ Իսկ հիշրի 62 թ. (681—682) համընկնում է դրան: Անորոշ ձևով հիշրի թվականն օգտագործված է նաև Դևոնդի մոտ, որն արաբների արշավանքներից մեկը թվագրում է «ի քսան և վեցերորդ ամի նոցին իշխանութեանն»²¹, այսինքն՝ 646—647 թ.:

¹⁵ Գ ա Ր Ե գ ի ն վ ա Ր դ ա պ Ե տ, Քարտեզ հայ հնագրութեան, «Շողակաթ», Վաղարշապատ, 1913, էջ 176:

¹⁶ «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղէմ, 1367, էջ 118:

¹⁷ Ս Լ Բ Ե ո ս, էջ 139—140:

¹⁸ Ս Լ Բ Ե ո ս, էջ 141: Նույնը կրկնվում է Անանունի բաժնում (Դ գլխի վերջում), «Յերկոտասան ամի Կոստանդի և ի Բ-երորդ ամի իսմայելացւոց տէրութեանն»:

¹⁹ Մ ո Վ ս Ե ս Կ ա Ղ ա ն կ ա տ Վ ա Յ ի, էջ 269:

²⁰ А. Н. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, էջ 50:

²¹ Դ և Ո Ն Դ, էջ 8:

Նման իրադրությունը չէր կարող չմտահոգել հայ եկեղեցուն և ժամանակի մտածողներին, որոնք անհանգստացած էին ամեն մի օտար տոմարի ներթափանցման վտանգով, լինի դա «հռովմայեցուց», թե «իսմայելացուց»:

Սակայն VIII դարում²² հայկական թվականը շրջանառության մեջ մտնելուց հետո պարմանալի կերպով դեռ երկու դար չդարձավ հայկական պատմական երկերի ժամանակազրույթյան հիմքը: IX դարի վերջերի և X դարի սկզբի մեծանուն պատմիչներ Թովմա Արծրունին (մասամբ) և մանավանդ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին իրենց պատմական աշխատությունները չեն կառուցում թվակիր ժամանակազրույթյան վրա:

Թովմա Արծրունին քաջ ծանոթ է նվաճելու Կեսարացու Քրոնիկոնին, ինչպես նաև տարբեր թվականների: Նա մի քանի անգամ²³ հիշում է յոթելեանք²⁴, ուլիմպիատք²⁵ և ընդիքտիոնք²⁶ թվականները: Խոսելով նոր նշանակված Յուսուֆ ոստիկանի մասին (851) հիշում է նրա թվականը. «Արդ ի գալ միւսոյ ամին որ յոթելեանք զ և ուլիմպիատք հը, ընդիքտիոնք ի, որ է ըստ հայերէն թուականութեանն յ», այսինքն հայկական 300 (851) թ.: Գերված հայ նախարարների Միջագետքից վերադարձի մասին պատմելիս նա նշում է. «Եւ եղև ի յնուլ վեցերորդ ամի գերութեանն հայոց որ է յզ ամ ըստ թուոյ հայերէն տոմարին: և ունի յոթելեանք զ և ուլիմպիատք և ընդիքտիոնք»: Սա համապատասխանում է հայկական 306 (857) թ.:

Համեմատյան դեպս Թովմա Արծրունին որոշ չափով գործածում է թվականը ժամանակազրույթյան մեջ, երբ հիշում է իրեն ժամանակակից գեպերը (IX դարի երկրորդ կես), այսինքն յ (300=851) թվականից մինչև յծա (351=902): Օրինակ յ (851) թ. Յուսուֆը եկավ Հայաստան, յբ (302=853) թ. Ատոմյանները նահատակվեցին, յդ (306=857) թ. գերի տարված նախարարները վերադարձան, յէ (307=858) թ. Աշոտ Արծրունին դարձավ գերությունից, յիգ (323=874) թ. մեռավ Աշոտ Արծրունին, յլթ (339=890) թ. մեռավ Հայոց Աշոտ Ա Բագրատունի թագավորը, յլսէ (347=898) թ. Աֆշինի զորքը կործանվեց, յծա (351=902)²⁷ թ. Հայոց Սմբատ Բ Բագրատունի թագավորը հաղթանակ տարավ ապստամբների դեմ և այլն: Ըստ էության հայ պատմագրության մեջ սա առաջին փորձն էր հայկական թվականներով (և ընդհանրապես որևէ թվականով) շարադրելու թեկուզ շատ կարճ ժամանակաշրջանի (կես դար) և հիմնականում մեկ նահանգի (Վասպուրականի) պատմությունը:

²² Հետաքրքրական է նշել, որ այդ ժամանակ թվականության մասնակազրույթներ արդեն արմատանում է արևելյան բոլոր երկրներում: VIII դարի երկրորդ կեսին գրված Կեղծ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրացու ասորերեն ժամանակազրույթները հենվում է սելեկյան թվականության վրա, իսկ IX դարի սկզբին բյուզանդացի նշանավոր պատմիչ Թեոփանես (752—813) իր ժամանակազրույթները հյուսել է աշխարհի արարչագործության թվականի հիման վրա (V. Grümel, *Traité d'études byzantines*, I, La chronologie, Paris, 1958).

²³ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց». ՍՊԲ. 1887, էջ 106, 115, 201:

²⁴ Յոթելեանքը հավասար է 50 տարվա շրջանի (Ա. Աբրահամյան, Տարեթվերի և ամսաթվերի գործածությունը հայ մատենագրության մեջ, Էջմիածին, 1956, Դ, էջ 18):

²⁵ Ուլիմպիատքը հավասար է չորս տարվա շրջանի (տե՛ս նույն տեղում):

²⁶ Ընդիքտիոնք թվականը սկսում է 313 թվից և 15 տարվա մի շրջան է (նույն տեղում, էջ 18):

²⁷ Թովմա Արծրունի, էջ 115, 201, 172, 269, 217, 230, 243, 247:

Հայ միջնադարյան պատմագրության հանելուկներից է պատմիչ կաթողիկոս Հովհաննես Դրասխանակերտցու անտարբերությունը թվականության գործածման նկատմամբ²⁸:

Այդքան բարձր զարգացման տեղի և բազմաճյուղ պատմիչը բոլորովին չի ձգտում իր նկարագրած դեպքերը շարադրել թվականով ժամանակագրությամբ (թեկուզ Թովմայի նման տալով միայն իր ժամանակի դեպքերի թվականները): Նա, որ, ինչպես վերևում տեսանք, հայկական տոմարի օգտագործումը բացառություն է հռոմայեցոց տոմարից կառած չլինելու անհրաժեշտությամբ, ինքը հայկական թվականը ի միջի ալոց է օգտագործում: Օրինակ, Աստուծան վկանների նահատակության թվականը դնում է «յերեք հարիւրորդի երկրորդի թուականութեանս Թորգոմայ»²⁹, այսինքն 853 թ.: Ի միջի ալոց օգտագործված են նաև հռոմեական և նույնիսկ հիշքի թվականները: Բուղայի կողմից գերեվարված և հավատափոխ չլինելու պատճառով մահվան դատապարտված հայ նախարարների նահատակությունը դնում է «ի ուր թուականին հոռոմոց»³⁰, այսինքն 855 թ.: VIII դարի սկզբին նախնականում և հրամամ արար իշխանավորների կատարած դադանաբարո արարքների մասին գրում է. «Յետ ութսուն և հինգ թուականին իւրեանց»³¹, այսինքն 704 թ.: Այստեղ խոսքը հստակ կերպով հիշքի թվականի մասին է, քանի որ ասվում է «նրանց թվականին»: Ինչպես տեսնում ենք, թվականների պատահական օգտագործումից այն կողմ չի անցնում Դրասխանակերտցին:

Հայ պատմագրության մեջ առաջինը, որ թվականով ժամանակագրությամբ շարադրեց իր պատմությունը, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկն է:

Նա մեր թվականությունից առաջ ընկած ժամանակաշրջանի համար գործածում է ընդհանրապես նվաճեցիկ Կեսարացու Քրոնիկոնի³² տվյալները: Մեր թվականության սկզբից մինչև Հայոց մեծ թվականի ընդունումը (նույնիսկ մինչև VII դարի սկիզբը), Ասողիկը գեղ չի տալիս թվակիր ժամանակագրություն, քանի որ այդ հարցում նրա հիմքը հայկական թվականությունն է: Միայն հիշում է. «Ի ծննդենէ Փրկչին մինչև ցժողովն Դունայ և զթուականն Հայոց ամբ շծգ», այսինքն 553: Ապա «ի լուսաւորութենէ սրբոյն Գրիգորի ամբ մծբ» (252), բրիտանեություն ընդունումը համարելով 301 թ.³³:

Ստեփանոս Ասողիկը հայկական թվականությունն սկսում է օգտագործել միայն VII դարի դեպքերի համար և ապա տալիս է մոտավորապես չորս հարյուր տարվա թվակիր ժամանակագրությունը:

²⁸ Հայ պատմագրության մեջ թվականությամբ ժամանակագրության օգտագործման ուշացումը առավել ևս տարօրինակ է թվում, երբ նկատի ենք առնում, որ արար պատմագրության մեջ, որը հայկականից ուշ է զարգացել, հենց VII—IX դդ. արդեն խիստ կերպով օգտագործվում էր ճշգրիտ թվականությունը (հիշքի), նշելով ամեն մի դեպքի ոչ միայն տարին, այլև ամիսն ու օրը:

²⁹ Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 158:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 166:

³¹ Նույն տեղում, էջ 124:

³² Պետք է նշել, որ վերը տարբերություն կա նվաճեցիկ ժամանակագրության և Ասողիկի տված համակարգի միջև: Ասողիկը իր մատյանի գրության թվականը (1004) այսպես է հիշում. «Աղամայ մինչև առ մեկ յինել ամբ ցմծբ» (6282), այսպիսով, Աղամից մինչև մեր թվականության սկիզբը ստացվում է 5278, մինչդեռ նույն շրջանը նվաճեցիկի մոտ (և ամբողջ հայ մատենագրության մեջ) 5196 տարի է: «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 18, 285, ծան. 26 (էջ 305):

³³ Ասողիկ, Հանդես Բ, գլ. Բ, էջ 83:

Հայոց իշխանների ու թագավորների թվականներով նա տալիս է իր ժամանակագրության հիմքը՝ Այսպես, օրինակ.

ՃԴ* (655) Համազասպ Մամիկոնյանը դարձավ իշխան հայոց (էջ 99)

ՃԼԴ (685) մեռավ հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը (էջ 100)

ՃԼԵ (686) Աշոտ Բագրատունին դարձավ իշխան հայոց (էջ 100)

ՃԽ (691) հայոց իշխան դարձավ Սմբատ Բագրատունին 20 տարով, հետո հաջորդում է Աշոտ Բագրատունին 15 տարով, ապա Սմբատը՝ 22 տարով և Աշոտ Մսակերը՝ 20 տարով (էջ 101)

ՄՃԵ (826) Սմբատ Աբլաբասը վերադարձավ արքայության արքունիքից (էջ 106)

ԵԺԲ (862) Աշոտ Բագրատունի՝ իշխանաց իշխան (էջ 110)

ԵԼԳ (887) Աշոտ Ա Բագրատունի՝ թագավոր հայոց (էջ 110)

ԵԽ (891) Սմբատ Ա թագավոր հայոց. թագավորեց 24 տարի (էջ 159)

ԵՃԸ (929) վախճանվեց Աշոտ Բ Երկաթ թագավորը, հաջորդեց Աբասը 24 տարի (էջ 170)

ԵԶԵ (953) վախճանվեց Աբաս թագավորը, հաջորդեց Աշոտ Գ Ողորմածը (էջ 180)

ԵԻԳ (977) վախճանվեց Աշոտ Դ, հաջորդեց Սմբատը 13 տարի (էջ 187)

ԵԼԸ (989/990) վախճանվեց Սմբատ Բ թագավորը, հաջորդեց Գագիկ Ա թագավորը (էջ 255)

Զափազանց կարևոր է քաղաքական անցքերի թվարկումը, թե՛ Հայաստանում, թե՛ երկրից դուրս.

ԿԸ (619) երևան եկավ Մահմեդը (էջ 118)

ՀԲ (623) Իսմայելի (արաբների) թագավորության սկիզբը (էջ 86)

ՀԷ (628) Հերակլը գրավեց Երուսաղեմը (էջ 142)

ՃԳ (637) արաբների առաջին արշավանքը Հայաստան (էջ 98)

ԴԵ (645) Դվինի գրավումը արաբների կողմից (էջ 98)

ՃԼԴ (685) խաղարների հարձակումը (էջ 100)

ՃԺԳ (704) Նախճավանում և Խրամում նախարարների հրկիզումը (էջ 125)

ՃԺԳ (737) Վահան Գողթնացու նահատակությունը (էջ 125)

ՄԴ (755) Կոստանդին կայսրը գրավեց Կարնո քաղաքը և քանդեց պարիսպը (էջ 142)

ՄԵ (756) Արմինիայի ոստիկան Նզիդը վերաշինեց այն (էջ 143)

ՄՃԸ (829) Միքայել կայսեր մահը (էջ 144)

Ե (851) ոստիկան Աբու Սաիդը եկավ Հայաստան (էջ 107)

ԵԲ (853) Ատոմյան վկաների նահատակությունը (էջ 109)

ԵԿԵ (916) Ռոմանոս կայսեր գահակալությունը (էջ 170)

ԵՃԳ (934) հույները գրավեցին Մելիտենեն (էջ 179)

ԵԴԸ (949) Հովհան Զմշկիկը գրավեց Կարնո քաղաքը (էջ 179)

ԵԺԲ (963) կայսր դարձավ Նիկեիորը (էջ 183)

ԵԺԵ (966) հույները գրավեցին Տարոնը (էջ 183)

ԵԺԸ (968) հույները պաշարեցին Մանազկերտը (էջ 183)

ԵԻԵ (976) կայսր դարձավ Վասիլը (էջ 187)

ԵԼԳ (987) Աբլահմը հարձակվեց Դվինի վրա (էջ 198)

* Ասողիկի բնագրում Բուր ճակատան թվականները տրված են փոքրատառերով:

նխդ (997) Դավիթ կուրապաղատը պաշարեց Խլաթը (էջ 268)

նխէ (998) Հայոց զորքի հաղթանակը Ռավվադյանների դեմ (էջ 269)

նծ (1001) Հայոց Գագիկ Ա թագավորի պատժիչ արշավանքը Դավիթ Ան-հողինի դեմ (էջ 280):

Իհարկե Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի հիշված թվականները առնված են տարբեր աղբյուրներից, VII—IX դդ. վերաբերող թվականները հավանաբար հաշվումներով է ստացել կամ էլ օգտագործել է մեզ անհայտ սկզբնաղբյուրներ: Ինչ վերաբերում է X դարի դեպքերի ժամանակագրությանը, ապա դա, բնականաբար, իր սեփական դիտողությունների կամ ուրիշներից իմանալու միջոցով է կազմված:

Իր աղբյուրների մասին Ասողիկը խոսում է աշխատության առաջին էջերում: Նախ և առաջ հիշում է Եվսեբիոս Կեսարացուն, ապա Սոկրատեսին և հայ պատմիչներին՝ Ագաթանգեղոս, Փավստոս, Եղիշե, Ղաղար Փարպեցի, Մովսես քերթողահայր, Սեբեոս, Ղևոնդ, Շապուհ Բագրատունի, Հովհաննես կաթողիկոս³⁴: Սակայն կան տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, որ նա ունեցել է նաև այլ (օտար) աղբյուրներ:

Ղևոնդ պատմագրի³⁵ մոտ կա արաբ խալիֆաների իշխանության տարիների թվարկում, որը զրեթե նույնությամբ կրկնում է Թովմա Արծրունին³⁶, իսկ Ասողիկը նույնը տալիս է փոքր փոփոխություններով³⁷: Փակագծերի մեջ տալիս ենք Ասողիկի հիշած թվերը:

Մահմետ	2	
Աբու Բաբր, Ամր, Օթման	38	
Մուալիա	19 տարի 4 ամիս (19)	
Եզիտ	2 տարի 5 ամիս (2)	
Աբդու-մելիք	21	(21)
Վիթ	10 տարի 8 ամիս (10)	
Սուլեյման	2 տարի 8 ամիս (3)	
Ռմար	2 տարի 5 ամիս	
Եզիտ	6	(6)
Հեշմ	19 տարի	(12) ³⁸
Վիթ	1 և կես տարի	
Մրուան	6	
Աբդլա	3	(3)
Միս Աբդլա	22	(2)
Մահմետ Մահադի	8	
Մուսէ	1	(1)

Սակայն հենց հաջորդ (և) զիսում Ասողիկն ունի նաև մի այլ ցուցակ հետևյալ վերնագրի տակ. «Յայլմէ պատմագրի Յաղաղս Ամիր ալ-Մումնեացն Տաճկաց»³⁹:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 6—7:

³⁵ Ղևոնդ, էջ 3, 12, 14, 31, 40, 42, 99, 100, 115, 116, 129, 154, 161:

³⁶ Թովմա Արծրունի, էջ 105:

³⁷ Ասողիկ, հանդես Բ, դ. Դ, էջ 116—135:

³⁸ Գուցե գրչական սխալի հետևանքով ժթ (19) դարձել է ծր (12):

³⁹ Ասողիկ, հանդես Բ, գ. Ե, էջ 135: Հայտնի չէ, թե հայ պատմագրությունը որևէ արաբական պատմական աղբյուր կամ թեկուզ հակիրճ ժամանակագրություն թարգմանել է:

Մահմետ մարդարէ Տաճկաց, պետացեալ ամս Բ

Աբուբար ամս Կ⁴⁰

Ոմառ ամս ժա

Աւթման իսկն Ափան ամս ժ

Մովհա ծեր ամս իգ

Իղիտ ամս գ

Մաւիա իսկն Յիզիտն ամս ա

Մրուան ամս ա

Աբգլմելք Իսկն Մրուան ամս ի

Վլիթ իսկն Աբգլմելք ամս թ մինչև ի ճկգ (714) թուականին հաւոց

Իսկ զկնի Վլթի եկաց ամիր ալ-Մումնի ի Եղբ (743) թուականին Մրուան

Աբգլայ մեռաւ ի մծր (770) թուականին

(Աբգլայ միւս Իսկն որ ի Հոռոմս եմուտ)⁴¹

Մահդիի ամիր ալ-Մումնի եղև

Ահարոն մեռաւ ի Եծե (706)⁴²

Ահարոն, որոյ եղբայր Զափո ի մղը (849) թուականին մեռաւ

Զափո ի յծա (862) թուականին

Ահմատ, որ զԱլի որդի Յահէի Հայոց ամիրայ առաքեաց և զԱշոտ իշխանաց իշխան արար ի յծա (862) թուականին

Ապա Ասողիկը բացատրում է, որ ինքը կամեցել է հակիրճ գրել այս բոլորի մասին, բայց այլևայլ պատմությունների մեջ իրարից տարբեր անուններ և ժամանակներ է գտել, ուստի որոշել է բոլորը գրի առնել, որպեսզի ոչ մի պակաս չլինի իր տվյալների մեջ:

«Թէև շատ ինչ աշխատեցաք ի պատմագրական տառս առաջնոցն՝ գրել կարճ ի կարճոյ զգրոյցս անցելոցս (և ստուգիւ են ասացեալքն), սակայն զանուանս և զժամանակս ամիր ալ-մումնեացն զոմանց այլ և այլս գտար ի պատմութիւնսն. ոչ գիտեմ, թէ երկանուն նոքա եղեալք, թէ մի ընդ միով երևեալ ահաւորք և շքեղք իբրև զինքնակալս երևեցան, զորոց զանուանսն յիշատակ գրոյ առին. սակայն մեր զբոլորն ի գրի աստ գրեցաք, զի մի թերութիւն բանի երևեսցի աստ»:

(Թեև մենք շատ աշխատեցինք հնների պատմագրական մատյանների վրա, որպեսզի աշխատեցինք համառոտ դուրս բերենք անցյալի պրոյեցները և պատմիչների ստույգ խոսքերը, սակայն ամիր ալ-մումնիների ոմանց անունները և ժամանակները գտանք այլևայլ ձևերով: Չգիտեմ, զուցե նրանք երկանուն էին կամ թե իրար կողքի երևալով⁴³ իրենց ահավոր և շքեղ տեսքով նրանք

թե ոչ. ն. Ալիսյանը կարծում է, որ Մովսես Կաղանկատվացու (ըստ նրա՝ Դասխուրանցու) «Պատմութիւն» Դ հատորի Ա և Բ գլուխները թարգմանված են ինչ-որ արաբերեն գրվածքից: Նաև այն դեռ չի պարզարանված հայ և արաբ պատմագրական առնչությունների հարցը (ն. Ալիսյան, Մովսես Դասխուրանցի (կոչված Կաղանկատվացի) և իր «Պատմութիւն Աղուանից», Վիեննա, 1970, էջ 336—341):

⁴⁰ Արու. Բաբրը միայն երկու տարի է իշխել, իսկ 60 տարին պարզապես թյուրիմացություն է:

⁴¹ Այս տուր բնագրում երկու Ահարոնների միջև է գրված, մենք բերել ենք իր իսկական տեղը:

⁴² Գուցե մծե Եղած լինի (806), որն ավելի մոտ է իրականության (809 թ.):

⁴³ Այսինքն՝ իրար ձեռքից իշխանությունը խլելով:

[բոլորը] թվացել են անկախ տիրակալներ և նրանց անունները պատմության մեջ հիշատակվել են գրով: Սակայն մենք ամեն ինչ այստեղ դրի առանք, որ պեսղի ոչ մի թերություն չլինի)⁴⁴:

Ասողիկը չի ասում, թե ով է «այլ պատմագիրը», որի էությունը միշտ անորոշ է համարվել նրա բնագրի բոլոր հրատարակիչների կողմից: Հավանաբար այդ պատմիչը պետք է օտար լինի, քանի որ, ինչպես տեսանք, նախորդող հայ պատմիչների մոտ այլ տվյալներ կան: Արաբ խալիֆաների իշխանության տարիների մասին նման ցուցակներ կարելի է կազմել նաև հույն և ասորի պատմիչների տվյալներով: Դուրս բերելով IX դարի սկզբի բյուզանդացի պատմիչ Թեոփանեսի տեղեկություններն այդ մասին⁴⁵, ստանում ենք մի ցուցակ, որի թվերի հետ բավական նմանություն ունեն «այլ պատմագրի» տվյալները:

	Ղենդ	այլ պատմագիր	Թեոփանես
Աբու Բաբր		60	2,5
ԱՄր (Ոմար)	38 տարի	11	12
Օթման		10	10
Մուավիա	19 տ. 4 ամիս	23	24
Եզիդ	2 տ. 5 ամիս	6	3
Մուհա Խալիդ		1	
Մուհան		1	1
Աբդուլլահ	21	20	22 (21,5)
Ալիբ	10 տ. 8 ամիս	9	9

Աղյուսակում այլ պատմագրի տվյալները ավելի մոտ են Թեոփանեսին, քան Ղենդին: Սա մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ գուցե Ստեփանոս Տարոնեցին ծանոթ է եղել բյուզանդական հայտնի պատմիչի ժամանա-

⁴⁴ Ասողիկի Բ գրքի և գլխի հարադատությունը վիճելի հարց է եղել անցյալում: Կարապետ վարդապետ Շահնազարյանցը էջմիածնի մի ձեռագրի հիման վրա կատարած իր հրատարակության մեջ շունի այս գլուխը և նախորդ գլխի մի մասը, թեև Բ գրքի զխացանկում հիշվում է և գլուխը («Յայլմէ օրինակէ յաղագս ամիր ալ-Մումնեացն Տաճկաց և երկանուն սկզբանց», «Ասողկայ Պատմութիւն տիեզերական», Փարիզ, 1859, էջ 59): Մի քանի տարի հետո լույս տեսած ուսերեն թարգմանության առաջաբանում Մ. էմինը գրում է, թե Բ գրքի և գլուխը, որի վերնագիրը հիշված է Կ. Շահնազարյանցի հրատարակության մեջ Ի ամբողջությունը կա Բրոսեի ու Միսթարյանների ձեռագրերում, անհարազատ է: Այսուհանդերձ իր հրատարակության հավելվածների մեջ տվել է և գլխի հալերեն բնագիրը և ուսերեն թարգմանությունը («Всеобщая история Степаноса Таронского Асохника», пер. Н. Эмин, М., 1864, էջ X—XI, 324, 330): է. Դյուլորենն ֆրանսերեն թարգմանության մեջ տվել է նաև այս գլուխը, ծանոթագրությունների մեջ շեշտելով, որ սա հարազատ է Ասողիկի բնագրին (Histoire Universelle par Etienne de Daron, trad. par E. Dulaurier, Paris, 1883, էջ 204): Նույնը կրկնում է նաև Ս. Մախասյանցը իր հալերեն հրատարակության մեջ (Ասողիկ, էջ 371—374):

⁴⁵ Թեոփանես և ոստոմանոզ, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի (ձեռագիր), էջ 50, 57, 61, 76, 77, 83:

կագրությունը⁴⁶։ Այս առթիվ կուզենայինք նշել, որ արդարացի չէ այն իշխող կարծիքը, թե նա իր առաջին երկու հասարակության նյութը սոսկ ընդօրինակել է նախորդ պատմիչներին։ Համենայն դեպս վերոհիշյալ փաստերը ցույց են տալիս, որ նա պրպտումներ է կատարել ճշտելու համար այլ պատմիչների տված ժամանակագրական տվյալները։

Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը արժանի է ավելի պատվավոր տեղ գրավելու հայ պատմագրության մեջ, քան ունեցել է մինչև այժմ։ Եթե Մովսես Խորենացին առաջին պատմիչն է, որ տվել է Հայոց պատմության ժամանակագրությունը (ըստ թագավորների իշխանության տարիների), ապա Ստեփանոս Տարոնեցին առաջինն է, որ տալիս է Հայոց պատմության թվակիր ժամանակագրությունը, թեկուզ միայն չորս դարի (VII—X դդ.) համար (քանի որ հիմք էր ընդունել միայն հայկական թվականը)։ Առանց թվականի զգտագործման պատմությունը զուրկ է ճշգրտությունից։ Ստեփանոս Տարոնեցին հայ պատմագրությունը բարձրացրեց նոր աստիճանի, հնարավորություն տալով հետագա հայ պատմիչներին առավել ճշգրիտ ձևով նկարագրելու պատմական իրադարձությունները։ Նրա թվականներից շատերն այժմ ընդունված են հայ պատմագրության մեջ։

Ստեփանոս Ասողիկից հետո թվակիր ժամանակագրության համակարգը ավելի զարգացավ։ Սամուել Անեցին արդեն զգտագործում է փրկչական թվականը (մեր թվականությունը), որի շնորհիվ կարողանում է թվագրել նաև մեր թվականության սկզբից մինչև VII դարն ընկած դեպքերը։ Դրանից հետո հաճախ զուգահեռ զգտագործում է հայկական և փրկչական թվականները⁴⁷։ Իսկ մեր թվականությունից առաջ (նախքան Քրիստոս) ընկած ժամանակաշրջանի համար գործածում է արարչության յոթանասնից (Եվսեբիոսի) թվականը 5198 տարվա շրջանով։ Այդ նույն ձևով շարադրում է Հայոց պատմությունը նաև Մխիթար Այրիվանեցին⁴⁸ և շատ այլ պատմիչներ։

Նոր դարերում հայ պատմագրության հիմնադիր Միքայել Չամչյանը այս նույն ձևով է հաշվում ժամանակագրությունը։ «Ի սկզբանէ ի Քրիստոս»⁴⁹ շրջանն ընդունելով 5198 տարի (յոթանասնից թվականը), նա հաշվում է հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից։ Օրինակ՝ հայ ժողովրդի նախահայր Հայկ նահապետը Բելի դեմ ապստամբեց 2853 թ. (5198—2853=2345 մեր թվականությունից առաջ) և եկավ իր գերդաստանով հաստատվեց «ի կողմն հիսիսոյ յերկիրն Արարատայ»⁵⁰։

Հայ նոր պատմագրությունը (XIX դարում և մեր օրերում) թեև այլևս չառաջնորդվեց հայկական թվականությամբ, պատմության ժամանակագրությունը կատարելով մեր (փրկչական) թվականությամբ, սակայն նրա հիմքում ընկած են Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկի և նրան հաջորդող պատմիչ-

46 Այս ծանոթությունը երևում է նաև այն բանից, որ «այլ պատմագրի» ցուցակում Օսման խալիֆան հիշվում է հայրանունով՝ իպն Ափան (Թեոփանեսի մոտ՝ «Ֆանի որդի»), մինչդեռ VII—X դդ. հայ պատմիչներից ոչ մեկը չի հիշում նրա հայրանունը։

47 «Սամուելի բաժանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893։

48 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց», Մոսկվա, 1860։

49 Ն. Զամչեանց, Պատմութիւն հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ տեառն, հատ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 8։

50 նույն տեղում, էջ 62։

ների (Սամուէլ Անեցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Միսիթար Այրիվանեցի, Սմբատ ուլատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, Ստեփանոս Օրբելյան, Վարդան և ուրիշներ)⁵¹ հաղորդած թվակիր ժամանակագրության տվյալները⁵²:

ХРОНОЛОГИЯ С ЛЕТОСЧИСЛЕНИЕМ В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Доктор историч. наук А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Резюме)

Хотя историография в Армении еще в V в. достигла высокой степени развития, однако до VII в. армянские историки не употребляли летосчисления и связывали исторические события с годами правления того или иного лица. Основой хронологии в исторических сочинениях стало «великое армянское летосчисление», принятое в 584 г., которое вело свое начало с 552 г. Однако историк VII в. Себеос не прибегает к «армянскому летосчислению», и даже последующие авторы — Анания Ширакаци (вторая половина VII в.), Иоанн Одзнецци (VIII в.), Гевонд (VIII в.), Товма Арцруни (начало X в.), Иоанн Драсханакертци (начало X в.) — употребляют его только эпизодически.

Первый армянский автор, который систематически употреблял летосчисление, это историк конца X — начала XI вв. Степанос Таронечи (Асолик). Хронология событий в Армении до VI в. н. э. у Асолика еще связывается с годами правителей, но хронологию четырех веков, с VII по X, он излагает с помощью армянского летосчисления.

⁵¹ «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դարերի», կազմեց Վ. Հակոբյան, հատ. Ա, Երևան, 1951, էջ 22—26, 35—50, 74—87. հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 3—27, 118—151:

⁵² E. Dulaurier, Recherches sur la chronologie arménienne, Paris, 1859.

ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՅԻՆ ԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳՈՏԻՆ (ՍՈՒՂՈՒՐ)

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԳՅԱՆ

Մոտավորապես երեք հարյուրամյակ (VII—X դդ.) արաբական խալիֆայության և բյուզանդական կայսրության միջև տեղի ունեցած երկարատև պատերազմներ, որոնց հիմնական թատերաբեմը հանդիսանում էին երկու կողմի սահմանամերձ շրջանները¹։ Ընդ որում խալիֆայության կողմից սահմանային ամրությունները կազմում էին առանձին միավոր, հատուկ վարչական կազմակերպում և անունով՝ Սուղուր։ Այս սահմանային ամրությունների գոտին ընդգրկում էր Մեծ Հայքի Բարձր Հայք և Չորրորդ Հայք (Ծոփք) նահանգների որոշ արևմտյան գավառները, Փոքր Հայքի հարավային կեսը, Եփրատացիքը և Կիլիկիան ամբողջովին²։

Սահմանային ամրությունների գոտին արաբները նվաճեցին Բյուզանդիայից Ասորիքն ու Վերին Միջագետքը գրավելուց հետո։ Ցարմուքի ճակատամարտից (636) հետո արաբները հետապնդեցին նահանջող հույներին մինչև հյուսիսային Սիրիա։ 638-ին նվաճեցին Անտիոքը և արաբները կանգ առան Ամանոս (Սև լեռ) լեռնաշղթայի առջև, դեռ չկարողանալով մտնել Կիլիկիա։ Արաբ պատմիչ Բալազորու վկայությամբ³ Օմար (634—644) և Օսման (644—656) խալիֆաների օրոք սահմանային ամրություններ (սուղուր) հասկացությունն ընդգրկում էր Անտիոքն իր շրջակայքով։

Այդ ժամանակ Կիլիկիան լքված երկիր էր, քանի որ Հերակլ կայսրը նահանջելիս իր հետ տարել էր տեղական բնակչությունը, որպեսզի անմարդաբնակ գոտի ստեղծի Բյուզանդիայի ու խալիֆայության միջև, թեև այդ բերդերում հաճախ լինում էին բյուզանդական կայազորներ։ Համենայն դեպս արաբները Ամանոս (արաբ. Լուքբամ) լեռների վրա ապրող մարդատներ (չուրաշիմա) հետ պայմանագիր էին կնքել, ըստ որի այդ ռազմունակ ցեղերը պետք է աջակցեին արաբներին՝ պաշտպանելու Ամանոսի Բաղրաս կոչված լեռնանցքը⁴։

¹ խալիֆայությունը սահմանային ամրությունների գոտիներ ուներ նաև Դարբանդում, Միջին Ասիայում, Նուբիայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում ու Իսպանիայում, սակայն հատկապես հայտնի էր Փոքր Ասիայի սահմանային ամրությունների գոտին։

² Արաբա-բյուզանդական պատերազմների ու սահմանային ամրությունների դոտու պատմությանը նվիրված են Ա. Վասիլևի, է. Հոնիգմանի ու Մ. Կանարի լուրջ մենագրությունները, որոնք, սակայն, վերաբերում են IX—X դդ. պատմությանը, իսկ VII—VIII դդ. դեռ կարոտ են ուսումնասիրման։ V. Vasiliev, Byzance et les Arabes, t. I, II, II 2, Bruxelles 1950—1968, Corpus Brux. Hist. Byz., I, II, II 2; E. Honigman, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Corpus Brux. Hist. Byz. III, Bruxelles, 1935; M. Canard, Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazirah et de Syrie, Paris, 1951.

³ Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, Lugd. Bat., 1866, p. 163 (այսուհետև՝ Beladsori).

⁴ Նույն տեղում, էջ 159։

Իսկ Օմար խալիֆան կողմնակից չէր շարունակելու հարձակումները դեպի Կիլիկիա և Փոքր Ասիայի խորքերը, այսուհանդերձ, ըստ IX դարի պատմիչ Ֆակուբիի⁵, արաբները հարձակումներ կատարեցին ակներևորեն այդ ուղղությամբ: Այսպես, հիշրի 20 (640—641) թ. Մայսարա իբն Մասրուկ ալ-Աբսիի ղեկավարությամբ արաբական զորքերը հարձակվեցին հոռոմների երկրի վրա⁶: Նրանից հետո ևս մի հարձակում կատարեց Հաբիբ իբն Մասլաման, որը շուտ վերադարձավ և Օմար խալիֆան որոշեց լեռնանցքը (Բաղրասը, Ամանոս լեռներում) սահման դարձնել խալիֆայության ու Բյուզանդիայի միջև:

Օմար խալիֆայի օրոք ավելի հաջող էին արաբների հարձակումները Մեծ Հայքի ու Վերին Միջագետքի կողմից: Խալիֆայության զորքերը 639-ին Իյադ իբն Ղանմի հրամանատարության տակ անցան Եփրատն ու նվաճեցին Վերին Միջագետքի Եդեսիա և այլ քաղաքները: Նվաճեցին նաև Մեծ Հայքի Աղձնիք նահանգը, ապա գրավեցին Եփրատի ափին գտնվող Սամոսատը, որը կարևոր ռազմական հենակետ կարող էր դառնալ Բյուզանդիայի դեմ պայքարում⁷:

Սոտավորապես այս ժամանակ պետք է պատահած լինի ասորի անանուն պատմիչի⁸ հիշած Բյուզանդական արշավանքը, որի նպատակն էր հակահարձակ տալ արաբներին: Հարձակումը ղեկավարում էին երկու զորավարներ՝ Վալենտինը Կիլիկիայի կողմից, իսկ հայազգի Դավիթը, հավանաբար, Տարոնի կողմից: Սրանք մտան Վերին Միջագետք, բայց պարտություն կրեցին ու զորքը կոտորվեց:

Շուտով արաբներն անցան հարձակման երեք ուղղությամբ՝ դեպի Եփրատացիք, Մեծ Հայք ու Փոքր Հայք: Բյուզանդական Եփրատացիք նահանգում Խալիդ իբն ալ-Վալիդ զորավարը նվաճեց Գերմանիկեն (հնարույն անունը Մաբաշ) և քանդեց նրա բերդը⁹: Հաբիբ իբն Մասլաման գրավեց Հաղաթը (արաբ. Հադաս) և նրա զորքը հասավ Հաղաթի լեռնանցքը, իսկ Մեծ Հայքում նա նվաճեց Շիմշաթը (Արշամաշատը) և ապա Մելիտինեն (Մալաթիա) Փոքր Հայքի երրորդ Հայք նահանգում¹⁰: Հաբիբը նվաճեց Զապետրան, ապա հյուսիս ուղղվելով պաշարեց Մեծ Հայքի Կամախ ամրոց-ավանը, սակայն չկարողացավ գրավել:

Այդ ժամանակ արաբներն իրենց հայացքը սեռեցին դեպի Հայաստան, ուր Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին, միացնելով Հայաստանի նախկին պարսկական ու Բյուզանդական մասերը, կազմել էր ինքնավար Հայոց իշխանապետությունը: Բանն այն է, որ դեռևս Վերին Միջագետքը նվաճելուց անմիջապես հետո հենց 640 թ. Իյադ իբն Ղանմը Բաղեշի Չորա պահակ լեռնանցքով ներխուժել էր Հայաստան¹¹: Սակայն ինքը վերադառնալով, նրա զորքի մի

⁵ Yaqubi, Tarikh, II, Beyrouth, 1960, p. 155.

⁶ А. Тер-Гевондян, Первый этап образования арабской пограничной области (ас-сур), «Кавказ и Византия», II, Ереван, 1980, стр. 21—27.

⁷ Beladsoṛi, p. 175.

⁸ Н. В. Пигулевская, Византия и Иран на рубеже VI и VII вв. М.—Л., 1946, стр. 287.

⁹ Beladsoṛi, p. 188.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 184—185.

¹¹ «Սերենոսի եպիսկոպոսի Պատմություն», Երևան, 1939, էջ 109—110: Beladsoṛi, p. 186.

մասը շարունակել էր ճանապարհը մինչև Դվին ու գրավել այն, ապա արաբաց զորքը նույն ուղիով հեռացել էր Վերին Միջագետք:

Կազմակերպելու համար պայքարն արաբների դեմ Կոստանդ (641—668) կայսրը ճանաչեց Թեոդորոս Ռշտունուն որպես Հայոց իշխան և սպարապետ¹² և օգնական զորք ուղարկեց Պրոկոպիոս զորավարի գլխավորությամբ: Թեոդորոսի ու Պրոկոպիոսի հայ-հունական միացյալ զորքերը մտան Վերին Միջագետք, ասպատակեցին ու վերադարձան¹³: Սա որոշ ժամանակ ապահովեց Հայաստանի անվտանգությունը, սակայն Փոքր Հայքի ու Փոքր Ասիայի կողմերում արաբները շարունակեցին ասպատակությունները: Հիշելի 22 (642—643) թ. Ասորիքի փոխարքա Մուավիան ամառային արշավանք կատարեց Հոռոմոց երկիրը 10 հազարանոց զորքով¹⁴: Հաջողություններ ունենալով Փոքր Ասիայի արևելյան կողմերում՝ արաբները հիշելի 23 (643—644) թ. իրենց ամառային արշավանքը հասցրեցին մինչև հեռավոր Ամորիոն քաղաքը: Օմար խալիֆայի օրոք կատարված վերջին արշավանքը կարելի է համարել Հաբիբ իբն Մասլամայի ներխուժումը Չորրորդ Հայք 23 (643—644) թ., որի վերաբերյալ պատմագրության մեջ որոշ շփոթություն կա¹⁵: Այս արշավանքը թեև կազմակերպվել էր Օմարի վերջին օրերին, սակայն ըստ երևույթին տեղի ունեցավ Օսմանի առաջին տարում:

Օսմանի օրոք (644—656) պայքարը շարունակվեց և հենց առաջին տարում 24 (644—645) թ.¹⁶ Քուֆայից բերված 800 ռազմիկներ, Սալման իբն Ռաբիայի գլխավորությամբ, որոնց միացավ սիրիացի արաբների գունդը, Հաբիբ իբն Մասլամայի հրամանատարությամբ ներխուժեցին հոռոմների երկիրը, գրավեցին բերդեր ու վերադարձան ավարով: Հաջորդ տարում, 25 (645—646) թ. Ասորիքի փոխարքա Մուավիան մի նոր արշավանք կատարեց, նախ ասպատակելով Կիլիկիան, որտեղ արաբները քանդեցին Անտիոքից մինչև Տարսոն բոլոր լքված բերդերը և ապա մինչև Ամորիոն ասպատակելուց հետո զորքը վերադարձավ Կիլիկիայի ճանապարհով Անտիոք: Բանն այն է, որ Մուավիայի օրոք Կիլիկիան ինչ-որ չափով արաբների հսկողության տակ էր և Մուավիան Կիլիկիայի միջով ընթանալիս բնականաբար անցավ Դրոնք Կիլիկիո լեռնանցքով (Տավրոս լեռնաշղթայի վրա): 647 թ. արաբները մտան Փոքր Ասիա, գրավեցին Կեսարիան և ապա կողոպտեցին Փոփզիան¹⁷:

Արաբների առաջխաղացումն ստիպեց Բյուզանդիային ու Հայաստանին արաբների հետ լեզու գտնելու ուղիներ որոնել: 645—649 թթ. Բյուզանդիան բանակցություններ էր վարում արաբների հետ¹⁸: Մյուս կողմից արաբները Ատրպատականի վրայով 650-ին ներխուժեցին Արաքսի հովիտը¹⁹: Նկատի ունենալով, որ կայսրությունը արդեն տրամադիր չէր համատեղ պայքար մղել

¹² Ս ե բ ե ո ս, էջ 110:

¹³ Denys de Tell Mahre, Chronique, Paris, 1895, p. 7.

¹⁴ Ibn al-Athir, al-Kamil fi-l-tarikh, al-Qahira, 1356 (1937—1938), III, p. 19.

¹⁵ Այս արշավանքն ընդհանրապես շփոթվել է Հաբիբ իբն Մասլամայի 654-ին կատարած մեծ արշավանքի հետ:

¹⁶ Tabari, Tarikh, Le Caire, IV, 1963, p. 348.

¹⁷ «История Византии», М., 1967, I, стр. 368.

¹⁸ Denys de Tell Mahré, p. 8.

¹⁹ «Պատմություն Ղևոնդյան մեծի վարդապետի հայոց», Պետերբուրգ, 1887, էջ 11:

և ձգտում էր համաձայնության գալ արաբների հետ, մենակ թողնելով Հայաստանը, Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունին 652 թ. նպաստավոր պայմաններով դաշինք կնքեց Ասորիքի փոխարքա Մուավիայի հետ, ըստ որի Հայոց իշխանապետությունը դառնում էր շեզոք երկիր, իսկ եթե հույները հարձակվեին Հայաստանի վրա, խալիֆայությունը խոստանում էր օգնել հայերին²⁰։

Հայ-արաբական դաշնագիրը դժգոհություն առաջացրեց բյուզանդական արքունիքում և Կոստանգ կայսրը 653 թ. ներխուժեց Հայաստան, ապա վերադարձավ, ղորք թողնելով Մավրիանոս զորավարի հրամանատարությամբ Արաբները անմիջապես միջամտեցին և այսպիսով Կիլիկիայի ու Փոքր Հայքի կողմերում մղվող պայքարին զուգահեռ Հայաստանը ևս դարձավ երկու պետությունների ընդհարումների թատերաբեմ։ Սելեկյան տոմարի 964 (652—653) թ. Հաբիբ իբն Մասլաման ասպատակեց Փոքր Հայքը (ըստ ասորի պատմիչի՝ Միջագետքը, այսինքն Միջագետքի սահմանային գոտին), իսկ 33 (653—654) թ. Մուավիան արշավանք կատարեց և Մալաթիայի (որը ժամանակավորապես գրավվել էր հույների կողմից, ապա նորից անցել արաբներին) շրջակայքում գրավեց Հիսն ալ-Մարա բերդը²¹։ Թեոդորոս Ռշտունին ըստ պայմանագրի օգնական զորք խնդրեց Մուավիայից և ստացավ 7 հազար ռազմիկներից բաղկացած մի գունդ, որը հալածեց Մավրիանոսին մինչև Տրապիզոն։ Մուավիան Թեոդորոս Ռշտունուն ճանաչեց Հայաստանի, Վիրքի, Աղվանքի ու Չողա երկրի կառավարիչ²²։

Սակայն բյուզանդական զորքը դեռ մնում էր Հայաստանում և Մուավիան կամեցավ առիթից օգտվելով խախտել Հայաստանի հետ ունեցած պայմանագիրը և հաստատվել Հայաստանում։ 654 թ. Հաբիբ իբն Մասլաման ներխուժեց Հայաստան և առաջին հերթին հարձակվեց Կարնո քաղաքի վրա (Թեոդոսիոպոլիս), որը գրավեց և այսպիսով Հայաստանն անջատվեց Բյուզանդիայից²³։ Ապա Հաբիբը նվաճեց Հայաստանն ու Վիրքը, իսկ Մավրիանոսը նրան դիմադրություն չկարողացավ ցուցաբերել։ Մյուս կողմից Սալման իբն Ռաբիան գրավեց մերձկասպյան շրջանները։ Սակայն շուտով Հաբիբը հեռացավ Հայաստանից և երկիրը մնաց անորոշության մեջ, քանի որ նա իր հետ տարել էր Թեոդորոս Ռշտունուն։ Նույն ժամանակ Մուավիան հարձակում կազմակերպեց ծովի վրա և արաբական նավերը գրավեցին Հռոդոս կղզին, իսկ 655-ին՝ Փոքր Ասիայի լիկիական ափերի մոտ տեղի ունեցած ծովամարտում արաբները բնաջնջեցին բյուզանդական նավատորմիղը²⁴։

Այսպիսով, Օսման խալիֆայի իշխանության վերջում արաբների ձեռքում էին Մալաթիա, Զապետրա, Հադաթ և այլ վայրեր։ Արաբները հաստատվել էին նաև Չորրորդ Հայքում (Մոփք), որի Շիմշաթ (Արշամաշատ) քաղաքը նրանց համար ռազմագիտական նշանակություն ուներ։ Սաղմնային վիճակում ձևավորվում էր «Միջագետքի սահմանային ամրությունների գոտին» (ալ-սուլդուր ալ-ջազարիյյա)։

²⁰ Ս ե բ ե ո ս, էջ 140—141։

²¹ Denys de Tell Mahré, p. 8; Ibn al-Athir, III, p. 68.

²² Ս ե բ ե ո ս, էջ 146։

²³ Be!adsor!, p. 197.

²⁴ «История Византии», I, стр. 368.

Սակայն 656 թ. Օսմանի սպանությունից արմատապես փոխվեց քաղաքական դրությունը: Նոր խալիֆա Ալիի (656—661) տիրակալության հենց առաջին տարում սկսեցին ներքին երկպառակությունները և խալիֆայությունը ժամանակավորապես թուլացավ²⁵: Կայսրությունն անմիջապես հակահարձակման անցավ և նրա զորքերը նվաճեցին Մալաթիան և շրջակա բերդերը²⁶: Այսպիսով, արաբների ձեռքում դարձյալ մնաց միայն Անտիոքը, որը միշտ էլ համարվել է սահմանային ամրությունների գոտի: Ասորիքի փոխարքա Մուավիան, որն անմիջապես սկսել էր պայքարը Ալիի դեմ իշխանությունը գրավելու նպատակով, ստիպված եղավ 658 կամ 659 թ. զինադադար կնքել Կոստանդկայսեր հետ, պարտավորվելով տարեկան հարկ վճարել, իր թիկունքն ապահովելու մտահոգությամբ: Հայաստանում իշխան դարձավ Համազասպ Մամիկոնյանը, որը կապված էր Բյուզանդիայի հետ²⁷: Սակայն հենց որ Մուավիայի պայքարը հաջողությամբ պսակվեց և նա դարձավ խալիֆա (661—680), անհապաղ վերսկսեց պատերազմը կայսրության դեմ, որը հասավ կատաղի չափերի²⁸: Նա Փոքր Ասիայում իր թիկունքն ապահովեց Հայաստանում ճանաչված Գրիգոր Մամիկոնյանին որպես Հայոց իշխան ըստ 652 թ. դաշնագրի պայմաններին²⁹:

Ըստ արաբ պատմիչների վկայությունների Մուավիայի իշխանության (661—680) տասնիննամյա շրջանում արաբներն ամեն տարի արշավում էին Փոքր Ասիա, ընդ որում պատմիչների մոտ հիշվում է ոչ միայն արշավանքի թվականը, այլև զորքի հրամանատարի անունը և հարձակման թիրախ դարձած նահանգը կամ քաղաքը: Այսպես, հիշյի 41 (661—662) թ. Հայաստանը նվաճող Հաբեբ իբն Մասլամայի զխավորությամբ կատարվեց առաջին արշավանքը: 44 (664—665) թ. Աբդ ալ-Ռահման իբն իսախան ալ-Վալիդի զխավորությամբ սարակինոսները ասպատակեցին Կողոնիա նահանգը: Նույնի հրամանատարության տակ տեղի ունեցավ 45 (665—666) թ. արշավանքը³⁰: Սակայն խալիֆայության նպատակն այս անգամ ոչ թե սոսկ Փոքր Հայքում և Եփրատացիք նահանգում ամուր հաստատվելն էր (ինչպես Օմարի ու Օսմանի օրոք), այլ Մուավիայի ձգտումն էր կայսրության սիրտը խոցել՝ նվաճելով հենց Կոստանդնուպոլիսը: 669-ին մայրաքաղաքը ցամաքից ու ծովից սալաշարվեց: Արաբական զորքը Ֆուդայլս իբն Ուբայդ ալ-Անսարիի զխավորությամբ անցավ ամբողջ Փոքր Ասիան ու հայտնվեց Բյուզանդիոնի ասիական արվարձանի՝ Քաղկեդոնի առջև: Նույն թվականին զահաժառանգ Եզիդի զխավորությամբ արաբական նավատորմիղը ծովի ճանապարհով մոտեցավ Կոստանդնուպոլիսին, իսկ 670-ին գրավեց Կիզիկոս կղզին մայրաքաղաքի դիմաց ու մոտեցավ քաղաքին: Սակայն Կոստանդին IV (668—685) կայսրը ետ մղեց արաբներին³¹:

²⁵ Ph. Hitti History of the Arabs, London, 1958, p. 178—186.

²⁶ Beladsori, p. 185.

²⁷ Սեբեոս, էջ 153:

²⁸ «История Византии», I, стр. 371.

²⁹ Ղևոնդ, էջ 14:

³⁰ Yaqubi, II, p. 239—240.

³¹ Hitti, նշվ. աշխ., էջ 201—202.

Բանն այն է, որ արաբներն արդեն մեծ վնաս էին հասցրել հույների ծովաստիությունը և նրանց ձեռքում էին Կիպրոս, Հոռոս, Քիոս և Կրետե կղզիները, ինչպես նաև Կիլիկիայի ու Լիկիայի ափերը: 674—680 թթ. նույն Եգիպտի դիսավորությամբ արաբները ծովի ճանապարհով երկրորդ հարձակումը ձեռնարկեցին Կոստանդնուպոլսի դեմ: Հույները 678-ին հակահարված տվեցին, իսկ շուտով (680) Մուավիայի մահը արաբներին ստիպեց նահանջել³²:

Սակայն այս բուռն գրոհները մեծ փոփոխություններ չառաջացրին ապագա սահմանային ամրությունների գոտում: Նորից նվաճվել էին Մալաթիան, Մարաշը, իսկ Կամախը գրավվեց 59 (678—679) թ.³³, Կիլիկիան մնում էր լքված վիճակում: Արաբներն Անտիոքից, Բաղրասի լեռնանցքով հարձակվում էին Կիլիկիայի բերդերի ու քաղաքների վրա, որոնց բնակչությունը, ինչպես տեսանք, հեռացել էր, սակայն մնացել էին բյուզանդական փոքր կայազորներ: Այսպես, 53 (672—673) թ. արաբները հասան մինչև Տալսոն ու ժամանակավորապես գրավեցին այն³⁴:

Մուավիայի մահվամբ նորից երկպառակություններ ծայր առան խալիֆայություն մեջ և Օմայանների հակառակորդները մեծ ասպատամբություն բարձրացրին: Դեռ իր կենդանության օրոք Մուավիան դաշինք էր կնքել Կոստանդին IV-ի հետ՝ պարտավորվելով նույնիսկ հարկ վճարել³⁵: Մուավիայի մահվանից հետո Հայոց իշխանապետությունը լիակատար անկախություն ստացավ Գրիգոր Մամիկոնյանի իշխանությունից՝ վերջին տարիներին (680—685) և Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունու օրոք (685—689)³⁶: Սակայն Բյուզանդիան նորից իր ազդեցությունը տարածեց արևելքում և Հայոց իշխան դարձավ Ներսես Կամսարականը (689—693), որը կապված էր Բյուզանդիայի հետ³⁷: 689-ին կնքված բյուզանդա-արաբական պայմանագրով Կիպրոսն անցել էր Բյուզանդիային: Հայաստանում Բյուզանդիան նվաճել էր Կամախը, ինչպես նաև Մալաթիան, որը շուտով բյուզանդացիք քանդեցին ու լքեցին և այնտեղ հաստատվեցին հայեր ու արամեացիք (նաբթ, նաբաթացիք)³⁸: Նրանք գրավեցին Մարաշը և այնտեղ հաստատված մահմեդականներին վտարեցին:

Սակայն Աբդ ալ-Մալիք (685—705) խալիֆան կարողացավ ճնշել ներքին ասպատամբությունները և կազմակերպել արաբական պետությունը, որի շնորհիվ լամբապնդվեցին նվաճումները տարբեր նահանգներում³⁹: Եթե արաբական սահմանային ամրությունների գոտու կազմավորման առաջին (Օմար և Օսման խալիֆաների օրոք) և երկրորդ (Մուավիայի օրոք) շրջաններում դեռ անորոշ էին արաբական նվաճումներն այս կողմերում, ապա Աբդ ալ-Մալիքի օրոք (երրորդ շրջանում), ինչպես կտեսնենք, նվաճվեցին Մեծ Հայքի արևմրտյան որոշ գավառներ (նաև Մեծ Հայքն ամբողջովին), Փոքր Հայքի հարա-

³² «История Византии», I, стр. 372.

³³ Beladsori, p. 184.

³⁴ Yaqubi, p. 239.

³⁵ «История Византии», I, стр. 372.

³⁶ Ղևնդ, էջ 18—19.

³⁷ «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական», Պետերբուրգ, 1885, էջ 101:

³⁸ Beladsori, p. 185.

³⁹ Hitti, նշվ. աշխ., էջ 217—219.

վային կեսը, Եփրատացիքն ու Կիլիկիան և կազմավորվեց սահմանային ամրությունների (սուղուր) գոտին որպես մեկ ամբողջություն:

Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան, ինչպես տեսանք, իր իշխանությունն սկզբնական շրջանում, 689-ին, դաշինք էր կնքել Բյուզանդիայի հետ: Սակայն 692 թ. Հուստինիանոս II կայսրը (685—695, 705—711) խախտեց այն և Սեբաստուպոլսի մոտ (Փոքր Հայք) բյուզանդական զորքերը սաստիկ պարտություն կրեցին⁴⁰: Պատերազմը շարունակվեց մինչև 701 թ., երբ խալիֆայի եղբայր Մուհամմադ իբն Մարուանը վերջնականապես նվաճեց Հայաստանը հարակից երկրներով (Վիրք, Աղվանք, Շիրվան, Դարբանդ)⁴¹: Այս բոլոր մասերից կազմվեց մեկ նահանգ, որը Հայաստանի անվամբ կոչվեց Արմինիա և մնաց խալիֆայության կազմում մինչև 860-ական թթ. (իսկ ձևականորեն նաև ավելի ուշ):

Այս ընթացքում արաբները նորից ամուր հաստատվել էին Փոքր Հայքի հարավային մասերում՝ գրավելով Մալաթիան, որն ավերակ վիճակում էր: Հիշրի 76 (695—696) թ. նվաճվել էր Մարջ ալ-Շահմը, որը գտնվում էր Մալաթիայի ու Մամեստիայի միջև: 183 (702) թ. արաբները նվաճեցին Տարանդան, որով արդեն մոտեցան Անտիտավրոս լեռներին: Ապա նվաճվեց Կամախը, հավանաբար Կարնո քաղաքը նվաճելու ժամանակ 81 (700—701) թ.⁴²:

Եփրատացիք նահանգում Մուհամմադ իբն Մարուանը դեռևս 75 (694—695) թ. հաղթել էր բյուզանդական զորքին ու գրավել Մարաշը: Ապա Աբդ ալ-Մալիքը զորքեր էր ուղարկել Կիլիկիան գրավելու: 84 (703) թ. խալիֆայի որդի Աբդալլահը Անտիոքի կողմից Ամանոսի լեռանցքով մտավ Կիլիկիա ու տիրացավ Մամեստիային, վերականգնեց նրա բերդը հին բերդի հիմքի վրա և 300 զինվոր (հավանաբար ընտանիքներով) հաստատեց քաղաքում⁴³, գրավելով նաև մոտակա Սինան ամրոցը: Մամեստիան (Մասսիսա) դրանից հետո դարձավ արաբների ամենամյա արշավանքների կարևոր կայանը, ուր ձմեռում էին Անտիոքից եկած զորքերը: Մամեստիայից անմիջապես հետո նվաճվեցին նաև Անազարբան, Տարսոնը, Աղանան և ամբողջ Կիլիկիան մինչև Դրունք Կիլիկիո լեռանցքը: Սակայն այդ քաղաքները (Անազարբա, Տարսոն, Աղանա) երկար ժամանակ մնացին կիսավեր վիճակում և Օմայյանների օրոք Կիլիկիայում հիմնական ռազմական հենակետը եղել է Մամեստիան: Դեռևս 705 թ. արդեն Մասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք (խալիֆայի որդի) զորավարը Կիլիկիայից, Դրունք Կիլիկիո լեռանցքի վրայով, մի շարք հարձակումներ էր կատարել և ժամանակավորապես գրավել Տիանա, Հերակլիա և այլ բյուզանդական քաղաքներ⁴⁴: Ինչպես երևում է, մյուս քաղաքները վերականգնվեցին ու ամրացվեցին հետագայում (Աբբասյանների օրոք):

Այսպես, արաբական նորակազմ պետությունը, խլելով արևելահռոմեական կայսրությունից նրա մերձավորարևելյան նահանգների ղգալի մասը, կազմակերպեց նոր վարչական միավորներ:

⁴⁰ «История Византии», II, стр. 42.

⁴¹ Ղ և Ն ղ, էջ 19—20:

⁴² Yaqubi, II, p. 281; Tabari, VI, p. 331.

⁴³ Beladsoi, p. 165—169.

⁴⁴ Tabari, VI, p. 202, 439, 492.

Արաբական սահմանային ամրությունների գոտու և բյուզանդական նահանգների սահմանը գծված էր լեռնաշղթաներով: Կիլիկիայի (Ասորիքի սահմանային ամրությունների) կողմից այդ սահմանը Տավրոսյան բարձրաբերձ լեռնաշղթան էր (բարձունքները հասնում էին 3500 մետրի)⁴⁵, որն արաբները ճեղքում էին երկու լեռնանցքներով՝ Դրունք Կիլիկիո (Pylae Ciliciae, արաբ. Դարբ Էլ-Սալամա, ապահովության լեռնանցք) և Հադաթի (Դարբ Էլ-Հադաս): Միջագետքի սահմանային ամրությունների կողմից կար Անտիտավրոս լեռնաշղթան, որի ճյուղավորումներն էին Որոմանդոն և Զիգոն Բասիլիկոն լեռները, որոնց արևելյան ծայրը հասնում էր Եփրատ գետին: Դրանից հետո սահմանը հենց Եփրատ գետն էր մինչև Կամախից արևելք, որից հետո արդեն խալիֆայության պետական սահմանը հանդիսանում էր Արմինիա նահանգի և Բյուզանդիայի սահմանը⁴⁶ (Անահտական, Կապուլտ և Պոնտոս լեռներով):

Միջագետքի սահմանային ամրությունների (Էլ-սուղուր Էլ-ջազարիյյա) գոտում⁴⁷ ընդգրկված էին Մեծ Հայքի Բարձր Հայք նահանգից Դարանաղի և Սուղուր գավառները, Զորրուրդ Հայքից (Մոփք)՝ Մոփք Շահունյաց, Դեփք, Գավրեք և Անձիտ գավառները⁴⁸: Դարանաղիում լավ հայտնի էր հայկական Կամախ (արաբ. Քամախ) ամրոցը Եփրատի ափին, որը ռազմագիտական մեծ կարևորություն ուներ և հաճախ ձեռքից ձեռք էր անցնում արաբների ու հույների միջև: Արաբական աղբյուրներում հաճախ հիշված Անձիտ (արաբ. Զան-վիթ) գավառն ուներ հարբերդ (Հորբերդ) և Անձիտ բերդերը: հարբերդն արաբներեն կոչվում էր Հիսն Զիյադ (Զիյադի բերդ), իսկ հետագայում կոչվել է հարտբերտ ասորերեն Քորտբերտ ձևից: հարբերդն ունեցել է ամուր բերդ և լայն պարիսպներ:

Միջագետքի սահմանային ամրությունների վարչական կենտրոնը Մալաթիան (Մելիտինե) էր, որը բյուզանդական տիրապետության շրջանում Երբորդ Հայքի մայրաքաղաքն էր: Ուներ միջնաբերդ, ամրակուռ պարիսպներ և որպես ռազմական հենակետ կարևորագույն ամրոցն էր ամբողջ արաբական սահմանային ամրությունների գոտում (սուղուր) և համարվում էր ամառային արշավանքների մեկնման ելակետ: Մի քանի անգամ ավերվելուց հետո վերակառուցվել է խալիֆաների կողմից: Ուներ 4 հազարանոց կայազոր⁴⁹: Նրա մոտ կար մի հին բերդ Կլավդիա (արաբ. Կալաուդիյյա) կոչված, որը Մանսուր խալիֆայի օրոք Մալաթիայի հետ վերանորոգվեց: Մալաթիայից 3 մղոն հեռավորությամբ Եփրատի վտակ Կուբակիբի (Մելաս, Կավկավա) վրա կար Սեբաստիայի ճանապարհը պահող մի կամուրջ, որը մնացին պահակախումբ ունեն⁵⁰: Մալաթիայի պաշտպանության համար մեծ նշանակություն ուներ նրանից 3 օթևան (մարհալա) հեռավորության վրա գտնվող Տարենտեն (արաբ.

⁴⁵ Г. Микаелян, История киликийского армянского государства, Ереван, 1952, стр. II.

⁴⁶ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, Ереван, 1977, տե՛ս բար-տեղը, էջ 168:

⁴⁷ G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, Cambridge, 1930, p. 115—16.

⁴⁸ А. Тер-Гевондян, Армения и арабский халифат, стр. 153—154.

⁴⁹ Զ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 203:

⁵⁰ Beladsori, p. 187.

Թարանդա) նույն Կուբակի բերդի վրա, որը բյուզանդական շրջանից մնացած բերդաքաղաք էր (Դալանդա)⁵¹:

Մալաթիայից հարավ գտնվում էին Ջապետրա (Սողոպետրա, արաբ. Ջիբաթրա), Հիսն Մանսուր (Perrhe⁵², հայ. Հարսնմսուր), որն ուներ պարսպ, խրամ ու միջնաբերդ և Պեհեսնի (արաբ. Բիհիսնա, ասոր. Բեթ Հեսնա)⁵³ անառիկ բերդաքաղաքները: Սրանց թիկունքը պահպանում էր Սամոսատ (արաբ. Սումասաթ) ամրացված քաղաքը Եփրատի ափին: Դեպի արևմուտք Տավրոսյան լեռնաշղթայից հարավ գտնվում էր Մարաշ (այս անունը գալիս է հնագույն դարերից, լատ. Գերմանիկե) քաղաքը, որի կենտրոնում կար բարձր միջնաբերդ: Նրանից հյուսիս-արևելք գտնվում էր Հաղաթ (հուն. Աղաթա, արաբ. Հաղաս) ամուր բերդաքաղաքը, որից ոչ հեռու այն լեռնանցքն էր, որով Մարաշից գնում էին Արաբիսոս (Եփեսոս, Տավրոսից հյուսիս): Ահա Մալաթիայից Մարաշ ձգվող ամրութիւնները: այս շարքը փակում էր ճանապարհը բյուզանդական հարձակումների դեմ և հատկապես հանդիսանում էր բյուզանդիայի դեմ գրոհների հենակետ⁵⁴:

Միջագետքի սահմանային ամրութիւնների շրջանում բնակվողները հայերն էին, իսկ նախկինում Եփրատացիք կոչված նահանգում (Մարաշ, Հաղաթ, Հիսն Մանսուր, Բեհեսնա) կար խառն ազգաբնակչություն (հայ, ասորի և այլն): Այս շրջանը Ասորիքի սահմանային ամրութիւններից (Կիլիկիա) բաժանվում էր Ամանոս (արաբ. Լուքքում) լեռներով: Ասորիքի սահմանային ամրութիւններից ամենահինը արաբական շրջանում Մամեստիան (արաբ. Մասսիսա) էր, որն ինչպես տեսանք նորոգվեց ու ամրացվեց պարսպներով ու բերդով դեռևս Աբդ ալ-Մալիքի օրոք⁵⁵: Օմայան շրջանում Կիլիկիայի մնացած քաղաքներում ու բերդերում, որոնք կիսավեր վիճակում էին, կալին կայազորներ, իսկ նրանց վերակառուցումը կատարվեց Աբբասյանների օրոք:

Աբբասյան Մանսուր խալիֆայի օրոք (754—775) վերակառուցվեց Աղանան և նրա պարսպներն ամրացվեցին, ինչպես նաև հատուկ վարձատրությամբ կայազոր նշանակվեց: Նորոգվեց նաև Սարոս (Սայհուն) գետի վրա Աղանայից ոչ հեռու գտնվող Հուստինիանոսի կառուցած կամուրջը⁵⁶:

Անազարբան ու Տարսուր վերակառուցվեցին Մահդիի (775—785) օրոք, ամրացվեցին նրանց պարսպներն ու միջնաբերդերը: Այս քաղաքներում նշանակվել էին մի քանի հազարանոց կայազորներ, հատկապես խորասանյան գնդերից: Հարուն ալ-Ռաշիդն առավել ևս ամրացրեց Մամեստիան, Անազարբան և Տարսուրը, ինչպես նաև վերակառուցեց ալ-Քանիսատ ալ-Սաուդա (Սև եկեղեցի) նախկին բյուզանդական բերդը և կառուցեց իր անունը կրող Հարունիյա ամրոցը: Այս երկու ամրութիւնները գտնվում էին Ամանոս լեռների արևմտյան կողմում: Սիսը վերակառուցվել ու ամրացվել է Մուտավաթիլ

⁵¹ W. M. Ramsay, The historical Geography of Asia Minor, London, 1890, p. 309.

⁵² Նույն տեղում, էջ 123:

⁵³ Le Strange, *նշվ. աշխ.*, էջ 123:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 127—143:

⁵⁵ Beladkori, p. 165—169.

⁵⁶ Le Strange, *նշվ. աշխ.*, էջ 131:

խալիֆայի (842—861) օրոք Հայտնի էին նաև Մուսակկաբ, Տալլ Զուբայր և Զուլ-Կիլա բերդերը:

Բուն սահմանային ամրությունների գոտու (երկու մասերով) թիկունքում կային նրանց անմիջականորեն օժանդակող նահանգներ: Այսպես, Կիլիկիան օգնություն էր ստանում Ասորիքից (Շամ), սակայն հատկապես Կիննասրին ռազմական շրջանից (չունդ), որի կենտրոնն էր Անտիոքը: Հարուն ալ-Ռաշիդի օրոք Կիննասրինից անջատվեց Ավասիմ (թիկունք)⁵⁷ կոչված վարչական միավորը, որն անմիջականորեն պետք է օժանդակություն հասցներ Կիլիկիայի քաղաքներին ու բերդերին և դարձյալ կենտրոնը Անտիոքն էր: Սակայն Ավասիմի ու Կիննասրինի սահմանազատումը վերջնական չէր և հաճախ նրանք մեկ կառավարիչ էին ունենում և հարկացուցակներում ներկայացվում որպես մեկ միավոր⁵⁸:

Միջագետքի (Ջազիրա) սահմանային ամրությունների թիկունքն էին Հայաստանը (Արմինիա) և Ջազիրան: Արաբ պատմիչները հաճախ ամբողջ Արմինիան կոչում էին սահմանային ամրություն (սադր), քանզի այս կարևոր նահանգը խալիֆայության երկու գլխավոր ախոյանների՝ Բյուզանդիայի ու խաղաղների դեմ գոտեմարտում հիմնական ամրոցն էր: Սակայն Հայաստանում կային նաև ավելի որոշակիորեն սահմանային ամրություն համարված շրջաններ: Այսպես, Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) իր շրջակա բերդերով սահմանային ամրություն էր համարվում⁵⁹, որն անմիջականորեն դիմագրավում էր բյուզանդական զորքերի գրոհին, եթե Կամախը գրավված լիներ վերջինիս կողմից: Սահմանային ամրություն էր կոչվում նաև Շիմշաթն իր շրջակա բերդերով և այս շրջանը որոշ ժամանակ սահմանային ամրությունների գոտու նման տասանորդ էր վճարում ծանր հողահարկի փոխարեն⁶⁰: Ջազիրան նույնպես Միջագետքի սահմանային ամրությունների շրջանին օգնություն էր հասցնում, մանավանդ որ ուներ Բաքրի (Դիարբաքրի) սահմանային ամրությունը⁶¹:

Բուն սահմանային ամրությունների գոտու երկու շրջաններն ունեին զինվորական կառավարիչներ, որոնք միայն ռազմական գործերով էին զբաղվում, իսկ հարկահավաքությունը երկրորդական նշանակություն ունեւր, քանի որ այս շրջանները միայն թեթև տասանորդ էին վճարում: Անվերջ ասպատակությունների ենթարկվող այս գավառներում, բնականաբար, թույլ էին զարգացած երկրագործությունը, արհեստներն ու առևտուրը:

Դեպի Փոքր Ասիա արշավանքի մի քանի ճանապարհներ կային, որոնցից երկուսը Խբն խորդադբեհը հիշում է՝ Տավրոսյան լեռնաշղթայի Դրունք Կիլիկիո կոչված լեռնանցքով անցնող ճանապարհը և Հադաթի լեռնանցքով ընթացողը⁶²: Առաջին ճանապարհի մեկնման կետը Հալեբն էր: Մատենագիրն այսպես է նկարագրում. «Զիերի կայանները (սիքաք) Հալեբից Ասորիքի սահմանային շրջանը (ալ-սուդուր ալ-Շամիյյա):

⁵⁷ B eladsori, p. 163.

⁵⁸ M. Canard, Awasim, „Enc. de l'islam“, nouv. éd., I, p. 783—784.

⁵⁹ Q u d a m a ibn J a f a r, Bibliotheca Geographorum, Arabicorum, VI, Lugd. Bat-1889, p. 254—255.

⁶⁰ B eladsori, p. 184.

⁶¹ Q u d a m a, p. 254.

⁶² Le S t r a n g e, „Նշվ. աշխ., էջ 133—134:

Հալեբից Կիննասորին յոթ ձիերի կայան է, այնտեղից Անտիոք չորս կայան է, ապա մինչև Աղեքսանդրեկ (Իսքանդարիյա) չորս կայան⁶³, ապա Մամեստիա (Մասսիսա) յոթ կայան: Մամեստիայից Ադսնա երեք կայան է, ապա Ադանայից Տարսոն (Թարսոս) հինգ կայան:

Տարսոնից Ուլլայկ տասներկու մղոն է, ապա ալ-Ռահուա և Ջաուզատ տասներկու մղոն, ապա ալ-Ջարդակուր յոթ մղոն և ապա մինչև Պոտանտոն (Բադանդուն) յոթ մղոն⁶⁴:

Պոտանտոնը⁶⁵ գտնվում էր Տավրոսյան լեռների բարձունքում, նրա հարավային կողմում և ուներ անառիկ ամրոց: Նրանից հարավ գտնվում էր Հիսն ալ-Սակալիբա (սլավոնների բերդ) ամրոցը⁶⁶: Այստեղից սկսում է երկարատև լեռնանցքը, որն անցնում է Տավրոսյան լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմը, որտեղ արաբներն ունեին կայաններ, ամրոցներ: Ըստ մատենագրի Պոտանտոնից հետո «մինչև Մուսաբար ալ-Մալիք (թագավորի ճամբար) Լուլուայի ջերմուկի մոտ և Սաֆսաֆ տաս մղոն է»⁶⁷:

Այստեղից արդեն սկսում էին արշավանքները և առաջին թիրախը դառնում էին Տիանա (արաբ. Թուանա) և Հերակլիա քաղաքները, ինչպես նաև ավելի հեռվում գտնվող Ամորիոնը, ապա ճանապարհը զնում էր մինչև Կոստանդնուպոլիս⁶⁸:

Բյուզանդիայի դեմ արշավանքների համար երկրորդ գլխավոր մայրուղին սկիզբ էր առնում Ռակկա քաղաքից: Իբն Խորդադեհն այսպես է նկարագրում⁶⁹. «Ճանապարհը Ռակկայից Միջագետքի սահմանային ամրությունների շրջանը (ալ-սուդուր ալ-Ջազարիյա)».

Ռակկայից Այն ալ-Ռումիյա վեց փարսախ է, ապա Տալլ (Տելլ) Աբդա յոթ փարսախ, ապա Սարուջ յոթ փարսախ, ալ-Մուզանիյա վեց փարսախ, Սամեսատ (Սումայսաթ) յոթ փարսախ, Հիսն Մանսուր վեց փարսախ, Մալաթիա տաս փարսախ, ապա Ջապետրա (Ջիբաթրա) հինգ փարսախ, Հադաթ (Հադաս) չորս փարսախ, Մարաշ հինգ փարսախ: Այստեղ ռազմական ճանապարհը հասնում էր Հադաթի լեռնանցքը, որն անցնում էր Պիրամոս (Ջայհան) գետի վերին հոսանքով: Տավրոսյան լեռնաշղթայի հյուսիսային կողմում այդ ճանապարհը դուրս էր գալիս Կոկիսոն և Արաբիսոս, ապա մտնում էր Կապադովկիա⁷⁰:

Բացի այս մայրուղիներից կային նաև տեղական ճանապարհներ, որոնք կապում էին Կիլիկիայի ու Միջագետքի սահմանային գոտու քաղաքներն իրար

⁶³ Անտիոքից ընթացող ճանապարհն անցնում էր Ամանոս (բարձունքները հասնում էին 1800—2000 մետրի) լեռները ճեղքող Բաղրաս լեռնանցքով (Անտիոքից 4 փարսախ հեռավորության վրա): Իսկ Աղեքսանդրեկից հետո ճանապարհն անցնում էր ևս մի լեռնանցքով, որը ճեղքում էր Ամանոսի մի ճյուղավորումը և կոչվում էր դուռն Ասորվոց (Г. Микаелян, նշվ. աշխ., էջ 13):

⁶⁴ Ibn Khurdadbeh, Bibl. Geogr. Arab., VI, p. 99—100; Le Strange, նշվ. աշխ., էջ 134:

⁶⁵ Le Strange, նշվ. աշխ., էջ 139:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Ibn Khurdadbeh, p. 100:

⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 100—103; Hitti, նշվ. աշխ., էջ 301, 310, 312:

⁶⁹ Ibn Khurdadbeh, p. 97:

⁷⁰ Г. Микаелян, նշվ. աշխ., էջ 12—13:

Հետևելու և դարձյալ ռազմագիտական նշանակություն ունենին: X դարի աշխարհագրագետ Իբն Հաուկալը հետևյալ ճանապարհներն է հիշում⁷¹։ Աղեքսանդրեկից Բալաս (նավահանգիստ) մեկ օթեան (մարհալա) է, Բալասից Մամեստիա երկու օթեան, Մամեստիայից Անադարբա մեկ օթեան, Մամեստիայից Ադանա երկու օթեան, Ադանայից Տարսոն մեկ օթեան, Տարսոնից Բալաս երկու փարսախ, Բալասից Հարունիյա մեկ օրից պակաս, Հարունիյայից Մարաշ մեկ օթեան: Մարաշն այն օղակն էր, որ միացնում էր Կիլիկիան Միջագետքի սահմանային գոտուն: Այսպես, Մարաշից Հադաթ մեկ օրվա ճանապարհ էր: Մարաշից Մալաթիա երեք մեծ օթեան, Հադաթից Հիսն Մանսուր մեկ օր, Հիսն Մանսուրից Զապետրա մեկ օր:

Արաբական զորքերը տարեկան երեք արշավանք էին կատարում դեպի Փոքր Ասիա՝ դարնանային, ամառային ու ձմեռային, ինչպես դա նկարագրված է X դարի սկզբի արաբ աշխարհագրագետ Կուդամայի մոտ⁷²։ Գարնանային արշավանքը տեղի էր ունենում ձիերը գարնանը արածացնելուց հետո, մայիսի 11-ից մինչև հունիսի 10-ը (30 օր)։ Այս արշավանքի ընթացքում հնարավորության դեպքում նորից էին արածացնում ձիերը և վերադառնում: Այս արշավանքը երկրորդական նշանակություն ուներ, բանի որ հիմնականը ամառային արշավանքն էր և մասամբ՝ ձմեռայինը, որոնք միշտ հիշվում են արաբ պատմիչների մոտ որպես սաֆիա (ամառային) և շատիա (ձմեռային)։ Վերադառնալով գարնանային արշավանքից, զորքերը 25 օր հանգստանում էին (այսինքն հունիսի մնացած օրերը մինչև հուլիսի հինգը), որպեսզի անասունները կաղցրուվեն: Ապա հավաքվում էին և ամառային արշավանքի էին դուրս գալիս հուլիսի 11-ին ու մնում թշնամու երկրում 60 օր: Ամենադժվարն արաբների համար ձմեռային արշավանքն էր: Հեծյալ ռազմիկներն անհրաժեշտ պարենով ձին բեռնավորելուց հետո գնում էին միայն 20 օրով, փետրվարի վերջին ու մարտի սկզբին:

Արաբական սահմանային ամրությունների գոտու դեմ Բյուզանդիան ևս ուներ ամրացված սահմանային բանակաթեմեր: Կուդաման վկայում է, որ Ասորիքի սահմանային շրջանի (Կիլիկիա) դիմաց դառնվող բյուզանդական բանակաթեմերն էին ցամաքից՝ Կապադոկիան ու Անատոլիկոնը, իսկ ծովի կողմից՝ Սելևկիան: Միջագետքի սահմանային շրջանի դիմաց գտնվում էին Խարսիանոն և Խաղտիք բանակաթեմերը, Կարնո քաղաքի (Կալիկալա) սահմանային շրջանի դիմաց գտնվում էին Արմենիականի բանակաթեմը և Խաղտիքի մի մասը, ինչպես նաև մասամբ Պափլագոնիան⁷³։ Հարկավ, վտանգի դեպքում Փոքր Ասիայի բոլոր բանակաթեմերի զորքերը հավաքվում էին, սակայն վերոհիշյալ բանակաթեմերը Բյուզանդիայի համար նույն դերն էին կատարում, ինչ խալիֆայության համար նրա սահմանային ամրությունների գոտին (իկլիմ ալ-սուղուր)։

Ամենահետաքրքրականը սահմանային գոտու դրամական եկամուտների ու ծախսերի հաշվեկշիռն է, որը գտնում ենք Կուդամայի⁷⁴ մոտ: Ասորիքի

⁷¹ Opus Geographicum auctore Ibn Hauqal, Lugd. Bat., 1939, II, p. 171—172.

⁷² Q u d a m a, p. 259.

⁷³ Նույն տեղում, էջ 255:

⁷⁴ Կուդամա իրն Ջաֆարը սերում էր արամեացի քրիստոնյա ընտանիքից, սակայն բարձր պաշտոն ստանալուց հետո մահմեդականացել էր:

սահմանային շրջանի (Կիլիկիայի) տարեկան հաշվեկշռի մասին նա գրում է. «Սրա եկամուտը մոտավորապես հարյուր հազար դինար (ոսկեդրամ) է, որն ամբողջովին ծախսվում է նրա բարեկարգման և տարբեր կարիքների, ինչպես՝ դիտարանների, պահակակետերի, լրտեսների, սուրհանդակների և կիրճերի, ծանծաղուտների (անցահուն), բերդերի ու այլ նման բաների վերահսկողության համար»:

Վերոհիշյալ վայրերին անհրաժեշտ է կայազոր թե՛ կանոնավոր զորքերից (շուխթ), թե՛ անկանոն (սաալիք), որոնց ինչպես նաև ծովի ու ցամաքի, ամառային ու ձմեռային արշավանքների ծախսերի գումարը տարեկան մոտավորապես երկու հարյուր հազար դինար է, իսկ երբեմն հասնում է երեք հարյուր հազարի»։ Պարզ է, որ զորքին հատկացված գումարը ամբողջովին ստացվում էր պետական գանձարանից (բայտ ալ-մալ)։

Իսկ Միջագետքի սահմանային գոտու շրջանի էկամուտներն ու ծախսերն այսպիսին էին. «Այս ամբողջությունների (Միջագետքի) և Մալաթիայի հասույթը յոթնասուն հազար դինար է, որից տեղական կարիքների համար ծախսվում է քառասուն հազար դինար, իսկ մնացորդը լինում է երեսուն հազար դինար։ Սակայն կառավարիչների ու անկանոն զորքերի համար կարիք է լինում [պետական գանձարանից] տալ առնվազն հարյուր քսան հազար դինար ևս, որն ավելացվում է վերոհիշյալ մնացորդին, երբեմն նույնիսկ հարյուր յոթնասուն հազար դինար և այսպիսով ընդհանուր գումարը դառնում է [երկրորդ դեպքում]՝ երկու հարյուր հազար դինար, բացի արշավանքների ժամանակ եղած հատուկ ծախսերից, որոնք ժամանակին են տրվում ըստ զորքի թվի»⁷⁵։

Վերջապես Դիաբաքիայի (Սամոսատն իր շրջակայքով) և Կարնո քաղաքի սահմանային շրջանների հաշիվը հետևյալն է. «Այս սահմանային ամբողջությունների տարեկան հասույթը մեկ միլիոն երեք հարյուր հազար դիրհեմ (արծաթ) է, սակայն բերդերի բարեկարգման, զորքի վարձատրման և այլ նպատակների համար ավելացվում է տարեկան մեկ միլիոն յոթ հարյուր հազար դիրհեմ և այսպիսով ընդհանուր գումարը լինում է երեք միլիոն դիրհեմ»⁷⁶։

Ամենահետաքրքրականն այն է, որ մեզ տվյալներ են հասել նաև Բյուզանդիայի դեմ պայքարող արաբական նավատորմիղի և նրա ծախսերի մասին. «Ասորիքի սահմանային ամբողջությունների շրջանից, ինչպես նաև Ասորիքից (Շամ) ու Եգիպտոսից արշավի ելնող նավերի թիվը ութսունից հարյուր է։ Երբ արշավանքի որոշումը տրվում է, հայտնվում է Եգիպտոսի ու Ասորիքի տերերին (կառավարիչ), որ գործի լծվեն։ Պատրաստություններ են տեսնում Կիպրոս կղզում և հավաքված նավերի ամբողջությունը կոչվում է նավատորմիղ (ուսթուլ), ինչպես ցամաքում հավաքված զորքը կոչվում է բանակ (մուասքար)։ Ասորիքի ու Եգիպտոսի բոլոր նավերի հրամանատարն է Ասորիքի սահմանային ամբողջությունների շրջանի տերը (կառավարիչ)։ Եգիպտոսից ու Ասորիքից արշավող նավերի ծախսերի գումարը մոտավորապես հարյուր հազար դինար է»⁷⁷։

Մենք աշխատեցինք նկարագրել արաբական սահմանային ամբողջությունների գոտու (իկլիմ ալ-սուդուր) ձևավորման փուլերը և նրա վարչական կազմա-

⁷⁵ Q u d a m a, p. 253—254.

⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 255.

⁷⁷ Նույն տեղում.

կերպությունը, որից հետո կուզենայինք հակիրճ կերպով ուրվագծել ռազմական ընդհարումների այն երկար շարքը, որը տևեց մինչև նրա վերացումը X դարի կեսերին⁷⁸:

Օմայյան վալիդ (705—715) և Սուլայման (715—717) խալիֆաների օրոք արաբների գրոհը Բյուզանդիայի դեմ գրեթե ամենամյա հարձակումներով էլ ավելի սաստկացավ և հասավ իր գագաթնակետին 716—717 թթ., երբ արաբական զորքը Վալիդի եղբոր՝ Մասլամա իբն ալ-Մալիքի գլխավորությամբ ցամաքից, իսկ նավատորմիղը՝ ծովից պաշարեցին կայսրության մայրաքաղաքը: Սակայն նոր կայսր Լևոն III Իսավրացին (717—741) ոչ միայն ետ մղեց արաբներին, այլև ամրապնդեց կայսրության դիրքերը Փոքր Ասիայում: Մինչև դարի կեսերը սարակինոսները շարունակում էին իրենց պարբերական գրոհները, սակայն այլևս չկարողացան լուրջ տաճնապ պատճառել Բյուզանդիային:

Օմայյանների անկման և Աբբասյանների՝ իշխանությունը գրավելու օրերին տիրող խառն դրությունից օգտվելով Կոստանդին V Կոպրոնիմոս (741—775) կայսրը 752-ին նվաճեց Մելիտինեն և ապա նրա զորավար հայազգի Գուսանը (Քուսան) գրավեց Կարնո քաղաքը: Սակայն երկու տարի անց արաբները վերանվաճեցին այդ վայրերը, իսկ Մանսուր (754—775), Մահդի (775—785) և հասկապես Հարուն ալ-Ռաշիդ (786—809) Աբբասյան խալիֆաների օրոք վերսկսվեցին համառ գրոհները դեպի Փոքր Ասիա՝ հասնելով մինչև Ամորիոն և ստիպելով Իրինե (797—802) կայսրուհուն և Նիկեփոր I (802—811) կայսրին տարեկան հարկ վճարել խալիֆայությանը:

Սակայն Լևոն V Հայկազնի օրոք (813—820) կայսրությունն իր դիրքերն ամրապնդեց շնորհիվ այն բանի, որ Հարուն ալ-Ռաշիդի հաջորդների օրոք ծայր էին առել ներքին երկպառակությունները: Իսկ Թեոփիլոս կայսեր (829—842) տարիներին, երբ Ատրպատականում Բաբեկի ապստամբության հետևանքով խալիֆայության զորքերը զբաղված էին, բյուզանդական զորքերը 837-ին գրավեցին Սամոսատը և ներթափանցելով Հայաստան՝ հասան մինչև Խարբերդ և Բասեն: Սակայն շուտով Բաբեկի ապստամբությունը ճնշվեց և Մուտասիմ խալիֆան (833—842) 838-ին ներխուժեց Փոքր Ասիա և հասնելով Ամորիոն, կործանեց այն:

850-ական թթ. վերջին, Մուտավաքիլ (847—861) խալիֆայի օրոք, նորից բուրքովեց պատերազմը և Միքայել III (842—867) կայսեր և Մանուել Մամիկոնյանի գլխավորությամբ բյուզանդացիք մի քանի հաջող արշավանքներ կատարեցին դեպի Միջագետքի սահմանային ամրությունները՝ մոտենալով Սամոսատին: Սակայն Մալաթիայի Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակթա ալ-միրը, Պալլիկյանների գլխավոր զորահրամանատար Կարբեասի ընկերակցությամբ, 863-ին արշավանքի դուրս եկավ և առաջ խաղաց Փոքր Ասիայում: Այսուհանդերձ, շուտով Պետրոնաս զորավարի գլխավորությամբ կայսրության զորքերը հաղթանակ տարան և Օմարն ու Կարբեասն սպանվեցին⁷⁹:

Սա արաբների վերջին համարձակ գրոհն էր կայսրության դեմ և նրանց մոտավորապես մեկուկեսդարյա գերազանցությանը, որն ստիպում էր հոռոմներին հիմնականում պաշտպանվել, 860-ական թթ. հաջորդեց մեկդարյա մի նոր շրջան, երբ Բյուզանդիան էր հարձակվողը, իսկ աբբասյան խալիֆայու-

⁷⁸ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմություն հայ Կեսարիո, Գահիրե, 1937, Բ, էջ 303—317.

⁷⁹ A. Vasiliev, *Կ. Գ. աշխ.*, I, էջ 249—256.

թյունը և նրանից բաժանված արաբական պետությունները (Թուլունիներ, Համդանիներ և այլն) հիմնականում պաշտպանվում էին:

Այս հարյուրամյա գոտեմարտը պսակվեց Արևելահռոմեական կայսրության լիակատար հաղթանակով և իրար ետևից նվաճվեցին արաբների բոլոր ռազմական հենակետերը: Այսպես, 934-ին գրավվեց Մալաթիան, 949-ին՝ Կարնո քաղաքը, 961—962-ին՝ Մարաշն ու Անադարբան, իսկ 965-ին՝ Մամեստիան ու Տարսուսը: Անտիոքի գրավումով 969 թ.⁸⁰ լրիվ վերացվեց արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (իկլիմ ալ-սուլուր):

Այսպիսով, Մեծ Հայքի արևմտյան գավառները, Փոքր Հայքը, Եփրատացիքը և Կիլիկիան, որոնց աղգաբնակչությունը մեծամասնությամբ կամ մասամբ հայերից էր բաղկացած, երեք հարյուրամյակից սովելի ականատես եղան երկու հզոր ախոյանների արյունահեղ գոտեմարտերին, որը վերջացավ նրանցից մեկի (խալիֆայության) քայքայումով ու կործանումով և որի (նաև այլ աղդակների) շնորհիվ հնարավոր դարձավ Հայոց (Բագրատունյաց) անկախ թագավորության գոյացումը (860-ական թթ.) և ծաղկումը: Սակայն նույն Բյուզանդիան, որը IX դարի երկրորդ կեսին և X դարի առաջին կեսին անուղղակիորեն նպաստել էր հայկական պետականության ամրապնդմանը, XI դարի առաջին կեսին ուղղակիորեն սպառնաց Հայոց թագավորության գոյությանը, որը ճանաչատարական եղավ ոչ միայն Հայաստանի այլև հենց կայսրության համար:

АРАБСКАЯ ЗОНА ПОГРАНИЧНЫХ УКРЕПЛЕНИЙ (Сугур)

Доктор историч. наук А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Резюме)

В период трехсотлетней арабо-византийской борьбы (VII—X вв.) в составе Халифата существовала особая административная единица — зона пограничных укреплений (иклим ас-сугур), охватывавшая некоторые западные области Великой Армении, часть Малой Армении и бывшие византийские области Евфратисию и Киликию. Арабы начали ее завоевание и образование при халифах Омаре (634—644) и Османе (644—656), продолжили при Муавин I (661—680) и закончили при Абд ал-Малике (685—705), когда окончательно были образованы две части этой зоны — месопотамские пограничные укрепления (ас-сугур ад-джазирийя) и сирийские (ас-сугур аш-шамийя), т. е. Киликия. В первой части находились укрепленные города Малатия (Мелитина, административный центр), Хадас, Мараш, Заптра и др., а во второй — Тарс (административный центр), Адана, Мопсуестия, Аназарба и др. Кроме этих двух частей, пограничными укреплениями считались Феодосиополь, или Карно Калак (Каликала), в Армении и Самосата в Диар Бакре (ас-сугур ал-Бакрийя).

⁸⁰ «История Византии», стр. 210, 213, 214.

Арабские войска проникали из Киликии в византийские фемы через горные проходы «Киликийские ворота» (Pylae Ciliciae, дарб ас-салама) и «дарб ал-Хадас». У географа IX в. Ибн-Хордадбега описываются две главные дороги походов. Одна дорога шла из Алеппо до Таврского хребта через Киннасрин, Антиохию, Александретту, Мопсуестью, Адапу и Тарс, доходила до Подандуса и через «Киликийские ворота» направлялась к крепостям Лулуа и Сафсаф на другой стороне хребта. Вторая дорога походов начиналась от Ракки и через Сарудж, Самосату, Хиси Мансур, Мелитину, Запетру, Хадас и Мараш, затем по горному проходу «дарб ал-Хадас» шла в Каппадокию. Согласно географу начала X в. Кудаме ибн-Джафару, арабы ежегодно совершали три похода — весенний, летний и зимний. Он же приводит расходы месопотамских и сирийских пограничных укреплений, Феодосиополя и Самосаты, а также состав и расходы арабского флота (устул), главнокомандующим которого всегда был правитель сирийских пограничных укреплений.

703 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Հայաստանի միջնադարի պատմության մեջ 703 թ. ապստամբությունը հայտնի փաստ է, սակայն նոր նյութերի ի հայտ գալը մեզ ստիպեց վերանայել այս կարևոր շարժմանն առնչվող դեպքերն ու մանրամասնությունները: VIII դարի առաջին հնգամյակը հայոց պատմության մեջ խիստ խռովահույզ շրջան է, որի և հատկապես 703-ի ապստամբության էությունն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հետադարձ ակնարկ նետել նախորդ տասնամյակին:

685 թ. խալիֆա էր դարձել Օմայան Աբդ ալ-Մալիքը և նույն տարում Բյուզանդիայի գահին էր գրավել Հուստինիանոս II-ը: 689-ին բյուզանդացիք խալիֆայության դեմ դրզոնեցին Ամանոսի լեռներում ապրող մարդատներին (չարաչիմա)¹ և խալիֆայության ու արևելահռոմեական կայսրության միջև դաշինք կնքվեց, ըստ որի դժվարին կացության մեջ գտնվող ամիրապետը պարտավորվում էր շաբաթական հազար դինար վճարել՝ զերծ մնալու համար լեռնականների հարձակումներից և բյուզանդական որոգայթներից: Նույն տարում բյուզանդական զորքերը ներխուժեցին Հայաստան (ինչպես նաև Կիպրոս)² և Հայոց իշխան կամ պատրիկ նշանակվեց Ներսես Կամսարականը³, արաբների դեմ կռվում գոհված Աշոտ Բագրատունու փոխարեն:

Բանն այն է, որ Աբդ ալ-Մալիքը խիստ զբաղված էր ապստամբների դեմ պայքարով: Հիշազում իրեն խալիֆա էր հռչակել Աբդալլահ իբն ալ-Ջուբայրը, իսկ Իրաքում տիրություն էր անում Մուխտարը, որն իր շուրջին էր հավաքել շիիներին, սակայն 687-ին պարտություն կրեց Իբն ալ-Ջուբայրի եղբայր Մուսաաբից ու սպանվեց: Մուսաաբն իր հերթին 691 թ. պարտվեց խալիֆայի եղբայր Մուհամմադ իբն Մրուանից Դայր ալ-Ջասսալիկի ճակատամարտում և սպանվեց, իսկ 692-ին Իրաքի ու Իրանի փոխարքա Հաջջաջը խեղդեց Աբդալլահ իբն Ջուբայրի շարժումը Հիշազում⁴: Նման իրադրության մեջ Աբդ ալ-Մալիքն արդեն ի վիճակի էր Հուստինիանոսին դեմ դուրս գալու, սակայն վերջինս ինքը խախտեց պայմանագիրը և դարձավ նախահարձակ: 692 թ. բյուզանդական զորքերը գրոհեցին Ասորիքի ուղղությամբ, բայց պարտվեցին Սեբաստապոլսի ճակատամարտում⁵:

Այս պարտությունն արդեն վճռեց Հայաստանի ճակատագիրը և 693 թ. ամիրապետի եղբայր Մուհամմադ իբն Մրուանը նշանակվեց Հայաստանի (Արմինիա), Ջաղիրայի ու Ատրպատականի փոխարքա⁶: Բանն այն է, որ Աբդ

¹ Beladsort, Liber expugnationis regionum. Lugd. Bat., 1865, p. 160. Tabari. Tarikh. VI, Le Caire, 1964, p. 150. Ph. Hitti. History of the Arabs. London, 1958, p. 204—205.

² История Византии. II, М., 1967, с. 41—42.

³ Ստեփանոսի Տարոնացու Ասողկան Պատմության Տիեզերական. Պետերբուրգ, 1885, էջ 100—101:

⁴ K. V. Zettersteen. Abd al-Malik.—Enc. of Islam, I, Leyden—London, 1960, p. 43—49.

⁵ История Византии. II, с. 42.

⁶ Ibn al-Athir. al-Kamil fi-t-tarikh. IV, Qahira, 1934/1935, p. 23. Իբն ալ-Ասիր. Երևան, 1981, էջ 28.

3 «Հանդես», № 3

ալ-Մալիքի ու եղբոր միջև հակասություններ կային, քանզի վերջինս անտարբեք չէր գահի նկատմամբ, սակայն խալիֆան ջանում էր միշտ սիրաշահել նրան⁷:

Այդ ժամանակ Հայոց իշխանն էր Սմբատ Բագրատունին, որը հպատակություն հայտնեց արաբներին, թեև Չորրորդ Հայքը դեռ մնում էր բյուզանդացիների ձեռքում⁸, 695 թ. հեղաշրջումը Բյուզանդիայում, որի հետևանքով տապալվեց ու աքսորվեց ռազմատենչ Հուստինիանոսը ու կայսր դարձավ Լեոն-տիոսը, նպաստավոր էր արաբների համար, որոնք նվաճեցին Չորրորդ Հայքը և 695, 696 թթ. ուժեղ գրոհներ կատարեցին դեպի Փոքր Ասիա⁹: 698 թ. նոր հեղաշրջումը ծովակալ Ապսիմարոսին դարձրեց Տիբերիոս III կայսր (698—705) և Բյուզանդիան զորք ուղարկեց, որը ներթափանցեց Հայաստանի խորքերը: Նրանց դիմադրեց Սմբատ Բագրատունին Պաիկ դաշտում (ճահճուտի մոտ), սակայն պարտվեց¹⁰: 699-ին (մոտավորապես) արաբները նորից ներխուժեցին Հայաստան, սակայն որոշ գավառներ դիմադրեցին, ինչպես, օրինակ, Սեանա կղզին, որը 2 տարի դիմացավ¹¹:

Վերջապես, ըստ Ղևոնդի վկայության¹², Աբդ ալ-Մալիք խալիֆայի 16-րդ տարում, այսինքն 701 թ. Մուհամմադ իբն Մրուանը կատարեց իր մեծ նվաճողական արշավանքը Հայաստան: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը¹³ նույնպես վկայում է, որ հիջրի 81 (26 փետրվար 700—14 փետրվար 701) թ. խալիֆայի որդի Ուբայդալլահը գրավել էր Կարնո քաղաքը (Կալիկալա): Իսկ 82 (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702) թ. Մուհամմադ իբն Մրուանը մտավ Հայաստան. «Այդ տարում, — գրում է տարեգիրը, — Մուհամմադ իբն Մարուանը ար-

⁷ Ibn al-Athir. IV, p. 167—168. Իբն ալ-Ասիր, էջ 167—168:

⁸ A. Тер-Гевондян. Армения и арабский халифат. Ереван, 1977, с. 72.

⁹ Yaqubi. Tarikh. II, Beyrouth, 1930, p. 281.

¹⁰ Ղևոնդյան Պատմութիւն Մեծի վարդապետի Հայոց, աշխ. Մ. Մախաթեանց. Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 19:

¹¹ Պատմութիւն Մովսեսի Կաղանկատուացույ. Տիգրիս, 1912, էջ 366: Այստեղ ներք տարի է նշվում: Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի. Երուսաղեմ, 1867, էջ 119:

¹² Ղևոնդ, էջ 20:

¹³ Ibn al-Athir. IV, p. 75, 84. Իբն ալ-Ասիր, էջ 65: Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման վերջնական, ինչպես նաև Վարդանակերտի կողմի տարին Դավիթ Դվնեցու մահվան հետ կապելով, Մ. Չամչյանը (Պատմութիւն Հայոց. Բ. Վենետիկ, 1784, էջ 373) և Ղ. Ինճիրլյանը (Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի. Ա. Վենետիկ, 1835, էջ 445) համարում են 694 թ., քանի որ Դավիթ Դվնեցին, ըստ վարքի (կապատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց. Զ. Վենետիկ, 1813, էջ 228) նահատակվեց 693 թ. մարտի 31-ին: 693 թ. ճիշտ է այնքանով, որ այդ տարում Մուհամմադ իբն Մրուանը նշանակվեց փոխարքա Հայաստանի (Արմինիա) ու Զալիքայի (Իբն ալ-Ասիր, էջ 62), սակայն արշավանքը, որի հետևանքով Հայաստանը նվաճվեց, ավելի ուշ էր: Ա. Մյուլլերը (История ислама. II, СПб., 1895, с. 91) գտնում է, որ 700 թ. Հայաստանն արդեն նվաճված էր: Նույնը կարծում է նաև Լեոն (Հայոց պատմություն. Բ. Երևան, 1967, էջ 325): Մ. Օրմանյանը (Ազգապատմ. Ա. Պեյրուի, 1959, էջ 56) և Բ. Առաքելյանը (Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թ. ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1941, № 5—6, էջ 55—62) նշում են, որ 698—700 թթ. Հայաստանը նվաճվեց: Ժ. Լորանը (L'Arménie entre Byzance et l'Islam. Lisbonne, 1980, p. 243) անորոշ հիշում է 698 թ.: Զ. Նալբանդյանը (Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում. ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1956, № 8, էջ 107) նույնպես ընդունում է, որ 698—700 թթ. Հայաստանը նվաճվեց: Սակայն Իբն ալ-Ասիրի ճշգրիտ տվյալներով Մուհամմադն իր արշավանքը կատարեց 82 թ. (15 փետրվար 701—3 փետրվար 702), ուստի այն չի կարելի 701-ից հետ տանել: Իսկ արշավանքների սկիզբը չէր կարող լինել 698 թ., քանի որ այդ տարի բյուզանդացիք արշավեցին, իսկ արաբների արշավանքը 699-ին պետք է եղած լիներ: Հետևաբար արաբները Հայաստանը նվաճեցին 699—701 թթ.:

շավեց Հայաստան, հաղթեց ու նրանք (հայերը) հաշտություն խնդրեցին և նա հաշտություն կնքեց ու կառավարիչ նշանակեց Աբու Շալխ իբն Աբդալլահին»։

Մուհամմադ իբն Մուսանը հարձակվեց հավանաբար 701 թ. գարնանը և ինչպես պատմիչներն են հաղորդում, նրա արշավանքը երկար տևեց։ Նա մըտավ Ջերմաձոր, որի բնակիչներն ամրացել էին բերդերում, սակայն երաշխավորագիր տալու խոստումով իջեցրեց՝ ու կոտորեց ռազմիկներին, գերեվարեց կանանց ու երեխաներին։ Մեծ դաժանություններ վերաբերվեց Բագրևանդի Ս. Գրիգոր վանքի միաբաններին ու մենաստանն ամբողջովին կողոպտեց¹⁴։ Գրավեց Դվինը, ուր մեծաթիվ զորք թողնելով, դիմեց դեպի պաշարված Սևանա կղզին, սակայն չկարողանալով տիրել՝ շարժվեց արևելք։ Այս միջոցին Դվինը գրավվեց և արաբական կայսրորդ կոտորվեց հայերի կողմից, իսկ Մուհամմադը վերադառնալով տիրեց Սևանին ու կոտորեց պաշտպաններին¹⁵։ Ապա վերադարձվելով Դվինը, տեր դարձավ ամբողջ Հայաստանին, նվաճելով նաև Ջորրորդ Հայքը, որի իշխան Յոթղեյան Վահանը հպատակություն հայտնեց¹⁶։ Հայաստանին կցելով նվաճված Վիրքը, Աղվանքը, մերձկասպյան շրջանները (Շիրվան) և Դարբանդը՝ վերջնականապես կազմակերպեց Արմինիա արաբական նահանգը, որի կառավարիչ (ոստիկան) դարձավ, ինչպես հիշվեց, Աբու Շալխ իբն Աբդալլահը։

Ղևոնդը, Հայաստանի նվաճումը մանրամասն նկարագրելուց հետո, հիշում է, որ Մուհամմադը վերադարձավ Ասորիք¹⁷։ Իրոք, 702 թ. նա Իրաքում էր և մասնակցեց այն կռիվներին, որոնց ընթացքում պարտվեց ապստամբ Աբդ ալ-Ռահմանը։ Դալք ալ-Ջամաջիմի (Բասրայի մոտ) ճակատամարտում (հուլիս 702) իրեն խալիֆա հռչակած զորավարը պարտվեց¹⁸ և ճակատամարտից հետո Մուհամմադը վերադարձավ Մոսուլ¹⁹։ Նա Հայաստանում այնպիսի դաժան վերաբերմունք էր ցուցաբերել, որ Ղևոնդը այսպես է բնորոշում Հայաստանի վիճակը նրա հեռանալուց հետո. «Իսկ բնակիչը աշխարհիս մնային իբրև գխանձող ծխեալ ի հրոյ և իբրև զօրան վանակ փխրեալ զոր առ ոտն կոխեալ խոզից»²⁰ («Իսկ մեր երկրի բնակիչները մնացին իբրև հրից ծխացող խանձող և խոզերի ոտքերի տակ փխրված ցորենի խուրձ»)։

Մուհամմադի թողած կառավարչի մասին Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցին գրում է. «Եւ դկնի Մահմետի ալլ ոստիկան ի Հայս առաքեցաւ Աբդլլա անուն, այր ժանտ ժպիրճ և ապարասան», որը կալանավորում ու կապանքներով շարձարում էր իշխաններին ու ազատներին²¹։ Վահան Գողթնացու վարքում նույնպես հիշվում է «և առաջնորդ զօրուն որ ի Հայս Աբդլլայ անուն, դառն և չարաբարոյ»²²։ Ղևոնդի վկայությամբ «որոյ խորհուրդ վատ ի մէջ առեալ բառնալ զազատախումբն տոհմն յաշխարհէս Հայոց հանդերձ նոցին հեծելով»²³ («Սա վատ խորհուրդ հղացավ՝ Հայոց աշխարհից նախարարական ազատախումբ տոհմերը մեջտեղից վերացնել, իրենց հեծյալներով հանդերձ»)։ Սա պարզապես նախարարական տոհմերը և այրուծին բնաջնջելու քաղաքականություն էր, քանի որ վերջիններս, ըստ Աբդ ալ-Մալիքի, Օմայանների համար

¹⁴ Ղևոնդ, էջ 20—21։

¹⁵ Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 366—367։

¹⁶ Theophanis Chronographia. I, Bonnae, 1839, p. 569: Ըստ Մ. Ջամլյանի հուշաները նրան յոթդեկյան կռիվների արաբներին հանձնվելու պատճառով (Պատմություն Հայոց. Բ, էջ 382—383)։

¹⁷ Ղևոնդ, էջ 23։

¹⁸ Tabari, VI, p. 363.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 364։

²⁰ Ղևոնդ, էջ 22։

²¹ Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 120։

²² Իրականաբար վարք և վկայաբանություն սրբոց. ԺԹ, էջ 89.

²³ Ղևոնդ, էջ 23։

արգելք էին Հայաստանում իրենց տիրապետությունն ամրապնդելու գործում: Այս նպատակն իրականացնելու համար ձեռքակալվեցին ու Դամասկոս ուղարկվեցին Հայոց իշխան Սմբատ Բագրատունին և Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցին²⁴: Սկսվեցին կրոնական հալածանքներ (ինչպես, օրինակ, Դավիթ Դըվնացու²⁵ նահատակությունը խաչի վրա): Հարկավ, այս պարագան եզակի չէր և եղել է ընդհանուր հավատափոխության պահանջ, քանի որ, ինչպես կտեսնենք, 703-ին Սահակ Ձորափորեցին հավատի ազատություն էր պահանջում արաբներից²⁶:

Սակայն հատկապես ծանր էր խալիֆայության հարկային լուծը Աբդ ալ-Մալիքի օրոք: Ծանր վիճակում գտնվող պետությունը թշնամիներից մաքրելուց հետո նա վերափոխումներ կատարեց, արաբներն ղարձավ միակ պետական լեզուն՝ դուրս մղելով հունարենն ու պարսկերենը: 695-ին թողարկվեցին առաջին արաբատառ դրամները²⁷: Պաշտոններից հեռացվեցին ալլախիտները և նրանց տեղը գրավեցին արաբ մահմեդականները: Այս բոլորի մեջ ամենազրկվաբար հարկային լծի և հատկապես գլխահարկի (շիզիա) ծանրացումն էր, որն ընկավ զիմմի (ոչ մահմեդական) ազգաբնակչության վրա: Նրա օրոք վերջնականապես սահմանազատվեցին խարաջ (հողահարկ) և շիզիա (գլխահարկ) տուրքերը, ընդ որում գլխահարկը բավական ծանր էր: VIII դարի ասորերեն պատմական երկը, որ վերագրվում է Դիոնիսիոս Տելլ Մահրայիին, այսպես է նկարագրում Վերին Միջագետքի (Ջազիրա) քրիստոնյաների վիճակն այդ օրերին. «1003 սելեկյան (691—692) թվականին Աբդ ալ-Մալիքը տաղիլ (վերահաշվառում) կատարեց, այսինքն հարկ դրեց ասորիների վրա: Նա մի խիստ հրովարտակ հանեց, ըստ որի ամեն մարդ պարտավոր էր գնալ իր երկիրը, ծննդավայր գլուղը, ուր պետք է արձանագրեր իր անունը, հոր անունը, իսաղողի որթատունկերը, ձիթենիները, ունեցվածքը, դավանները և ամեն տեսակ սեփականություն, որ ուներ: Այսպիսով սկիզբ առավ գլխահարկը և ամեն տեսակ շարիք տարածվեց քրիստոնյաների վրա: Մինչ այդ թագավորները հարկ էին վերցնում հողից, բայց ոչ մարդկանցից: Այդ օրվանից Հագարի որդիները (արաբները) սկսեցին եզիպտական ստրկություն սահմանել արամեացիներին: Վա՛յ մեզ, որ մեղանչել ենք և ստրուկներն են մեզ վրա իշխում: Սա առաջին մարդահամարն էր, որ արաբներն անցկացրին»²⁸:

Ասորի պատմիչի նկարագրած խստությունները նույնությամբ վերաբերում էին նաև Հայաստանին: Այստեղ բռնությունները հասան այն աստիճանի, որ Մուհամմադ իբն Մուսանը արգելեց ձկնորսությունը Վանա լճում, մինչդեռ նախապես միշտ ազատ է եղել: Այս մասին վկայում է IX դարի աշխարհագրագետ Իբն Իբն-Ֆակիհը. «Ինչ վերաբերում է Տառետի (Թիուտիս) լճին, ապա միշտ էլ նրանում թույլատրված է եղել [ձկնորսությունը], մինչև որ Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաբամը, դառնալով Ջազիրայի ու Հայաստանի կառա-

²⁴ Հ ո վ հ ա ն ն ե ս կ ա թ ո ղ ի կ ո ս, էջ 120:

²⁵ Դավիթը ծագումով պարսիկ էր, Սուրհան կոչված. գալով Հայաստան, նա քրիստոնեություն էր ընդունել Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի օրոք ու մկրտվել Դավիթ անվամբ: Նրա նահատակության մասին վարքում հիշված 693 թ. (ի թուին Հայոց ՃնԲ ի մարտի 31. Լիակատար վարք. Զ, էջ 228), բնականաբար, ճիշտ չէ: Ի. Աբուլաձեն դնում է 703 թ. հունվարի 22-ին, Մ. Դարբինյան-Մելիքյանը՝ 704 թ. մարտի 31-ին (Դիոնիսիոսների Հովհաննես Դրասխանակերտու Պատմության վերաբերյալ. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1981 թ. 3, էջ 155, հատկապես՝ տողատակ 7), սակայն նախընտրելի է Մ. Օրմանյանի (Ազգապատում. Ա, էջ 777) 701 թ. ապրիլի 4-ը, քանի որ, ըստ պատմիչների, նահատակությունը կատարվեց նվաճումից անմիջապես հետո: Հավանական է նույնիսկ 702 թ.:

²⁶ Ղ ե ո ն դ, էջ 29:

²⁷ Ph. Hitti. History of the Arabs, p. 217.

²⁸ Chronique de Denys de Tell-Mahré. Paris, 1895, p. 10.

վարիչ, արգելեց ձկնորսությունը»²⁹։ Նույնը կրկնում է XIII դարի պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը, ավելացնելով. «Քանզի ով որ վատ օրենք է սահմանում, ինքն է պատասխանատու դրա համար, ինչպես նաև այն մարդկանց համար, որոնք շարունակում են այն պահպանել մինչև վերջին հարության օրը, իսկ նրանց պատասխանատվությունը ոչ մի բանով չի կարելի պակասեցնել»³⁰։ Եթե մահմեդական պատմիչն այսքան վրդովված է, ապա ինչպիսի դավրույթ պետք է առաջացրած լիներ այս կարգադրությունը իր ժամանակին Վանա լճի շրջակա նահանգներում բնակվող ազգաբնակչության մեջ։

Այսպիսով, հարկային ծանր լուծը, տարբեր սեղմումները, կրոնական հալածանքը և նախարարների ու հեծելազորքի բնաջնջման ծրագիրը վրդովեցրին ժողովրդի բոլոր խավերին (նախարարներ, եկեղեցականներ ու դյուղացիություն)։

Ինչպես արդեն հիշվեց, 701 թ. արշավանքից հետո Մուհամմադը հեռացել էր Հայաստանից, իսկ Սմբատ Բագրատունին ու Սահակ Ձորափորեցին ուղարկվել էին Դամասկոս³¹։ Ըստ երևույթին 702 թ., երբ խալիֆայությունը խիստ դժվարին դրության մեջ էր գահի հավակնորդ Աբդ ալ-Ռահման իբն Մուհամմադ իբն ալ-Աշասի հզոր ապստամբության պատճառով³², Դամասկոսից վերադարձան Հայոց իշխանը և կաթողիկոսը։ Ահա այս խառնաշփոթ շրջանում, հավանաբար 702 թ. վերջերին էր, որ պետք է սպանված լիներ Հայաստանի (Արմինիայի) կառավարիչը (ոստիկանը), քանի որ Իբն ալ-Ասիրը վկայում է՝ «ասվում է, որ նրան սպանեցին ութսուններեք թվականին» (4 փետրվար 702—23 հունվար 703)³³։

Ղևոնդը վկայում է, որ արաբ ոստիկանի նենգ ծրագիրն իր ժամանակին անմիջապես հայտնի էր դարձել Սմբատ Բագրատունուն, որը թեև նախկինում³⁴ կուվել էր Բյուզանդիայի դեմ, սակայն դաժան փորձով հասկացել էր Աբդ ալ-Մալիքի քաղաքականության էությունը։ Հայոց իշխանը նախարարաց զադտնի ժողով հրավիրեց (հավանաբար իր տիրույթներում՝ Կոգովիտի Դարույք ամրոցում)։ Եկել էին Աշոտի որդի Սմբատը, Թեոդորոս Ռշտունու որդի Վարդը, իր եղբայրն Աշոտը և այլ նախարարներ։ Այլ ելք չգտնելով, նախարարները որոշեցին հեռանալ դեպի հոռոմոց երկիրը³⁵։ Անցան Մասիս լեռան հարավ-արևելյան կողմերով ու հասան Ակոռի գյուղը։ Լսելով նախարարների հեռանալու լուրը, նախճավանի արաբական 8 հազարանոց կայազորը սկսում է հետապնդել նրանց³⁶, իսկ նախարարների զորքը արդեն կանգ էր առել Արաքսի ձախ ափին գտնվող Վարդանակերտ գյուղում։ Նրանք արաբներին հայտնում են, որ ապստամբելու նպատակ չունեն, այլ պարզապես կամենում են հեռանալ, սակայն թշնամին շուգեց բանակցել, քանի որ 8 հազարի դիմաց 2 հազարանոց հայկական մի զունդ էր կանգնած։

²⁹ Kitab al-Boldan auctore Ibn al-Fakih. Bibl. Geogr. Arab. V, Lugd. Bat., 1885, p. 292.

³⁰ Ibn al-Athir. IV, p. 28. Իբն ալ-Ասիր, էջ 62։

³¹ Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 120։

³² Sté' J. wellhausen. Arab. kingdom and its fall. London, 1973, p. 232—243.

³³ Ibn al-Athir. IV, p. 84. Իբն ալ-Ասիր, էջ 65։

³⁴ J. Laurent. L'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 243—245.

³⁵ Ղևոնդ, էջ 34—35։ Ղևոնդը պատմում է, որ նախքան Արաքսի հովիտը ղենալը նախարարները դիմեցին մի միջանկյալից օգնական զորք ստանալով՝ հարձակվեցին ոստիկանի զորքի վրա, բոլորին կոտորեցին և միայն նա մազապուրծ ազատվեց կոտորածից (Պատմություն Հայոց. Բ, էջ 378)։

³⁶ Ըստ Մ. Չամչյանի այս կայազորի գլուխ էր կանգնած ոստիկան Աբդլան, իսկ հայ նախարարները Բյուզանդիայից օգնական զորք ստանալով՝ հարձակվեցին ոստիկանի զորքի վրա, բոլորին կոտորեցին և միայն նա մազապուրծ ազատվեց կոտորածից (Պատմություն Հայոց. Բ, էջ 378)։

Ամբողջ գիշերվա ընթացքում հայոց զորքը ամրացրեց ավանի փողոցները: Լուսաբացին հայերը պատրաստվեցին գունդ առ գունդ և կոտորեցին իրենց հետապնդող ռազմիկներին, որոնք գիշերվա ցրտին ձյան վրա թմրել էին: Անապատի որդիները նետվեցին Արաքս գետը, որը սառած էր և սառույցը ջարդվելով նրանք ջրահեղձ եղան: Հայոց զորքն այնպիսի ջարդ տվեց թշնամուն, որ 8 հազարից միայն 300 հոգի կարողացավ ճողովաբերել և ապավինեց իշխանուհի Շուշանիկի ողորմածությանը: Վեհանձն իշխանուհին հետապնդող Աշոտի որդի Սմբատին ու նրա ռազմիկներին համոզեց չկոտորել նրանց, վերքերը կապեց ու զրապտ տալով ուղարկեց խալիֆային: Վարդանակերտի ճակատամարտը տեղի ունեցավ 703 թ. մոտավորապես հունվար-փետրվար ամիսներին³⁷: Այսուհանդերձ, հաղթական ճակատամարտից հետո էլ նախարարները, հաստատման իրենց որոշման մեջ, հեռացան: Նախ նվերներ առաքեցին Տիբերիոս կայսրին՝ արաբական նվաճյալներ և այլ բաներ: Կայսրը կուրապաղատ տիտղոսը շնորհեց Սմբատ Բագրատունուն. այս բարեհաճ վերաբերմունքը ցույց է տալիս, որ նա հակաարաբական շարժման կողմնակից էր: Սմբատը նախարարներին հետ գնաց ու հաստատվեց Տայքի Թուխարք ամրոցում:

Հակառակ նախարարների այս խմբի հեռանալուն՝ շարժումը ապստամբության վերածվեց: Ռշտունյաց գավառի Գուկանք գյուղում ապստամբ ժողովուրդը և ռազմիկները հարձակվեցին խալիֆայական կայազորի վրա և սրակոտոր արեցին նրանց: Միայն 280 հոգի փախչելով ապաստանեցին մի եկեղեցի: Ապստամբները կամեցան վառել նրանց եկեղեցու հետ, սակայն վասպուրականի իշխան Աշոտի որդի Սմբատը չթողեց այդ ցանկությունն իրագործել: Վերջապես, համոզելով կարողացան դուրս բերել նրանց և մինչև վերջին մարդը կոտորեցին³⁸: Նույնը կատարվեց նաև Վանանդ գավառում, ուր արաբ Օկբա (Ոգբայ) զորավարը իր զնդով շրջում էր և ահա Կամսարական իշխանը Վանանդի

³⁷ Վարդանակերտի ճակատամարտի թվականը Սամվել Անեցու մոտ 28 (702) է (Հաբեմունք ի գրոց պատմագրաց. Վաղարշապատ, 1893, էջ 85), իսկ Դավիթ Բաղիշեցին (Մանր ժամանակագրություններ. Բ, Երևան, 1956, էջ 333) Վարդանակերտի և այլ դեպքերի մասին տալիս է ՃԾԱ 151 (4 հունիս 702—3 հունիս 703) թ.: Թեոփանեսը ապստամբության համար տալիս է արարչագործության 6195 (703) թ., որը միաժամանակ Ասյսիմարոսի (Տիբերիոս) 5-րդ տարին է, այսինքն դարձյալ 703 թ. (Թեոփանեսի ժամանակագրություն, թարգմ. Հ. Բարթիկյանի. ձեռ. էջ 97): Իբն ալ-Ասիրի մոտ (էջ 65) 84 թ. (24 հունվար 703—13 հունվար 704) Մուհամմադ իբն Մուսանի հարձակումը Հայաստան այս ապստամբությանն է վերաբերում: Նոր ժամանակներում առաջինը Մ. Սեն Մարտենն է (Mémoires historiques et géographiques. I, Paris, 1818, p. 155), որ նշել է 703 թ., ապա՝ Ա. Մյուլլերը (История ислама. II, с. 91). Ժ. Լյուանը (l'Arménie entre Byzance et l'Islam, p. 244), Մ. Օրմանյանը (Աղգապատմ. Ա, 781), Բ. Առաքելյանը (Հայերի ապստամբությունը արաբական լծի դեմ 703 թ., էջ 55—62) և Հ. Նալբանդյանը (Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 107): Սակայն Ժ. Լյուանի և Հ. Նալբանդյանի այն ենթադրությունը, թե ճակատամարտը 703-ի դեկտեմբերին է տեղի ունեցել (կամ տարվա վերջին), անհավանական է, որովհետև Հայաստանում դեկտեմբերին ջուրը չի սառչում, իսկ հունվարին ու փետրվարին դա հնարավոր է: Առաջինը Մ. Օրմանյանն է առաջարկել 703-ի հունվարը, որը կրկնում է նաև Լեոն (Հայոց պատմություն. Բ, էջ 372): Ինչ վերաբերում է Շուշան տիկնոջը, ապա տեղեկություն կա այն մասին, որ 705 թ. նախճիրից հետո, նրա վեհանձնությունը «վարձատրվեց» նրանով, որ արաբ նվաճողները քչեցին նրան հառան, ուր ստիպեցին ուրանալ քրիստոնեական հավատը, սակայն Շուշանն անընդունելի մնալով՝ տանջամահ եղավ 706-ին: Երբ նրա նահատակության լուրը հասավ եղբորը՝ Գաղիկ Կամսարականին, որը ավարտելու վրա էր Վարդանակերտ գյուղում հաղթանակի հիշատակին կառուցվող եկեղեցին, այդ եկեղեցու նավակատիքի հանդեսին միացրեց իր վկայուհի քրոջ տղանական հիշատակը (Մ. Չամչյան. Պատմություն Հայոց. Բ, էջ 382; Ղ. Ալիշան. Այրաբատ. Վենետիկ, 1890, էջ 56: Մ. Օրմանյան. Աղգապատմ. Ա, էջ 807: Հ. Աճառյան. Անձնանունների բառարան. Դ, Երևան, 1948, էջ 181):

³⁸ Ղևոնդ, էջ 26—28:

աղատների դորքով հարձակվեց ու իսպառ կոտորեց նրա զորամասը, իսկ զորավարը մահապուրծ փախավ Ասորիք՝ եղելության մասին հաղորդելու ամիրայեցուն³⁹։ Վերջինս անմիջապես զորք ուղարկեց Հայաստան՝ Մուհամմադ իբն Մրուանի գլխավորությամբ. արշավին մասնակցում էր նաև Օկբան։ Թեև Հովհաննես Դրասխանակերտցին Օկբային է համարում զորքի հրամանատար, սակայն իբն ալ-Ասիրի վկայությունը, թե Մուհամմադը 84 (24 հունվար 703—13 հունվար 704) թ. արշավեց Հայաստան, աներկբայելի է դարձնում Ղևոնդի տեղեկությունը, որ Մուհամմադն էր հրամանատարը⁴⁰։ Իրոք, 703-ին վերջինս արշավանքի պատրաստվեց, սակայն ճանապարհին նրան կանգնեցրեց Սահակ կաթողիկոս Ձորափորեցու պատվիրակությունը⁴¹։

Բանն այն է, որ նախարարները, տեսնելով արաբական վրեժխնդիր զորքի գալուստը, առաքեցին Սահակ կաթողիկոսին, որպեսզի դիմանադիտությամբ կանգնեցնի արաբ զորավարին։ Հավանաբար սրանք այն նախարարներն էին, որոնք չէին մասնակցել ապստամբությանը։ Ղևոնդը նկարագրում է Սահակ Ձորափորեցու երթը Հայաստանի միջով, քանզի արդեն վերադարձել էր Դամասկոսից։ Ճանապարհ ընկնելով մեր երկրի միջով («Եւ իբրեւ յուղարկեցաւ յաշխարհէս»), նա և ընկերակից եպիսկոպոսները հասան Խառան։ Զգալով մահվան մերձենալը, նա մի ազդու գրություն թողեց, որ հանձնեն Մուհամմադ զորավարին։ Վերջինս գալով կարգաց հանգուցյալի գրությունը, որտեղ Սահակ Ձորափորեցին իր ազգի կողմից խնդրում էր ետ պահել սուրը արյունահեղությանից, տալ հավատի ազատություն՝ հրաժարվելով հավատափոխության պահանջից և փոխարենը խոստանում էր, որ հայ ժողովուրդը հնազանդ կլինի⁴²։ Մուհամմադն ինչ-ինչ նկատառումներով⁴³ ընդառաջեց այս յուրօրինակ խնդրանքին և հանգուցյալի ուղեկիցներին զրավոր պայմանագիր տվեց («Բան երդման ի ձեռն գրոյ»), իսկ Հայաստանում այս գրավոր երդմագիրը տեսնելով հանգստացան⁴⁴։

Այս պայմանագիրը, որ խալիֆայության ներկայացուցիչը տվեց հայ եկեղեցուն, ապահովում էր միայն հավատի հանդուրժելիությունը և հավանաբար նաև հայ եկեղեցու որոշ իրավունքներ, սակայն չէր վերաբերում հայ նախարարների հողատիրական ժառանգական իրավունքներին, որի համար մի քանի տարի անց հատուկ պայմանագիր տրվեց։ Հովհաննես Դրասխանակերտցու «նամակ ի նախարարս Հայոց դրեալ» արտահայտությունը չի նշանակում, թե նախարարների իրավունքները շոշափվել են։

Այնուհետև Ղևոնդն ավելացնում է. «Աբդը-Մելիք իշխանի տասնութերորդ տարում (իմա՝ 703 թ.—Ա. Տ.—Ղ.) Մահմետ զորավարը երկրորդ անգամ ելավ

39 Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 121—122։

40 Ղևոնդ, էջ 28։

41 Նույն տեղում, էջ 28—31։

42 Նույն տեղում, էջ 29։

43 Բանն այն է, որ 703-ին Աբդ ալ-Ռահմանի ապստամբությունը դեռ լրիվ չէր չափափվել, նա սպանվեց միայն 704 թ.։ Ղևոնդում է, որ խալիֆայության այս զիջումը հետևանք էր այն բանի, որ Աբդ ալ-Մալիքն իր կյանքի վերջում հանդուրժող էր քրիստոնյաների նկատմամբ (Լեո. Հայոց պատմություն, Բ, էջ 374—375)։

44 Սահակ Ձորափորեցու առաքելությունն այլ ձևով է ներկայացված Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ։ Ըստ նրա կաթողիկոսը դեռ Դամասկոսում էր, երբ լսեց եղելությունը և եկավ Խառան աղետի առաջն առնելու նպատակով։ Հիվանդանալով ու զգալով իր մոտալուտ մահը, մի գրություն թողեց Օկբա զորավարին հանձնելու համար և պատվիրեց իր աջ ձեռքում դնել այն, երբ ինքը դադարում լինի։ Օկբան մտնում է նրա մոտ և արաբերեն ողջունում է՝ սելամ ալեյք (ողջույն քեզ)։ Հանգուցյալն իր ձեռքը մեկնելով տալիս է նամակը։ Զորավարը, ազդված այս բոլորից, նամակն ընթերցելով ընդառաջում է գրության մեջ եղած խնդրանքին ու տալով հայ նախարարներին ուղղված նամակ՝ պատվով ետ է ուղարկում հանգուցյալի ուղեկիցներին (Հովհաննես կաթողիկոս, էջ 122—124)։

Հայոց աշխարհը և երեք⁴⁵ տարի հանդարտ սպասեց և ոչ ոք մի վատ բան չէր հիշեցնում այն անցքերի մասին, որոնք պատահեցին տաճկաց զորքի հետ վարդանակերտ ավանում, այլ հաստատուն էր պահում այն զրավոր երդումը, որ ինքն էր տվել և միայն թաքուն հետևում էր Հայաստանի նախարարներին: («Իսկ Մահմետ զօրավարն երկրորդ անգամ ելեալ յաշխարհս Հայոց զօրու ծանու յութուսասաներորդ ամի Աբդլ-Մելիք իշխանի և զամս Գ հանդարտեալ դադարէր. և ոչ ինչ շարեաց յուշ լինէր վասն անցիցն որ էանց ընդ զօրն Տաճկաց ի վարդանակերտն աւանի. այլ հաստատուն պահէր զերդումն գրոյն զոր տուեալ էր իւր և միայն ընդ ակամբ հայէր նախարարացն Հայոց»)⁴⁶: Սա մասամբ հաստատվում է Իբն ալ-Ասիրի խոսքերով. «Այդ տարում (85 հիշրի—704 թ.) Մուհամմադ Իբն Մարուանն արշավեց Հայաստան և այնտեղ անցկացրեց ամառն ու ձմեռը»⁴⁷:

Վերջերս հայտնի դարձավ X դարի մի արաբ պատմիչի բազմահատոր մատյանը⁴⁸ (Քիտաբ ալ-Ֆուտուհ՝ Գիրք նվաճումների), որը հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Հայաստանի մասին: Հեղինակը Մուհամմադ Իբն Աբդուլլահ Իբն Ասսամ ալ-Քուֆին է⁴⁹, որի կենսագրությունից այնքանը գիտենք, որ մահացել է մոտավորապես 926 թ.: 703-ի ապստամբությունից մասին նա գրում է. «Ջաղիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի և այնտեղ պատահած պատերազմների մասին»:

Ապա Աբդ ալ-Մալիք Իբն Մարուանը կանչեց իր եղբորը՝ Մուհամմադ Իբն Մարուանին և հրաման արձակեց նրան Ջաղիրայի, Հայաստանի ու Ատրպատականի կառավարիչ նշանակելու մասին և մեծ զորք տվեց նրան:

Մուհամմադ Իբն Մարուանը զորքով դուրս եկավ Ասորիքից (Շամ) իր հետ ունենալով Մասլամա Իբն Աբդ ալ-Մալիք Իբն Մարուանին, մինչև որ հասավ Ջաղիրայի հողը: Հետո կանչեց իր ղինակիցներից մեկին, որ կոչվում էր Աբդալլահ Իբն Աբու Շայխ ալ-Աուիյ և Ասորիքի զորքից նրան տաս հազար ռազմիկ տալով՝ հրամայեց մտնել Հայաստան երկիրը, կռվելու այնտեղ եղած խաղարների ու տարբեր անհավատների դեմ:

Աբդալլահ Իբն Աբու Շայխը իր զորքով եկավ ու մտավ Հայաստան երկիրը և նրա ժողովուրդը իմանալով այդ մասին մահմեդականների դեմ համախմբվեց մեծ բազմությամբ (զորքով), որը հարյուր հազարից ավելի էր. կոտորեց բոլորին այնպես, որ ոչ ոք չփրկվեց, ապա վերցրեց նրանց ունեցվածքը և ղենքերը. վերցրեց ամեն ինչ, որ կար նրանց մոտ»⁵⁰:

Քուֆիի տեղեկությունների մեջ առաջին հերթին մեզ հետաքրքրում է արաբ զորավարի կամ կառավարչի՝ Աբդալլահ Իբն Աբու Շայխի անունը, որը, ինչպես Իբն ալ-Ասիրի մոտ տեսանք, Աբու Շայխ Իբն Աբդալլահ է, իսկ հայկական աղբյուրներում, սկսած Հովհաննես Դրասխանակերտցուց, հիշվում է պարզապես Աբդալլա ձևը, որը համապատասխանում է Քուֆիի բնագրին: Իր ժամանակին Հ. Նալբանդյանը, հարցը լուծելու համար ենթադրել էր, որ հայ պատմիչների հիշած Աբդլլան և Իբն ալ-Ասիրի Աբու Շայխ Իբն Աբդալլահը տարբեր անձնավորություններ են⁵¹: Սակայն մեզ թվում էր, թե այս երկու ձե-

⁴⁵ Մուհամմադի երեք տարի Հայաստանում հանդիստ մնալն անհավատալի է, քանի որ նախնականի զեպքերը (ինչպես կտեսնենք) անկասկած 705 թ. տեղի ունեցան: Գուցե դրանից հետո էլ նա մնաց Հայաստանում և այդ զեպքում 3 տարին մասամբ հասկանալի կդառնա:

⁴⁶ Ղևոնդ, էջ 31:

⁴⁷ Ibn al-Athir. IV, p. 102. Իբն ալ-Ասիր, էջ 66:

⁴⁸ Kufi. Kitab al-Futuh. I—VIII, Haydarabad, 1963—1975. Հրատարակվել է ըստ Գոթայի (Գերմանիա) և Կոստանդնուպոլսի ձեռագրերի:

⁴⁹ C. Brockelmann. Geschichte der Arabischen Litteratur. Supplementband, Leiden, 1937, I, S. 220. F. Sezgin. Geschichte des Arabischen Schrifttums. I, Leiden, 1967, 309.

⁵⁰ Kufi. Kitab al-Futuh. VI, p. 293.

⁵¹ Հ. Նալբանդյան. Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 107:

վերը մեկ անձնավորության անվան աղավաղումներն են⁵²։ Այժմ Հ. Նալբանդյանի տեսակետը պետք է նորից արժեքավորվի Քուֆիի տվյալներով։

Բանն այն է, որ ըստ Քուֆիի հիշյալ զորավարը ոչ թե տեղում էր գտնվում ապստամբության ժամանակ, ինչպես հայկական աղբյուրներն ու Իբն ալ-Ասիրն են վկայում, այլ ապստամբության լուրն առնելուց հետո է Մուհամմադը ուղարկում նրան։ Ուստի կարելի է ենթադրել (վերապահություն), որ Իբն ալ-Ասիրի հիշած Աբու Շալխ իբն Աբդալլահը եղել է ոստիկան (կառավարի), իսկ հայ պատմիչների ու Քուֆիի հիշած Աբդալլահ իբն Աբու Շալխը մի զորավար է, որին ուղարկել էին Հայաստան։

Ուշագրավ է այն նորությունը, թե հայերը, հարյուր հազար հոգով (բազմություն) հարձակվում ու կոտորում են ամբողջ արաբական զորքը, այնպես որ ոչ ոք չի փրկվում։ Եթե այդպես է, ուրեմն սույնում է նաև Աբդալլահ իբն Աբու Շալխը։ Սա համապատասխանում է Իբն ալ-Ասիրի տեղեկությանը, թե հայերը սպանեցին կառավարչին։ Հայկական աղբյուրները չեն հիշում, թե Աբդալլան սույնվեց, իսկ Մ. Չամչյանը, հայտնի չէ ինչ աղբյուրից քաղելով, գրում է (Վարդանակերտում արաբների կոտորվելը հիշելու առիթով). «և գերծաւ միայն Աբդալլայ ոստիկան քանի մի արամբ»⁵³։ Թեոփանեսը ևս այնպես է նկարագրում 703-ի ապստամբությունը, որ թվում է, թե հայերը բոլոր արաբներին իսպառ կոտորեցին. «Այդ տարի հայոց նախարարները սարակինոսների դեմ ապստամբեցին և Հայաստանում եղած սարակինոսներին կոտորեցին»⁵⁴։ Քուֆիի հիշած հայերի հաղթանակը, բնականաբար, արձագանքն է Վարդանակերտում և, մասամբ, Ռշտունիքում ու Վանանդում արաբների կրած պարտությունների թողած տպավորության։

Ինչպես արդեն նշեցինք, 703 թ. ապստամբությունից հետո ներխուժող արաբական զորքը արյունահեղություն չգործեց (ժամանակավորապես) Սահակ Ջորափորեցու միջամտության շնորհիվ, սակայն արաբական իշխանությունները հետևում էին հայ նախարարներին և միայն առիթի էին սպասում իրագործելու իրենց վրեժխնդրության ծրագիրը և այդ առիթը տրվեց։

705 թ. աքսորից վերադարձավ և կայսերական իշխանությանը կրկին տիրացավ Հուստինիանոս II-ը, Թուխարք ամրոցում գտնվող Սմբատ Բագրատունին անմիջապես նամակ հրեց և օգնություն խնդրեց արաբական տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան արշավելու համար։ Հուստինիանոսը տրամադրեց 50 հազարանոց զորք մի զորավարի գլխավորությամբ և Սմբատը նրա հետ մտավ Վանանդ գավառն ու բանակ դրեց Դրաշպետ գյուղի մոտ։ Սակայն նրանց դեմ դուրս եկավ Մուհամմադ իբն Մուսանը, որը Հայաստանում էր և հաղթելով, կոտորեց հույն և հայ ռազմիկների մեծ մասին, իսկ ինքը վերադարձավ Դվին⁵⁵։

Նալիֆայությունն այլևս առիթը բաց չթողեց։ Մուհամմադը հրաման ստացավ շուտափույթ իրագործել հայ նախարարներին բնաջնջելու հին ծրագիրը։ Նա իր ստորագրյալ Կասիմին հրամայեց հրավիրել հայ նախարարներին, պատճառաբանելով, թե պետք է հաշվառում կատարվի և հայոց այրուծիուն բռնիկ (հոգ) տրվի, սակայն հենց որ վերջիններս ժամանեցին, նրանց զինաթափ արեցին ու ձերբակալեցին⁵⁶, ընդ որում մի մասին մտցրեցին Նախաժանի եկեղեցին, իսկ մյուս մասին՝ Խրամի եկեղեցին⁵⁷։ Արաբները հրկիզեցին

52 Ա. Տեր-Ղևոնդյան. Արմինիայի ոստիկանների ժամանակագրությունը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1977, № 1, էջ 119։

53 Մ. Չամչյան. Պատմություն Հայոց. Ա, էջ 378։

54 Թեոփանես (ձեռագիր թարգմ.), էջ 97։

55 Ղևոնդ, էջ 32։

56 Նույն տեղում, էջ 33։

57 Ըստ Մովսես Կաղանկատվացու և նրան հետևող այլ պատմիչների, Նախաժանում զոհվեց 800 հոգի, իսկ Խրամում 400 (Պատմություն, էջ 367)։ Ղևոնդն ու Հովհաննես Դրասխանակերտցին նման թվեր չեն հիշում։

եկեղեցիների փայտակերտ ծածկը («առաստաղ փայտակերտ եկեղեցուն») և վաղվող դերանների հետ շիկացած կղմինդրը («հրացեալ կղմինդրն») թափվեց նախարարների գլխին ու ծխախառն կրակը ողջակեզ արեց նրանց⁵⁸։ Մի խումբ մեծամեծ նախարարների կապանքների մեջ տանջելով՝ պահանջեցին հարստութուն (ոսկի ու արծաթ), երգմամբ խոստանալով ազատ արձակել, սակայն կողոպտելուց հետո փայտից կախելով նրանց և սպանեցին⁵⁹։ Նախաճավանում ու խրամում զոհվեց Բագրատունի տոհմից Աշոտի որդի Սմբատը։ Արժրունի տոհմից Գրիգորն ու Կորյունը, Ամասունյաց տոհմից Վարադ Շապուհն ու եղբայրը և բազում այլ նախարարներ⁶⁰։ Այս դեպքերից հետո հրկիզյալների ընտանիքները տարան Դվին և ապա գերեզմարեցին Դամասկոս⁶¹, իսկ նրանց կալվածները կողոպտեցին⁶²։

Հետաքրքրական են Քուֆիի տեղեկությունները 705 թ. արյունալի դեպքերի վերաբերյալ։ Ապստամբության մասին պատմելուց հետո անմիջապես շարունակում է. «Այս լուրը հասավ Մուհամմադ իբն Մարուանին, որը տխրեց մահամեղակների հետ կատարվածի մասին և խիստ նեղվեց։ Ապա կանչեց ղորքը և անձամբ քառասուն հազարով շարժվեց։ Երբ Հայաստան երկրի խորքերը հասավ, հոռոմներն ու հայերը մեծ բազմությամբ նրա դեմ դուրս եկան և Մուհամմադ իբն Մարուանը կատաղի կռիվ մղեց նրանց դեմ, այնքան, որ վախեցավ, թե կարողի ու կխայտառակվի, քանզի անհավատները (քուֆիար) մեծ թվով էին հավաքվել նրա դեմ։ Սակայն ալլահը պարտության մատնեց հեթա-

58 Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 125։

59 Ղևոնդ, էջ 34—35։

60 705 թ. արյունալի դեպքերի թվականի մասին հայկական աղբյուրները տարբեր վկայություններ ունեն։ Վարդանի մոտ «ի հարկուր յիսուն թուականին» (Պատմութիւն տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 99), այսինքն՝ 701, Հայսմավուրքում (Յայսմաւուրք, մարտ 28)՝ «ի ձՄԲ թվին Հայոց», այսինքն՝ 703 թ., Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ՝ «յետ ութսուն և հինգ թուականին իրեանց» (էջ 124), այսինքն՝ 704 թ.։ Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը (էջ 125) ունի ձՄԳ (153), դարձյալ 704 թ., որն ըստ տոմարական հաշիվների համապատասխանում է 3 հուլիս 704—2 հուլիս 705 հուլյան տոմարով (Հ. Բաղալյան. Օրացույցի պատմությունը. Երևան, 1970, էջ 326) կամ 16 հուլիս 704—15 հուլիս 705 Գրիգորյան տոմարով։ Մ. Չամչյանը (էջ 381) ձՄԳ (153) թվականը ձևական (սոսկ 551 զումարելով) հաշվով տալիս է 704 թ.։ Նույնը կրկնում է Մ. Սեն Մարտենը (Memoires historiques et géographiques. I, Paris, p. 416)։ Ղ. Ալիշանը հիշում է 705 թ. (Այրարատ, էջ 562), Լեոն՝ 706 (Հայոց պատմություն. Բ, էջ 375), Ժ. Լորանը՝ 705 (L'Arménie entre Byzance et l'Islam, 244), Ռ. Գրոսսեն՝ 705/706 (R. Grousset. Histoire de l'Arménie. Paris, 1947, p. 313) իսկ Հ. Նարանգյանը՝ 705-ի կես (Արաբացի ոստիկանները Հայաստանում, էջ 198)։ Սակայն Ղևոնդը հստակ կերպով վկայում է, որ դա տեղի ունեցավ Հուստինիանոսի վերադարձից ու Վալիդի գահակալությունից անմիջապես հետո։ Արդ, ըստ հույն պատմաբան Ա. Ստրատոսի (տե՛ս 'Ανδρέα Ν. Σπέρτζου. Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα. Τόμος ΣΤ; 'Αθήναι, 1977, σελ. 130. Բյուզանդիան 7-րդ դարում. Ջ. Աթենք, 1977, էջ 130)։ Այս տեղեկությունը մեզ հաղորդել է Հ. Բարբիկյանը) Հուստինիանոսը արքայից վերադարձավ ու գրավեց գահը 705 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, իսկ կրկին օծվեց Վալիդ խալիֆայի գահակալության առաջին օրերին։ Վալիդը իշխանության գլուխ անցավ 10 հոկտեմբերի 705 թ. (շավվալ ամսի կեսին 86 հիջրի թ., Yağubi, Tarikh. II, 283)։ Ուստի Սմբատը կարող էր Հուստինիանոս II-ից օգնություն ստանալ և հարձակվել հենց 705 թ. ամռան վերջին և նախաձեռնել ու խրամի դեպքերը, որոնք անմիջապես հաջորդեցին դրան, կարող էին տեղի ունենալ աշնանը (նոյեմբերին)։

61 Հովհաննես Կաթողիկոս, էջ 125։

62 Վկայաբանութիւն Վահանայ Գողթնացոյ. «Սուրբ Հայկականք», ԺԳ։ Գերեզմարվածների մեջ հատկապես հիշվում է Գողթնի իշխան Խոսրովի որդի Վահան Գողթնացին, որը հետագայում վերադարձնելով հայրենի երկիրը, կրկին դավանեց նախնիների քրիստոնեական հավատը և նահատակվեց։

նոսներին (մուշրիքին) և մահմեդականներին հնարավորություն տվեց հաղթել նրանց և շատերին կոտորեցին ու գերեվարեցին, գրավելով նրանց երկիրը և ունեցվածքը⁶³:

Դրանից հետո Մուհամմադ իբն Մարուանը լուր ուղարկեց նրանց մեծամեծներին ու ազատներին (ահրար), խոստանալով իր կողմից բարիքներ (բարյացակամություն) և թե ինքը կտա նրանց ինչ կամենան և կառավարիչ կնշանակի ում կամենան: Նա համոզեց նրանց մինչև որ հավատացին ու վստահեցին նրան և հավաքվեցին նրա մոտ: Նա որոշ հարցերի շուրջը (որոշ պայմաններով) նրանց հետ համաձայնության եկավ (հաշտություն կնքեց) ու դռհացրեց նրանց:

Ապա ասաց՝ ես ձեզ շեմ վստահում, ուստի պետք է մտնեք ձեր այս եկեղեցիները և ինձ երգվեք այնպես, ինչպես որ երգվեցնել տամ ձեզ, այն բանի համար, որ դուք ձեր խոստացած պարտավորությունները չեք դրժի: Ապա ինձ պատանդներ կտաք ու կգնաք ձեր երկիրը: Նրանք համաձայնեցին ու մտան եկեղեցիները երգվելու: Սակայն երբ իմացավ, որ բոլորը հավաքվել են եկեղեցիներում, դռները նրանց վրա փակել տվեց և եկեղեցիները ներսում եղածներին հետ միասին նավթի կրակով վառվեցին: Այդ եկեղեցիները մինչև օրս կոչվում են վառվածներ (մուհտարիկա)⁶⁴:

Քուֆիի նման նախորդ արաբ պատմիչները ևս միացնում են 703-ի ապստամբությունը 705-ի դեպքերի հետ, իհարկե բոլորովին շփոթելով ժամանակները: Այսպես, Բալազուրին (մեռ. 892 թ.) վկայում է. «Երբ Իբն ալ-Զուբայրի խռովությունը սկսեց, Հայաստանն ապստամբվեց⁶⁵ և նրա ազատներն (ահրար) ու նրանց հետևորդներն ըմբոստացան: Երբ Մուհամմադ իբն Մարուանն իր եղբոր Աբդ ալ-Մալիքի կողմից Հայաստանի (Արմինիայի)՝ կառավարիչ նշանակվեց, նրանց դեմ կռվեց ու հաղթեց, կոտորեց, գերեվարեց և երկիրը հնազանդեցրեց: Ապա ողջ մնացած [ազատներին] խոստացավ պատիվներ տալ ու նրանք հավաքվեցին Խլաթ (Խրամ) գավառի եկեղեցիներում և նա փակել ու տալով դռներին պահապաններ նշանակեց ու վախեցրեց⁶⁶: Գրեթե նույնը կրկնում է Յակուբին (մեռ. 897 թ.), մոտավորապես 73 (692/693) թ. տակ խոսելով Մուհամմադի գործունեության մասին. «Ապա արշավեց Հայաստան, որի ժողովուրդն ապստամբել էր: Նա կոտորեց ու գերեվարեց և նամակ գրեց երկրի աղնվականներին (աշրաֆ), որոնք ազատներ (ահրար) են կոչվում, երաշխավորագիր տվեց ու խոստացավ պատվի բարձրացում: Ուստի նրանք հավաքվեցին եկեղեցիներում, Խլաթի (Խրամի) նահանգում, իսկ նա հրամայեց վառել յափայտ հավաքել եկեղեցիների շուրջը, նրանց վրա փակել տվեց դռները և

⁶³ Հավանաբար Մուհամմադի և հայերի ու հոռոմների միջև ճակատամարտի մասին տեղեկությունը Դրաշպետի ճակատամարտի արձագանքն է, քանի որ Դրաշպետում էլ հայեր և հոռոմներ Մմբատ Բագրատունու հետ կռվում էին արաբների դեմ: Սակայն դա ոչ թե ապստամբությանը հաջորդեց, այլ երկու տարի անց տեղի ունեցավ: Նույն շփոթությունը կա նաև Մովսես Կաղանկատվացու մոտ, որը Մուհամմադի 701 թ. արշավանքը հիշելուց անմիջապես հետո ավելացնում է՝ «հար զհոռոմն սպայն և զհայն», ապա նշում է, որ Մուհամմադը հավաքեց հառնախարարներին ու վառեց (Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 366):

⁶⁴ K u f i. Kitab al-Futuh. VI, p. 294—295.

⁶⁵ Բալազուրիի մոտ մեծ շփոթություն կա: Բանն այն է, որ Աբդալլահ իբն Զուբայրը ապստամբել է 680 թ., երբ իրոք Հայաստանը ևս ապստամբեց, սակայն դա ոչ մի առնչություն չունի 703-ի շարժման հետ: Իսկ Մուհամմադը Հայաստանի և այլ երկրների կառավարիչ նշանակվեց 693 թ. և իրը այդ տարում է նա վառել հայ նախարարներին:

⁶⁶ Beladsori, p. 205. Նկատի ունենալով, որ Յակուբիի մոտ հստակորեն ասվում է, թե Մուհամմադը «վառեց», ապա Բալազուրիի մոտ վառեցրեց (مقتول) բառի մեջ գրչական սխալ կա. պետք է լինի, ինչպես Յակուբիի մոտ՝ مرقوم մի քանի կետի փոփոխությամբ:

ամենքին վառեց»⁶⁷, Պատմիչ Աբու-լ-Մահասին իբն Տադրի Բիրդին (1411—1469) 84 (703/704) թ. տակ գրում է. «Այդ տարում Մուհամմադ իբն Մարուանը արշավեց Հայաստան ու պարտության մատնեց նրանց (հայերին), ապա վառեց նրանց եկեղեցիները և սա կոչվում է կրակի (հրդեհի) տարին (սանատալ-հարիկ)»⁶⁸, Բյուզանդացի պատմիչ Թեոփանեսը (մեռ. 818 թ.) ևս ապստամբությունը միացնում է 705-ի դեպքերին: Ապստամբության մասին հիշելուց հետո նա անմիջապես ավելացնում է. «Նրանք հապճեպ Ապսիմարոսին դիմեցին և հռոմայեցիներին իրենց երկիրը բերեցին: Մուհամմադը, արշավելով նրանց դեմ, շատերին կոտորեց, Հայաստանը սարակինոսներին հպատակեցրեց, իսկ հայոց մեծամեծներին մի տեղ հավաքելով, ողջակեզ արեց»⁶⁹:

Քուֆիի մոտ կա մի հետաքրքրական տեղեկություն ևս: Ի տարբերություն արաբ և հայ պատմիչների այն վկայության, թե արաբները, հրավիրելով հայ նախարարներին, ստիպեցին եկեղեցիները մտնել և այնտեղ վառեցին նրանց, Քուֆին վկայում է, որ նրանց համագեցին, որ մտնեն եկեղեցիները երգվելու համար և ապա դռները փակեցին: Հայ վարքագրական գրականության մեջ այս փաստը հիշվում է: Վահան Գողթնացու. «Սուփերը Հայկականը» մատենաշարում հրատարակված երկրորդ վարքում հիշվում է. «Իսկ ի զինուորական զինուցն ունայնս առնէին և յաղօթարան ժողովէին ի տուն տեառն, որպէսզի երդումն արասցեն կալ հաստատուն ի միամտութեան բռնակալին տէրութեանն»⁷⁰: Մ. Ավդերյանի հրատարակած մատենաշարում նույնը կրկնվում է ավելացվելով. «...և անդէն զգրուսն ի վերայ ածեալ փակեցին»⁷¹: Հայամավուրքում ևս Վահան Գողթնացու վկայաբանության մեջ վկայված է. «...զորոց զգէնս առին նենգութեամբ և զնոսա յեկեղեցիս մուծին առ ի տալ երդումն հաւատարիմ մնալ ընդ տէրութեամբ տաճկաց»⁷²:

Այս ողբերգական դեպքերից հետո հայկական Տայք նահանգի Թուխարք ամրոցն ապաստանած նախարարները հայրենիք վերադառնալու հույսը կորցնելով՝ Հուստինիանոս կայսրից իրենց համար բնակավայր և իրենց ոչխարների հոտերի համար արոտավայր խնդրեցին, իսկ կայսրը նրանց հատկացրեց Փուլյթ (Փոթի) քաղաքը, ուր նրանք 6 տարի ապրեցին⁷³:

703 թ. ապստամբությունը, որն ուղղված էր խալիֆայության դաժան քաղաքականության դեմ և համաժողովրդական ընդվզում էր, թեև արյան մեջ խեղդվեց, այսուհանդերձ ունեցավ իր որոշակի նշանակությունը, քանզի Վալիդ

⁶⁷ Yaqubi. II, 272. Իբրա ժամանակակից երկու պատմիչների (Բալադուրի և Յա-կուբի) մոտ էլ հրամ անունը գրչական աղավաղման է ենթարկված, դառնալով հլաթ:

⁶⁸ Abu-l-Mahasin Ibn Tahir al-Birdi. al-Nujum al-Zahira, I, Qahira, 1929, p. 207.

⁶⁹ Զարմանալի է, որ թե՛ Քուֆիի, թե՛ Թեոփանեսի մոտ հայերը 703 թ. դիմում և օգնություն են ստանում Բյուզանդիայից: Վերջինս նույնիսկ հիշում է Ապսիմարոսի անունը: Բանն այն է, որ, ինչպես տեսանք, Մ. Չամչյանն էլ նույնն է վկայում: Սա մի անորոշ հարց է:

⁷⁰ Սուփերը Հայկականը. ԺԳ, էջ 63:

⁷¹ Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց. Ա. էջ 191:

⁷² Յայամավուրք, մարտ 28:

⁷³ Ղևոնդ, էջ 35: Կուզենայինը շեշտելի, թե շատ կարևոր է այն պարագան, որ հայ պատմագրության էջերում պակասող և միայն վարքագրական գրականության մեջ հիշված փաստը հաստատվում է պարզ պատմիչի վկայությամբ: Դժբախտաբար մեր պատմագրության մեջ վարքագրական նյութերի հանդեպ որոշ տարակուսանք կա և նույնիսկ Մ. արք. Օրմանյանի նման հեղինակը, որը հարկավ չէր թերահանատի վարքագրության արժեքը, 705 թ. դեպքերի մասին պատմելիս վարանելով դրում է, թե նախարարներին մտցրեցին եկեղեցիները «թերևս հավատարմության երդումի պատրվակով», վկայակոչելով միայն Մ. Չամչյանին (Ազգապատում. Ա, էջ 803): Վարքերը, վկայաբանություններն ու Հայամավուրքը լրջորեն հետազոտվելու դեպքում կարող չէին կարևոր պատմական նյութեր հայթայթել:

խալիֆայի իշխանության տարիներին (չնայած առաջին տարում կատարված արյունալի դեպքերին) փոխվեց Օմայանների քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ, որի դրդապատճառներից մեկն անհրկբայորեն հենց 703 թ. ապստամբությունն էր:

ВОССТАНИЕ 703 г. В АРМЕНИИ ПРОТИВ ХАЛИФАТА

Доктор ист. наук А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

(Резюме)

С 693 по 701 гг. Византия и арабский халифат вели упорную борьбу за Армению. В 701 г. брат халифа Абд ал-Малика—Мухаммад ибн Марван завоевал страну; вместе с Карти, Алуанком, Ширваном и Дарбандом она составила провинцию *Арминия*, столицей которой был Двин. Тяжелое бремя налогов и жестокое отношение к нахарарам (феодалам) и церкви Армении стали причиной восстания 703 г. Восставшие, по сообщению Ибн ал-Асира (XIII в.), убили арабского правителя *Арминиш*. В восстании важную роль играл патрикий (ишхан) Армении Смбат Багратуни.

Восстание 703 г. в Армении—известное событие в истории армянского средневековья, однако новые материалы сделали необходимым пересмотр подробностей этого исторического события. В последние годы было впервые издано сочинение арабского историка X в. Куфи, которое содержит интересные сведения по истории Армении. Армянские историки Гевонд, Ованнес Драсханакертци и другие сообщают о том, что в разных областях восставшие армяне персбили арабские гарнизоны. Однако Куфи свидетельствует о большом сражении между отрядами восставших и арабов после того, как арабские карательные войска вторглись в Армению. По сообщению Куфи, жители страны выставили против мусульман огромное число людей—более ста тысяч человек, и перебили мусульман (Куфи, *Китаб ал-футух*, VI: с. 294). Халиф Абд ал-Малик отправил войска для подавления восстания, однако благодаря посредничеству католикоса Саака Дзорапоречи удалось приостановить кровопролитие.

Два года спустя Смбат Багратуни, находившийся в изгнании, совершил нападение на арабскую *Арминию*, но византийские и армянские (*ал-рум* и *ал-арман*) войска были разбиты. Рассказывая об этом сражении, Куфи подчеркивает, что победа войска халифата была нелегкой, так как их полководец (Мухаммад ибн Марван) в течение битвы «боялся опозориться и оказаться побежденным». После этих событий халиф решил истребить крупных феодалов Армении. Арабский полководец пригласил их в Двин, пообещав дать жалование для их конных отрядов. По сообщению армянских историков, сразу по прибытии феодалов схватили, заперли в церквах Нахчавана и Храма и сожгли. В армянской агнографической литературе рассказывается о том, что их угорили войти в церкви обманом, якобы для того, чтобы они дали клятву верности. Как только те вошли, арабы заперли двери и подожгли деревянные своды. Куфи полностью подтверждает агнографические источники («двери церквей были заколочены, облиты нефтью и подожжены»).

Восстание 703 г. в Армении хотя и было подавлено, тем не менее оно заставило халифат несколько изменить свою политику.

ԱՐԵՎԵԼԷԻ ԵՐԿՐՆԵՐԸ V—XVIII ԴԴ. ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԷԶԵՐՈՒՄ

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Բաղմատեսակ առնչությունների մեջ լինելով միջնադարյան աշխարհի տարրեր երկրների հետ՝ հայ պատմագրությունը անդրադարձել է միջնադարյան աշխարհի և հատկապես Արևելքի դրեթե բոլոր երկրների իրադարձություններին: Հետաքրքրությունը հայ պատմագրության նկատմամբ նվիրույթում սկսվել է դեռևս XVII դարում, երբ հայ պատմիչներն առաջին անգամ օգտագործվեցին որպես պատմական աղբյուրներ: Ի դեպ, հայկական աղբյուրների հնագույն հրատարակությունները ևս նույն դարից են¹:

Կղեմես Գալանոսը² (XVII դար) և Անտոն Բոնուկկին³ (XVIII դար) օգտագործել են հայ պատմիչներին (հատկապես Աղաթանգեղոսին) դավանաբանական վեճերի մասին գրելիս:

XIX դարի սկզբից արդեն սկսել են զբաղվել հայ պատմագրության պատմության հետազոտմամբ, որին նվիրվել են բազմաթիվ մենագրություններ:

Մարաստանը այն հնագույն պետություններից է, որոնց մասին հայ պատմագրությունը տեղեկություններ ունի: Մարաստանի պատմությանը նրվիրված իր մենագրության մեջ Ի. Մ. Դյակոնովը⁴ օգտագործել է Մովսես Խորենացու պատմական երկը:

Հաջորդ պետությունը, որի մասին հայ պատմիչները կարևոր վկայություններ ունեն, Արշակունյաց (Պարթևական) Իրանն է (մ. թ. ա. 250—մ. թ. 226): Պարսից Արշակունիների պատմության հեղինակ Մ. Ժ. Սեն-Մարտենը⁵ բազմիցս վկայակոչում է հայ պատմիչների տվյալները պարթևների պատմության տարբեր հարցեր պարզաբանելու նպատակով: Գ. Ռաուլինսոնը և Ն. Դեբուվսը⁶ նույնպես օգտագործել են Մովսես Խորենացու երկը Պարթևների պատմությունը գրելիս:

Հայ պատմիչների վկայությունները հատկապես կարևոր են սասանյան Իրանի պատմության համար: Ք. Պատկանյանը⁷ հատուկ մենագրություն ունի,

¹ Գիրք պատմությանը շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դարլժացոյ..., վերակազմեալ Տեառն Ոսկան երևանցոյ. Ամստերդամ, 1669. Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց, որ է Աղուլսագիրք. Ամստերդամ, 1668 (էջ 3—65 Աշխարհացոյց): Ազգաբանութիւն տոհմին Յարեթեան... յերինեալ ի Մովսիսի Խորենացոյ, Ամստերդամ, 1695: Moysis Chorenensis Historiae Armeniacae..., ed. Gulielmus et Georgius Whistoni filii. Londini, MDCCXXXVI (1736).

² Galanus Clemens. Consiliatio ecclesiae Armenae cum Romana. Roma, I—III (1650—1664). Կղեմես Գալանոս. Միաբանութիւն Հայոց սբ. եկեղեցոյն ընդ մեծի սբ. եկեղեցոյն Հռովմայ. Հոռոմ, Ա., Բ., 1650—1661:

A. M. Bonucci. Istoria della vita, martirio e miracoli di S. Gregorio. Roma 1717. Պատմութիւն կենաց, մարտիրոսութեան և սրանչեկաց սրբոյն Գրիգորի. Վենետիկ, 1737:

⁴ И. М. Дьяконов. История Мидии. М.—Л., 1956, с. 42—44.

⁵ M. J. Saint-Martin. Fragments d'une Histoire des Arsacides. I, Paris, 1850.

⁶ G. Rawlinson. The sixth great oriental Monarchy. London, 1873. N. C. Debevoise. A political History of Parthia. Chicago, 1938.

⁷ Դ. Քաթկանյան. Опыт истории династии Сасанидов по сведениям сообщаемым армянскими писателями. СПб., 1863. Իր աշխատության վերջում Ք. Պատկանյանը տալիս է V

ուր Սասանյանների դարաշրջանի պատմությունն ու մշակույթը վերլուծման են ենթարկված հայկական աղբյուրների տվյալների հիման վրա: Նա նշում է, որ եթե նույնիսկ բյուզանդական և արևելյան (արաբական, պարսկական) աղբյուրները կորած լինեին, ապա միայն հայ մատենագիրների վկայությունների օգնությամբ կարելի էր շարադրել սասանյան Պարսկաստանի ամբողջական պատմությունը: Ազաթանգեղոսի, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու և Մովսես Խորենացու տեղեկությունները անգնահատելի են Սասանյանների քաղաքական պատմության ուսումնասիրման համար, իսկ մշակույթային, հատկապես կրոնական (զրադաշտականության) հարցերի հետազոտման տեսակետից Եզնիկ Կողբացին անփոխարինելի աղբյուր է:

Սասանյան Պարսկաստանի մասին կարևոր տեղեկություններ ունեն նաև վերոհիշյալներից ավելի ուշ ապրած և ստեղծագործած պատմիչները՝ Սեբեոսը, Մովսես Կաղանկատվացին (Դասիուրանցին), Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկը, Վարդանը, Կիրակոս Գանձակեցին և Ստեփանոս Օրբելյանը:

Բացի պատմական աղբյուրներից, հատկապես մեծ է «Աշխարհացույցի» նշանակությունը Իրանի պատմական աշխարհագրության հետազոտման գործում: Յ. Մարկվարտի հայտնի «Երանշահ»⁸ աշխատությունը ամբողջովին հիմնված է «Աշխարհացույցի» տվյալների վրա, ընդ որում՝ «Աշխարհացույցի» հիշած ամեն մի իրանական նահանգի անունը մի գլխի վերնագիր է, որի տակ մեջ են բերվում հույն (բյուզանդացի), ասորի և արաբ մատենագիրների տեղեկությունները:

Սասանյան Իրանի պատմությանը նվիրված լավագույն մենագրության հեղինակ Ա. Քրիստենսենը⁹ նշում է, որ Զենոբ Գլակի («Տարոնի պատմություն»), Փավստոս Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու և ուրիշների երկերը կարևոր նշանակություն ունեն այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական կյանքի, պետական կառուցվածքի, կրոնի ու մշակույթի հետազոտման համար: Նույնը կրկնում են նաև նորագույն ուսումնասիրողները թե՛ Սովետական Միությունում¹⁰, թե՛ արտասահմանում¹¹:

Հայկական աղբյուրները նույնքան կարևոր են նաև իրանական լեզուների ուսումնասիրման հարցում: Իրանագետ Ի. Մ. Օրանսկին¹² ընդգծում է, որ հայ մատենագիրների տեղեկությունները կարևոր են պարսից լեզվի միջինիրանական շրջանի հետազոտման համար:

Հայ պատմիչների երկերը կարևոր տվյալներ են պարունակում նաև Բյուզանդիայի մասին: Արևելահռոմեական կայսրության կազմավորման հենց սկզբից մինչև նրա անկումն ընկած ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հայ պատմիչներն առատ տեղեկություններ ունեն:

Անցյալ դարի սկզբներին ֆրանսիացի արևելագետ Մ. Ժ. Սեն-Մարտենը Շ. Լըբոյի «Ստորին կայսրության պատմությունը» (Բյուզանդիայի) աշխատու-

—XIII դդ. հայ պատմիչների երկերից քաղված հատվածների ուսերեն թարգմանությունը: Այս աշխատությունը թարգմանվել է ֆրանսերեն Essai d'une Histoire de la dynastie des Sassanides d'après les renseignements fournis par les historiens arméniens, par M. K. Patkanian, trad. par M. E. Prud'homme.—Journal Asiatique, VI, t. VII, Paris, 1866, p. 101—238.

⁸ J. Markwart. Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci. Berlin, 1901.

⁹ A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen, 1936, p. 77—79.

¹⁰ История Ирана. Л., 1958, с. 38.

¹¹ سعید نفیسی، منابع تاریخ ایران پیش از اسلام، قمورخین ارمنی، مجله شرق، شماره دوم، دوره اول، زمستان ۱۳۰۹ (1891/92)

¹² И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию. М., 1960, с. 151. Նա ընդգծում է Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի և «Աշխարհացույցի» նշանակությունը:

թյան վերամշակված հրատարակության առաջաբանում նշում է, որ միայն հայկական և արաբական աղբյուրների օգտագործումով հնարավոր է շարադրել Բյուզանդիայի ամբողջական պատմությունը¹³։

Տարբեր բյուզանդագետներ իրենց աշխատություններում օգտագործել են հայ պատմիչների վկայությունները։ Ն. Ադոնցը Վասիլ I կայսեր ծագման¹⁴, Մավրիկիոս և Կոստանդին V կայսերի¹⁵ զրույցների և այլ հարցերի մասին ուսումնասիրություններում իր փաստարկներն ամրապնդել է նրանց հաղորդած տվյալներով։

Գ. Շլյումբերգեն¹⁶ X դարի վերջին Բյուզանդիայի առաջխաղացմանը ներվրված աշխատության մեջ օգտագործել է Մատթեոս Ուռհայեցու (առատորեն), Արիստակես Լաստիվերտցու, Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդանի վկայությունները։ Բյուզանդիայի հազարամյա պատմությանը նվիրված մենագրության մեջ Գ. Օստրոգորսկին¹⁷ տվյալներ է վերցրել Սեբեոսից, Ասողիկից, Մատթեոս Ուռհայեցուց, Ինչպես նաև հայագետների աշխատություններից (Գ. Հովսեփյան, Ն. Ադոնց, Հ. Մանանդյան, Ժ. Լոռան, Ռ. Գրուսե)։

Յ. Կուլակովսկին¹⁸ իր «Բյուզանդիայի պատմություն» աշխատության մեջ օգտագործել է Սեբեոսի¹⁹, Ղևոնդի, Մովսես Կաղանկատվացու և «Աշխարհացույցի» տվյալները։ Բյուզանդիայի արևելյան սահմաններին նվիրված իր հատուկ մենագրության մեջ է. Հոնիգմանը օգտվել է մի շարք հայ պատմական աղբյուրների տեղեկություններից (Հովհան Մամիկոնյան, «Աշխարհացույց», Թովմա Արծրունի, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Արիստակես Լաստիվերտցի, Մատթեոս Ուռհայեցի, Սամուել Անեցի, Վարդան)։ Սեբեոսի տեղեկությունները առատորեն օգտագործել է բյուզանդագետ Պ. Գուբերը²⁰։

Նյժմ բյուզանդագետները ձեռքի տակ ունեն մի ամբողջական աշխատություն՝ կատարված Հ. Բարթիկյանի կողմից, որի շնորհիվ կարող են ծանոթանալ Բյուզանդիայի վերաբերյալ հայկական բոլոր աղբյուրների տեղեկություններին (սկսած V—XIII դդ. պատմիչների վկայություններից և Կոստանդնուպոլսի անկմանը հայ մատենագիրների արձագանքներից մինչև վիմական արձանագրություններն ու հիշատակարանները և այլն) հունարեն թարգմանություններով։ Ժողովածուն կոչվում է «Բյուզանդիան հայկական աղբյուրներում»²¹։

Հայ պատմիչները անդրադարձել են Բյուզանդիայի պատմության տարբեր դրվագներին, բայց նրանք հատուկ կերպով արձագանքել են Կոստանդնուպոլսի անկմանը, որը թուրքական բարբարոսության հաղթանակն էր Արևելքի բրիտանյա ժողովուրդների քաղաքակրթության դեմ։ Այնքան շատ հայ հեղի-

¹³ Histoire du Bas-Empire, nouvelle édition, revue entièrement, corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux par M. de Saint-Martin. T. I, Paris, 1824, p. X.

¹⁴ N. Adontz. L'âge et l'origine de l'empereur Basile I (867—886).—Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965.

¹⁵ Idem. Les Legendes de Maurice et de Constantin V, empereurs de Byzance.—Etudes Arméno-Byzantines, Lisbonne, 1965.

¹⁶ G. Schlumberger. L'Epopée byzantine à la fin du dixième siècle, Paris 1905.

¹⁷ G. Ostrogorsky. Geschichte des Byzantinischen Staates. München, 1940.

¹⁸ Ю. Кулаковский. История Византии. I—III, Киев, 1910—1915.

¹⁹ Սեբեոսի տեղեկություններն օգտագործվել են նաև Հերակլ կայսեր շրջանի և պատերազմների հետազոտման համար. E. Gerland. Die persischen Feldzüge des Kaisers Herakleios. Leipzig, 1894; A. Pernice. L'Imperatore Eraclio. Firenze, 1905.

²⁰ E. Honigmann. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1935; P. Goubert. Byzance avant l'Islam. T. I, Byzance et l'Orient. Paris, 1951, p. 191—220.

²¹ Хр. М. Мпартичан. Το Βυζαντιον εις τὰ ἀρχαϊκὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη, 1981.

նականք են արձագանքել այդ տխուր փաստին, որ Հ. Անասյանը²² մի ամբողջ աշխատություն է հատկացրել այդ նյութին: Պատահական չէ, որ Բյուզանդիայի եռահատոր պատմության մեջ (որ հատուկ նշված է հայ պատմիչների վերակալությունների նշանակությունը Բյուզանդիայի ընդհանուր պատմության համար) բյուզանդագետ Ջ. Վ. Ուդալցովան Կոստանդնուպոլսի անկմանը հատկացված գլուխը վերջացնում է Աբրահամ Անկիրացու ողբով²³:

Բյուզանդագետներն այժմ էլ օգտագործում են հայ պատմիչների վերակալությունները. այսպես, օրինակ, հույն բյուզանդագետ Ա. Ստրատոսի²⁴ Բյուզանդիայի VII դարի պատմությանը նվիրված վերջին տասնամյակներում լույս տեսած աշխատության մեջ առատորեն գործածված են հայկական աղբյուրները:

Հայկական աղբյուրները հատկապես կարևոր են Վրաստանի (Վիրք, Լադիկա), արևելյան Անդրկովկասի (Շիրվան, Աղվանք), ինչպես նաև Միջին Ասիայի պատմության ուսումնասիրման համար: Վրաց տարեգրության ֆրանսերեն թարգմանության մեջ Մ. Բրոսեն²⁵ օգտագործել է գրեթե բոլոր հայ պատմիչներին՝ իր ճոխ ծանոթագրությունները գրելիս: Նշվել է հայ պատմիչների երկերի²⁶ նշանակությունը, ինչպես նաև հայկական ձեռագրերի հիշատակարանների²⁷ կարևորությունը վրաց պատմության հարցերը լուսաբանելիս: Հայկական որոշ աղբյուրներ հատկապես անհրաժեշտ են դավանաբանական հարցեր հետազոտելիս («Փիրք թղթոց», Ուխտանես): Նույնքան հարկավոր են հայ աղբյուրները նաև Աղվանքի պատմության ուսումնասիրման ժամանակ: Աղվանքին նվիրված Կ. Տրևերի մենագրության²⁸ կարևորագույն աղբյուրը Մովսես Կաղանկատվացու պատմությունն է:

Ինչ վերաբերում է Միջին Ասիային, ապա հայկական աղբյուրների նշանակությունը նրա պատմության հետազոտման համար ընդգծվում է տարբեր բնույթի աշխատություններում²⁹ և հենց հայկական աղբյուրների կարևորությանը նվիրված մենագրության մեջ³⁰:

Արաբական խալիֆայության երևան գալն անմիջապես իր արձագանքը գտավ հայ պատմագրության էջերում: Սերբուր ուղղակի ժամանակակից է արաբների առաջին արշավանքներին և պատահական չէ, որ Հ. Հյուբշմանը³¹ հատուկ ուսումնասիրությամբ քննության առավ նրա տեղեկությունները այդ հարցի շուրջը: Մի շարք հայ պատմիչների մոտ (Սերբուս, Ղևոնդ, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, Սա-

²² Հ. Անասյան. Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին. Երևան, 1957:

²³ История Византии (коллектив авторов). Т. III, М., 1967, с. 198.

²⁴ Andreas N. Stratos. Byzantium in the seventh Century. I, II, III, Amsterdam, 1968, 1972, 1975.

²⁵ Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset. 1re partie, I—II, Petersbourg, 1849—1850.

²⁶ Բրաթել Դավթյանի ցնոթքն Տաթարեղոս Տեղանք. Թարգմանի, Տեղադրու և Կոմենտարիոն Կարալո Կուլասի, Թբիլիսի, 1974.

²⁷ Ե. Բրաթել, Լոմեշ Եղևնյան և Բրաթել Դավթյանի Կոմենտարիոն Կարալո Կուլասի, Թբիլիսի, 1974.

²⁸ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959.

²⁹ К. В. Тревер. Кушаны, хиониты и эфталиты по армянским источникам IV—VII вв.—Советская археология, т. XXI, М.—Л., 1954, с. 131—147; Б. Г. Гафуров. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история. М., 1972, с. 196.

³⁰ Л. Х. Тер-Мкртчян. Армянские источники о Средней Азии, V—VII вв. М., 1979.

³¹ H. Hübschmann. Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. Leipzig, 1875.

մուել Անեցի, Վարդան և այլք) առատ տեղեկություններ կան Արաբական խալիֆայության ներքին և հատկապես արտաքին քաղաքական կյանքի և պատերազմների վերաբերյալ:

Արաբա-բյուզանդական երեքդարյա գոտեմարտը, որի ասպարեզն էին դարձել Արևմտյան Հայաստանի որոշ գավառներ և ամբողջ Փոքր Հայքը, նկարագրված է Ա. Վասիլևի արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ³², ուր հայկական աղբյուրները բավարար չափով օգտագործված են (Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Գրասիանակերտցի, Ասողիկ, Սամուել Անեցի, Մատթեոս Ուոհայեցի, Վարդան):

Հայ պատմիչների երկերը կարևոր աղբյուր են նաև արաբա-խաղարական պատերազմների հետազոտման համար: Խաղարների պատմության հեղինակ Մ. Արտամոնովը³³ նշում է, որ հայ պատմիչները (Ղևոնդ, Մովսես Կաղանկատվացի, Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ) արժեքավոր են արաբա-խաղարական պատերազմների ուսումնասիրման, իսկ նախորդող աղբյուրները (Նղիշե, Մովսես Խորենացի, «Աշխարհացույց», Սեբեոս)՝ հենց խաղարների պատմության հետազոտման տեսակետից:

Արաբական խալիֆայության մեջ գտնվող, Հայաստանին սահմանակից երկրների պատմության ուսումնասիրման համար ևս հայ պատմիչները տեղեկություններ են տալիս: Մ. Կանարը³⁴ Զազիրայի ու Սիրիայի Համգանիների պատմությանը նվիրված իր մենագրության մեջ օգտագործել է Թովմա Արծրունու, Մատթեոս Ուոհայեցու և այլոց երկերը:

Հատկապես կարևոր են հայկական աղբյուրները քրիստոնյա-մահմեդական կրոնական վեճերի մասին հաղորդած նյութերով, ինչպես, օրինակ, Օմար II խալիֆայի և Լևոն III Իսապրացու երկու նամակները, որ պահպանվել են Ղևոնդի մոտ³⁵: Հայտնաբերվել է նաև Լևոնի նամակի լատիներեն տարբերակը³⁶, որն արդեն անմիտելիորեն ապացուցում է այդ նամակների վավերականությունը³⁷: Կազմված է իսլամի մասին հայ մատենագիրների տեղեկությունների մանրամասն մատենագիտությունը, որ հրատարակված է Հոմում³⁸: Մուհամմադի կենսագրությունը և իսլամի հարցերը ուղադրության առարկա են եղել հայ մատենագրության մեջ³⁹:

Սելջուկ-թուրքերի ասպարեզ գալու և նրանց կատարած ավերածությունների մասին հաղորդում են մի շարք հայ պատմիչներ (Արիստակես Լաստիվերտցի, Մատթեոս Ուոհայեցի, Սամուել Անեցի, Վարդան): Վկայություն կա, որ Հովհաննես Սարկավազը (մեռ. 1129) կազմել է սելջուկների պատմությունը, որը մեզ չի հասել, սակայն նրանից քաղված տեղեկություններ կան Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադարանի մի ձեռագրում⁴⁰: Հայ պատմիչներից Մխիթար Անեցու տեղեկություններն օգտագործվել են Տ. Գույումճյանի կողմից՝ XI դարի իրադարձությունները հետազոտելիս⁴¹:

³² A. Vasiliev. Byzance et les Arabes, t. I, Bruxelles, 1935 (1959). T. II, p. I, 1968, t. II, p. II, 1950.

³³ М. М. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с. 17.

³⁴ M. Canard. Histoire des Hamdanides de Jazirah et de Syrie. Paris, 1951.

³⁵ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց. Պետերբուրգ, 1887, էջ 42—98:

³⁶ A. Jeffry. Ghevond's text of the correspondence between Omar II and Leo III.—Harvard Theological Review, XXXVII (1944), p. 273—275.

³⁷ Բանն այն է, որ ոմանք համարում էին, թե դրանք Ղևոնդի կողմից են հնարված:

³⁸ A. Ter-Ghevondian. Auteurs Chrétiens Arméniens (VIIe — XIVe s.). Bibliographie du dialogue islamo-chrétien.—Islamochristiana, 6. Roma, 1980, p. 279—287.

³⁹ Տե՛ս Բ. Կյուլևսերյան. Իսլամը հայ մատենագրության մեջ. Վենետիկ, 1930:

⁴⁰ Հ. Աճառյան. Հայոց անձնանունների բառարան. Գ, Երևան, 1946, էջ 572:

⁴¹ Տ. Գույումճյան. Մխիթար Անեցին Ղազնավյանների և Սելջուկյանների մասին.— ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.», 1972, № 4:

Ժամանակի տեսակետից հայ պատմիչները ամենից վաղ ուշադրության արժանացնում են դարձել խաչակրաց պետությունների պատմության ուսումնասիրման բնագավառում: Դեռևս անցյալ դարի սկզբից հայ պատմիչներին և հատկապես Մատթեոս Ուռհայեցուն նվիրված մի քանի ուսումնասիրություններ են լույս տեսել: Շահան Զրպետը, է. Դյուլորին, Ֆ. Նևը, Հ. Պետերմանը հետազոտությունների մի շարք հրատարակեցին⁴², իսկ դարի վերջում, «խաչակրաց պատմիչների ժողովածու» բազմահատոր մատենաշարում իր տեղը գրավեց մի հատուկ հատոր՝ նվիրված հայ պատմիչների տեղեկություններին⁴³: Իսկ մեր դարում Ժ. Լոռանի, Ռ. Գրուսեի, Ս. Ռանսիմենի, Ա. Լյուդերսի և Մ. Ա. Զարբորովի աշխատություններում⁴⁴ շեշտված է, թե ինչպիսի նշանակություն ունեն Մատթեոս Ուռհայեցու, Սամուել Անեցու, Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդանի, Սմբատ սպարապետի և այլոց երկերը՝ խաչակրաց պետությունների (հատկապես Նդեսիայի կոմսության, Անտիոքի իշխանության) քաղաքական կյանքը, ներքին կառուցվածքը, տնտեսական վիճակը և հասարակական հարաբերությունները քննելիս:

XIX դարի առաջին կեսից ուսումնասիրողները ուշադրություն սևեռեցին հայ պատմիչների երկերին, որպես մոնղոլների պատմության հետադրման համար խիստ արժեքավոր աղբյուրների: Հայագի Ա. Կ. դ'Օսոնը⁴⁵ մոնղոլների պատմությանը նվիրված իր քառահատոր մենագրության մեջ օգտորվել է հայ պատմիչներից (Հեթում (Հայթոն), Կիրակոս), ինչպես նաև Մ. Զամչյանից⁴⁶: է. Դյուլորին այս հարցին նվիրված իր աշխատության⁴⁷ մեջ ընդգծում է Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդանի, Ստեփանոս Օրբելյանի, Սմբատ սպարապետի (Գունդստաբլ), Հեթում պատմիչի երկերի անհրաժեշտությունը մոնղոլների պատմության, բարբերի, զորքի, վարչական համակարգի, հարկային քաղաքականության և կրոնական ավանդությունների ուսումնասիրման համար: Ի դեպ, պետք է ավելացնել, որ Կիրակոս Գանձակեցին բազմաթիվ մոնղոլներեն բառեր է հիշում, որոնք անտարակույս կարևոր են այդ լեզվի հին աստիճանը ուսումնասիրելիս:

Հայ պատմիչների տեղեկությունները մոնղոլների մասին հատուկ հետադրության առարկա դարձան Ք. Պատկանյանի մոտ⁴⁸, որը քննության է

⁴² Matthieu Eretz. Notice de deux manuscrits arméniens contenant l'Histoire de Matthieu Eretz et extrait de cette histoire, relatif à la première Croisades... par Chahan de Cirbied. Paris, 1812; E. Dulaurier. L'Histoire des Croisades d'après les croniques arméniens.—Revue de l'Orient et de l'Algérie, t. VIII, Paris, 1858; F. Nève. Les chefs belges de la première Croisade d'après les historiens arméniens. Bruxelles, 1859; H. Petermann. Beiträge zu der Geschichte der Kreuzzüge aus armenischen Quellen. Abh. der kon. Ak. der Wiss. zu Berlin, 1860.

⁴³ Recueil des historiens des Croisades. Documents arméniens, I, Paris, 1869.

⁴⁴ J. Laurent. Des Grecs aux croisades. Etude sur l'histoire d'Edesse entre 1081 et 1098. Byzantion. I, 1924; R. Grousset. Histoire des Croisades. I—III, Paris, 1934—1936; S. Runciman. A History of the Crusades. I—III, Cambridge, 1951—1954; A. Lüders. Die Kreuzzüge im Urteil syrischer und armenischer Quellen. Berlin, 1964; М. А. Заборов. К вопросу о значении известий восточных современников крестовых походов.—«Պատմա-քաղաքական հանդես», 1968, № 3:

⁴⁵ A. C. d'Ohsson. Histoire des Mongols depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. V. 1—4, La Haye-Amsterdam, 1834—1835.

⁴⁶ Le Flor des estoires de la Terre d'Orient (Flos Historiarum Terre Orientis). Rec. d. Hist. d. Crois., Documents arméniens, II, p. 111—253, 255—363; M. Chamich. History of Armenia, I, II, Calcutta, 1827.

⁴⁷ Les Mongols d'après les sources arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux par E. Dulaurier.—Journal Asiatique, 1858. t. XI, 1860, t. XVI.

⁴⁸ История монголов по армянским источникам, пер. К. Патканова. I, II, СПб., 1873, 1874.

առնում նրանց պատմության տարբեր երևույթները՝ ցույց տալով մոնղոլների հարաբերությունները Հայաստանի հետ: Նրա աշխատության երկրորդ հատորի վերջում կա Չինգիզիանների տոհմածառն ըստ հայկական աղբյուրների: Բելգիացի արևելագետ Ֆ. Ներ⁴⁹ հայ գրականությանը նվիրված իր աշխատության մեջ մի ամբողջ գլուխ ունի մոնղոլների մասին հայկական աղբյուրների տեղեկությունների վերաբերյալ:

Բ. Շպուլերը⁵⁰ իր «Մոնղոլները Իրանում» աշխատության մեջ օգտվել է Կիրակոս Դանձակեցու, Վարդանի, Մաղաքիա աբեղայի, Ստեփանոս Օրբելյանի, Վահրամ Ռաբունու, Մխիթար Այրիվանեցու, Սմբատ սպարապետի և Հեթում պատմիչի տվյալներից: Հայ պատմական աղբյուրների նշանակությունը մոնղոլների պատմության հետազոտման համար ընդգծել են Ֆ. Կրաուսեն⁵¹ և Գ. Ալթունյանը⁵², Ավելի ուշ այդ հարցին անդրադարձել է նաև Ա. Գալստյանը⁵³:

Հանկ թամուրի վայրագ ասպատակությունները և XV դարի առաջին կեսի դեպքերն իրենց արձագանքն են գտել այդ իրադարձությունների ականատեսն ու ժամանակակից Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ թամուրայ» երկում: Ֆ. Ներ և Վ. Մինորսկին հատուկ ուսումնասիրություններում շեշտում են նրա վկայությունների պատմական արժեքը⁵⁴:

Հայկական աղբյուրները կարևոր նշանակություն ունեն Իրանի գրեթե բոլոր պատմական ժամանակաշրջանների համար, սակայն հատկապես արժեքավոր են սասանյան շրջանի և XVI—XVIII դդ. պատմությանը վերաբերող տվյալները: Թեև հայ պատմագրությունը XVI դարում չի տվել պատմական ակնառու գործեր, այլ եղել են միայն մանր ժամանակագրություններ ու հիշատակարաններ⁵⁵, այսուհանդերձ XVII դարն այնքան ճոխ պատմագրություն ունի, որ կարող է ծածկել նախորդ դարի պակասը:

Հայ պատմիչների երկերի նշանակությունը ընդգծվում է Իրանի պատմության նոր ուսումնասիրություններում թե՛ XVII և թե՛ XVIII դդ. Իրանի պատմության համար⁵⁶: Հատկապես ուշադրության են արժանացել XVII դարի պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, Ինչպես նաև Զաքարիա Քանաքեռցին, որոնք հարուստ վկայություններ ունեն Իրանի քաղաքական կյանքի (հատկապես Շահ Աբբասի շրջանի) վարչական, հարկային համակարգի և առևտրի ու արհեստների մասին: Առաքել Դավրիժեցու երկի պատմական արժեքը հատուկ մենագրությամբ գնահատել է Լ. Դանեղյանը⁵⁷:

⁴⁹ F. Nève. Les sources arméniens pour l'Histoire des Mongols en Asie.—L'Arménie Chrétienne et sa littérature, Louvain, 1886, p. 371—382.

⁵⁰ B. Spuler. Die Mongolen in Iran. Berlin, 1955, S. 470—472.

⁵¹ F. Krause. Das Mongolische Reich nach der Darstellung des Armeniers Haithon. Festschrift für F. Hirth.—Ostasiatische Zeitschrift, VIII (1920), S. 238—267.

⁵² G. Altunian. Die Mongolen und ihre Eroberungen in kleinasiatischen Ländern im XIII Jahrhundert. Berlin, 1911 (Hist. Studien, nrs. v. Emil Ebering, Heft 91)

⁵³ Армянские источники о монголах, пер. А. Галстяна. М., I, 1962.

⁵⁴ F. Nève. Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh, d'après la Chronique arménienne inédite de Thomas de Medzop. Bruxelles, 1860. V. Minorsky. Thomas of Metsop on the Timurid-Turkman wars, to prof. M. Shafi. Lahore, 1955.

⁵⁵ Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., Երևան, Ա, 1951, էջ 125—177. Բ, 1956, էջ 225—255: Լ. Դանեղյան. Մանր ժամանակագրությունները որպես Իրանի պատմության աղբյուր.—ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտ. Գիտական ինֆորմացիայի սեկտոր, Ա. մատենաշար, Իրանագիտության հարցեր. Երևան, 1978: XVI դարի հիշատակարանների մասին տե՛ս М. Зулалян. Армения в первой половине XVI в. М., 1971, с. 5—6.

⁵⁶ История Ирана, с древнейших времен до конца 18 в., Л., 1958, с. 269—270, 304.

⁵⁷ Լ. Դանեղյան. Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր. Երևան, 1978:

Լ. Խաչիկյանի⁵⁸ հատուկ ուշադրությանն է արժանացել XVII դարի հայ վաճառական Հովհաննես Զուղայեցու հաշվեմատյանը, որը վերջերս ամբողջովին հրատարակվեց⁵⁹։ Արժեքավոր է նաև Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, որը վաղուց է լույս ընծայվել։ Դրանք վկայությունն են այն համաշխարհային առևտրական գործունեության, որ XVII—XVIII դդ. ծավալում էին հայ վաճառականները, հասնելով, մի կողմից, մինչև Տիբեթ (Հովհաննես Զուղայեցի), իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Արևմտյան Եվրոպա (Զաքարիա Ագուլեցի)։ XVIII դարի մի ուրիշ վաճառական և հասարակական գործիչ՝ Եղիա Կարնեցի Մուշեղյանը թողել է մեծ քանակությամբ նամակներ, հաշվեմատյան, բառարաններ և այլ բնույթի ձեռագրեր⁶⁰, որոնք ուսումնասիրման մեծ հեռանկարներ ունեն։

Իրանի XVIII դարի պատմության համար միշտ շեշտվում է Աբրահամ Կրետացու, Եսայի Հասան-Ջալալյանի, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանենցի երկերի նշանակությունը և արժեքը տարբեր աշխատություններում⁶¹։

Ս. Տեր-Ավետիսյանը հայ պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա շարադրել է Նադիր Շահի երևան գալու և շահ դառնալու պատմությունը⁶²։ Իսկ Բ. Ավդալբեկյանը հայ պատմիչներ Եսայի Հասան-Ջալալյանի, Առաքել Դավրիժեցու, Խաչատուր Զուղայեցու և այլոց տվյալների հիման վրա գրել է Պարսկաստանի տնտեսական կյանքի որոշ երևույթների մասին⁶³։

Հայ պատմիչների մեջ, որպես բացառիկ երևույթ, պետք է հիշել Խաչատուր Զուղայեցու «Պատմութիւն Պարսից» երկը, որը միայն Պարսկաստանի պատմությանն է վերաբերում։

Հայ պատմագրության տվյալները ոչ պակաս կարևոր են նաև Թուրքիայի պատմության համար⁶⁴։ Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանության պատմության հեղինակ Վ. Ա. Գորդլևսկին⁶⁵ նշում է Մատթեոս Ուռհայեցու երկի կարևորությունը այդ հարցի ուսումնասիրման ժամանակ։

Խոսելով օսմանյան պետության պատմության պատմության աղբյուրների մասին, առաջին հերթին պետք է հիշել Երեմիա Չելեպի Քյոմյուրճյանին (1637—1695) իր մի քանի հրատարակված և դեռ չհրատարակված աշխատություններով։

Կարևոր են նաև Սիմեոն Լեհացու ուղեգրությունը և Գրիգոր Դարանաղցու ժամանակագրությունը։ Այստեղ պետք է կրկին հիշել Առաքել Դավրիժեցուն, որը կարևոր տեղեկություններ ունի նաև Թուրքիայի մասին։

Շահեկան են հայ պատմիչների տեղեկությունների հիման վրա շարադրված ուսումնասիրությունները։ Բ. Ավդալբեկյանը⁶⁶ Հակոբ Կարնեցու և այլոց տվյալների հիման վրա հետազոտել է գլխահարկի դրությունը Թուրքիայում։

⁵⁸ L. Khatchikian. The Ledger of the Merchant Hovhannes Joughayetsi. — Journal of the Asiatic Society. VIII, № 3, 1966, p. 153—186.

⁵⁹ Հովհաննես Տեր-Դավթյան Զուղայեցու Հաշվեմատյանը. Երևան, 1984։

⁶⁰ Եղիա Կարնեցու Դիվանը. Երևան, 1968։

⁶¹ Տե՛ս История Ирана, с. 304.

⁶² С. Тер-Аветисян. Походы Тамас-Кули хана (Надир шах) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци. Тифлис, 1932.

⁶³ Բ. Ավդալբեկյան. Ար-Ի-բուրան ջրանցքը Պարսկաստանում ու համանուն ար-Ի-բուրան հարկը (հայ աղբյուրների համաձայն). — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1։

⁶⁴ Ա. Փալիագյան. Հայ պատմիչները սելջուկ թուրքերի և օսմանյան կայսրության մասին (XI—XVIII դարեր). Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Ժ, Թուրքիա. Երևան, 1979, էջ 214—241։

⁶⁵ В. А. Гордлевский. Государство Сельджукидов Малой Азии. М.—Л., 1941, с. 12.

⁶⁶ Բ. Ավդալբեկյան. Գլխահարկը Թուրքիայում հայ պատմագրության տվյալներով. — «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1։

ն. Զուլալյանն⁶⁷ ուսումնասիրել է մանկահավաքը Թուրքիայում և ջալալիներ-
րի շարժումը՝ հենվելով հիշատակարանների և Առաքել Դավրիժեցու ու Գրի-
գոր Խարանաղցու պատմական երկերի վրա:

Թուրք-լեհական պատերազմների հետազոտման համար արժեքավոր են
Օրսենտ Կամենացու⁶⁸ և Հովհաննես Կամենացու⁶⁹ պատմական երկերը: Ն. Ս.
Խաչրան Հովհաննես Կամենացու պատմության ուսերեն հրատարակության⁷⁰
առթիվ գրում է. «Հովհաննեսը շահեկան փաստեր է նկարագրել թուրքերի և
խախարանների դեմ մղվող պայքարում ժողովրդական զանգվածների մասնակ-
ցության վերաբերյալ և ուրիշ աղբյուրներից ոչ հայտնի հերոսական հետա-
քրքիր միջադեպեր՝ թշնամու զգալիորեն գերակշռող ուժերի դեմ ուկրաինա-
կան ու լեհական ռազմիկների մաքառումից»⁷¹:

Հայ պատմիչները կարևոր տեղեկություններ ունեն նաև Եթովպիայի
(Հապեշտան) մասին: Հ. Թոփուզյանը⁷² Եթովպիայի քաղաքների վերաբեր-
յալ իր ուսումնասիրության մեջ նշում է Հովհաննես Թյուֆյունճի⁷³, Ավե-
տիքի⁷⁴ և Հովհաննես Թովմաճյանի⁷⁵ երկերի նշանակությունը Եթովպիայի
XVII—XVIII դդ. պատմության հետազոտման բնագավառում: Հովհաննես
Եպիսկոպոս Թյուֆյունճին 1678-ին այցելել է Եթովպիա քաղաքական առա-
քելության: XVII դարում Եթովպիա է գնացել նաև Ավետիք Տիգրանակերտ-
ցի Բաղդասարյանը, իսկ վաճառական Հովհաննես Թովմաճյանը Եթովպիա է
հիշել 1762-ին և եղել է արքունի գանձապահ:

Հետաքրքրական տեղեկություններ են պարունակում հայկական աղբյուր-
ները նաև Հնդկաստանի վերաբերյալ: Մեզ է հասել միջնադարյան մի ուղե-
ցույց Հնդկաստանի քաղաքների մասին⁷⁶: Գ. Խոջամալյանն (1720—1780)

⁶⁷ Մ. Զուլալյան. «Դեվլիմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրության մեջ ըստ
թուրքական և հայկական աղբյուրների.—«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3:
նույն ի՛ Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ. Երևան,
1966:

⁶⁸ Ղ. Ալիշան. Կապենից. Վենետիկ, 1896, էջ 66—109՝ բնագիրը հայատառ ղիշադերեն:

⁶⁹ Հովհաննես Կամենացի. Պատմություն պատերազմին խոթինու. Երևան, 1964:

⁷⁰ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 258—286:

⁷¹ Н. С. Рашба. Новый источник по истории борьбы украинского и польского
народов против турецко-татарской агрессии.—История СССР. М., 1959, № 5, с. 170—
172.

⁷² Օ. Կ. Խ. Թոփուզյան. Quelques aspects des villes éthiopiennes d'après les
sources arméniennes du XVIIème, XVIIIème, et XIXème siècles. Accademia Nazionale
dei Lincei. IV Congresso Internazionale di Studi Etiopici. T. I, Roma, 1974, p. 793—
801.

⁷³ Ա. Ալիսյան. Հայ Եպիսկոպոսի մը առաքելությունը Ի Հապեշտան ժէ դարուն.
Կահիրե, 1946: Карапет (Тер Мкртчян). Путешествие архиепископа Хованеса
в Абиссинию.—Христианский Восток. СПб., т. III, вып. I, 1914, с. 6—16.

⁷⁴ Վասն որ կամի ի Հէպէշին երկիրն գնալ (հրատ. Ղ. Ալիշանի).—«Բաղմավեպ», 1897,
էջ 439—463: Un viaggiatore armeno traverso l'Abissinia, per cura del P. L. Alishan
(trad. E. Teza). Venezia, 1897 (Dagli Atti del R. Istituto Veneto di scienze, lettere ed
arti, T. VIII, Serie VII, 1896—1897); Армянский памятник XVII-го века с данными
о географии Абиссинии и северной Африки вообще. Itinerarium Аветика Багдасаряна,
чтеца из Тигранакерта, пер. Г. А. Халатьянц. М., 1898.

⁷⁵ The visit to Ethiopia of Yohannes Tovmacean, an armenian Jeweller, in 1754—
1766, translated by V. Nersessian.—Journal of Ethiopian Studies, vol. XV (1982), p.
79—104.

⁷⁶ Անուանք քաղաքացն Հնդկաց և Պարսից. Գիրք աշխարհաց. Ամստերդամ, 1668, էջ 77—
88: Եղև են նաև հրատարակություններ 1683, 1698, 1752 թթ.: Տե՛ս նաև «Բաղմավեպ»,
1882, էջ 315—317: Noms de quelques villes de l'Inde et de la Perse.—«Բաղմավեպ»,
1882, էջ 311—313, Zeitschrift für Armenische Philologie. Marburg, Bd. I, 1901/02, S.
195—198 (F. N. Finck).

ունի Հնդկաստանի պատմությանը նվիրված մի աշխատություն⁷⁷, ուր նկարագրված են XIV դարից մինչև 1764 թ. ընկած ժամանակաշրջանի աշխարհագրությունը, քաղաքական անցքերը և այլ երևույթներ:

Հայկական աղբյուրները որոշ տեղեկություններ ունեն նաև Հեռավոր Արևելքի երկրների մասին: Կոստանդ Ջուղայեցին⁷⁸ (XVII դար) հիշատակում է ինդոնեզիական կղզիների (Ջավա) և Ֆիլիպինների քաղաքները (Ջաբարտա, Սանիլա և այլն): Ջինաստանի մասին խոսում են Ղևոնդը, Ստեփանոս Տարոնեցին (արաբա-չինական պատերազմների առթիվ):

Հայկական աղբյուրները տեղեկություններ ունեն Արևելքի տարբեր երկրների և ժամանակաշրջանների մասին և այդ հարուստ նյութը դեռ կարող է ուսումնասիրման: Մեր այս հոդվածը այդ նյութի մասին սոսկ մատենագրական բնույթի մի հանդրձակնարկ է:

СТРАНЫ ВОСТОКА НА СТРАНИЦАХ АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ V—XVIII вв.

Доктор ист. наук А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

Резюме

Одно из древнейших государств, о котором армянские историки сообщают важные сведения, это Мидия. В своей «Истории Мидии» И. Дьяконов использовал данные автора V в. Мовсеса Хоренаци.

М. Ж. Сен-Мартен, Г. Раулинсон и Н. Дибвойс использовали данные армянской историографии для исследования истории Парфянского (Аршакидского) Ирана. Сведения армянских источников—Агатангелос, Фавстос Бузанд, Елише, Лазар Парпеци, Мозес Хоренаци и др.—о Сасанидском Иране изучены К. Патканяном в особом исследовании, которое было переведено на французский. Работа П. Маркварта об исторической географии Ирана (Ераншахра) целиком основана на данных армянской Географии VII в. (Ашхарацуица). Эти армянские источники использованы А. Христесеном, автором монографии о Сасанидах.

Сочинения армянских историков—Себеоса, Степаноса Таронени, Асолика, Маттеоса Урхаеци (Эдесского) и др.—использованы в монографиях Г. Шлюмберже, Н. Адонца, Г. Острогорского, Ю. Кулаковского, Э. Хонигмана и в наше время А. Стратоса, а также в трехтомной «Истории Византии» (М., 1967). Существует полный греческий перевод извлечения из всех средневековых армянских источников, выполненный Р. Бартияном.

Армянские источники очень важны и для исследования истории Грузии, Восточного Закавказья (Албания, Ширван) и Средней Азии. Целый ряд армянских историков—Гевонд, Товма Арцруни, Ованес Драсханакертци, Самуел Анеци, Вардан и др.—сообщают интересные сведения об арабском халифате, использованные в монографиях А. Васильева («Византия и арабы», о войне между Византией и арабами), И. Артамонова («История хазар», о войне арабов с хазарами) и М. Канара (о Джазире при Хамданидах). Сведения армянских историков об исламе исследованы в библиографическом труде А. Тер-Гевондяна.

Армянским историкам Аристакусу Ластивертци, Маттеосу Урхаеци и др. принадлежат богатые сообщения о варварских злодеяниях турок-сельджуков во многих стра-

⁷⁷ Թ. Խոջա մալյան. Պատմութիւն Հնդկաս. Կալկաթա, 1849: Բ. Абрамян. Армянские источники XVIII в. об Индии. Ереван, 1968.

⁷⁸ Կոստանդ Ջուղայեցի. Յաղագս սլաւոնականութիւն ուսանելոյ. Մատենոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. № 5994. Էջ 3ա:

нах Передней Азии. Особое значение имеют армянские историки—Маттеос Урхаеци, Самуел Анеци, Киракос Гандзакеци, Вардан, Смба́т спарапет—для исследования истории государств крестоносцев (особенно Антиохийского княжества и Эдесского графства), важность чего подчеркивают Э. Дюлорье, Ф. Нев, Х. Петерман, Ж. Лоран, Р. Груссе, С. Рансимен, А. Людерс, М. Заборов и др.

К. Патканян и Э. Дюлорье в особых исследованиях изучили важные сообщения армянских историков о монголах. Эти сведения были использованы в работах А. К. Д'Оссона, Ф. Нева, Б. Шпулера и др. Сообщения армянских источников—Аракел Даврижеци, Закария Канакерци, Ованес Джугаеци—важны и для истории Ирана XVI—XVIII веков, что подчеркивается в «Истории Ирана» (Л., 1958). Они дают интересные сведения и по истории Османской Турции. Ряд трудов армянских историков (Оксент Каменаци, Ованес Каменаци) были использованы для изучения турецко-польских войн. Армянские путешественники XVII—XVIII вв. Ованес Тютюнджи, Аветик и Ованес Товмаджяны сообщают важные сведения об Эфиопии, а Г. Ходжамалян (XVIII в.)—об Индии.

բարյան մատենադարանում: պահպանող հարուստ նյութերը և այլն:

Անշուշտ, գրախոսվող աշխատությունը զերծ չէ որոշ թերություններից, որոնք, սակայն, կրում են մասնակի, ոչ սկզբունքային բնույթ: Մասնավորապես կան հարցեր, որոնք կարելի էր լուծարանել ավելի հանգամանորեն, օրինակ՝ Այնթապի և Ուրֆայի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, Ֆրեդերնակի կոմիները և այլն: Այնուհետև, մեր կարծիքով մի շարք դիվանագիտական փաստաթղթերի մեջբերումները կարելի էր

տալ առավել կրճատ ձևով կամ հեղինակի շարադրանքով:

Ռ. Գ. Սահակյանի աշխատությունը գրված է գիտական հմտությամբ, տեսական պատշաճ մակարդակով և նյութի խոր խմացությամբ: Ստացվել է ինքնատիպ, գիտական լուրջ արժանիքներով օժտված մի աշխատություն, որը կարևոր ենթադրում է ինչպես հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրման, այնպես էլ սովետական քաղաքականության բնագավառում:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Վ. Ա. ԲԱՅԳԱՆԻՐՅԱՆ

Le livre Arménien a travers les ages. Marseille, 1985

Վերջերս Ֆրանսիայում (Մարսել) լույս տեսավ մի աշխատություն, ուր առանձին գլուխներ տրամադրված են հայ ժողովրդի գրքին, ապա որոշ գլուխներ՝ «տպագիր գրքին»: Այս աշխատության ստեղծմանը մասնակցել են բազմաթիվ հեղինակներ:

Առաջին գլխում Մ. Սալվինին նկարագրում է հայ գրերի գյուտից առաջ գոյություն ունեցող գրերը պատմական Հայաստանում: Նախ հիշում է Վանի թագավորության սեպագիրը, տալով մի քանի նմուշներ և հատկապես Արգիշթի արքայի՝ էրեբունի (հրեան) քաղաքի հիմնադրման սեպագիր արձանագրությունը լուսանկարով, ուրարտերեն բնագրով (տառադարձությամբ) և ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Երկրորդ գիրքը, որ Հայաստանում օգտագործվել է, արամեականն է: Այդ լեզվով գրված մի քանի արձանագրություններ հայտնաբերվել են Արտաշես արքայի (189—160 մ. թ. ա.) թագավորության շրջանից: Երրորդ գիրքը հունականն է, որն օգտագործվել է արամեականին դուգահեռ: Հեղինակը հիշում է նրվանդունիների ժամանակաշրջանից Արմավիրում հայտնաբերված արձանագրությունները: Առում և կարագրում է հայոց Տրդատ Արշակունի թագավորի (66—88) թողած Գառնիի հունարեն հայտնի արձանագրությունը: Հայաստանում գրտնրվել են նաև լատիներեն արձանագրություններ, որոնք հռոմեացիների կողմից են գրվել:

Աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է հայոց այբուբենի գյուտին (հեղինակ Ֆ. Ֆելդի): Նա նշում է, որ IV դարում Հայաստանում օգտագործվում էին հունարենն ու հատկապես ասորերենը, որն առավել հանդուրժելի էր 387-ի բաժանումից հետո Մեծ Հայքի մեծագույն մասնիկը ազդեցության տակ վերցրած Սասանյան Պարսկաստանի համար: Հայոց Վառաշապուհ արքայի և Սահակ կաթողիկոսի աշակցությամբ Մեսրոպ Մաշտոցը ձեռնարկեց հայոց գրերի ստեղծ-

ման գործին: Ըստ Ֆ. Ֆելդի, Մաշտոցը որպես հիմք վերցրեց հունական գիրը, ավելացնելով հայերենին հատուկ հնչյունների համար համապատասխան գրեր: Նկարագրում է գրի տեսակները՝ երկաթագիր, բուրգիր ու նոսրգիր. ապա լուսանկարներով ու բացատրությամբ ներկայացված են Երուսաղեմում հայտնաբերված VI դարի և Մրենի VII դարի արձանագրությունները, ինչպես նաև էջմիածնի Ավետարանից և այլ գրչագրերից գրչության հնագույն նմուշներ և այլն:

Այս գլխում (առանձին բաժնով) Ժ.—Պ. Մահեն հետաքրքրական մի նորություն է հայտնում. «Հայոց լեզվի մասին հնագույն օտար վկայությունը՝ Օթլունի բառացանկը» (Le Glossaire d'Autun) խորագրով: Ըստ նրա, Բագրատունյաց թագավորության շրջանում հայերը հարաբերություններ են ունեցել ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև միջնադարյան Եվրոպայի հետ: IX—X դդ. մի լատին անանուն գրիչ, առիթ ունենալով գրուցելու ոմն հայի հետ (որն արևմտաքում է գտնվել), նրանից գրի է առել մի բառացանկ՝ բաղկացած 90 հայերեն բառերից: Այդ բառացանկը գրված է IX—X դդ. մի լատիններեն ձեռագրի մեջ, որը գտնվում է Օթլունի (Ֆրանսիայի միջին մասում, Սաոն և Լուար շրջանում) քաղաքատարանի գրադարանում:

Հեղինակը հարց է տալիս՝ արդյոք սա խոսակցական լեզվի ձեռնարկ է, թե՞ գիտական սոսկ հետաքրքրություն: Համենայն դեպս, դա կարևոր փաստաթուղթ է, քանզի այդ դարերից հայերեն ամբողջական ձեռագրեր մեզ քիչ են հասել: Բառացանկում հայերեն բառերը գրված են լատինատառ և դժանցը՝ լատիներեն իմաստը: Ելնելով այն փաստից, որ բառացանկում հայերենի և տառի դիմաց հաճախ գ է գրված, Ժ.—Պ. Մահեն եզրակացնում է, որ այդ անհայտ հայ անձնավորությունը եղել է Արևմտյան Հայաստանից, քանզի հենց այդ դարերում Հայաստանի

արևմտյան նահանգներում կ խուլ հնչյունը արտասանվել է ձայնեղ գ և հակառակը: Այսպես, բառացանկում «լուսնկայ» հայերեն բառը տառադարձված է lucenga, ուր նաև բառավերջի յ տառը չի արտահայտված:

«Հայերի բառեր և ասացվածքներ» (Verba seu dictiones Armeniorum) վերնագրի տակ տրված բառերից մի քանի օրինակներ են բերված kyrach-կիրակի, ergout xapie-երկուշաբթի, ապա թվականներ (մեկից հազար) mec-he-մեկ, ergout-երկու, eriec-երեք, ապա տարբեր բառեր haz-հաց misc-միս, chini-գինի:

Այս հատվածում տպված է Ժերմինյի-լե-Պրես (Germigny-les-Près, Օրլեանի շրջանում) եկեղեցու լուսանկարը, որի տակ մակագրության մեջ ասված է, որ այն կառուցել է հայազգի ճարտարապետ էոգլը Մեսնը (Eude le Messin) IX դարում, հարևոս Մեծի (768—814) օրոք (էջ 46—49): Իրոք, եկեղեցու վրա երևում են հայկական ճարտարապետական ոճի հետքերը, մանավանդ որ ուռնական ոճը ընդհանրություններ ունի հայկականի հետ:

Երկրորդ գլխի շարունակության հեղինակն է դարձյալ Ժ.—Պ. Մահեն: «Հայկական ձեռագրերը» վերնագրի տակ նա շեշտում է, որ վաղ միջնադարի հայ մատենագրության մեջ մեծ տեղ է զբաղում կրոնականը, իսկ XIII—XIV դդ. ի հայտ է գալիս զուտ աշխարհիկը: Այն ժամանակ եկեղեցական մատենագրության լեզուն գրաբարն էր, իսկ ժողովրդական լեզուն բանաստեղծներն էին գործածում:

Նա նշում է Հայաստանի բարձրագույն դրպրոցներում աշխարհիկ ուսումնառության առկայությունը, ընդ որում եռյակ ուսման ծրագիրը (trivium) ընդգրկում էր՝ քերականությունը, հոնտորությունը և իմաստասիրությունը, իսկ քառյակ ուսման ծրագիրը (quadrivium) ուներ թվաբանությունը, երաժշտությունը, երկրաչափությունը և աստղաբաշխությունը: Քերականության ձեռնարկն էր Դիոնիսիոս Թրակացու երկը, հոնտորությունը՝ Քերվինի և Պիտոլից գրքերը, արամաբանությունը՝ Արիստոտելի մեկնությունները և Դավիթ Անհաղթի Սահմանքը:

Ժ.—Պ. Մահեն հակիրճ կերպով շարադրում է հայ մատենագրության տարբեր բնագավառների զարգացման ընթացքը մինչև XVIII դար: Ապա տարբեր ձեռագրական հավաքածուներից (Վենետիկի Մխիթարյան վանքի, Փարիզի Ֆրանսիական ազգային գրադարանի, Մարսելի քաղաքային գրադարանի և մասնավոր հավաքածուների) նմուշներ են նկարագրված և գունավոր լուսանկարներով ներկայացված ծխական, աշխարհիկ գիտությունների (Դիոնիսիոս Թրակացու քերականությունը, Անանիա Շիրակացու Տո-

մարը) դավանաբանական, պատմական (Խաչատուր Կեչառեցու Ալեքսանդրի պատմությունը), իրավագիտական (Լեւոնայոց դատաստանագիրքը), բանաստեղծական (Գրիգոր Նարեկացու «Մատենան ողբերգութեան», Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդի») երկեր:

Այս աշխատության երրորդ գլուխը նվիրված է հայերեն տպագրի գրքի պատմությանը, որի «կազմավորման շրջանին» (1511—1715) հեղինակն է Ռ. Գեորգյանը: Այստեղ հատուկ քարտեզի վրա նշված են XVI—XVII դդ. հայկական տպարաններ ունեցող քաղաքները թվականներով՝ XVI դարից Վենետիկը (1511), Փարիզը (1538), Պավիան (1539), Կոստանդնուպոլիսը (1567), Հռոմը (1584), ապա XVII դարից Լիովը (1616), Միլանը (1621), Նոր Զուղան (1636), Լիվոռնոն (1641), Ամստերդամը (1658), Մոսկվան (1672) և Պադուան (1690): Նկարագրված և լուսանկարներով ներկայացված են (Վենետիկի Մխիթարյանների գրադարանից և Փարիզի ազգային գրադարանից) Հակոբ Մեղապարտի Վենետիկում լույս ընծայած գրքերը, փայտագրությունների լուսանկարներով. Հռոմում 1584-ին հրատարակված «Տոմար Գրիգորեան» գիրքը տիտղոսաթերթով, Ֆ. Ռիվոլայի հայերեն-լատիներեն բառարանը (Միլան, 1621) և հայերենի քերականությունը (լատիներեն, Միլան, 1624), Աստվածատուր Ներսեսյանի լատիներեն-հայերեն բառարանը (Հռոմ, 1695): Հետաքրքրական է Փարիզի Կոլեժ դը Ֆրանսի դասախոս Գ. Պոստելի հրատարակած 12 լեզուներով «Հայր մերը» (Փարիզ, 1538), ուր կա նաև հայերեն բնագիրը: Շահեկան է նաև Լ. Թուրնայսերի գիրքը (Բեռլին, 1583), ուր տպագրված է հայերեն մի հատված Մատթեոսի ավետարանից, որի տառերը գոթական ոճով են մշակված:

Երրորդ գլխի երկրորդ մասում Գ. Ուլուհոնձյանը ներկայացրել է «Հայկական տպագրության դասական շրջանը» (1715—1840): Այս ժամանակաշրջանի տպագրական կյանքի շարադրանքից հետո նկարագրված և լուսանկարներով ներկայացված է Կոստանդնուպոլսի, էյմիաժնի, Վենետիկի Մխիթարյանների, Տրիեստի ու Վիեննայի Մխիթարյանների, Երուսաղեմի և Նոր Զուղայի տպարանների գործունեությունը:

Երրորդ գլխի երրորդ մասը նվիրված է 1840—1915 թթ. հրատարակված հայ գրքին, որը հեղինակ Լ. Զեքիյանը նախ վերլուծում է արեմատային իրականության մեջ նոր երևույթների առաջացումը, աշխարհարարի հանդես գալը, հա-

¹ Պավիայում հրատարակվել է T. A m b r o, g i o. Introductio in Chaldaicam linguam atque Armenicam. Pavia, 1539.

լագրտական երկերի լույս ընծայումը, մամուլի ծաղկումը, շեշտելով՝ Լ. Ալիշանի պատմաաշխարհագրական արժեքավոր մենագրությունների հրատարակումը, ապա, անդրադառնալով արևելահայ իրականությանը, նշում է հատկապես Խ. Արովյանի Բացառիկ դերը, արևելահայ գրականության և մամուլի դարգացումը:

Յեղեղներս վերնագրի տակ Կ. Հովսեփյանը (երրորդ գլխի չորրորդ մաս) նշում է, որ հակառակ 1915-ի մեծագույն ողորդության ժամանակ հայ ժողովրդի տված գոհերին, հայը մնացել է ամառ կառուցող և մշակութային արժեքների սիրահար, որի վկայությունն է մշեցի հայ կանանց Ս. Առաքելոց վանքի «Մշո ճառքնտիր» կոչված հսկա ձեռագիրը մեծ զոհողությունների զոհվ Արևելյան Հայաստան հասցնելը. այդ գրչագիրն այժմ դարդարում է Նրևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանը:

Գրքի վերջին հատվածում (երրորդ գլխի հինգերորդ մաս) Գ. Պելետյանը խոսում է նախ Սովետական Հայաստանի հրատարակությունների մասին, ընդգծելով Հ. Աճառյանի Արմատական բառարանի, Ս. Մախասյանի Բացատրական բառարանի և Հայկական հանրագիտարանի լույս ընծայման նշանակությունը: Հատկապես նշում է հայ նշանավոր գրողների ստեղծագործություննե-

րի հրատարակությունները, գրական, գեղարվեստական և գիտական մամուլի զարգացման փաստը: Հիշում է, որ միայն 1984-ին Հայաստանում լույս է տեսել 1200 անուն գիրք, իսկ սովետական այլ հանրապետություններում՝ 300 անուն գիրք:

Ապա անդրադառնալով սփյուռքային մշակույթին՝ շեշտում է հայ գրողների ստեղծագործությունների հրատարակումը, հայ մամուլի զարգացումը (թե՛ հայերեն, թե՛ եվրոպական լեզուներով), հիշելով, որ շարունակում են հրատարակվել «Բազմավեպ» և «Հանդես Ամսօրյա»՝ հանդեսները, «Հայկական ուսմանց հանդեսը» (Ֆրանսերեն), Ընդգծում է Իտալիայում երեք լեզվով (իտալերեն, անգլերեն, հայերեն) հրատարակվող հայ ճարտարապետական հուշարձաններին նվիրված մատենաշարը, որի տասնհինգերորդ հատորն արդեն լույս է տեսել: Հայագիտության համար կարևոր նվաճում է նաև Նրուսաղեմի Սրբոց Հակոբյանց վանքի գրչագրերի ձեռագրացուցակը՝ կազմված Ն. Պողարյանի ջանքերով:

Այս աշխատության լույս ընծայումը կօգնի ֆրանսերեն ընթերցող լայն հասարակայնությանը ծանոթանալ հայ մշակույթի անցյալին ու ներկային:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ:

ՍԵԲԵՈՍԻ ԵՐԿԸ ՈՐՊԵՍ VII ԴԱՐԻ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂՔՅՈՒՐ

Պատմ. գիտ. դսկտոր Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆՅԱՆ

Սեբեոսի պատմությունը թեև բազում հետազոտությունների առարկա է պարծել, սակայն բանասերների ուշադրությունը հիմնականում սեռված է եղել նրա բնագրի սկզբում կցված Անանունի նախնական պատմությանը (Նախերգանք)։ Սեբեոսի բուն պատմությունը ևս ուսումնասիրվել է, սակայն հայագետներին (Ն. Ակինյան¹, Գ. Աբգարյան², Պ. Անանյան³ և այլք) հատկապես գրավել է նրա բնագրի բանասիրական քննությունը։ Սեբեոսի պատմական տեղեկությունների քննությունը ինչ-որ չափով կատարվել է ռուսերեն երկու թարգմանությունների (Բ. Պատկանյան⁴, Ս. Մալխասյան⁵), հայերեն բնագրի երեք հրատարակությունների (Բ. Պատկանյան⁶, Ս. Մալխասյան⁷, Գ. Աբգարյան⁸) և ֆրանսերեն թարգմանության (Ֆ. Մակլեր⁹) ծանոթագրությունների մեջ, իսկ Բ. Մ. Միհրդատյանցի¹⁰ հայերեն բնագրի հրատարակությունը ծանոթագրություններ չունի։ Սեբեոսի պատմական տեղեկությունների վերլուծման հարցում կարելի է հիշել Հ. Հյուբշմանի կատարած՝ Սեբեոսի հակիրճ գերմաներեն թարգմանության¹¹ ծանոթագրությունները և հատկապես Պ. Պետերսի¹² հայտնի հոդվածը (Թեոդորոս Ուտունուն Բեոփանեսի կողմից տրված անվան մասին)։

Սեբեոսի պատմությունը բացառիկ աղբյուր է VII դարի պատմության համար, քանզի բյուզանդական պատմագրության մեջ այդ դարը (Թեոփրիակոս Սիմոկատասից, որն իր շարադրանքը հասցրել է մինչև 602, մինչև Բեոփանես խոստովանողը, որն իր ժամանակագրությունը հասցրել է մինչև 813) գրեթե ամլության շրջան է¹³, Ասորական սլաոմագրության մեջ ևս VI դարի բուն դարգացումից հետո (Յոշվա Ստիլիտ, Զաքարիա Հոնտոր, Հովհան Նիհեսացի) հաջորդ դարը նույնպես ամլության շրջան է մինչև Կեղծ Դիոնիսիոս

1 Ն. Ակինյան. Սեբեոս եպիսկոպոս Բագրատունյաց և յուր Պատմությունն ի Հերակղ.— «Մատենագրական հետազոտություններ», հ. Բ, Ազգային մատենադարան, ՃԴ, Վիեննա, 1924.

2 Գ. Աբգարյան. Սեբեոսի Պատմությունը և Անանունի առեղծվածը. Երևան, 1965.

3 Պ. Անանյան. Սեբեոսի Պատմության գրքի մասին քանի մը լուսարանություններ. Վենետիկ, 1972.

4 История императора Иракла, сочинение епископа Себеоса писателя VII века. Перевод с армянского К. Патканяна. С. Петербург, 1862.

5 История епископа Себеоса. Перевел с четвертого исправленного армянского издания Сг. Малхасянц. Ереван, 1939.

6 Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն, ի լոյս էած Բ. Պատկանեան. Ս. Պետերբուրգ, 1879.

7 Սեբեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն. Երևան, 1939.

8 Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխ. Գ. Աբգարյանի. Երևան, 1979.

9 Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebêos, trad. par F. Macler. Paris, 1904.

10 Պատմութիւն Սեբեոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն. Կոստանդնուպոլիս, 1851.

11 Zur Geschichte Armeniens und der erster Kriege des Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos, H. Hübschmann. Leipzig. 1875.

12 P. Peeters. Παταρχισμός—Περσισμός.—Byzantion, VIII, f. II, Bruxelles, 1933, p. 405—423.

13 История Византии. I, М., 1967, с. 37; II, с. 9.

Տեղ Մահրազին, որի երկը շարադրված է 775 թ.¹⁴։ Ինչ վերաբերում է արաբական պատմագրությանը, ապա VII դարում, եթե նույնիսկ մանր դոժժեր գրվել են առաջին արշավանքների մասին, ապա նրանց հետքը հազիվ է մնացել։

Սեբեոսի պատմական երկը կարևոր աղբյուր է հատկապես V—VII դդ. պատմության համար, սակայն տվյալ դեպքում մենք կամենում ենք վերլուծել VII դարի դեպքերի մասին տեղեկությունները 40-ական թթ. մինչև 661 թ., որով ավարտվում է Սեբեոսի շարադրանքը, ընդ որում քննության կառնենք միայն այն տեղեկությունները, որոնք ցայտմ բավարար չափով կամ բոլորովին չեն պարզաբանված պատմական ուսումնասիրություններում և Սեբեոսին նվիրված հետազոտությունների մեջ։

Սեբեոսը հիշում է, որ Հերակլ կայսեր մահից հետո թագավորեց որդին՝ Կոստանդինը (որը ծնված էր Հերակլի առաջին կնոջից) և իր զորքի հրամանատար նշանակեց Վաղենտիանոսին, որն Արշակունի էր, հրամայելով¹⁵ նրան զորքով գնալ Արևելք։ Սակայն երբ Կոստանդինի դեմ դավեց Հերակլի երկրորդ կին Մարտինան և նրա փոխարեն թագավորեցրեց իր որդի Նրակլոսին (Հերակլ լեոնաս)՝ ինքը դառնալով խնամակալ, ապա Վաղենտիանոսը զորքով մտավ Կոստանդնուպոլիս և ձերբակալելով Մարտինային, նրա լեզուն կտրել տվեց ու սպանեց նրան ու որդուն և կայսր դարձրեց Կոստանդինի որդի Կոստասին (Կոստանդ)¹⁶։

Այսպես, Սեբեոսի վկայությամբ, Վաղենտիանոսը Կոստանդին կայսեր հրամանով իր զորքով մեկնեց Արևելք, ապա տեղեկանալով Կոստանդնուպոլսում կատարվածի մասին՝ եկավ մայրաքաղաք և այլն։ Հետաքրքրական է, որ բյուզանդագետ Գ. Օստրոգորսկին ընդունելով, որ Վաղենտիանոսը հայ է և Արշակունի, նշում է, որ գալով Կոստանդնուպոլիս նա Հերակլեոնասին ստիպեց իրեն գահակից դարձնել վերահիշյալ Կոստանդինի որդի Կոստանդին, իսկ 641-ի սեպտեմբերին ծերակույտի հրամանով Մարտինան ու Հերակլեոնասը ձերբակալվեցին, Մարտինայի լեզուն կտրեցին և երկուսին էլ քստրեցին Հոռոս կղզին, իսկ Կոստանդը դարձավ կայսր¹⁷։

Ավելի պարզ հասկանալու համար Սեբեոսի այն տեղեկությունը, թե Վաղենտիանոսը զորքով գնաց Արևելք և ապա վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, դիմենք կեղծ Դիոնիսիոս Տելլ Մահրազու երկին. 955 (643—644) տարում հռոմ զորավար Վալենտինոս պատրիկը եկավ կովելու արաբների դեմ։ Ահարեկված նրանց ներկայությունից, նա փախավ և թողեց իր հետ լեզած բոլոր հարստությունները, որ ընկան արաբների ձեռքը¹⁸։ Ուրեմն Վաղենտիանոսը գնացել էր Արևելք արաբների դեմ կովելու։

Արևելքում Վաղենտիանոսի ունեցած գործունեության մասին ավելի մանրամասն և պարզ տեղեկություններ են տալիս Միքայել Ասորին¹⁹ (XII դար) և Անանուն Եղեսացին²⁰։ Ըստ նրանց, Դավիթ կոչված հայաղգի զորավարը մեծաթիվ զորքով կայսերական քաղաքից (ըստ Անանունի՝ իր երկրից, այսինքն Հայաստանից), իսկ Վալենտինոսը արևմուտքից արշավանքի ելան։ Նրանք պայմանավորվել էին երկու կողմից ջախջախել արաբներին։ Վերջիններս, իմանալով այդ մասին, նախ հարձակվեցին Վալենտինոսի վրա և նրա զորքը ամ-

¹⁴ В. Р а й т. Краткий очерк истории сирийской литературы. СПб., 1902, с. 93—108.

¹⁵ История имп. Иракла (Себеос), пер. Патканяна, с. 124.

¹⁶ Սեբեոս. Երևան, 1979, էջ 140—141։

¹⁷ G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. Oxford, 1969, p. 113—114.
Քևոփանես խոստովանող. Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի. Երևան, 1983, էջ 51։

¹⁸ Chronique de Denys de Tell-Mahré, trad. par J. B. Chabot. Paris, 1895, p. 7.

¹⁹ Chronique de Michel le Syr en, trad. par J. B. Chabot. Paris, II, p. 443—444.

²⁰ Н. В. Пигулевская. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков. М.—Л., 1946, с. 287. Անանուն Եղեսացի. Ժամանակագրություն, Թարգմ. Լ. Տեր-Պետրոսյանի. Երևան, 1982, էջ 198—200։

յողջւմին կոտորվեց: Երբ Դավիթը հասավ Միջագետք, տեսավ որ արարներ չկան և կանգ առավ Բեթ-Մադայում (Մարդինից հյուսիս-արևմուտք): Երբ Կերին Միջագետքը նվաճող արաբ զորավար Իյադ իբն Ղանմը լսեց Դավթի արշավանքի մասին, և կապ ծղեսիա: Դավիթը և ասորի զորավար Տիտոսը իրենց զորքերով նույնպես և կան ծղեսիա: Սակայն Դավթի և Տիտոսի միջև եղած տարաձայնությունների հետևանքով Դավիթը մենակ կովեց արաբների դեմ և իր ողջ զորքի հետ սրի մատնվեց:

Սերևոսի հայադգի գորավարների՝ Վաղենտիանոսի և Դավթի հարձակումը և պարսկությանը պետք է տեղի ունեցած լիներ, ինչպես Սեբեոսն է վկայում, այն տարում, երբ Կոստանդնուպոլսում քաղաքական պայքար կար, այսինքն 641-ին, Բագի ալ Բեթ Միքայել Ասորին, թե՛ Անանուն Նոնապոլսի վկայում են, որ Իյադը և կապ կովելու Դավթի դեմ, մինչդեռ նա, ըստ Բալադուրի²¹, մահացել է հիշքի 20 (640—641) թ.: Ուստի պետք է ընդունել 641 թ.: Բյուզանդական այս հարձակումները պատասխան հարված տալու մի փորձ էին՝ արարների կողմից 639-ին բյուզանդական Վերին Միջագետքը նվաճելուն և 640-ին Հայաստանում կատարած նրանց ասպատակությանը: Հետագայում, ինչպես Սերևոսն է վկայում (ըստ Թեոփանեսի՝ արարազործության 613Բ, այսինքն 645 թ.) Վաղենտիանոսն ասպատակեց Կոստանդ II-ի դեմ, սակայն սպանվեց²²:

Սերևոսը հիշում է, որ հռոմեացի թագավորության մեջ ներքին երկպառակություններ եղան, և կայսրը պետության գլխավոր մարդկանց ու խորհրդականներին կոտորեց: Սպանվեցին նաև Գեորգ Մագիստրոսը և Մանուելը՝ Վարադիրոց Բագրատունու որդի Սմբատի աները²³:

Մանուելը, որը 645-ին 300 նավերով արշավել էր Եգիպտոս²⁴, այդ երկիրը արարներից վերագրավելու, սակայն Ալեքսանդրիան գրավելուց հետո պարտվել էր ու նահանջել, Բ. Պատկանյանի կողմից համարվում է Մամիկոնյան²⁵, իսկ Յ. Մարկվարտը գտնում է, որ նա Արշակունի էր²⁶, Յու. Կուլակովսկին դրում է, որ Մանուելը, Ալեքսանդրիայից վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս, որոշ ժամանակ զբաղեցրել է զորքի մագիստրոսի պաշտոնը, ապա խառնվելով պալատական մուրթ սադրանքներին՝ ներքաշվել է կայսեր դեմ դավադրության մեջ, սակայն Սմբատը նրան ձերբակալելով հանձնել է կայսրին, որը մահապատժի է ենթարկել նրան մոտավորապես 648-ին²⁷: Սակայն ինչպես կտեսնենք Սմբատը չէր որ Մանուելին հանձնեց կայսրին:

Սեբեոսի մոտ հետևյալն է պատմվում. «Սպանեցին նաև Գեորգ Մագիստրոսին և Մանուելին, առաքինի մարդուն, որը մեծն Սմբատ խոսքով Շումի կոչեցյալի որդուն՝ Վարադիրոցի որդի Սմբատ ասպետի աներն էր: Որի (Մանուելի) մասին ոմանք ասել էին, թե գիշերը նրա սպանման վայրում վառված ճրագներ են տեսել: Սմբատին արտորեցին, քանզի այդ դեպքերից հետո նրա զորքերը նրան ստիպեցին ապստամբել: Իսկ նրա մասին ասացին թագավորին, թե իր նա ասում էր, թե պետք է Մագիստրոսի արյան վրեժը լուծել:

Մագիստրոսը այդ կողմերի զորքի իշխանն էր և սիրելի բոլոր զորքերին: Սմբատը թրակացվոց իշխանների զորքի իշխանն (հրամանատար) էր, իսկ Մանուելը Կոստանդնուպոլսում մագիստրոսի պաշտոն էր զբաղեցնում:

²¹ Liber expugnationis regionum auctore al Beladsori, ed. M. J. de Goeje. Lugd. Bat., 1866, p. 176.

²² Սերևոս, էջ 143: Թեոփանես, էջ 52:

²³ Սերևոս, էջ 162:

²⁴ Ph. Hitti. History of the Arabs. London, 1938, p. 166.

²⁵ Себеос. пер. Патканяна, с. 212. прим. 215.

²⁶ Յ. Մարկվարտ. Հայ Բագրատունյաց հյուղագրությունը. Վիեննա, 1913, էջ 10:

²⁷ Ю. Кулаковский. История Византии. Киев, 1915, III, с. 194. См. также Յ. Մարկվարտ. նշվ. աշխ., էջ 10:

Թագավորը չհամարձակվեց Մագիստրոսին բացեիքաց (համարձակապէս) իր մոտ կանչել, վախենալով զորքի ապստամբութիւնից, այլ Սմբատ ասպետին իր մոտ կանչեց և տերունական խաշով, որն իր վրա էր կրում, երգվել տվեց, որ ոչ ոքի ոչինչ չհայտնի և նրան արձակեց իր զորքի մոտ, որ քաղցրութեամբ (խաղաղութեամբ) խոսի Մագիստրոսի հետ և խաբեութեամբ բերի իր մոտ: Սակայն նա գնալով շկարողացավ խաբել նրան, մանավանդ որ նա (Մագիստրոսը) արդեն գիտեր (նրա համար գաղտնիք չէր) այդ բանը: Ապա (Սմբատը) խոսեց զորքի բոլոր իշխանների (հրամանատարներ) հետ և ցույց տվեց արքունի հրամանը: Իսկ նրանք և ամբողջ զորքը, շկարողանալով ընդդիմանալ արքունի հրամանին, նրան (Մագիստրոսին) հանձնեցին նրանց (իշխանութիւնների)՝ ձեռքը, որ նրան կապելով տարան Թագավորի առջև: Դրա համար թրակացվոց իշխանների զորքը նրա (Սմբատի) մահը ցանկացան և նրա մասին ասացին, որ նա էր ապստամբութիւնը հղացել և պետք է մեռնի: Սակայն արքան խնայեց նրան ու նրանցից հեռացնելով փրկեց²⁸:

Այս ամենը կարելի է հետևյալ ձևով վերապատմել.

Գեորգ Մագիստրոսը, որը զորքի հրամանատար էր, և Մանուելը, որը նույնպես մագիստրոսի պաշտոն էր զբաղեցնում, Կոստանդ 11-ից դժգոհ լինելով որոշեցին մասնակցել նրա դեմ կազմակերպված դավադրութեան: Կայսրը, իմանալով նրանց մտադրութեան մասին, համենայն դեպս չհամարձակվեց բացահայտորեն իր մոտ կանչել Գեորգ Մագիստրոսին՝ վախենալով զորքի ապստամբութիւնից և որոշեց օգտագործել Սմբատ Բագրատունուն (որը թրակակա՛ն զորքի հրամանատարն էր) և երգվել տալով նրան՝ հանձնարարեց Գեորգ Մագիստրոսին խաբեութեամբ իր մոտ բերել: Սակայն երբ Սմբատն իմացավ, որ Գեորգը տեղյակ է կայսեր մտադրութեանը, ապա արքունի հրամանը երևան հանեց, իսկ նրա զորքը, հնազանդվելով կայսեր հրամանին, բռնեց Գեորգ Մագիստրոսին և հանձնեց Կոստանդ 11-ին: Գեորգ Մագիստրոսը, ինչպես նաև Մանուելը, որը նույնպես ձերբակալված էր, մահվան դատապարտվեցին: Սմբատ Բագրատունուն զորքը նրան մեղադրեց կայսեր մոտ, թե նա կոչ է արել Գեորգ Մագիստրոսի վրեժը լուծելու: Սակայն կայսրը խնայելով նրան՝ միայն աքսորեց²⁹:

Այլ պատմիչների երկերում Գեորգ Մագիստրոսի մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ չկան, սակայն Մանուելի վերաբերյալ կան բավական վկայութիւններ: Ըստ Թեոփանեսի³⁰, երբ Ալեքսանդրիայի պատրիարք (միաժամանակ կառավարիչ) Կյուրոսը պարտավորվեց խալիֆայութեանը տարեկան 12 բյուր դինար (ոսկեդրամ) վճարել, Հերակլ կայսրը «զայրացած նրան կանչեց, իսկ ավզուտալիոս նշանակեց հայազգի ոման Մանուելի: Երբ ժամանակը լրացավ, սարակինոսների գործակալներն եկան ոսկին ստանալու, բայց Մանուելը նրանց ձեռնունայն դուրս հանեց, ասելով. «Ես անգին Կյուրոսը չեմ, որ ձեզ հարկ վճարեմ: Ես զինված եմ»: Հենց որ սրանք հեռացան, սարակինոսները Եգիպտոսի վրա հարձակվեցին, Մանուելին մարտ տվեցին և փախուստի մասնեցին: Նա մի քանի հոգով փրկվեց Ալեքսանդրիայում»:

Միքայել Ասորի³¹ և Անանուն Եղեմացի³² գրեթե նույնութեամբ կրկնում են Թեոփանեսին:

Խալիֆա իբն Խայյաթը³³ հիշրի 25 (28 հոկտեմբեր 645—16 հոկտեմբեր 646) թ. հիշում է. «Այդ տարում Ռումի Թագավորը ներքինի Մանուելին նա-վերով ուղարկեց Ալեքսանդրիա, որի բնակչութիւնն ապստամբել էր, բացի

²⁸ Ս ե բ ե ո ս, էջ 161—163.

²⁹ Նույն տեղում, էջ 342, ծան. 602.

³⁰ Թ ե ո փ ա ն է ս, էջ 47.

³¹ Michel le Syrien, II, p. 425.

³² Ա ն ա ն ու ն Ե ղ ե մ ա գ ի, էջ 198.

³³ Khalifa Ibn Khayyat. Tarikh. Damas—Beyrouth, 1977, p. 158.

Մուկաուկիսից (պատրիարքից)։ Ամրու իրն ալ-Ասը 25 թվականի Ռաբի Ա ամսին (26 դեկտեմբեր 645—24 հունվար 646) արշավեց ու բռնի ուժով նվաճեց Եգիպտոսի հողը³⁴։

Բալազուրին վկայում է, որ Ալեքսանդրիայի հոռոմները գրեցին Կոստանդ II-ին (Կուսթանթին), հաղորդելով, թե իրենց մոտ եղած մահմեդականների կայազորը փոքրաթիվ է և իրենք նվաստացած վիճակում են, գլխահարկ են վճարում։ Նա ուղարկեց իր մերձավորներից մեկին, որը կոչվում էր Մանուել (Մանուիլ), ռազմիկներով լցված երեք հարյուր նավերով, որոնք մտնելով Ալեքսանդրիա՝ կոտորեցին մահմեդական կայազորը։ Դա կատարվեց հիշրի 25 թ.։ Նրանց ռազմիկները դուրս եկան Ալեքսանդրիայից այն կողմ, ասպատակելով Եգիպտոսի գյուղերը։ Մահմեդական զորքը հանդիպեց նրանց ու հաղթեց, իսկ հոռոմները ապաստանեցին Ալեքսանդրիայում։ Ամրու իրն ալ-Ասը քարանձավ մեքենաներ դրեց և մահմեդականները մտան քաղաք ու կոտորեցին, գերեվարեցին, իսկ հոռոմներից ոմանք փախան Ռում (Բյուզանդիա)։ Ալլահի թշնամի Մանուելն սպանվեց³⁵։

Եգիպտոսի նվաճման մասին պատմող Իբն Աբդ ալ-Հաբամը (802—871) նշում է, որ Ալեքսանդրիայի պայմանագիրը (արաբների և Կյուրոս պատրիարքի միջև) խախտվեց և հոռոմները Մանուել ներքինու գլխավորությամբ նավերով անցան ծովը և մտան Ալեքսանդրիա ու նրանց միացան տեղի հոռոմները, իսկ Մուկաուկիսը (պատրիարքը) ոչինչ չարեց, որ պայմանագիրը խախտած չլինի³⁶։

Հոռոմներն Ալեքսանդրիայից դուրս եկան ու հասան Նիկիոս կոչված վայրը, ուր ճակատամարտ տեղի ունեցավ և Ամրու իբն ալ-Ասը հաղթեց Մանուելի զորքին, որը նահանջեց Ալեքսանդրիա։ Արաբներն ուժեղ հարձակումով գրավեցին քաղաքը, իսկ Մանուել ներքինին սպանվեց³⁷։

Թեոփանեսի և արաբ պատմիչների (Բալազուրի, Իբն Աբդ ալ-Հաբամ) տեղեկությունների մեջ չափազանցություններ կան։ Թեոփանեսն այնպես է նկարագրում, որ կարծես Մանուելը ամբողջ Եգիպտոսը նվաճել էր և արաբները եկան հարկ պահանջելու։ Բանն այն է, որ Մանուելի զորքը Ալեքսանդրիայից այն կողմ հասավ մինչև Նիկիոս և պարտվելով նահանջեց, այնպես որ արաբ հարկահանների հետ զործ ունենալ չէր կարող։ Իսկ աուգուստալիոս (Եգիպտոսի բյուզանդական կառավարիչ) տիտղոսը մնաց ձեռական։

Հավաստի չէ նաև արաբ պատմիչների այն վկայությունը, թե Մանուելն սպանվեց։ Թեոփանեսը պարզ նշում է, որ նա փրկվեց Ալեքսանդրիայում։ Բյուզանդագիտական գրականության³⁸ մեջ հիշվում է, որ Մանուելը հասավ Կոստանդնուպոլիս։

Սեբեոսը նկարագրում է մի արաբական ժովամարտ Բյուզանդիայի դեմ։ Արաբները նավատորմ կազմեցին և հասնելով Կոստանդնուպոլիս, կամեցան կռվել նրա դեմ։ Սակայն բյուզանդական նավատորմից խորտակեց արաբականը (նավերի մի մասը հրկիզվեց, մյուսը՝ փախստյան մատնվեց)³⁹։ Բանն այն է, որ ըստ բյուզանդական, արաբական և ասորական աղբյուրների այդ ժամանակ (Սեբեոսը ոչ մի տվյալ չի տալիս ժամանակը որոշելու, սակայն կարելի է ասել, որ դա մոտավորապես 650-ի ժամանակներն են ըստ Սեբեոսի շարադրանքի) Կոստանդնուպոլիսի դեմ որևէ արաբական հարձակում չի եղել։ Պետերսը գտնում է, որ Կոստանդնուպոլիս տեղանունը գրչական սխալ է և պետք է կարդալ Կոստանդիա⁴⁰։ Այսպես, Թեոփանեսը վկայում է, որ արաբ-

³⁴ Beladssori, p. 221.

³⁵ Ибн Абд ал-Хакам. Завоевание Египта, пер. С. Б. Певзнера. М., 1985, с. 192—194.

³⁶ Ostrogorsky. History, p. 115.

³⁷ Սեբեոս, էջ 147.

³⁸ P. Peeters, p. 410. Սեբեոս, էջ 317, ծան. 535.

չագործության 6130 (այսինքն 649) թ. Մուավիան ծովով արշավեց Կիպրոսի վրա: Նա հազար յոթ հարյուր նավ ունեւր: Գրավելով Կոստանդիան, ողջ կըղ-
հով հանդերձ, ավարտեց այն: Լսելով, որ Կակոբիզոս կուբիկուարիոսը չու-
մեական մեծաթիվ զորքով իր վրա է գալիս, նա նավարկեց Արադոսի դիմաց,
ուր խարհիսի գցելով, փորձեց գրավել կղզու Կաստելլոն ավանը, բոլոր մի-
ջոցները գործի դնելով: Սակայն արդյունքի չհասնելով հուսահատ վերա-
դարձավ Դամասկոս³⁹: Բյուզանդական մեծաթիվ զորքի գալուստը լսելով,
Մուավիայի Կիպրոսից հեռանալը և անհաջողությունը Արադոս կղզում Սեբե-
սի մոտ պատկերացված է որպես արաբների պարտություն:

Ապա Սեբեոսն անմիջապես ավելացնում է, որ Կոստանդ կայսրը անհան-
գըստանալով (զարհուրելով)՝ համենայն դեպս լավ համարեց հաշտություն
կնքել է հարկ (սակ) տալ: Նա Պրոկոպիոս հրամայեց գնալ Դամասկոս՝ Մուա-
վիայի մոտ, և հաշտություն կնքվեց, ըստ որի սահմանվեց հարկի չափը⁴⁰:

Այս մասին վկայում է նաև ասորի պատմիչ Կեղծ Դիոնիսիոս Տելլ Մա հի-
րացին: Հունաց 964 (652—653) թ. նա հիշում է. «Հաբիբը նվաճեց Միջագետ-
սը»⁴¹ և Պրոկոպիոսը եկավ հաշտություն կնքելու արաբների հետ⁴²:

Թեոփանեսը հետևյալ ձևով է պատմում. արաբ-չագործության 6142 (651) թ.
զորքահրամանատար Բուսուրը արաբներով արշավեց ընդդեմ Իսավրիայի, Կո-
ստանդիայի, շատերին գերեվարեց և հինգ հազար գերիներով վերադարձավ: Կոս-
տաս կայսրը ոմն Պրոկոպիոսի հաշտություն կնքելու համար Մուավիայի մոտ
ուղարկեց: Երկու տարի ժամանակով հաշտություն կնքվեց, որի համար
Մուավիան Դամասկոսում պատանդ պահեց Թեոդորոսի որդի Գրիգորիոսին»⁴³:

Միջայել Ասորին ևս պատմում է այս դեպքերի մասին, սակայն մի քիչ
այլ ձևով (նրա աղբյուրը Թեոփանեսն է). երբ արաբները նորից պատրաստվում
էին արշավել Կոստանդնուպոլիս, Պտղոմեոսը⁴⁴ եկավ նրանց ամենամյա հողա-
հարկ խոստանալու հոռոմների երկրից, բայց երբ նրանց խաբեց, արաբները
հարձակվեցին և կողոպտեցին Իսավրիան: Պտղոմեոսը կրկին գնաց, տվեց
ոսկին և արաբների հետ զինադադար կնքեց՝ երեք տարով: Կայսրն իր եղ-
բորորդուն՝ Գրիգորիոսին ուղարկեց Մուավիայի մոտ որպես պատանդ⁴⁵:

Ուրեմն արաբներն այդ տարի իրոք նպատակ են ունեցել արշավել Կոս-
տանդնուպոլիս, որի արձագանքն է Սեբեոսի այն տեղեկությունը, թե արաբներն
արշավեցին Կոստանդնուպոլիս: Ինչ վերաբերում է Թեոփանեսի մոտ հիշված
պայմանագրի երկու տարվա ժամկետի փոխարեն Միջայել Ասորու մոտ նշված
երեք տարուն, ապա Սեբեոսի մոտ ևս կա երեք տարվա ժամկետի հիշատա-
կումը. «Արդ իբրև հոսե արքայն Իսմայելի զյաջողումն յաղթութեանս և զի
բարձաւ թագաւորութիւնն Պարսից, իբրև լցան ամբ Գ պայմանի խաղաղու-
թեանն՝ ոչ կամեցաւ այլ աւելի առնել խաղաղութիւն ընդ թագաւորին Յունաց,
այլ հրամանս ետ զաւրաց իւրոց ունել գործ պատերազմի ընդ ծով և ընդ ցա-
մաքս»⁴⁶: Քիչ ստորև, արդեն պատմելով Մուավիայի այդ հարձակման մասին,
Սեբեոսը գրում է. «Եւ եղև յամին մետասաներորդի Կոստանդի լուծումն հաշ-
տութեանն՝ որ ընդ Կոստանդին և ընդ Մաւիաս իշխանն Իսմայելի: Եւ հրաման
ետ արքայն Իսմայելի ժողովել զամենայն զաւրս իւր ի կողմանս արևմտից և
ունել զգործ պատերազմի ընդ Հոռոմոց թագաւորութեանն, զի առցէն զԿոս-
տանդնուպոլիս»⁴⁷:

39 Թեոփանես, էջ 54:

40 Սեբեոս, էջ 147:

41 Հավանաբար Վերին Միջագետք կամ սահմանային ամրությունների գոտի:

42 Denys de Tell Mahré, p. 8.

43 Թեոփանես, էջ 55:

44 Անհասկանալի է, թե ինչպես Պրոկոպիոսը դարձել է Պտղոմեոս:

45 Michel le Syrien, II, p. 446.

46 Սեբեոս, էջ 164:

47 Նույն տեղում, էջ 169:

Սակայն պետք է ընդունել թեոփանեսի տեղեկությունը, որ պալմանադիրը Լրկու տարով էր, քանզի ինչպես կտեսնենք, արար պատմիչներ Յակուրիի և Թաբարիի մոտ Սեբեոսի հիշած արշավանքը դրված է 653 թ., այսինքն 651-ի պալմանագրից Լրկու տարի անց:

Սերեոսը վկայում է, որ Մուավիան, Կոստանդի թագավորության տասներեքերորդ տարում, այսինքն 653-ին, Ալեքսանդրիայի և այլ ծովեզրյա քաղաքների նավաշինարաններում պատրաստված 300 մեծ և 500 փոքր ռազմանավեր, բազմահզար ռազմիկներով և քարերնկեց ու այլ մեքենաներով, ուղարկեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ ինքը ցամաքի ճանապարհով հասավ Քաղկեդոն: Այս կողմերում նրան հնազանդվեց դաշտաբնակ, ծովեզրյա և լեռնաբնակ ժողովուրդը, իսկ հռոմեների զորքը փակվեց Կոստանդնուպոլսում: Արաբական նավատորմի ղեկավար Կոստանդնուպոլիս և ճակատ կազմեց հարձակման համար: Սակայն երբ արաբական նավատորմի ղեկավար ասպարեզ հեռավորության վրա էր, փոթորիկը խորտակեց արաբական նավերը⁴⁸:

Սեբեոսի այս տեղեկությունը հիմնական գծերով հաստատում են արաբ պատմիչներ խալիֆա իբն հայյաթը (IX դար), Յակուբին (IX դար) և Թաբարին (X դար): Իբն հայյաթը⁴⁹ հիշքի 32 (12 օգոստոս 652—1 օգոստոս 653) թ. տակ նշում է, որ «այդ տարում Մուավիան արշավեց նեղուցը Կոստանդնուպոլիս կողմից»: Յակուբին նույն թվականի տակ նշում է, թե Օսման (644—656) խալիֆայի հրամանով Մուավիան ամառային արշավանք (սաիֆա) կատարեց՝ հասնելով Կոստանդնուպոլսի նեղուցը և մեծ նվաճումներ արեց⁵⁰, Թաբարին ևս վկայում է, որ նույն թվականին Մուավիան արշավեց Կոստանդնուպոլսի նեղուցը, իր հետ ունենալով կնոջը...: Ասվում է և, թե նրա հետ էր նաև քույրը⁵¹: Ակներեկոբեն այս արշավանքը կատարվել է զարնան վերջին կամ ամռան սկզբին, որպես հակահարված 652-ին Կոստանդ II-ի կողմից Հայաստան կատարված բյուզանդական արշավանքին:

Սեբեոսը նշում է արաբների մի ուրիշ արշավանք՝ արդեն խազարների դեմ, որն ինչպես կտեսնենք, կատարվել է նույն 653-ին: Նախքան արշավանքի նկարագրությունը նա պատմում է, որ Ատրպատականի տեղական իրանական բնակչությունը (մարբ) ապստամբեց Արաբական խալիֆայության դեմ՝ չդիմանալով ծանր հարկապահանջությանը: Նրանք իրենց համար թիկունք ունեին անանցանելի կիրճերով պատած էլբուրս լեռները, ուր ապրում էին Դալլամի (Դեյլամի) և Գիլանի (Գեղը, Գեղան) քաջարի լեռնականները⁵²:

Արաբ պատմիչ Բալազորին (IX դար) խոսելով Օսման (644—656) խալիֆայի իշխանության շրջանի մասին, առանց թվական հիշելու նշում է, որ Աշաաս իբն Կայս կառավարչի օրոք Ատրպատականի ժողովուրդը ապստամբեց, նա օգնություն խնդրեց և խալիֆան մեծ զորք ուղարկեց: Սակայն երկիրը չհանդարտվեց և Օսմանն ուղարկեց Սաիդ իբն ալ-Ասին, որը Քուֆայի կառավարիչն էր (փոխարքայի իրավունքներով) հիշքի 30 (650—651)—34 (654—655) թթ.: Սա հարձակվեց Մուղանի ու Գիլանի ժողովրդի վրա: Ապա նրա դեմ:

⁴⁸ Սեբեոս, էջ 169—171:

⁴⁹ Khalifa ibn Khayyat, p. 167.

⁵⁰ Yaqubi, Tarikh, Beyrouth, 1960, II, p. 169.

⁵¹ Tabari, Tarikh. Le Caire, 1963, IV, p. 334. Երբ Կիպրոս կղզին նվաճելու համար Մուավիան արտոնություն խնդրեց Օսման խալիֆայից, վերջինս թույլատրեց միայն այն պայմանով, որ կնոջն էլ հետը վերցնի: Belādsori, p. 153. Ըստ երևույթին այսպիսով երաշխավորվում էր պատասխանատվության զգացումը և զգուշությունը:

⁵² Սեբեոս, էջ 172—173: Գիլանը (Գեղան) գտնվում է Կասպից ծովի ափի դաշտային մասում, իսկ Դալլամը (Դեյլամը)՝ էլբուրս լեռների վրա և երկուսը կազմում էին մեկ քաղաքական միավոր, որը երբեք չի նվաճվել խալիֆայության կողմից և լիակատար անկախություն է վայելել, նույնիսկ ասպատակությունների կատարել խալիֆայական հողերում: Այս միավորի դոմինիոնը նպաստավոր էր Ատրպատականի ու Շիրվանի իրանական ազգաբնակչության և Հայաստանի համար՝ խալիֆայության դեմ մղված պայքարում:

հավաքվեցին Ուրմի (Ուրմիայի) և Բալվանքի շայերը և Ատրպատականի ժողովուրդը, իսկ նա ուղարկեց մի զորավարի, որը հաղթեց նրանց և նրանց պետին բռնելով խաչի վրա մահապատժի ենթարկեց Բաջարվան բերդի մոտ (վրա)⁵³:

Մեկ այլ դեպքում Բալազուրին, խոսելով Դալլամի մասին, նշում է, որ Սաիդ իբն ալ-Ասը հարձակվեց Դալլամի վրա⁵⁴ և լուծում է, որ նշանակում է, թե առաք զորավարը հաջողությամբ չունեցավ:

Խալիֆա իբն Խայյաթը հիշում է, որ հիշքի 29 թ. Ատրպատականը ապստամբեց և Սաիդ իբն ալ-Ասը, արշավելով, ձնշեց⁵⁵: Բանն այն է, որ անմիջապես դրանից առաջ պատմիչը հիշում է ապստամբած Վրկանի հպատակեցումը: Ենչում, որ ասվում է նաև, թե դա կատարվել է հիշքի 30 (4 սեպտեմբերի 650—23 օգոստոսի 651) թ., այսինքն 651-ին: Այդ հիման վրա կարող ենք ենթադրել, որ Վրկանի և Ատրպատականի հպատակեցումը ևս կատարվել է 651-ին, երբ Սաիդն արդեն Քուֆայի կառավարիչն էր: Հավանաբար նույն 651-ին (կամ ավելի ուշ) կարելի է դնել նաև Սաիդի անհաջող արավանդո Դալլաս, որի մասին վկայում է Բալազուրին, մահավանդ որ ըստ Թաբարիի հիշքի 30 թ. Սաիդ իբն ալ-Ասը արշավեց Դալլամին հարևան Թաբարիստան նահանգը⁵⁶:

Այսպիսով, Սեբեոսի տեղեկությունները Ատրպատականում և Գրլան-Դալլամ նահանգում կատարված դեպքերի մասին հաստատվում են Բալազուրիի տվյալներով:

Այս ամենից անմիջապես հետո Սեբեոսն ավելացնում է, որ անհաջողությամբ մատնվելով Գիլան-Դալլամի դեմ պայքարում, արաբները գնացին Ճորա պահակ (Կապանս ճորայ) և այն կողմ անցնելով ամեն տեղ ավերեցին: Սակայն երբ եկավ խազարաց (թեոալաց) զորքը, սաստիկ պատերազմ տեղի ունեցավ. արաբները կոտորվեցին, իսկ փրկվողները մերկ, բոբիկ, վիրավոր հասան Տիդբոնի կողմերը⁵⁷:

Թաբարին նկարագրում է, որ հիշքի 32 (12 օգոստոս 652—1 օգոստոս 653) թ. Ատրպատականում գտնվող արաբ զորքի հրամանատար, վերահիշյալ Սաիդ իբն ալ-Ասը գրեց Դարբանդի (Բաբ) հրամանատար Աբդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիային, որ զգուշ լինի խազարների դեմ կռվելու հարցում, սակայն Աբդ ալ-Ռահմանը անզգուշորեն արշավեց դեպի Բալանջար, որը պաշարեց ու քարանետ մեքենաներ դրեց, սակայն խազարները մեծ թվով եկան և Բալանջարի բնակիչներն էլ դուրս եկան: Պատերազմն սկսվեց և Աբդ ալ-Ռահմանն սպանվեց, իսկ արաբաց զորքը ցրվեց, մի մասն ասլաստանեց Դարբանգ, որտեղ էր Աբդ ալ-Ռահմանի եղբայր Սալմանը, իսկ մի ուրիշ մասը, փախչելով հարավ, ապաստանեց Գիլանում ու Վրկանում (Ջուրջան)⁵⁸:

Սակայն Բալազուրին⁵⁹ և Յակուբին⁶⁰ գտնում են, որ խազարների դեմ պայքարողը Սալման իբն Ռաբիան էր, որը Հայաստանի արևելյան նահանգները (Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան), Աղվանքը (Կապադակ, Շաքե-Կամբե-ճան) և մերձկասպյան շրջանները (Շիրուան, Շապուրան, Մասքութք և այլն) նվաճելուց հետո 4 հազար ռազմիկներով բախվեց խազարաց խաբանի հետ, սակայն սպանվեց: Այս բոլորը բնականաբար պետք է կատարվեր 654-ին, երբ Հաբիբ իբն Մասլաման միաժամանակ նվաճում էր Հայաստանը և Վիրքը,

⁵³ Beladsori, p. 328—329:

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 322:

⁵⁵ Khalifa ibn Khayyat, p. 163.

⁵⁶ Tabari, IV, p. 269—270.

⁵⁷ Սեբեոս, էջ 173:

⁵⁸ Tabari, IV, p. 304.

⁵⁹ Beladsori, p. 204.

⁶⁰ Yaqubi, II, p. 168.

որը հավանական չէ: Կ. Տրեվերը, հավատ ընծայելով Բալազուրիի տեղեկությաններին, դռնում է, որ Սեբեոսի տեղեկությունը (հիշած արշավանքը) սրան է վերաբերում⁶¹:

Սակայն Մ. Արտամանովը⁶² իրավացիորեն գտնում է, որ սխալվում են Բալազուրիի ու Յակուբիի և հավաստի են Թաբարիի տվյալներն ու հիշած ժամանակը, այսինքն Արդ ալ-Ռահման իբն Ռաբիան էր, որ բախվեց խազարների հետ և սպանվեց 653-ին: Ահա սրան է վերաբերում Սեբեոսի տեղեկությունը խազարների (թևտալաց) դեմ արաբների պատերազմի մասին, որը կատարվեց 653-ի դարնանը:

Սեբեոսը, խոսելով 653-ի գարնանը Կոստանդնուպոլսի դեմ կատարված արաբական արշավանքի մասին, երբ ինչպես տեսանք արաբական նավատորմի դր խորտակվեց, հիշում է, որ Քաղկեդոնից նահանջող զորքը վերադարձավ իր Լրկիորը, իսկ Կապադովկիայի (Կապուտկացվոց) կողմերում գտնվող արաբական զորքը բլուզանդական մի զորամասի հետ պատերազմելով՝ պարտվեց և Զորորոզ Հայքը կողոպտելով փախավ Արվաստան (Միգդոնիա, Մծբին):

Երբ աշունն անցավ և ձմեռը մոտ էր, արաբական մի զորամաս ներխուժեց Հայաստան և հասնելով Դվին այնտեղ հաստատվեց: Արաբները նպատակ ունեին հարձակվել Վիրքի վրա: Նրանց հրամանատարը սպառնալիքով լուր ուղարկեց Վիրք (պետք է հասկանալ՝ Վիրքում գտնվող բլուզանդական զորքերին)⁶³ պահանջելով հպատակվել կամ հեռանալ Վիրքից: Իսկ նրանք չհամաձայնեցին և պատերազմի պատրաստություն տեսան. արաբները ելան պատերազմելու և իսպառ կոտորելու: Սակայն հենց որ ճանապարհ ընկան, ցուրտը և ձյունը վրա հասան, որի հետևանքով արաբները հեռացան Ասորեստանի կողմերը՝ ոչ մի չարագործություն (անիրավություն) չկատարելով Հայաստանում⁶⁴:

Ինչպես Լրեում է, այս արշավանք-ասպատակության միակ նպատակն էր հետապնդել Վիրքում ապաստանած բլուզանդական զորքերին, որոնք 653-ի գարնանը թևողորսու Ռշտունու և նրա ստացած արաբական օգնական զորամասի կողմից հալածվել էին: Այս դեպքում պետք է ենթադրել, որ Վիրքում ապաստանած բլուզանդական զորքը Մավրիանոսի գլխավորությամբ 654-ին կրկին մտավ Հայաստան և բախվեց Հաբիբ իբն Մասլամայի զորքի հետ:

Այսպիսով, 653-ի գարնանը արաբները հարձակումներ կատարեցին Բլուզանդիայի և խազարների դեմ՝ Կոստանդ II-ի կողմից նվաճված Հայաստանը ևսկու կողմից արցանի մեջ առնելու նպատակով, միաժամանակ հպատակեցնելով Հայաստանին հարակից Ատրպատականի իրանական ազգաբնակչությանը (բայց ոչ Գիլան-Դալլամը): Իսկ 653-ի աշնանը Հայաստան կատարված արաբական արշավանքը առաջին ուղղակի հակահարվածն էր Բլուզանդիայի՝ Հայաստան կատարած արշավանքին:

Երբեք պատմիչներ (Սեբեոս, Թեոփանես, Բալազուրի) պատմում են Հաբիբ իբն Մասլամայի կողմից Հայաստանի նվաճվելու մասին և կան լուրջ տարբերություններ հատկապես Սեբեոսի և Բալազուրիի միջև:

Ըստ Բալազուրիի, Հաբիբ զորքը հետևյալ երթուղիով ընթացավ. Կարնոք, Մարդադի, Խլաթ, Սիփան, Արճեշ, Ապահունիս, Արտաշատ, Դվին (Դվինի մոտ Հաբիբը բախվեց Մավրիանոսի հետ և հաղթեց), Գառնի, Աշոցք, Կոտայք, Աղատաց հովիտ (Աղատ գետի ձոր), Շիրակ, Տայք, Բագրևանդ, Նախաճավան, Սիսական, Վայոց Ձոր, Զատ ալ-Լուզում (հավանաբար Տաշիրի կողմերը) և ապա Վիրք: Նույն ժամանակ Սալման իբն Ռաբիան նվաճեց Հայաստանի արևելյան նահանգները (Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան), Բուն Աղվան-

⁶¹ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, с. 245.

⁶² М. Н. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с. 177—179.

⁶³ Սեբեոս, էջ 358—359, թան. 649.

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 171:

քը (Կապաղակ, Շաբե-Կամբեճան) և մերձկասպյան շրջանները (հետագայում՝ Շիրվան)⁶⁵։

Սեբեոսը բոլորովին այլ երթուղի է տալիս։ Արաբաց զորքը նվաճեց ամբողջ երկիրը։ Նրան հպատակություն հայտնեցին Մուշեղ Մամիկոնյանը, Թեոդորոս Ռշտունին և բոլոր հայ նախարարները։ Հաբիրը Արուճում, որն իր նրստավայրն էր դարձրել, մահվան դատապարտեց Արտավազդ Դիմաքսյանին, որն իր եղբոր մատնությամբ էր ընկել անողորմ դահիճ Հաբիրի ձեռքը։ Հավանաբար այս Արտավազդը ապստամբություն (դիմադրություն) էր նախապատրաստել արաբների դեմ, իսկ եղբայրը դեմ լինելով դրան՝ մատնել էր։

Բագրևանդի կողմնորոշում արաբաց զորքը հանդիպեց Մավրիանոսի զորքին և վատ դրության մեջ ընկավ, նեղվում էր ձմեռային խիստ ցրտից։ Չհամարձակվելով պատերազմի դուրս գալ բյուզանդացիների դեմ, Հաբիրն անցնելով գետը (Արածանի), ամրացավ Զարեհավանում և ամբողջ ձմեռն այնտեղ մնաց։ Բյուզանդացիք, թողնելով արաբներին, կողոպտեցին Դվինի բերդը, ապա իջան Նախճավան՝ այն ևս կողոպտելու, սակայն չկարողացան։

Երբ գարունը բացվեց, բյուզանդացիք պատրաստվեցին պատերազմելու Զարեհավանում ամրացած արաբների դեմ, սակայն Մավրիանոսը պնդեց, որ նախ գրավեն Նախճավանը և կողոպտեն, ապա կռվեն արաբների դեմ։ Երբ բյուզանդացիք կռվում էին Նախճավանի բերդի (հավանաբար հայ պաշտպանների) դեմ, արաբները հարձակվեցին ու կոտորեցին նրանց։ Մավրիանոսը փախավ Վիրք։

Ապա արաբաց զորքը դիմեց արևմուտք ու հասավ Կարնո քաղաքը։ Հաբիրը սկսեց հարձակումը քաղաքի դեմ, սակայն բնակիչները, չկամենալով դիմադրել, քաղաքի դռները բացեցին նրա առջև։ Մտնելով քաղաք արաբներն ամեն ինչ կողոպտեցին։ Դրանից հետո նրանք ավարի մատնեցին ամբողջ Հայաստանը, եկեղեցիներով հանդերձ, ինչպես նաև Սյունիքն ու Աղվանքը։ Նրանք պատանդ տարան երկրի գլխավոր նախարարներին և շատերի կանանց, որդիներին ու դուստրերին։

Գնաց (կամ տարան) նաև Հայոց իշխան և սպարապետ Թևոդորոս Ռշտունին իր համագործակցությամբ և հասավ Ասորեստան (Դամասկոս), ուր օտար հողի վրա վախճանվեց մեծ քաղաքագետը և հմուտ զորավարը, իսկ նրա դին բերին ու թաղեցին հայրենի գավառում⁶⁶։

Արաբների կողմից Հայաստանի նվաճման մասին պատմում է նաև Թևոֆանեսը (արարչագործության 6145, այսինքն 654 թ.)։ Հակիրճ կերպով հիշելով Հռոդոս կղզու գրավումը, որը հայտնի է, որ կատարվել է 654-ին, ավելալացնում է. «Նույն տարին արաբների զորավար Հաբիրը արշավեց Հայաստանի վրա։ Հանդիպելով հռոմայեցիների զորավար Մավրիանոսին, նրան հալածական արեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ երկիրն ավարտեց»⁶⁷։

Կարևոր տարբերություններ կան Սեբեոսի ու Բալագուրիի տեղեկությունների միջև արաբական զորքի առաջխաղացման երթուղիների նկարագրության մեջ։ Սեբեոսի այն վկայությունը, թե արաբները նախ մխրճվեցին Հայաստանի խորքերը մինչև Արուճ և միայն մի ձմեռ անցկացնելով և բյուզանդացիներին հաղթելուց հետո գնացին ու գրավեցին Կարնո քաղաքը, գուցե բացատրենք նրանով, որ Հաբիրը կամեցավ նախ հակահարված տալ հիմնական և գլխավոր ոսոխին՝ բյուզանդական զորքին և ապա նվաճել լուրջ դիմադրություն ցույց տալու անկարող կամ անտրամադիր հայկական գավառները։

Բացի այդ, Սեբեոսը տարբերվում է նրանով, որ վկայում է, թե Հայաստանի նվաճումը երկու տարում կատարվեց (654—655), որը հավանական է։

⁶⁵ Beladkori, p. 197—104. Հաբիրի արշավանքի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Արարացի մատենագիրների Հայաստանի մասին, Թարգմ. Ռ. Խալաթլանց. Վիեննա, 1919, էջ 36—49։

⁶⁶ Ս լ ե ո ս, էջ 173—174։

⁶⁷ Թ ե ա ն ե ս, էջ 56։

Իսկ Թեոփանեսը և Բալազորին այն համարում են սեկ տարում կատարված զուգոդություն (654-ին)։ Բալազորին սանրամասն նկարագրում է Վիրքը ու Աղվանքի նվաճումը, իսկ Թեոփանեսն ակնարկում է, թե Վիրքը նվաճվեց, երբ ղորավար Մավրիանոսին Հաբիրը հալածեց մինչև Կովկասյան լեռները, իսկ Սեբեոսը հիշում է միայն, որ Հաբիրը Մավրիանոսին փախցրեց Վիրք, բայց Աղվանքի սասին նշում է, որ արաբները կողոպտեցին (ուռեսն նվաճեցին ու կողոպտեցին)։ Թեոփանեսի տեղեկությունը, թե Հաբիրը Մավրիանոսին հալածեց մինչև Կովկաս, հաստատվում է Բալազորիի այն տեղեկությամբ, որում հաղորդվում է, որ արաբները հասան մինչև Ալանաց ղռները։

Ալքի ընկնող տարբերությունն է նաև այն, որ ինչքան էլ աարօրինակ է, հավաստի աղբյուր հանդիսացող հեղինակ Սեբեոսը գրում է, թե հայերը անվերսպահորեն հպատակվեցին արաբներին, մինչդեռ Բալազորին հիշում է, որ հայերի կողմից եռեռ տեղ դրսագրություն եղավ՝ Կարինում, Դվինում և Սյունիքում⁸⁸, որը, սակայն, անշվեց։ Հավանական է Բալազորիի հաղորդածը, և հենց Սեբեոսի հիշած Արտավազդ Դիմաքսյանի անորոշ միջադեպը վկայում է, որ Լեկն է դիմագրության ձգտում։ Չի կարելի մտածել, թե 652-ի պայմանագրի առկայության պայմաններում հայերը տրամադիր չէին կամ կարծում էին, թե չպետք է դիմագրել։ Չէ՞ որ արաբներն իրենց 654-ի ներխուժումով ամենակուպիտ ճևով ոտնահարել էին այդ պայմանագիրը։ Անշուշտ Լեկն են դիմագրության հակառակորդներ, սակայն դա՞ չի եղել տիրապետող մտայնությունը։

Հետ Բալազորիի Հաբիրը, ասեն անգամ պայմանագրեր կնքելով։ Հարել է հայերի իրավունքները և նույնիսկ երբ խաթի պատրիկը Հաբիրին բերել էր հարկը (հավտնաբար ուշացած) և ընծաներ, նա վեհանձնորեն մերժել է։ Սակայն Սերնոսն ու Թեոփանեսը շեշտում են, որ Հաբիրը և նրա զորքը կողոպտեցին ամբողջ Հայաստանը և որ նա դաժան դատաստան տեսավ Արտավազդ Դիմաքսյանի հետ, որի համար Սեբեոսը նրան «անողորմ դահիճ» է անվանում։

Սյուպիստով, ինչպես տեսնում ենք, Սեբեոսի պատմական երկը բացառիկ արժեք ունի ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարակից երկրների և Բյուզանդիայի ու իսլամականության VII դարի մի կարևոր ժամանակահատվածի պատմության հետազոտման համար։

СОЧИНЕНИЕ СЕБЕОСА КАК ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА VII ВЕКА

Доктор ист. наук | А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН |

Резюме

«История» Себеоса—исключительный по своему значению источник для истории VII века, так как в византийской и сирийской историографии этот век был почти бесплодным, а в арабской—если даже и писались труды, то их след едва заметен. В статье рассмотрены те сведения, приведенные Себеосом, которые до сих пор недостаточно освещены в исторической литературе и в исследованиях, посвященных историку. Показывается, что исторический труд Себеоса—ценный источник для освещения важного периода истории VII века (с 640-х годов до 661 года) не только Армении, но и сопредельных стран, особенно Византии и Арабского халифата.

⁸⁸ Bel'dsian, pp. 1197, 200. Արաբացի մետենագրեր, էջ 37, 43, 44.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՀԱՐԿԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՎԵՎՈՒՅԱՆ

Հայաստանի արաբական ժամանակաշրջանի հարկերի մասին մեր տեղեկությունները թեև այնքան էլ սակավաթիվ չեն, այնուամենայնիվ բնահարկի մասին ցայժմ միայն մեկ աղբյուրից ստույգ տեղեկություններ ունենք՝ Իբն Խալդունի հարկացուցակից¹։

Իբն Խալդունը (1332—1406) արաբ պատմագրության մեջ միակն է, որը բացի պատմական տեղեկություններ հաղորդելուց, փորձում է տալ պատմության փիլիսոփայությունը, պետությունների զարգացման ու անկման պատճառները։ Իր ծավալուն աշխատության առաջաբանում (Մուկադդիմա) խոսելով այն մասին, թե պետությունների մեծագործությունները հետևանք են նրանց ունեցած տնտեսական հզորության, մեջ է բերում Արբասյան ժամանակաշրջանի մի հարկացուցակ, որտեղ տրված է ոչ միայն զրամական հարկերի չափը, այլև բնահարկը՝ իր տեսակներով ու քանակով։ Ըստ այս հարկացուցակի Արմինիա ոստիկանությունը՝ Հայաստանը՝ Վրաց ու Աղվանից երկրների հետ, տարեկան վճարում էր «Տասներեք միլիոն դիրհեմ՝ ևրկու նվազով, Մահֆուրա դորգեր՝ քսան (հատ), գունաղարդ գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն դաթ (լիտր), աղած սուրմահի (ծուկ) տաս հազար դաթ, տառեխ՝ տաս հազար դաթ, ջորիններ՝ երկու հարյուր, բաղեններ՝ ևրեսուն»։ Այս արժեքավոր ցուցակը օգտագործել են Ա. Կրեմերը², Մ. Ղազարյանը³ և Հ. Նալբանդյանը⁴։

Հարց է ծագում. ո՞րն է Իբն Խալդունի աղբյուրը և, մանավանդ, ինչքանով կարող ենք վստահել բուն ցուցակի շարադրման շրջանից՝ IX դարի սկզբից մոտավորապես հինգ ու կես դար հետո գրված աշխատության բնագրի հաղադատությանը։

Բարեբախտաբար, 1926 թվականին Լայպցիգում լույս տեսավ X դարի արաբ մատենագիր Ջահշիարիի Վիեննայի Ալգալին զրազարանում պահպանվող և 1151 թվականը կրող, եղակի ձեռագրի լուսանկար վերատպությունը (Ֆաքսիմիլ), որտեղ գտնում ենք վերոհիշյալ հարկացուցակը, որը մեծ չափով կարող է նպաստել Իբն Խալդունի ցուցակը ճշտելու հարցում։ Ջահշիարին (մեռ. 942) ևղել է Ալի Իբն Իսա վեդիրի սենեկապետը, մի պաշտոն, որ նա հորից էր

¹ „Prolegomènes d'Ibn Khaldoun“. Texte arabe publié par M. Quatremère, Paris, 1858, p. 324.

² A. von Kremer, Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen, I. Wien, 1875, S. 342—343, 358.

³ M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, S. 68.

⁴ Հ. Նալբանդյան, Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), № 12, 1954, էջ 83։

ժառանգել: Մոտիկ լինելով արքունի շրջանակներին, նա իրավեկ անձնավորություն էր: Իր աշխատության մեջ ներկայացրած հարկացուցակը, ըստ նրան կազմված է Հարուն ալ-Ռաշիդի օրերին (785—809):

Ջահիարիի հարկացուցակը չի հակասում Իբն Խալկոնի տված ցուցակին, այնուամենայնիվ ունի սրուշ հետաքրքրական տարբերություններ: Երկու ցուցակներն էլ նույն թվերն ունեն, սակայն տարբերությունը հարկատեսակներին նկարագրության մեջ է.

«Արմինիա — տասերեք միլիոն դիրհամ,
Մահֆուրա գորդեր՝ քսան հատ,
Գունազարդ գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն կտոր,
Աղած մշակված ձուկ՝ տաս հազար ութի (լիտր),
Տառեխ՝ տաս հազար ութի,
Բաղեններ՝ երեսուն հատ,
Ջորիններ՝ երկու հարյուր հատ»:

Ջահիարիի ցուցակը զեռ ձևագիր վիճակում քննարկել է Ա. Կրեմերը իր մի հոդվածում⁵, որպես խալիֆայության ընդհանուր հարկացուցակ: Ձևագիրը լույս տեսնելուց՝ հետո, թեև անցել է չորս տասնամյակ, այնուամենայնիվ Հայաստանին վերաբերող մասը հալաղատ պատմաբանների ուշադրությունը չի զրավել այն պատճառով, որ արաբներն ձևագրում Արմինիա անվան մեջ երկրորդ 5-ի կետերը հեղուկ թափվելու պատճառով ջնջվել են և թվացել է թե զրված է ոչ թե Արմինիա, այլ Ուրմիա: Այսպես է կարդացել օրինակ Ռ. Լեյն⁶, որն ալս հարկալին ցուցակը անգլերեն է թարգմանել և զետեղել արաբական խալիֆայության ներքին կառուցվածքի մասին դրած իր մենագրության մեջ: Սակայն հենց ձևագրի ընթերցումը անկասկած է դարձնում, որ սա Արմինիա է, և այդպես է կարդացել զեռ Ա. Կրեմերը: Ձևագրում, բարեբախտաբար, 5-ի (ն) կետը չի ջնջվել, ուստի եթե Ռ. Լեյն հետևողական լիներ, պիտի կարդար Արմինա կամ Ուրմինա, բայց ոչ երբեք Ուրմիա (առանց ն-ի): Այս առթիվ նպատակահարմար ենք դառնում սալ սույն ցուցակի ձևագրից վերցրած լուսանկարը:

⁵ D. Sourdel, Le vizirat Abbaside. Damas, 1959, I, p. 8—9.

⁶ „Kitab al-wuzara wa-l-kuttab des Abu Abdallah... al-Ghāsiyari“, MCMXXVI, Leipzig (Bibl. arab. Hist. und geogr., I) 182a.

⁷ A. von Kremer, Über das Budget der Einnahmen unter der Regierung des Harun al-Rasid (Verh. d. VII. Inter. Orient.-Cong.), Wien, 1888, S. 1—18. Ջահիարիի հարկացուցակի տվյալներից մի քանիսը կրկնված ենք գտնում XIV դարի պարսիկ պատմիչ Վասսաֆի Հուլավյան իշխանության պատմության մեջ: Խոսելով հարկերի մասին Վասսաֆի մեջ է բերում մի հարկացուցակ, որտեղ նշված է Աբբասյան ժամանակաշրջանի բնահարկը: Հայաստանի համար հիշվում է ռազած ձուկ և տառեխ քսան հազար ութի... քսան գորդ... երեսուն բաղեն, որոնք համընկնում են Ջահիարիի ցուցակին և հավանաբար նրանից են քաղված:

⁸ Հ. Մ ժ ի կ ի ձևագրված հրատարակությունից հետո Ջահիարիի դիրքը երկու հրատարակություն է ունեցել Կահիրեում (վերջինը 1938 թ.), բացի այդ, 1964 թ. Բեյրութում լույս են տեսել նրա սրուշ կորած մասերը:

⁹ R. Levy, The social structure of Islam, Cambridge, 1962, p. 319.

أَرْمِي
 مِلْعَسَلَفَ لَفْعَةٍ
 الدَّقْمُ حَمْرًا مَمْلُوءًا
 مَسْرُومًا لِلزَّرْطِ
 الْبُرْأَةُ مَلْشُوقٌ بَارِلُ
 الْبَطْنُ الْمَحْفُورُ عَشْرُونَ سِنًا طَا
 قَطْعُهُ الْمَلِكُ الْمَلِكُ الْمَلِكُ
 عَشْرَةُ الْفَرْطِ
 الْفَالِكُ مَا تَابَغْلُ

Հետաքրքրական են այս նոր ցուցակի ունեցած տարբերությունները Իբն Խալդունի ցուցակից: Այս առթիվ անհրաժեշտ է նաև որոշ վերլուծություն կատարել, որը ուսումնասիրողները չեն տվել նույնիսկ Իբն Խալդունի տվյալներն օգտագործելիս:

Տասներեք միլիոն դիրհեմը հավանաբար այն զագագթնակետն է, որին երբևիցե հասել է արաբական Արմինիա նահանգի տարեկան հարկերի քանակը: Առաջին Աբբասյանների ժամանակ, մանավանդ Մանսուրի (754—775) և Հաբուն ալ-Ռաշիդի օրոք, հարկերը աննկարագրելի չափերի էին հասել Հայաստանում: Մանսուրը դեռ փոխարքայության ժամանակ ժողովրդին անասելի չքավորության էր հասցրել, նույնիսկ մեռելների համար նրանց տներինց հարկ պահանջելով: Գլխահարկը ըստ երգի գանձելու փոխարեն՝ ըստ շնչի պահանջելու սկզբունքը այս ժամանակ կիրառվում էլ ամենադաժան ձևով: Հարկերի այս հսկայական գումարը, որի կեսից ավելին, ըստ իր տարածության, բնականաբար, Հայաստանն էր վճարում, երկրում արծաթի ճգնաժամ առաջացրեց¹⁰:

Այս գումարի մեծությունը պատկերացնելու համար հիշենք, որ արաբական տիրապետության թե՛ նախորդ (VIII դարի առաջին կես), թե՛ հաջորդ (IX դարի առաջին կես) շրջաններում Արմինիան վճարել է շատ ավելի քիչ հարկեր: Արաբ աշխարհագետներ Իբն Խորդադեբհի¹¹ և Կուդամաչի¹² տվյալներով Արմինիան IX դարի առաջին կեսում վճարում էր շուրջ չորս միլիոն դիրհեմ:

Սակայն Օմայան ժամանակաշրջանի համեմատությամբ դրամական հարկի քանակի ուճաճումը սոսկ հարկերի բարձրացման հետևանք չէր, այլ, միաժամանակ, արդյունք էր այն բանի, որ ամբողջ հարկադրմարի մեջ դրամական մասը Աբբասյան ժամանակաշրջանում ավելի մեծ տեղ էր զբաղում: Աբբասյանները կողմնակից էին դրամական կանխիկ հարկերին, իսկ բնահարկը նրանց օրոք երկրորդական նշանակություն ստացավ: Ուստի, պառահական չէ, որ վերոհիշյալ ցուցակում որոշ երկրների անվան դիմաց բնահարկ բոլորովին չի նշանակված:

Աբբասյան շրջանի Հայաստանի բնահարկը նախորդ Օմայան շրջանից տարբերվում էր ոչ միայն նրանով, որ իր տեղը զիջում էր դրամական կանխիկ հարկին, այլև հարկատեսակների մեծ փոփոխությամբ:

¹⁰ Պատմություն Ղևոնդյանի մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, գլ. 19 (էջ 135):

¹¹ „Bibliotheca Geographorum Arabicorum“, VI, 124. Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Հայաստանի վարչական բաժանումները ըստ IX դարի արաբ աշխարհագիրների, «Տեղեկագիր» (հասկ. գիտ.), 1961, № 5, էջ 70—71:

¹² BGA, VI, 249.

Հայաստանի բնահարկի մասին (Օմայանների օրոք) մի հետաքրքրական տեղեկություն ունի Սամվել Անեցին: Ոմն Մահմեդ (ակներևորեն Մուհամմադ իբն Մովան փոխարքան VIII դարի սկզբին) պայմանագիր է կնքում հայոց հետ հետևյալ պայմաններով. «Յամենայն տանէ առեալ Դ դրամ և Գ մոթ խորբալ և ձիատուրակ մի և պարան մի մաղէ և ձեռնարար մի»¹³: Ձիատուրակը, պարանը և ձեռնոցը, օմայանները, ըստ երևույթին, արաբական զորքի կարիքների համար էին վերցնում¹⁴:

Բուն բնահարկը ցորենն էր, որն, ինչպես տեսանք, տրվում էր ամեն տնից երեք մոդ մաղած վիճակում (խորբալ), այսինքն՝ մոտավորապես երկու փութ: Յորենը որպես բնահարկ էր վերցվում նաև Սասանյան ժամանակաշրջանում:

Աբբասյան ժամանակաշրջանում ցորենը (ինչպես նաև ձիատուրակը, պարանն ու ձեռնոցը), որպես բնահարկ, այլևս չի հիշվում, այլ փոխարենը պահանջվում էր հիմնականում՝ ձկնեղեն և զեխության մեջ լողացող Աբբասյան արքունիքի համար պերճանքի առարկաներ:

Ջահշիրիի հարկացուցակում բնահարկի մեջ առաջինը հիշվում է քսան գորդը, որը «մահֆուրա» (مافور) էր կոչվում: Հայկական գորդագործությունը ընդհանրապես կասկած է եղել Կարին քաղաքի հետ¹⁵, որի գորգերն այնքան հուշակված էին, որ ըստ արաբ աշխարհագետ Ֆակուտի¹⁶ վկայության, արևելյան ժողովուրդների մոտ «խալի»՝ գորգ բառը (ներա մոտ الحلي) Կարին քաղաքի արաբական ձևից՝ Կալիկալալից է առաջացել: Ցուցակում հիշված մահֆուրա բառի համար հետաքրքրական մեկնություն է տալիս արաբական միջնադարյան ընդարձակ Կամուս բառարանը, այն համարելով Ռումի (Սև) ծովի վրա գտնվող մի վայրի անուն, ուր գորգեր են պատրաստում¹⁷: Սև ծովի ափին բյուզանդական կամ այլ աղբյուրների մեջ չի հիշվում ոչ մի գորգագործական կենտրոն և մնում է ենթադրել, որ խոսքը Սև ծովի (կամ Տրապիզոնի) հետ սերտորեն կապված Կարին քաղաքի կամ գավառի մասին է: Արաբական այլ բառարաններում նույնպես հիշվում է, որ Մահֆուրը մի քաղաք է, որտեղ գորգեր են հյուսում¹⁸: Ուստի Մահֆուրա պետք է նշանակի մահֆուրյան, այսինքն Մահֆուրում¹⁹ պատրաստված:

Հայաստանում պատրաստվում էին բացառիկ գորգեր, որոնցից մի քանիսի նկարագրությունը գտնում ենք ասորական մի պատանդի մեջ: Այստեղ նշվում է, որ ամիր Աբու Սաջը 911 թ. Մուկտագիր խալիֆային ուղարկեց չորս հարյուր ձի, 30 հազար դինար և 7 գորգ, գորգերից մեկը 60 կանգուն երկարություն և 60 կանգուն լայնություն ունեւր, այդ գորգի վրա աշխատել էին տաս տարի»²⁰:

¹³ Մամուլի քահանայի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 82: 2. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 212:

¹⁴ 2. Ն ա լ բ ա ն դ յ ա ն, Արաբների հարկային քաղաքականությունը, էջ 76:

¹⁵ R. E t t i n g h a u s e n, K a l i, Enc. de l'Islam. Supplement, Leiden—Paris, 1938.

¹⁶ „Jacut's Geographisches Wörterbuch“, Leipzig, 1929, IV, 20.

¹⁷ Կամուս ալ-Մուհիթ (Ֆիրուզաբադի), Կահիրե, Բ, էջ 12:

¹⁸ Թաջ ալ-Արուս, Գ, 153:

Ա. Ռիդա, մուլամ մատն ալ-լուդա, Բեյրութ, 1958, Բ, 122:

¹⁹ Մահֆուրա արաբերեն նշանակում է փորված, սակայն այս դեպքում տեղանուն է:

²⁰ H. M a r p, Ани, Ереван, 1939, прим. 165a, стр. 237—238. Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում, էջ 291:

Հայկական գորգերի հոշակը տարածված էր ամբողջ խալիֆայության մեջ: IX դարի արաբ աշխարհագետ Իբն Ռուստան Խսպահանում արտագրված գորգերի մասին խոսելիս հիշում է հայկական ընտիր գորգերը²¹, իսկ X դարում Իբն Ֆազլանը հայկական գորգեր էր տեսել Կամաշի բուլղարների թագավորի ընդարձակ վրանում փռած²²:

Չափազանց հետաքրքրական է բնահարկի մեջ գործվածքների հիշատակումը: Արաբերեն ռակմ (الرسم) նշանակում է գունավոր զարդարուն կերպասեղեն, որը, հավանաբար, թիկնոցի համար էին պործածում: Ըստ Լերույթին սա համապատասխանում է հայկական աղբյուրների հիշած ոսկեթել ու գունազարդ դիպակին: Որդան կարմրով ներկված այս արժեքավոր կերպասները հետադարձում Բաղրատունի թագավորները նվիրում էին զրացի տիրակալներին²³:

Իբն Խալդունի մոտ ռակմը 580 ռաթլ է նշանակված, իսկ Ջահշիարին, թեև նույն թիվն է տալիս, այնուամենայնիվ ռաթլի փոխարեն օգտագործել է «կիթա» (قطعة) կտոր բառը, որը արաբ մատենագրության մեջ գործվածքների համար օգտագործվող արտահայտություն է²⁴: Կտոր ասելով հասկանում էին կերպասից կտրած որոշ քանակություն զգեստ կարելու համար: Կարելի է ենթադրել, որ այդ կտորը որոշ դեպքերում մեկ ռաթլ (լիտր) ծանրություն կարող էր ունենալ:

Գորգերի և գործվածքների հիշատակումը խնդրո առարկա սույն ցուցակում մի անգամ ևս վկայում է, որ արաբական ափսոսանքների ժամանակաշրջանում, և մանավանդ նախորդող VII դարում, արհեստագործության այս երկու ճյուղերը բավական զարգացած էին: Հայտնի է, որ Հայաստանի արհեստների պատմության մեջ և մանավանդ միջնադարյան հայ մատենագրության էջերում ուստայանկության զարգացման մասին վկայող տեղեկությունները հիմնականում Բագրատունյաց ժամանակաշրջանին են վերաբերում: Թեև արաբական տիրապետությունը տնտեսական կյանքի լճացում առաջ բերեց, այնուամենայնիվ VII դարից արդեն գոյություն ունեցող արհեստները չպիտի անհետանային, այլ շարունակեին իրենց գոյությունը առավել ևս զարգանալով: Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում:

Ցուցակում, այնուհետև, հիշվում են ձկան երկու տեսակ, որոնցից յուրաքանչյուրը 10 հազարական ռաթլ քանակությամբ էր վերցվում: Ջահշիարիի «աղած մշակված ձուկ» المالح المنبوذ ماهی արտահայտության մեջ որոշ դժվարահասկանալի բառեր կան, որով և նա տարբերվում է Իբն Խալդունի ցուցակից: Արաբերեն «մանբուզ» բառը սաբիդ (գինի) բառից է, ուստի, զույգ նշանակում է մշակված: Արաբական մատենագրության համար խորթ է նաև «մահի» պարսկերեն բառը, որը ձուկ է նշանակում: Նույն տեղում Իբն Խալդունն ունի սուրմահի (կամ շուրմահի)՝ աղած ձուկ արտահայտությունը, նույնպես պարսկերեն, որը համեմատաբար ծանոթ է արաբ մատենագիրներին:

²¹ BGA, VII, 153.

²² Путешествие Ибн Фадлана на Волгу, М.—Л., 1939, 207a.

²³ Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դարերում, Երևան, 1958, I, 273—274.

²⁴ D o z y, Dictionnaire détaillé des noms des vêtements chez les arabes. Amsterdam, 1845, p. 368 n. 2.

IX դարի աշխարհագետ Իբն ալ-Ֆակիհը հիշում է²⁵, որ Արաբս գետի մեջ կա շուրմահի, որը միայն այստեղ է գտնվում և այն էլ տարվա որոշ եղանակին, ապա ավելացնում է, որ շուրմահին հայտնի է իր համեղ և փափուկ մսով: Արաբ մատենագրի այսպիսի բարձր կարծիքից պարզվում է, թե ինչու խալիֆայությունը մեծ քանակությամբ (10 հազար լիտր) բնահարկ էր վերցնում այս ձկնից:

Ձկների երկրորդ տեսակը տառեխն է, որը առանձնահատուկ հուշակ ունեւր արաբական խալիֆայության մեջ և հենց նույն բառով էլ կոչվում էր (թիռիխ): Վանա լճի այս մանր ձուկը (հարինգ) որսում էին դեռ Արշակունյաց ժամանակաշրջանում: Արքունի ձկնորսարանը՝ «ձկնատեանք արքունի» գտնվում էր Առեստավանում, Առեստ գետի վրա, որտեղ զարնանը բռնում էին այս ձուկը, երբ նա Առեստ գետն էր դիմում ձկնկիթ թափելու, իսկ բռնված տառեխն, ըստ երևույթին, գտնվում էր Արշակունյաց արքունիքի տրամադրության տակ: VII դարի «Աշխարհացույցում» ասված «Առեստավան ուստի ելան է ձուկն» խոսքերը, ըստ Ս. Նրեմյանի, հենց տառեխն են վերաբերում²⁶:

Արշակունյաց անկումից հետո, VII դարում, տառեխի որսը աղատ է եղել Վանա լճում: Արաբ պատմիչ Իբն ալ-Ասիրը խոսելով VIII դարի սկզբի արաբ փոխարքա Մուհամմադ Իբն Մուվանի մասին, հետևյալ արժեքավոր տեղեկությունն է տալիս. «Իսկ տառեխի լիճը, որը Հայաստանում է [ձկնորսության համար] արտոնված է եղել և ոչ ոք չի արգելել, այլ ամեն մարդ ուղածը որսում էր այնտեղից: Նա (Մուհամմադ Իբն Մուվանը) արգելեց ձկնորսությունը և նշանակեց մեկին, որը պետք է որսար, վաճառեր և վերցներ արժեքը: Նրանից հետո լանցավ որդուն՝ Մուվանին, իսկ սրանից էլ վերցվեց, երբ տերությունը սրանց ձեռքից առնվեց»²⁷:

Ըստ պատմիչի վկայության, VII դարում, դուցե և ավելի առաջ էլ, ձկնորսությունը Վանա լճի վրա աղատ է եղել, և հենց VIII դարի սկզբից տառեխի որսը դադանում է Օմայյան տան անդամների մենաշնորհը, իսկ 750 թվականից հետո, թեև մնացել է արքունի հսկողության տակ, այնուամենայնիվ որսացված տառեխը մտնում էր բնահարկի մեջ և մեծ քանակությամբ՝ 10 հազար լիտր առաքվում էր Աբբասյան արքունիքը:

Բազրատունյաց ժամանակաշրջանում Վանա լճի տառեխը, դուցե, աղատ վաճառքի առարկա է դարձել, եթե չի ընկել Արծրունիների հսկողության տակ: Ըստ X դարի արաբ աշխարհագետ Իբն Հաուկալի, Վանա լճից «որսում են փոքր թղափա ձուկը, որը կոչվում է թիռիխ, սա աղվում է ու տարվում շատ երկրներ, ինչպես Մոսուլ, Ջաղիրա, Իրաք և Ասորիքի կողմերը»²⁸:

Հայաստանից վերցրած տարեկան 30 բաղեն, բնականաբար, որսորդության համար էր անհրաժեշտ: X դարի մատենագիր Մասուդին²⁹ բաղենների մասին խոսելիս հիշում է, որ Հայաստանում դրանք սպիտակ են լինում՝ ձյունի առատության պատճառով:

Հայտնի էր նաև Հայաստանի ջորին, որով հատկապես նշանավոր էր Ան-ձևացյաց գավառը: Զորու մասին խոսելիս Իբն Հաուկալը վկայում է. «Ձառու-

²⁵ BGA, V, 296.

²⁶ Ս. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ Աշխարհացույցի, Երևան, 1963, 98:

²⁷ Իբն ալ-Ասիր, Կահիրե, 1357 (1938—39), Դ, 28:

²⁸ Opus Geographicum auctore Ibn Haukal. Lugd. Bat., 1938, II, 346.

²⁹ Մասուդի, Մուրուջ, Կահիրե, 1948, էջ 187:

ղանից և Հայաստանի ու Առանի այլ կողմերից Իրաք, Ասորիք, Խորասան և այլուր բերվում են ընտիր ջորիներ, որոնք հայտնի են տոկունությունով, ուժով, ձկունությամբ ու համբերությամբ և որոնց հռչակը ավելորդ է դարձնում այն նկարագրել»³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք, հարկացուցակում նշված բոլոր տեսակներն էլ IX—X դարերի արաբ աշխարհագետների մոտ հիշված են և բնական է, որ դրանք բոլորն էլ Հայաստանի տնտեսության մեջ կարևոր տեղ ունենին:

Հստ էություն բնահարկը թեև շատ պակաս էր դրամական հարկի արժեքից, այնուամենայնիվ, բավական մեծ գումար էր կազմում. և կարելի է ասել, որ Աբբասյանների հարկային ցուցակում Արմինիան պատկառելի տեղ ունեցրեց:

Աշոտ Բաղրատունու իշխանաց իշխան և ապա թագավոր դառնալուց հետո Հայաստանը որոշ ժամանակ դեռ շարունակում էր տարեկան որոշ հարկ վճարել Աբբասյաններին: Իբն Հաուկալի մոտ կա մի հարկացուցակ³¹, որտեղ նշված են Հայաստանի ու Ադվանքի այն իշխանները, որոնք տարեկան որոշ տուրք էին վճարում Ատրպատականի Աալարյաններին: Ամենայն հավանականությամբ, եթե ոչ ամբողջովին, գոնե մասամբ, այստեղ հիշված հարկերը կրկնություն են Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի օրոք Հայոց թագավորության Աբբասյաններին վճարած հարկերի:

«Ինչ վերաբերում է նրա (Հայաստանի) վիճակին,— գրում է Իբն Հաուկալը,— ինչքան որ ես ծանոթացել եմ նրան, ապա նրա սահմանամերձ տիրակալների վրա դրված տուրքերն ու հարկերը բացահայտում են նրա դրությունը և տալիս են իսկական պատկերը: Թեև [հարկը] երբեմն ավելանում կամ պակասում էր [այնուամենայնիվ] երեք հարյուր քառասուն չորս թվին գանձված տուրքերի միջինը և արդարորեն առնվածը, որը համաձայնեցրել էր Աբու-Կասիմ Յուսուֆ Իբն Աբի-լ-Սաջի գործերի վերակացու Աբու-Կասիմ Ալի Իբն Ջաֆարը Մարզուբան Իբն Մուհամմադի համար, որի վեդիրը դարձավ նա՝ [հետևյալն էր].

Նա (Մարզուբանը) համաձայնեց, որ Մուհամմադ Իբն Ահմադ ալ-Ադդին, Շարվան-Շահի տերն ու թագավորը վճարի հազար հազար դիրհեմ.

Շաքիի տեր Իշխանիկը, որը հայտնի է որպես Աբու Աբդ ալ-Մալիք [նույնպես] համաձայնության եկավ.

Նա (Մարզուբանը) համաձայնեց, որ Սանհարիբը, հայտնի որպես Իբն Սալադա, Ռուբի տերը, վճարի երեք հարյուր հազար դիրհեմ, ինչպես նաև տա ընծաներ.

Ջուրդի տեր Վաշական Իբն Մուսան՝ երկու հարյուր հազար դիրհեմ.

Նա համաձայնեց, որ Աբու-լ-Կասիմ ալ-Վալդուրին Վալդուրի տերը վճարի հիսուն հազար դիրհար և ընծաներ.

Աբու-լ-Հաջա Իբն Ռավվադը, իր Ահր և Վարվուկան տիրություններից՝ հիսուն հազար դիրհար և ընծաներ.

Աբու-լ-Կասիմ ալ-Ջիդանին իր տիրությունների և մնացած [պարտքերի] համար՝ չորս հարյուր հազար դիրհեմ: Սա ձգտեց պակասեցնել և համառորեն խնդրեց, սակայն ի հեճուկս նրա այս արարքի ավելացվեց նրա հարկը՝ երեք

³⁰ Ibn Haukal, II, 346.

³¹ Ibn Haukal, II, 354—355.

V. Minorsky, The Caucasian vassals of marzuban in 344/955, *Caucasica*, IV, BSOAS, 1953, XV/3.

հարյուր հազար դիրհեմ և հարյուր կտոր (نوب) Ռումի դիպակ:

Հարկ դրեց ալ-Դայրանիի որդիներին, ըստ նախկին սլաւմանի, վճարել տարեկան հարյուր հազար դիրհեմ: Սակայն շուրս տարով վճարումից ազատեց ի վարձատրութիւն այն լւանի, որ հանձնել էին Դայսամ Իբն Շադուլային, որն ասլաստանել էր նրանց մոտ, իսկ նրանք հանձնեցին ու դավաճանեցին նրան:

Համաձայնեց Սինբաթի որդիների հետ, Ներքին Հայաստանի իրենց տիրութիւններից՝ երկու հազար հազար դիրհեմ, սակայն հետագայում զիջեց երկու հարյուր հազար դիրհեմ:

Համաձայնեց Խաջինի տեր Սանհարիբի հետ՝ հարյուր հազար դիրհեմ և ընծաներ ու անասուններ [տալ] հիսուն հազար դիրհեմ [արժեքով]:

[Այսպիսով] հարկերը՝ ոսկի թե արծաթ, լրացումներով և ընծաներով՝ ինչպէս ջորիներ, զրաստ ու զարդեղեն կազմում էին տաս հազար հազար դիրհեմ: Իսկ ամբողջ Աղարլայջանի, Հայաստանի ու երկու Առանների և նրանց շրջակայքի ու հաստլթի աւլըյունների խարաջը³² հինգ հարյուր հազար դիրհար էր:

Ահա այն բոլորը, որ ես իմացել եմ նրա վիճակի մասին և որի շուրջը փաստեր ու տեղեկութիւններ եմ հավաքել ինչքան որ կարողացել եմ և վերահասու եղել:

Այս հարկացուցակում հիշված տաս տիրակալներից վեցը Հայոց թագավորութիւնից են: Սմբատի որդիներ արտահայտութիւնը նկատի ունի Սմբատ Ա-ի երկու որդիներին՝ Աշոտին ու Աբասին: Նույն ձևով Դերանիկի (Դայրանի) որդիներ են կոչվում նաև Արծրունիները՝ Աշոտ, Գագիկ և Գուրգեն եղբայրներ: Առաջին հայացքից անորոշ թվացող³³ Սեաւայի որդի Սենեքերիմը (Սանհարիբ Իբն Սավադա) Փոփոստի տեր Հովհաննես Սենեքերիմը պիտի լինի, միայն թե Ռուբ. (رج) տեղանունը մնում է անմեկնելի: Վաչագան որդի Մովսեսի (Վաչական Իբն Մուսա) ն. Ադոնցի կողմից ճիշտ կերպով նույնացված է Ուտիքի իշխան Մովսեսի որդու հետ³⁴: Հայտնի չէ, թե Վայոց ձորի (Վայցուր) Աբուլ-Կասիմ կոչված իշխանը Սյունյաց Սմբատը, թե Վասակն է: Խաչենի (Խաջին) տեր Սենեքերիմը (Սանհարիբ), ղեկավարեց, չի հիշված հայ մատենագրութեան մեջ:

Այստեղ առաջին հերթին մեզ հետաքրքրողը ոչ թե դրամական հարկն է, որի գումարը Հայաստանի համար երեք միլիոն դիրհեմ (արծաթ դրամ) էր կազմում, այլ բնահարկը՝ ընծաներ (զարդեղեններ և այլն), անասուններ (ջորիներ և այլն), ինչպէս նաև դիպակ, որը թեև վճարում էր հավանաբար Աղվանքի կողմերում իշխող Աբուլ-Կասիմ Զիդանին, այնուամենայնիվ, գուցէ Հայաստանի իշխանների ընծաների մեջ ևս նույնը լինէր:

Սույն հարկացուցակը, թեև ըստ Իբն Հաուկալի կազմված է 955 թ., ամենայն հավանականութեամբ արտացոլում է Աբաս թագավորի ժամանակ (928—953) տիրող դրութիւնը, երբ մասնատված և թուլացած Հայոց թագավորութեան տարբեր մասերը հարկ էին վճարում հարեան Ասորպատականի Սալարյաններին ղեմիկ հրոսակների ասպատակութիւններից զերծ մնալու համար:

³² Հողահարկ կամ ընդհանրապես հարկ:

³³ Minor sky, The Caucasian vassals, p. 522—523.

³⁴ Ն. Ա. Դոնց, Պատմական ուսումնասիրութիւններ, Փարիզ, 1948, էջ 143:

НАТУРАЛЬНАЯ ПОДАТЬ АРМЕНИИ В ЭПОХУ
АРАБСКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

Р е з ю м е

В арменоведении единственным источником о натуральной подати Армении при халифате считается историческое сочинение Ибн Халдуна (1332—1406), где дается список налогов Арминии (Армения, Грузия и Аран). Однако у арабского автора X века Джахшиари (ум. в 942 г.) существует тот же самый список с некоторой разницей, которая помогает уточнить сущность видов податей.

Рукопись сочинения Джахшиари была издана Г. Мжигом в 1926 г., однако, по причине неправильного чтения названия «Арминия» (например у Р. Леви), исследователи истории Армении не обратили внимания на этот факт. Этот список податей касается второй половины VIII в. и, особенно, периода Харуна ар-Рашида (786—809). Там не упоминаются те виды податей натурой (напр. пшеница), которые взимались при Омейядах.

ԿԱՐԻՆ-ԹԵՈԴՈՒՊՈԼԻՍԸ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Արար պատմագրության մեջ հիշվում է մի ավանդություն Կարնո քաղաքի մասին, որը տեղական ծագում ունի IX դ. արար պատմիչ Բալազուրին խոսելով Հայաստանում բյուզանդական տիրապետության մասին գրում է. «Հռոմեաների գործերը երբեմն կարգավորվում էին և [տեղի իշխանները] դարձել էին ինքնագլուխ մանր տիրակալների նման՝ Նրանց (Հայաստանի) վրա իշխեց նրանցից մի մարդ՝ Արմինիակունը, որը մեռավ և նրանից հետո իշխեց նրա կինը՝ Կալի կոչված՝ Սա կառուցեց Կալիկալա քաղաքը և այն կոչեց Կալի Կալա և որի իմաստն է Կալիի բարեգործությունը: Ասված է, որ նա պատկերված է նրա դարպասներից մեկի վրա: Արարները Կալի Կալան արարացրին և կոչեցին Կալիկալա: Նույն դարի արար շախաճագրագետ Իրն ալ-Ֆալիհը ավելի հակիրճ է հիշում այս նույն ավանդությունը. «Իսկ Կալիկալան մի կին է, որը կառուցել է Կալիկալան և սա նրա անունով է կոչվել, իսկ դրա իմաստն է Կալիի բարեգործությունը»², Իրն ալ Ասիլը գրեթե կրկնում է Բալազուրիի պատմածը. «Իսկ Կալիկալա է կոչվել այն պատճառով, որ Արմինիակունի պատրիկի կինը, որի անունը Կալի էր, կառուցել է այս քաղաքը և կոչել Կալի: Կալա, այսինքն Կալիի բարեգործությունը, իսկ արարները արարացրել են այն և ասել Կալիկալա»³:

Այս արարական ավանդությունը ունի իր նախատիպը, որը ձևավորվել է Բյուզանդական Հայաստանի հունացած (կամ գուցե քաղկեդոնիկ) հայերի միջավայրում: Այն գտնում ենք քաղկեդոնիկ հայի կողմից մոտավորապես 700 թ. շարադրված Հայոց համառոտ ժամանակագրության մեջ, որի հունարեն թարգմանությունն է մեղ հասել: Հայոց վերջին Արշակ Արշակունի թագավորի մասին հիշելուց անմիջապես հետո նա գրում է. «Նրա ժամանակ Հայաստանը բաժանվեց, կառուցվեց Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում գյուղ էր և կոչվում էր Կալն Արխն այն պատճառով, որ երբ մեծ առաքյալ Բարթոլոմեոսը Պարթևաստան գնալիս Եփրատ գետում մկրտեց Պարսից արքայի եղբորորդուն և նրա հետ միասին երեք հազար մարդ, այնտեղ նա կառուցեց ամենասրբուհի Աստվածածնի անվան տաճար և այդ վայրում գտնվող գյուղն անվանեց Կալն Արխն (Բարի սկիզբ): Ահա: Թեոդոսիոս Մեծը ծանոթանալով այդ վայրին և նրա ջրին, հավանեց այն և կառուցեց հռչակավոր մի քաղաք և անվանեց այն Թեոդոսուպոլիս»⁴:

Պատմական ստույգ տեղեկություններից երևում է, որ իրոք վաղ միջնադարում Ս. Աստվածածնի տաճար է եղել Կարնո քաղաքում: VI դ. հույն պատմիչ Պրոկոպիոսը Հուստինիանոս Ա կայսեր կառուցումները նկարագրելիս հիշում է, որ նա Թեոդուպոլիսում Աստվածածնի տաճար կառուցեց և ավելացնում է նաև, որ Թեոդուպոլիսի մոտակայքում վերանորոգեց Փառասուն մարտիրոսաց վանքը⁵:

Հայ վարձագրության մեջ հայտնի չէ Ս. Բարթոլոմեոսի Կարնո կողմերը եկած լինելու ավանդությունը⁶, այսուհանդերձ նրա վարձում հիշվում է, որ Վասպուրականի Անձեաջյաց գավառում Անահիտ դիցուհու մենջյանը քանդելով փոխարենը կառուցել է Ս. Աստվածածնի տաճարը և վրան դրել Տիրամոր փայտակերտ քանդակը, որն իր հետ բերել էր Պաղեստինից: Հավանաբար Կարնո կողմերում ևս եղել է մի ավանդություն Բարթոլոմեոսի գործունեության մասին, որի արձագանքն է վերահիշյալ հատվածը հայ քաղկեդոնականի ժամանակագրության մեջ:

¹ Liber expugnationis regionum auctore al-Beladsori, Lugd. Bat. 1866, p. 197.

² Bibl. Geogr. Arab., V. 292.

³ Ibn al-Athir, al-Kamil, III, p. 40.

⁴ G. Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, Louvain, 1952, p. 27, 65—70.

Հայերեն թարգմանությունը Ն. Բարթիկյանի, «Բանբեր մատենադարանի», № 6, էջ 461:

⁵ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմ. Ն. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 195:

⁶ Մկրչեյան, Լիակատար վարք և վկայաբանություն սրբոց, Թ, Վենետիկ, 1813, էջ. 425—426: Ղ. Ալիշան, Արշալոյս քրիստոնեութեան Հայոց, Վենետիկ, 1902, էջ 32—43:

Իսկ քաղաքի մեջ մի բարձրավանդակի վրա շինեց բազմաթիվ մթերանոցներ, որ կոչեց Ավգոստին¹² Ավգոստոսի պատվին: Եվ շատ տեղերից անհայտ ուղիներով ուրիշ շքեր բերեց մտցրեց քաղաքը: Քաղաքը [ցրեց զինքներով ու պահպան զինքներով և կոչեց Թեոդուպոլիս, որպեսզի քաղաքի անունը հիշելով անմահ մնա [թաղավորի] անունը: Իսկ բոլոր շքերակները վերեւից ծածկեց տաշած քարերով¹³:

Պրոկոպիոս Կեսարացիին հակիրճ տողերով է նշում այս փաստը. «Երբ հռոմեացիների կայսր Թեոդոսը ստացավ Արշակի տերությունը, որի մասին ես քիչ առաջ պատմեցի, բյուզնդերից մեկի վրա մարոց կառուցեց, որը սակայն մատչելի էր թշնամիներին և այն Թեոդոսուպոլիս անվանեց»¹⁴: Թեոդուպոլիսը ռազմական և վարչական կարևոր նշանակություն ունեւր և Բարձր Հայք (պաշտոնապես Մեծ Հայք կոչված) նահանգի վարչական կենտրոնն էր: Նա միաժամանակ ռազմագիտական կարևոր նշանակություն ունեւր Բյուզանդիայի ձեռքում գտնվող հայկական բոլոր նահանգների համար:

Պարսկա-բյուզանդական պատերազմների ժամանակ սասանյան Կավատ արքան 502 թ. պաշարեց Կարնո քաղաքը և զբաղվելով հիմնահատակ քանդեց, սակայն երբ պարսիկները պարտվեցին, Կարնո քաղաքը նորից անցավ Կայսրությանը և 506 թ. դաշնագրով նախկին դրությունը վերականգնվեց: Անաստաս կայսրը վերակառուցեց այն. «քաղաքը կառուցեց պարսպի մեջ առնելով այն բոլորը, որի վրա էր գտնվում Թեոդոսի ամրոցը: Նա քաղաքին տվեց իր անունը, բայց այնուամենայնիվ նրան չհաջողվեց չնչի քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը»¹⁵: Մի այլ տեղում, խոսելով քաղաքի ամրացման մասին, պատմիչը նշում է, որ այսպիսով Թեոդուպոլիսը և Դարան դարձան Կայսրության երկու ամենախոշոր ամրոցները արևելյան սահմանի վրա¹⁶:

Սակայն Անաստասի կառուցած պարսպները անբավարար էին և Հուստինիանոս կայսրը (527—565) մեծ վերափոխումներ մտցրեց Թեոդուպոլիսում: «Թեոդուպոլիսի պարսպը,— դրում է Պրոկոպիոսը,— բավական սովոր էր, բայց բարձրությունը չէր համապատասխանում այդ սովորությանը: Նրա բարձրությունը մոտավորապես երեսուն ոտնաչափի էր հասնում և զորհող թշնամիների համար, մասնավորապես պարսիկների, այն շատ դյուրամատչելի էր: Նա մատչելի էր նաև այն պատճառով, որ պաշտպանության համար չունեւր ոչ նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Բացի այդ, քաղաքին մոտիկ կար մի բարձունք, որը պարսպի վրա էր կախված: Հուստինիանոս կայսրը դրա առաջն առավ հետևյալ կերպ. նախ և առաջ նրա շուրջը շատ խոր խրամ փորեց: Դրանից հետո նշված բարձունքը արթեց և վերածեց անանցանելի և անելանելի փապարների: Որպեսզի պարիսպը շատ բարձր լինի և միանգամայն անառիկ, նա վարվեց այնպես, ինչպես Դարա քաղաքում: Պարսպի առամենաշարերը նա սեղմեց իրար, առամների միջև թողնելով այնքան տարածություն միայն, որ բավական լինեւր այնտեղից հարվածել պաշարողներին, ապա նրանց վրա պարսպի ամրոցը երկարությամբ քարից էմբուրն կառուցեց, որի վրա վարպետորեն տեղադրեց այլ առամենաշար: Այնուհետև [պարիսպը] շրջապատեց նախապարիսպով, որի յուրաքանչյուր աշտարակը մի-մի բերյ էր և ամբողջ ամրությունը շատ նման էր Դարա քաղաքի [ամրությանը]: Նա այնտեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հայքերի զորավարին ու այնպես արեց, որ հայ թորեր լինեն ավելի հզոր և այլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից»¹⁷:

571 թ. ապստամբության ժամանակ Թեոդուպոլիսում ստող զինվորական հրամանատար Հուստինոսը ձգտում էր օգնել հայ ապստամբներին: Ապահովության համար այստեղ փոխադրվեցին Դավիթի զանձարանը, կաթողիկոսարանի արժեքավոր կարասիները, անթները և այլն: Պարսկա-բյուզանդական քսանամյա պատերազմի ժամանակ խոսրով արքան 576 թ. հարձակվեց Թեոդուպոլիսի վրա, բայց չկարողանալով զբաղել, իր ճանապարհը շեղեց դեպի հարավ-արևմուտք:

VII դարում, երբ նորից սկսեց պատերազմը Բյուզանդիայի ու Իրանի միջև, խոսրով Փարվեզ արքան 608 թ. զբաղեց Կարնո քաղաքը: Այստեղից Համադան գերի տարվեց հայ քաղկեդոնիկ¹⁸ Հովհան կաթողիկոսը, նրա հետ մեկտեղ նաև քաղաքի բնակիչները¹⁹: 623 թ. Հերակլ կայս-

¹² Մ ո վ ս ե ս հ ո ո Ր Ն Ն ա ճ ի, Հայոց պատմություն, Թարգմ. Ս. Մախսյանի, Երևան, 1940, էջ 235:

¹³ Պրոկոպիոս, էջ 196:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 196:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 24:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 196—197:

¹⁷ G. Garitte, St. Théodore, évêque de Karlin-Theodosiopolis, Armeniaca, Venise, 1969, p. 1—8.

¹⁸ Սերեոսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն, Երևան, 1939, էջ 55:

րը գրավեց Կարնո քաղաքը և Հայաստանի վրայով մտավ Պարսկաստան¹⁹։ 629 թ. դաշնագրից հետո Կարնո քաղաքը մնաց որպես Բյուզանդական Հայաստանի մայրաքաղաքը, որտեղ նստում էր Հայոց իշխանը։ Այստեղ կայացավ նաև 633 թ. եկեղեցական ժողովը, որին Դվինից հրավիրված էր Եզր կաթողիկոսը²⁰։

Արարական նվաճումից հետո Կարնո քաղաքը խալիֆայության համար դարձավ առաջնակարգ ռազմական ամրություն։ Բյուզանդիայի դեմ և նույն նշանակությունն ունեւր արաբների համար, ինչ որ ունեցել էր Բյուզանդիայի համար ընդդեմ Սասանյան Իրանի։ Արաբները Բեռզու պոլիսը կոչեցին Կալիկալա, քաղաքի հայկական անվան ասորական ձևից ազդվելով։ Ասորի պատմիչ Դիոնիսիոս Տելլ Մա՛րաբու ժամանակագրության մեջ կա Qalinqala ձևը²¹, որը բացա՛յտորեն «Կարին քաղաք» անվան աղավաղումն է, միայն թե Կարին անվան «թ»-ն վերածված է «լ»-ի, իսկ քաղաք (քալաք) բառի վերջին «թ»-ն ընկած է։ Ահա այս ասորական Կալին Կալա ձևից մի «ե»-ի անկումով ստացվել է արաբական Կալիկալա ձևը։

Բանն այն է, որ հունական Կալի [Արիսի] ձևն էլ ասորական Կալիից է ծագում, մանավանդ որ բառավերջի «ն» հնչյունը հունարենում կարող էր ընկալվել որպես ուղիղ խնդրի հոլովական վերջավորություն։ Այսպիսով, հունացած հայերը՝ Կարին անվան ասորական Կալին ձևն է, որ յուրովի ստուգաբանելով Կալի (բարի) իմաստով են մեկնաբանել։

Սակայն արաբները այս տեղանվան փոխառության հետ միացրել են նաև տեղական հինավուրց ավանդությունը և այսպիսով ստուգաբանել են Կալիկալա անունը, կապելով Կալե Արիսի (միջին հունարեն արտասանությամբ՝ Կալի Արիսի, այսինքն՝ բարի սկիզբ) հետ։ Միայն թե արաբները բարո իմաստը տվել էին ոչ թե կալի բառին, այլ կալային, հավանաբար երկու բառերը իրար հետ շփոթելով։

Այսպիսով, արաբների մոտ ծնունդ է առել մի նոր ավանդություն, որը կորցրել է իր քրիստոնեական կերպարանքը և փոխանակ Ս. Բարթողիմեոսի, որը Աստվածամոր քանդակն էր դրել եկեղեցու վրա, կառուցողի դերում հանդես է գալիս մի առասպելական կին, որն իր քանդակն էր դրել քաղաքի դռներից մեկի վրա։ Իրոք Կարնո քաղաքի պարիսպների վրա եղել են հրեշտակի և կույսի քանդակներ, որոնք մինչև անցյալ դարը դեռ մնացել էին²։ Ներսես Սարգիսյանը, խոսելով Կարնո քաղաքի պարիսպների հյուսիսային դռան մասին, գրում է. «Այս դռան ներքին պարիսպին բարաւորին վրա քանդակուած էին մարդ մը ձիու վրա, նիզակի ի ձեռին և երկու կողմը առիժներ, հրեշտակի և կույսի պատկերներ», իսկ սրանց կողքին եղել է հունարեն արձանագրություն²²։

Կարնո քաղաքի մասին հայկական գրույցի արաբական տարբերակի ծնունդը պատահական չէր, քանի որ այդ քաղաքը արտակարգ մեծ դեր էր կատարել արաբական խալիֆայության Բյուզանդիայի դեմ մղած պատերազմներում։

Վերին Միջնադարի նվաճումից (639) անմիջապես հետո արաբները ոչ միայն բուն Հայաստանը ասպատակեցին (Տուրուբերանի վրայով), այլև արշավանքներ ուղարկեցին Եփրատն ի վեր մինչև Կամախ, սակայն ինչպես երևում է, նրանք այդ ժամանակ չկարողացան գրավել Կարնո քաղաքը։ Հայաստան մտնող արաբական զորամասը, ըստ Բալազորիի, իլաթից հետո հասավ «Թթու չուր» (ալ-այն ալ-Համիզա)²³, որը գուցե Կարնո գավառում էր, բայց քաղաքի գրավման մասին խոսք չկա։ 654 թ. մեծ արշավանքի ժամանակ Հարիր իրն Մասլամա զորավարը հենց սկզբում գրավեց Կարնո քաղաքը և ապա Հայաստանի մյուս մասերը²⁴։ Սեբեոսը վկայում է, որ արաբները կողոպտեցին քաղաքի ոսկին ու արծաթը և այլ հարստություն²⁵, իսկ ըստ Բալազորիի՝ բնակիչները քաղաքը հանձնեցին երկու պայմանով՝ զիսահարկ վճարել և հեռանալ քաղաքից, և նրանցից շատերը հեռացան քաղաքից ու գնացին Փոքր Ասես²⁶։ Այդ ժամանակ Հարիրը

19 Հ. Մ ա ն ա ն դ յ ա ն, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, Բ մասի նյութեր, Երևան, 1960, էջ 143—145.

20 Մ. Օ Ր մ ա ն յ ա ն, Ազգապատում, Ա, Բիյուրթ, 1959, էջ 687.

21 Chronique de Denys de Tell-Mahre, P., 1895, p. 97. Միքայել Ասորին տալիս է Qalinqala ձևը, որը վերադրում է հույներին, Chronique de Michel le Syrien, Paris, II, 1901, p. 521. III, 1905, p. 105.

22 Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վնեստիկ, 1864, էջ 74.

23 Beladsori, 176.

24 Beladsori, 197.

25 Ս ե բ ե ո ս, էջ 153.

26 Beladsori, 197.

պրավոր օգնություն խնդրեց Ասորիքի կուսակալ Մուավիայից, որը երկու հազար հոգու ուղարկեց և Հարիրը սրանց բնակեցրեց Կարնո քաղաքում, տալով կալվածներ:

Ըստ արաբ պատմիչի վկայության, 654 թ. նվաճումից հետո արաբական զորքը միշտ էլ մնաց Կարնո քաղաքում, սակայն այն բանից հետո, երբ Հայոց տերությունը անկախ վիճակ ժողացավ և մասնավոր 80-ական թվականներին, երբ բյուզանդացի զորավար Լեոնտիոսը և ապա նաև Հուստինիանոս կայսրը արշավանքներ կատարեցին դեպի Հայաստան, Կարնո քաղաքը արաբների ձեռքում շմնաց:

Համենայն դեպս 693—701 թթ. Մուհամմադ Իրն Մովանի արշավանքի ժամանակ, երբ Հայաստանը վերջնականապես նվաճվեց օմայյանների կողմից, արաբները հաստատվեցին Կարնո քաղաքում և թեև Արմինիա ոստիկանության մեջ էր մտնում այս քաղաքը, այնուամենայնիվ ուներ իր զինվորական կառավարիչը և որոշ վարչական ինքնուրույնություն, միաժամանակ սերտորեն կապված լինելով «վերին Միջագետքի սահմանային դոտի» կողմած վարչական միավորի հետ: 747—750 թթ. հայկական ապստամբության ժամանակ Դիրզոր Մամիկոնյանը գրավեց Կարնո քաղաքը և այնտեղ հաստատվեց ու մնաց մինչև իր մահը²⁷: Արաբայանների խալիֆայության հաստատման տարիներին, օգտվելով գեո անորոշ դրությունից, Բյուզանդիայի կայսր Կոստանզին Կոպրինիմոսը 652-ին գրավեց Մելիտենեն, իսկ ապա՝ նաև Կարնո քաղաքը (ըստ Ասողիկի հայոց ՄԴ թվականին, այսինքն 755-ին)²⁸: Ըստ Բալազուրիի, արաբներն այդ ժամանակ մեծ զորք չունեին քաղաքում, իսկ կառավարիչն էր Աբու Փարիման: Բյուզանդական զորքի հրամանատարն էր Քուսան անունով մի հայ, որը պաշարեց քաղաքը, իսկ քաղաքի ընկերներից երկու հայ եղբայրներ պարիսպը ծակեցին և Քուսանին ներս մտցրին: Քուսանը կործանեց քաղաքի պարիսպները և շատ արաբների սպանեց²⁹: Այդ ժամանակ հույները տարան տեղումնական խաչի նշանը, որը քաղաքում էր եղել որպես սրբություն³⁰: Մյուս տարում (այսինքն 756 թ.)³¹ Արմինիայի նեղ ոստիկանը վերագրավեց քաղաքը, մարդահարկի միջոցով վերականգնեց պարիսպները և նորից այնտեղ արաբների բնակեցրեց³²:

774—775 թթ. ապստամբության ժամանակ Մուշեղ Մամիկոնյանը Կարնո քաղաքը պաշարեց՝ մեծ անհանգստություն պատճառելով արաբներին, սակայն 775 թ. զարնանը Ամր Իրն Իսմայիլի հարձակման ժամանակ ստիպված եղավ վերադառնալ պաշարումը, թեև արաբական կայազորը գրեթե պատրաստ էր հանձնվելու³³: Ըստ Բալազուրիի, հույները հարձակվեցին Կարնո քաղաքի վրա նաև Մուսաբիմ խալիֆայի ժամանակ (833—842) և մեծ վնաս հասցրին քաղաքի պարսպին: Մուսաբիմը հինգ հարյուր հազար արծաթ դրամ (դիրհեմ) ծախսեց ամրացնելու համար պարիսպները³⁴:

Բազրատունյաց ժամանակաշրջանում Կարնո քաղաքը Հայոց թագավորության մեջ էր մտնում, սակայն ուներ հատուկ գոյավիճակ: Նույնիսկ այն բանից հետո, երբ Հայաստանը իր բոլոր կապերը խզեց Արաբսյան խալիֆայությունից, Կարնոում արաբական զորքերը դեռ մնում էին և այս էր պատճառը, որ հույները 895 թ. հարձակվեցին Կարնո քաղաքի վրա, պաշարեցին այն, բայց հետո թողեցին ու հեռացան³⁵: Քաղաքի զինվորական կառավարիչները, որոնցից այդ ժամանակաշրջանում գիտենք երկուսին (Ջբրի և Բշիր) Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի ժամանակ թեև ենթակա էին Հայոց թագավորին, այնուամենայնիվ սերտորեն կապված էին նաև ուղղակի Արաբսյան խալիֆաների հետ: Ըստ Կոստանդին Միրանաժնի, արաբական կայազոր կար Կարնո քաղաքում և Ավնիկ ու Մաստատոն ամրոցներում³⁶:

Սմբատ Ա-ի մահվանից (913) մինչև 949 թ. ընկած ժամանակահատվածում կայսրությունը արշավանքներ կազմակերպեց դեպի Հայաստան, մինչև որ կարողացավ գրավել Կարնո քաղաքը:

27 Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վրդ. Հայոց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 124:

28 Ստեփանոսի Տարօնեցույ Ասողկան, Պատմութիւն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 142: Նույն թվականը տալիս է նաև Միքայել Ասորին, Chronique de Michel le Syrien. II, 521

29 Beladsori, 199.

30 Ղեւոնդ, էջ 129:

31 Ասողիկ, էջ 142:

32 Ղեւոնդ, էջ 129:

33 Ղեւոնդ, էջ 142, 148:

34 Beladsori, 199.

35 Թովմայի վրդ. Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Պետերբուրգ, 1887, էջ 231:

36 Const. Porph., De adm. imp., Bud., 1949, I, 211—213.

Այդ նույն ժամանակ մահմեդական տարբեր երկրներից օգնական զորքեր էին ուղարկվում Կարնո քաղաք³⁷։ Հետ Միրանաձին, Կարնո շրջակայքը իրար ետևից ասպատակեցին մի քանի բյուզանդական զորավարներ՝ Արմենիակոս բանակաթեմի զինվորական կառավարիչ Լալակոնը ուրիշների հետ, Կատակալոն Մագիստրոսը, Հովհան Կուրկուսը և նրա հորալոր Թեոփիլոսը, Իսկ 922 թ. Հովհան Կուրկուսը ասպատակեց Կարին, Բասեն գավառները և հասավ մինչև Դվին³⁸։ Վերապես 949 թ. հուլյները վճռական հարձակման անցան՝ Դրանից առաջ Պրոտոսպարիոս Հովհան Առաքունիզեքը և Պատմիկ Թեոփիլոսը մեծ ավերածություններ էին գործել Ավինիկի շրջակայքում։ Հովհանը գրավեց Մաստատոնը և հանձնեց հայազգի Մագիստրոս Բագարատին (Պանկրատիոս)։ Հենց 949 թվին բյուզանդացիք գրավեցին Կարնո քաղաքը³⁹ և թեև մեծ վնասներ պատճառեցին, այնուամենայնիվ պահեցին իրենց ձեռքում, իսկ կառավարիչ նշանակվեց Թեոփիլոսը։

Կարնո քաղաքը 949 թ. ավերումից հետո մնաց սոսկ որպես ռազմական կետ, բայց այլևս մեծ քաղաք չէր, քանի որ նրանից որոշ հեռավորության վրա արդեն գոյություն ունի վաճառաշահ Արծն քաղաքը։ Կարծվում է, որ Կարնո քաղաքի նույնիսկ բնակչությունը տեղափոխվել էր Արծն, որտեղ XI դարում 150 հազար մարդ էր ապրում։ 979 թ., երբ ապստամբ Վարդ Սկիբոսը պարսից և կայսրը Տալիթ Դավիթ Կյուրապաղատ Բագրատունուն շնորհեց չափական այն գավառները⁴⁰, որոնք նա խոստացել էր ապստամբության դեմ պայքարի նրա մասնակցության փոխարեն, Կարնո քաղաքը և անցավ Դավիթին։ Այս տարիներից մնացել է մի հունարեն կիսատ, կցկուտուր արձանագրություն, որը կրում է արաբազործության 6500, այսինքն 992 թվականը⁴¹։ Դավիթ Կյուրապաղատի սպանությունից հետո, երբ նրա հողերն անցան Կայսրությանը, վերջինս այստեղ բանակաթեմ կազմակերպեց (Իրեքիս կոչված), որի մեջ տեղում էր նաև Կարնո քաղաքը։ Քաղաքի պարիսպների վրա պահպանվել է մի այլ հունարեն արձանագրություն, ուր հիշվում է Իրեքիսի կատապան Ռոմանոս Դալասինոսը⁴² և թեև չկա թվական, այսուհանդերձ, կասկածից վեր է, որ սա վերաբերում է այն տարիներին, երբ հայկական հողերից կազմված այս բյուզանդական բանակաթեմի կատապանն էր Ռոմանոսը (1023—1026)։

Կարնո քաղաքը խիստ տուժեց պատերազմների ավերածությունից, և թեև 1018—1019 թթ. հուլյները վերակառուցեցին⁴³, այսուհանդերձ կարծես թե V—XI դարերից ոչ մի կառույց չի մնացել։ Հետազոտողներն ու ճանապարհորդները այստեղ չեն նկատել ոչ մի հին եկեղեցի կամ այլ կառույցվածք, բացի պարիսպների ու դարպասների որոշ շինքն մասերից⁴⁴։ 1048 թ. սելջուկները գրավեցին ու ավերեցին Արծնը, որից հետո նորից է սկսվում Կարնո քաղաքի ծաղկումը։ Այս շրջանում քաղաքը արևելյան ժողովուրդների մոտ կոչվում է Արդրում (Էրզրում), որը Արծն ալ-Ռում կամ Արզն ալ-Ռում անվան աղավաղումն է⁴⁵։

Կարնո քաղաքի մասին մի ուրիշ հայկական ավանդություն ևս անցել է արաբ մատենագիրներին։ Բ. դարի արաբ աշխարհագրագետ Իբն ալ-Ֆակիհը (նույնը տալիս են նաև Աբու Դուլաֆը և Յակուտը) հաղորդում է հետևյալը. «Պատմել են [հիշատակել] հրաշալիքներից այն, որ Կալիկալայում քրիստոնյաների եկեղեցիներից մեկում կա մի տուն։ Նրա ծաղկազարդի գիշերն է լինում, այդ տան մի տեղից սպիտակ փռչել է դուրս գալիս մինչև առավոտ։ Առավոտյան այդ տեղը փակվում է մինչև հաջորդ տարվա նույն ժամանակը։ Կրոնավորները այն վերցնում են և բաշխում ժողովրդին։ Դա հատուկ դեղձափ է, թույլների, կարիճների և օձերի խայթվածքի դեմ։ Նրանից մի դանգ⁴⁶ չրի հետ տալիս են խայթվածին խմելու և անմիջապես հանգստանում է։ Մի ուրիշ

³⁷ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 158—163.

³⁸ Const. Porphy., De adm. imp., I, 209.

³⁹ Ասոդիկ, 179; E. Honigsmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches, Bruxelles, 1935, p. 79—80.

⁴⁰ Ասոդիկ, 192.

⁴¹ Զ. Յ. Քոսյան, Բարձր Հայք, Ա, Կարնո քաղաքը, Վիեննա, 1925, էջ 10.

⁴² N. Adontz, Notes arméno-byzantines, Etudes arméno-byzantines, Lisbonne, 1965, p. 163. 172.

⁴³ Պատմություն Արխատակիսի Լաստիվերտույ, Երևան, 1963, էջ 28.

⁴⁴ Զ. Ս. Էփրիկյան, Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Ա, Վենետիկ, 1907, էջ 118.

⁴⁵ R. Hartmann, Erzurum, Enc. of Islam, II, Leyden—London, 1913, p. 31.

⁴⁶ 0,56 գրամ.

հրաշք էլ այն է, որ եթե այդ փոշին ծախվեց կամ փոխարենը որևէ նյութական արժեք վերցվեց, ապա խմորը չի օգտվի և իր ցավից չի բուժվի»⁴⁷։

Բնական է, որ այս ավանդությունը ևս արարենքը վերցրել են հայերից, սակայն դժվար է ասել, թե Կարին քաղաքի ո՞ր հայկական եկեղեցու հետ է կապված այս ավանդությունը։ Գուցե նա կապված է այն նշանավոր տերունական խաչի նշանի հետ, որը քաղաքի գանձերից մեկն է համարվել։ Համենայն դեպս այս ավանդությունը և քաղաքի հիմնադրման խնդրո առարկա զրույցը արար մատենագրության մեջ մուտք են գործել բանավոր միջոցով, քանզի արար մատենագիրները շատ հաճախ էին հավաքում նման զրույցներ Հայաստանում։

Քննարկված արարական ավանդությունը մեկն է այն հայկական ավանդություններից ու պատմական զրույցներից, որոնք բանավոր ձևով վերցվել են արար մատենագիրների կողմից։ Այս ավանդությունը մեղ ստիպում է վերանայել Կարին քաղաքի պատմությունը, քաղաք, որը միջնադարյան արևելքի պատմության մեջ չափազանց կարևոր դեր է կատարել։

КАРИН-ФЕОДОСИОПОЛЬ В ЛЕГЕНДЕ И В ИСТОРИИ

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

Р е з ю м е

У арабского историка IX в. Балазури существует предание об основании города Карин (Феодосиополь) женщиной по имени Кали, женой патрикия Армении, а город был назван Каликала (благодетяние Кали). Аналогичное предание упоминается еще в анонимном историческом сочинении *Narratio de Rebus Armeniae*, согласно которому св. Варфоломей построив церковь в Карине, назвал это место (село) *Καλή ἀρχή* (доброе начало), а в дальнейшем оно было названо Феодосиополь.

Арабское имя этой женщины—Кали—происходит от греческого названия места. Дело в том что армянский Карин в сирийском передан как Калин, который и является основой для греческой Кали архи (в среднегреческом произношении).

По этому поводу в статье дается краткая история Феодосиополя от основания до XI в. Этот укрепленный город играл чрезвычайно важную роль сперва в борьбе греков против Ирана, а затем арабов против Византии.

⁴⁷ *Bibl. Geogr. Arab.* V, 295.

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԽԱՎԻՑԱՑՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈՒ**

Ա. Ն. ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Արաբական խալիֆայության տիրապետության ժամանակաշրջանում հայ ժողովուրդը իր քաղաքացիական իրավունքներով հավասար չէր իշխող մահմեդական զանգվածին և մտնում էր այն խմբի մեջ, որը մահմեդական իրավագիտության մեջ կոչվում էր *զիմմի*¹ (հովանավորյալ)։

Մահմեդական իրավագիտության մեջ կան զիմմիների իրավական վիճակը որոշող ձևակերպումներ, որոնց ուսումնասիրությունը կօգնի որոշելու նաև հայ ժողովրդի իրավական վիճակը VII դ. և IX դ. առաջին կեսում։ Այսուհանդերձ, չի կարելի անտեսել այն փաստը, որ զիմմիների մասին եղած իրավական ձևակերպումները վերաբերում են առաջին հերթին Եգիպտոսի, Ասորիքի ու Միջագետքի ոչ մահմեդականներին, իսկ վերջիններին և հայ ժողովրդի իրավական վիճակի միջև որոշակի տարբերություն կար, որը և պիտի նկատի առնել քննվող ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի իրավական վիճակն ուսումնասիրելիս։

Տեսականորեն զիմմի էին համարվում միայն ս. Գրքի (Հին և Նոր Կտակարաններ) ժողովուրդը (الكتاب), այսինքն՝ հրեաներն ու քրիստոնյաները, բայց ժամանակի ընթացքում ինքնաբերաբար այս խմբի մեջ են մտցվել նաև զրադաշտականները², սաբիները (Խառանի հեթանոսները) և սամարացիները³։ Սակայն, քանի որ այս ժողովուրդների մեջ ամենաբազմամարդը քրիստոնյաներն ու հրեաներն էին, ապա զիմմիների վերաբերյալ իրավաբանական ձևակերպումները կարող ենք դիտել որպես մեծ մասամբ վերջիններիս վերաբերող նյութեր։

Զիմմիների իրավական վիճակը⁴ որոշելու համար մահմեդական իրավագետները հենվում էին Ղուրանի հետևյալ խոսքերի վրա. «Կռվեցեք ս. Գրքի ժողովրդից այն մարդկանց դեմ, որոնք չեն հավատում Աստծուն, վերջին դատաստանի օրվան, արգելված չեն համարում այն, ինչ Աստված և Նրա մարգարեն արգելել են և չեն դավանում ճշմարիտ կրոնը, մինչև որ իրենց ձեռքով

¹ Քանի որ հայ ժողովուրդը մտնում էր զիմմի կոչված խմբի մեջ, մենք երբեմն մանրամասն ենք քննել առհասարակ զիմմիների իրավական վիճակը։

² Վերջիններս բառիս բուն իմաստով զիմմի չէին և որոշ հարցերում հրեաներից ու քրիստոնյաներից պակաս իրավունքներ ունեին։

³ Սամարացիները հրեաների և այլ ժողովուրդների (բաբելացիներ, արամեացիներ) խառնուրդ էին։ Հին հրեական կրոնը ընդունելով հանդերձ, նրանք ինքնուրույն համայնք էին կազմում և ունեին իրենց տաճարները։ Արաբական նվաճումից հետո նրանք ձուլվեցին արաբների հետ։

⁴ Միջնադարյան հասարակության մեջ կրոնական սկզբունքի վրա հենվող խորականությունը խալիֆայության մեջ ուժեղ էր արտահայտվում։ Տեսականորեն ոչ մահմեդական հպատակը գրեթե իրավազուրկ էր (C. Cahen, *Dhimmia, Enc. de l'Islam*, Leyde—Paris, 1956, II, p. 234—238)։

և հնազանդ վիճակում վճարեն գլխահարկը (շիզիա)⁵։ Ահա այս սկզբունքն է, որ զարգացրեց մահմեդական իրավագիտությունը, ժամանակի ընթացքում ստեղծելով մի ամբողջ տեսություն։ Նվաճված ոչ մահմեդական և առաջին հերթին քրիստոնյա ժողովուրդների իրավական վիճակը ձևակերպվեց մասամբ առաջին խալիֆաների օրոք, երբ նվաճվեցին քրիստոնյա հոծ ազգաբնակչություն ունեցող Ասորիքը, Նիզաբեդը և Միջագետքը։ Այսուհանդերձ, այս հարցը վերջնականորեն ձևակերպվեց Օմայանների օրոք (661—750), խալիֆայության՝ որպես պետություն, ձևավորվելուն զուգընթաց։

Քրիստոնյաների (نصارى) իրավական վիճակը քննված է մի շարք մահմեդական իրավագետների⁶ և պատմիչների աշխատություններում։ Մասնավորապես հայտնի է Օմար Ա խալիֆային (634—644) վերագրվող այն հրովարտակը (պայմանագիր)⁷, ուր որոշված են զիմմիների պարտավորությունները։ Սակայն այդ պայմանագիրը կամ նման այլ փաստաթղթերը չեն խոսում զիմմիների իրավական վիճակը բնութագրող բոլոր հարցերի մասին։ Բացի այդ, հիշյալ պայմանագրի մեզ հասած բնագիրը մի քիչ ուշ է խմբագրվել և ավելի հավաստի են հենց VII դ. մեզ հասած պայմանագրերը, ինչպես նաև իրավագիտական մատյանները։ Այս հարցի ուսումնասիրման համար կարևոր աղբյուրներ են իրավագետներ Աբու Յուսուֆի (VII դ.) «Հարկերի մատյանը» և Մավարդիի (մահ. 1056 թ.) «Պետական կանոնների մատյանը», իսկ պատմիչներից Բալազուրիի «Երկրների նվաճման գիրքը» և այլն։

Մահմեդական իրավունքը խալիֆայության հպատակներին բաժանում էր երեք խմբի՝ մահմեդականներ, զիմմիներ⁸, ստրուկներ։ Մահմեդականությունը չընդունողները կամ ստրկացվում էին, կամ համարվում զիմմի։

Ըստ մահմեդական իրավունքի՝ մահմեդական համայնքի նվաճածը նրանն է, իսկ տեղական բնակչությունը միայն մահմեդական դառնալով կարող էր հավասարվել նվաճողի հետ։ Ինչ վերաբերում է մահմեդականություն չընդունողին, ապա նա անձի և ունեցվածքի ապահովություն կարող էր ձեռք բերել գլխահարկ վճարելու պայմանով խալիֆայության հետ պայմանագրի կնքելու միջոցով⁹։ Ապահովության գիրը¹⁰ կամ պայմանագիրը մահմեդական իշխողները կարող էին տալ թե՛ խալիֆայությանը հպատակ ոչ մահմեդականներին, թե՛ այլ պետության հպատակին, որն ապաստանում էր խալիֆայու-

⁵ Ղուրան, Թ. 129։

⁶ Օմայանների օրոք ձևավորվեցին Մուհամմադ մարգարեի մասին հազարավոր ավանդություններ (հադիս), իսկ Աբբասյանների օրոք կազմավորվեց իրավագիտությունը (ֆիկհ), որն ունեցավ չորս դպրոցներ՝ հանիֆի, մալիքի, շաֆիի և հանբալի։

⁷ Н. Медников, Палестина от завоевания ее арабами до крестовых походов («Палестинский сборник», XVII, СПб. 1893. 1, стр. 538—613)։

⁸ Ջիմմիների և մանավանդ քրիստոնյաների իրավական վիճակով շատերն են զբաղվել. տե՛ս В. Гиргас, Права христиан на Востоке по мусульманским законам, СПб, 1865; R. J. H. Gottheil, Dhimmis and Moslems in Egypt, Chicago, 1908; A. Fattal, Le statut legal des non-musulmans en pays d'Islam, Beyrouth, 1958; A. S. Tritton, The Caliphs and their non muslim subjects, London, 1970։

⁹ Ոչ մահմեդականներին պայմանագիր տալու սովորությունը գալիս է Մուհամմադից։ Հայտնի է, որ նա պայմանագիր տվեց Նաշրանի (Եմեն) քրիստոնյա բնակիչներին, երաշխավորելով նրանց անձի և ունեցվածքի ապահովությունը (A. Fattal, նշվ. աշխ., p. 22—26)։

¹⁰ В. Гиргас, նշվ. աշխ., էջ 15—16։ Լեո, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1967, էջ 273—279։

թյունում: Նման պայմանագիրը պետք է ընդունելի լիներ բոլոր մահմեդականների համար: Պայմանագիր ունեցող քրիստոնյաներն ապստամբության դեպքում կորցնում էին ամեն ինչ¹¹:

Ջիմմիների իրավական վիճակի մասին եղած տեղեկությունները վերաբերում են թե՛ նրանց վերնախավին (հողատեր իշխաններ, բարձրաստիճան հոգևորականություն և այլն), թե՛ հասարակ ժողովրդին (քաղաքային բնակչություն և գյուղացիություն)¹²: Մահմեդական իրավագիտության համաձայն՝ զիմմիները պետական պաշտոններ վարելու իրավունք չունեին: Դա հիմնականում մահմեդական իշխող տարրի ցանկությունն էր և իրագործվում էր ըստ հնարավորության: Այնուամենայնիվ, խալիֆայության սկզբնական շրջանում թե՛ Եգիպտոսի ղապտիները, թե՛ Միջագետքի ու Ասորիքի ասորիները¹³ լինում էին գլխավոր հարկահաններ, գավառների կառավարիչներ, խալիֆաների քարտուղարներ, բժիշկներ և այլն: Այս առումով առանձնապես ուշագրավ է Հայաստանում Հայոց իշխանի (بطریق الأرمن صاحب կամ بطریق البطاركة) և ապա իշխանաց իշխանի (بطریق البطاركة) գոյության փաստը¹⁴, որը բացառիկ երևույթ էր ամբողջ խալիֆայության պատմության մեջ: Սակայն Աբբասյան խալիֆաները ձգտում էին նվազեցնել քրիստոնյա իշխանավորների թիվը և թեև նրանց լրիվ չհաջողվեց, այդուհանդերձ այդ քաղաքականությունը որոշ հաջողություններ ունեցավ: Ջիմմիները չկարողացան երբևէ որևէ նահանգի կառավարչի (ոստիկանի) պաշտոն ձեռք բերել կամ արքունիքում հասնել բարձր դիրքի¹⁵:

Արևելագիտության մեջ անորոշ է զիմմիի սեփականատիրական իրավունքի հարցը վաղ միջնադարում¹⁶: Մահմեդական իրավագիտությունը խոսում է միայն հողի նկատմամբ մահմեդականի սեփականատիրական իրավունքների մասին, նշելով, որ սեփական (մուլք, միլք) կարող են համարվել հետևյալ հողերը. 1. Այն հողերը, որոնց տերերը նախքան արաբական նվաճումները ընդունել էին մահմեդականություն: 2. Սպանված կամ փախած տեղացի հողատերերի կալվածքները, որոնք խալիֆայության կողմից ի սեփականություն փոխված էին որևէ մահմեդականի: 3. Մահմեդականի մշակած խոպան, անտեր, մեռած (موات) հողերը:

Այս հողերը միլք (մուլք) էին և կարող էին վաճառվել, նվիրվել կամ գրավ դրվել:

Նման դեպքերում ուղղակիորեն չի խոսվում զիմմիի սեփականատիրական իրավունքների գոյության կամ չգոյության մասին, սակայն կան կողմ-

¹¹ „Maverdil constitutiones politicae, Bonn, 1853, p. 252.

¹² A b u Y u s u f, Kitab al-kharadj, Bulaq, 1302 (1884), p. 81.

¹³ H. L a m m e n s, La Syrie, I, Beyrouth, 1921, p. 112—117.

¹⁴ A. F a t t a l, Նշվ. աշխ., էջ 297—298.

¹⁵ Թեև Աբբասյանների արքունիքում քրիստոնյա վեզիր չի եղել, բայց Շիրազի Բուխարիի և Եգիպտոսի Ֆաթիմյանների մոտ եղան, օրինակ՝ վահրամ Պաշլավունին, M. Canard, Un vizir chrétien a l'époque Fatimide, l'Armenien Bahram („Ann. de l'Inst. d'Et. Or.“), Alger, 1954, № XII).

¹⁶ Ուշ միջնադարում, զիմմիի սեփականատիրական իրավունքները ուսումնասիրողների մոտ կասկած չեն հանդիպում (И. П. Петрушевский, Ислам в Иране в VII—XV вв., Л., 1966, стр. 184).

նակի տվյալներ, որոնց վկայությամբ զիմմին կարող էր ունենալ հողային սեփականություն, սակայն այն տարբերությամբ, որ եթե մահմեդականը սեփական հողի համար միայն տասանորդ (ուշր) էր վճարում, ապա զիմմին պարտավոր էր հողահարկ (խարաջ) վճարել: Եվ որովհետև մահմեդական իրավագետները սեփականության հարցը շոշափում են միայն հարկերի մասին խոսելիս, ապա ստացվում է այն տպավորությունը, որ տասանորդային (ուշրային) հողերն են միայն սեփական կալվածքներ, իսկ հողահարկային (խարաջային) հողերը կամ պետական են, կամ տիրության իրավունքով են հողատիրոջը պատկանում¹⁷: Այսպես, օրինակ, Աբու Յուսուֆը ուղղակիորեն նշում է, որ պայմանագիր կնքելու դեպքում զիմմին կարող է հողային սեփականություն ունենալ չէ՞լ զա նրանց միլքն (մուլքն) է, կժառանգեն, կվաճառեն այն և դրանից կվերցվի հողահարկ¹⁸: Նա տարբեր հողերի համար վճարած հարկերի մասին խոսելիս հստակորեն ասում է, որ երբ զիմմին գնում է մահմեդականին պատկանող հողը (որի համար ուշր է վճարվում), ապա պարտավոր է հողահարկ (խարաջ) վճարել և հակառակը, երբ նա իր խարաջային հողը վաճառում է մահմեդականին, ապա այն դառնում է տասանորդային (ուշրային) հող¹⁹: Ուրեմն, զիմմին և մահմեդականի իրավունքների տարբերությունը այն էր, որ նրանք տարբեր հարկեր էին վճարում, բայց նույն սեփականատիրական իրավունքները²⁰ կարող էին ունենալ:

Իհարկե զիմմինների մեջ իրոք կար հողատերերի մի մեծ զանգված (Ասորիքում և այլուր), որը սոսկ տիրության իրավունք ուներ իր հողերի նկատմամբ: Այդ հողերը համարվում էին վակֆ (անշարժ գույք) ու գտնվում պետության տրամադրության տակ:

Նվաճված երկրների այն հողերը, որոնք խալիֆայությունը չէր պետականացնում, այսինքն՝ ավար (غنيمة) չէին, մահմեդական իրավագիտության մեջ կոչվում էին «ֆայ» (فَيْ) և նախկին տերերին էին մնում պայմանագրով²¹: Դրանք երկու տեսակ էին. 1. հողեր, որոնց նախկին տերերը այն պահում էին տիրության իրավունքով: Սրանք, ասվեց, վակֆ հողեր էին և հողի տերը այն վաճառելու կամ գրավ դնելու իրավունք չուներ: 2. Հողեր, որոնց տերերը մնում էին սեփականատերեր և դրանք վաճառելու, նվիրելու կամ գրավ դնելու իրավունք ունեին²²:

Հողային սեփականության իրավունք ունեցող զիմմիններն էին առաջին հերթին հայ և վրաց նախարարները, իսկ ինչ վերաբերում է Ասորիքի ու Միջագետքի ասորի և Եգիպտոսի ղպտի հողատերերին, ապա նրանք հողատիրական պակաս իրավունքներ ունեին:

¹⁷ L. W. C. Vanden Berg. Principes du droit musulman, selon les rites d'Abou Hanifah et de Chafil, Alger, 1896, p. 119.

¹⁸ Abu Yusuf, p. 36.

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 69:

²⁰ Հանիֆիները նաև ընդունում էին, որ զիմմին կարող էր մեռած հողը մշակելով դառնալ սեփականատեր (A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 298).

²¹ Th. W. Juynboll, «Fay» (Shorter Enc. of Islam, Leyden, 1959, p. 95—96).

²² Mavardi, p. 238—239.

27 Fattal, *ibid.*, 232-233.

վճարվելիք հարկի դիմաց: «Եւ հեծեալ կալէք յաշխարհէն ԺԵ հազար, և հաց յաշխարհէն տուք և ես ի սակն արքունի անգարեմ և զհեծեալսն յԱսորիս ոչ խնդրեմ, բայց այլ ուր և հրամայեմ՝ պատրաստ լիցին ի գործ»²⁸:

Սակայն հայկական այրուծի իրավական վիճակը վերջնականապես ձևակերպվեց VIII դ. սկզբին: Ըստ խալիֆայության հետ կնքված պայմանագրերի, հայ նախարարները պետք է պահեին 15 հազարանոց այրուծի, որի համար խալիֆայական զանձարանից տարեկան ստանալու էին հարյուր հազար դահեկան²⁹: Այս ուժիկը տրվում էր ռաիսարարացն Հայոց և նոցին հեծելոցն զխաթիթայսն»³⁰ այրուծին պատրաստ վիճակում պահելու համար:

Դժբախտաբար մեզ չեն հասել հայ նախարարների հետ խալիֆայության կնքած պայմանագրերի բնագրերը, սակայն ունենք Դարբանտի հետ կնքված պայմանագիր, ուր խոսվում է պատերազմին մասնակցելու պայմանների մասին³¹:

Հոգևորականության վիճակը նույնպես որոշվում էր պայմանագրերով: Վերջինս տեսականորեն զլիսահարկից ազատ էր համարվում, բայց, ըստ էության, ստիպված էր շատ հաճախ նվերներով գոհացնել արաբ կառավարիչներին: Այսպես, օրինակ, վանականները տեսականորեն ազատ էին զլիսահարկից, քանի որ համարվում էին ընչազուրկներ, սակայն, եթե պարզվեր, որ ունեն որևէ հասույթ, ըստ Արու Յուսուֆի, նրանցից զլիսահարկ էր գանձվում³²:

Սա հարկահաններին առիթ էր տալիս մտնելու հայկական հարուստ վանքերը և կողոպտելու, պատճառաբանելով, որ վանականներն ի վիճակի են զլիսահարկ վճարելու: Այսպես է եղել օրինակ, Բագավանի ս. Գրիգոր³³, Վասպուրականի Վարագա վանքերում³⁴:

Խալիֆայության մեջ ոչ մահմեդական բնակչությունն ուներ իր կրոնական համայնքները³⁵, ընդ որում՝ քրիստոնյաներն ունեին իրենց պատրիարքները (կամ կաթողիկոսները), իսկ տեղերում՝ եպիսկոպոսները, հրեաներն ունեին իրենց ռաբբիները, իսկ զրադաշտականները՝ մոգպետը: Քրիստոնյա հոգևոր պետերն էին՝ Եզդիպոսում՝ Ղպտինների պատրիարքը, Պաղեստինում՝ Երուսաղեմի մելքիտ պատրիարքը, Լիբանանում՝ մարոնիների պատրիարքը, Ասորիքում ու Վերին Միջագետքում՝ Անտիոքի մելքիտ պատրիարքը և հակոբիկների պատրիարքը, Վերին Միջագետքում՝ նեստորականների պատրիարքը, Հայաստանում՝ Հայոց կաթողիկոսը (جاثليق)³⁶, իսկ Վրաստանում՝ Վրաց կաթողիկոսը: Այս կրոնական պետերը³⁷ համարվում էին ոչ մահմեդական համայնք-

²⁸ «Մերեռսի եպիսկոպոսի Պատմութիւն», Երևան, 1939, էջ 140—141:

²⁹ Հ. և Ն. դ., էջ 128:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 113:

³¹ Tabari, Tarikh, Le Caire, 1963, IV, p. 157.

³² Abu Yusuf, p. 70.

³³ «Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1867, էջ 139—140:

³⁴ «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ պատմութիւն տանն Արծրունեաց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 214:

³⁵ Ph. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, p. 233—234, 352—356.

³⁶ «Մովսեսի Կաղանկատուացույ Պատմութիւն», Մ., 1860, էջ 237:

³⁷ Իհարկե կային նաև այլ քրիստոնյա կրոնապետեր, ինչպես օրինակ, Իսպանիայում և այլուր:

ների ներկայացուցիչներ խալիֆայության առջև, սակայն Հայաստանում (և Վրաստանում) դրությունը որոշ չափով այլ էր, քանի որ Հայոց իշխանը (նաև Վրաց իշխանը) կարևոր հեղինակություն էր: Լինելով իրենց համայնքի միակ ներկայացուցիչները, նեստորական կաթողիկոսը, մեղքիտ պատրիարքը, Եգիպտոսի ղպտիների պատրիարքը և մյուսները ավելի մեծ հեղինակություն էին վայելում խալիֆայության մեջ, քան, օրինակ, Հայոց կաթողիկոսը, սակայն, միևնույն ժամանակ, առաջինների ընտրության դեպքում միջամտում էին խալիֆան և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Այս բանը նկատվում էր մանավանդ Աբբասյանների օրոք, երբ խալիֆայական հրովարտակով էր հաստատվում նեստորական կաթողիկոսի ընտրությունը³⁸: Սակայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության հարցում շունենք միջամտության փաստեր: Միակ դեպքը, որ մեզ հայտնի է, Սիոն կաթողիկոսի (767—775) ընտրությունն է, որը կատարվեց Սուլայման ոստիկանի առաջարկով: Սակայն այս փաստը չենք կարող ուղղակի միջամտություն համարել, ինչպես կարծվում է³⁹, քանի որ դա պարզապես առաջարկ էր և ոչ թե միջամտություն: Հայ եկեղեցու իրավական վիճակը և նրա իրավունքները որոշված էին պայմանագրերի միջոցով, ինչպես օրինակ, Սահակ կաթողիկոսի հառան ճանապարհորդելուց հետո հայ եկեղեցուն տրված հրովարտակ-պայմանագիրը⁴⁰ և ապա Հովհանն Օձնեցու ստացած հրովարտակը⁴¹, որոնց մեջ հավանաբար ձևակերպված էին նաև եկեղեցու հոգատիրական իրավունքները:

Քաղաքացիական շատ իրավունքներից զիմմիների զուգի լինելու պարագան ճնշում էր հասարակ ժողովրդին, ընդ որում, որոշ տարբերություն կար քաղաքային բնակչության և գյուղացիության միջև:

Հետաքրքրական են արաբ զորավարների կնքած պայմանագրերը Ասորիքի, Միջագետքի, Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքների հետ: Այս պայմանագրերը, թեև ունեն ընդհանրություններ, այսուհանդերձ ունեն նաև ամեն մի երկրին հատուկ կետեր, որոնք նույնպես կարևոր են տարբեր երկրների պատմության ուսումնասիրման համար, ընդ որում, Հայաստանի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունեն Վերին Միջագետքի և վրացական քաղաքների հետ կնքված պայմանագրերը:

Վերին Միջագետքի Ռակկա քաղաքի բնակիչների հետ նվաճող զորավարի կնքած պայմանագրում ասվում է. «Սա տվեց Իյադ իրն Ղանմը Ռակկայի բնակիչներին [քաղաք] մտած օրը: Նա տվեց նրանց ապահովություն, նրանց անձերի, ունեցվածքի և եկեղեցիների համար, որոնք չպետք է ավերվեն ոչ էլ բնակվեն, եթե միայն [բնակիչները] վճարեն իրենց վրա դրված գլխահարկը, չդավաճանեն, նոր եկեղեցի կամ [հրեական] տաճար չկառուցեն, զանդը [բարձր] չհնչեցնեն, զատիկը [ցուցադրաբար] չտոնեն և խալը [դրսում] չցուցադրեն»⁴²:

³⁸ A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 215—216, M. Aillard, Les chrétiens a Bagdad («Arabica», t. IX, f. III, Paris, 1962, p. 382).

³⁹ A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 223.

⁴⁰ Ղևոնդ, էջ 31.

⁴¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 68.

⁴² Beladkori, p. 173.

Նման բովանդակություն ունի նաև Եղեհիայի հետ կնքված պայմանագիրը: «Սա է Լյադ իբն Ղանմի գիրը Ռուհա (Եղեհիա) եպիսկոպոսին: Դուք ինձ բացիք քաղաքի դուռը [այն պայմանով], որ ամեն մի մարդու համար վճարեք մեկ դինար, մեկ մոդի⁴³ ցորեն: Դուք և ձեր հետևորդները ապահով եք ձեր անձերի, ունեցվածքի և տաճարների համար: Պարտավոր եք ճանապարհ ցույց տալ մոլորված [մահմեդականին], կամուրջներ և ճանապարհներ նորոգել և խորհուրդներով [օգնել] մահմեդականներին»⁴⁴: Բալազորին հիշում է նաև մեկ այլ պայմանագիր, որ Իյադը տվել է նույն քաղաքի բնակիչներին. «Սա է Իյադ իբն Ղանմի և նրան ընկերակցող մահմեդականների գիրը Ռուհա (Եղեհիա) բնակիչներին առ այն, որ ապահով են իրենց արյան, ունեցվածքի, գավակների, կանանց, քաղաքի և ալրաղացների համար, եթե միայն կատարեն իրենց վրա դրված պարտավորությունները: Մենք պահանջում ենք, որ նորոգեն մեր կամուրջները, և ճանապարհ ցույց տան մեր մոլորյալ [զինվորներին]»⁴⁵:

Այս պայմանագրերում երաշխավորվում էր քաղաքների բնակչության անձի, ունեցվածքի, եկեղեցիների, ալրաղացների և քաղաքի պարիսպների ապահովությունը:

Հայաստանում նվաճող զորավար Հաբիրը պայմանագրեր կնքեց Դվինի ու Նախճավանի բնակիչների հետ: Մեզ հասել է միայն Դվինի պայմանագիրը, իսկ Նախճավանինը՝ նույն բովանդակությունն է ունեցել:

Ահա Դվինի բնակիչներին Հաբիրի տված պայմանագիրը.

«Սա է Հաբիր իբն Մասլամայի գիրը Դվինի բնակիչներին՝ քրիստոնյաներին, զրադաշտականներին և հրեաներին, ներկաներին ու բացականերին առ այն, որ երաշխավորում եմ ձեր անձերը, ունեցվածքը, եկեղեցիները, տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահովության մեջ եք, իսկ մենք պարտավոր ենք հաստատ մնալ [մեր պայմանին], ինչքան ժամանակ որ դուք հավատարիմ կմնաք և կվճարեք գլխահարկն (շիզիա) ու հողահարկը (խարաջ)»⁴⁶:

Տիգրիս քաղաքի բնակիչներին Հաբիրի տված պայմանագիրը վերաբերում է ոչ միայն քաղաքին, այլև որոշում է գլխահարկի հետ կապված հարցերը:

«Սա է Հաբիր իբն Մասլամայի գիրը Ջուրդան ալ-Կիրմի⁴⁷ [երկրի] Մանշալիս (Մանգլես) [գավառի] Տաֆլիս (Տիգրիս) [քաղաքի] բնակիչներին երաշխավորելու նրանց անձերը, տաճարները, վանքերը, ծխատաշտարությունները և կրոնի [ազատությունը] պայմանով, որ պարտավորությունը թեթև լինի և գլխահարկը (շիզիա) գանձվի ամեն մի տնից (ծխից)⁴⁸ մեկ դինար: Դուք չպետք է գլխահարկը թեթևացնելու նպատակով մի քանի տուն (ծուխ) իրար միացնեք, իսկ մենք չպետք է նրանց բաժանենք (մանրացնենք) ավելի մեծ [գլխահարկ] ստանալու նպատակով: Դուք մեզ տալու եք ձեր խորհուրդները և

⁴³ Ցորենի չափ՝ հավասար 9,792 կգ.:

⁴⁴ Beladorsi, p. 174.

⁴⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 200, M. Ghazarian, Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, S. 21—22.

⁴⁷ Նույն պայմանագրի թարգմանում հիշված տարբերակում գրված է ալ-Ջուրմուդ (Tabari, IV, p. 162).

⁴⁸ أهل بيت նշանակում է տան բնակիչներ, այսինքն գերդաստան կամ ծուխ:

օժանդակությունը Աստուծո և նրա մարգարեի թշնամիների դեմ ինչքան որ կարող եք, պարտավոր եք մեկ գիշեր հյուրընկալել կարիք ունեցող մահմեդականին [սուրբ] Գրքի ժողովրդի օրինավոր համարած կերակրից: Եթե որևէ մահմեդական ճանապարհին ձեզ մոտ իջևանի, պարտավոր եք նրան տանել ամենամոտ տեղում գտնվող մահմեդական [գործի] մոտ, բացի այն պարագայից, եթե դա անկարելի է: Եթե դուք դարձի գաք և [մահմեդականի] աղոթք կատարեք՝ մեր եղբայրներն եք կրոնի մեջ, ապա թե ոչ գլխահարկը կժանրանա ձեզ վրա: Եթե որևէ գործ մահմեդականներին ստիպի ձեզանից հեռանալ և ձեր թշնամին նեղի ձեզ, ապա մեղավոր չե՞նք և այս բանը անվավեր չի դարձնի ձեր պայմանագիրը: Ահավասիկ ձեր իրավունքները և ձեր պարտավորությունները»⁴⁹:

Արմինիայի ոստիկան Զառուհ իբն Աբդալլահը VIII դ. 20-ական թվականներին Տփղիսի բնակիչներին տվեց նոր պայմանագիր:

«Սա է ալ-Ջառուհ իբն Աբդալլահի գիրը Ջուրզան (Վրաց) նահանգի Մանջալիս (Մանգլիս) գավառի Տաֆլիս (Տփղիս քաղաքի) բնակիչներին. ինձ բերեցին Հաբիր իբն Մասլամայի կողմից իրենց տրված ապահովության գիրը այն մասին, որ քիչ գլխահարկ են վճարելու և որ նա հաշտության [պայմանագիր] էր կնքել նրանց հողերի, որթատունկերի և արաղացների համար, որոնք կոչվում են Առարի (Վերա) և Սարինա Մանջալիս գավառից և Թաամ (Դիգորի), Դիդունա (Դիդուրե), Ջուրզան նահանգի Կհուլթի (Խվեթի)⁵⁰ գավառից այն պայմանով, որ վճարեն այդ արաղացների և որթատունկերի համար տարեկան հարյուր դիրհեմ առանց կրկնության (մեկ անգամից): Հաստատեցի նրանց ապահովության գիրը և հաշտության պայմանագիրը ու հրամայեցի, որ չավելացվի [հարկը]: Ով կարդա իմ գիրը, թող զանց չառնի այն»⁵¹:

Այս պայմանագիրը բացառիկ արժեք ունի նրանով, որ խալիֆայության մեզ հասած պայմանագրերը մեծ մասամբ VII դ. կեսերին են վերաբերում: VIII դ. տրված այս պայմանագիրը ցույց է տալիս, թե ինչքան կայուն էր պայմանագրեր տալու սովորությունը:

Բոլոր այս պայմանագրերը երաշխավորում են զիմմի քաղաքային բնակչության անձի, գույքի, եկեղեցիների, պարիսպների, արաղացների ապահովությունը: Սակայն միշտ չէ, որ խալիֆայությունը երաշխավորում էր բնակիչների բոլոր իրավունքները: Ընդհանրապես նվաճումից հետո արաբներն իրավունք ունեին բնակվելու գրավված քաղաքներում և երբեմն այս բանն ուղղակի նշվում էր պայմանագրում (օրինակ Հոմսի՝ Եմեսայի պայմանագրում)⁵², Կարինը (Թեոդուպոլիս) նվաճվեց սրով և թեև բնակիչները խնդրեցին ապահովության գիր, սակայն պատմիչը չի ասում, թե արդյոք Հաբիր զորավարը տվեց այն, թե ոչ⁵³: Նա միայն նշում է, որ քաղաքի բնակիչների մի մասը իր խնդրանքով դուրս եկավ քաղաքից և գնաց Բյուզանդիա, իսկ նրանց փոխարեն բերվեցին արաբ վերաբնակիչներ, որոնց տրվեցին որոշ իրավունքներ: Հետագայում,

⁴⁹ Beladsori, p. 201—202, M. Ghazarian, նշվ. աշխ., էջ 22—24:

⁵⁰ Այս տեղանունների ճշման մասին տե՛ս Э. Снхарулидзе, Из истории арабо-грузинских отношений. Арабские «хранные грамоты» («Труды Тбилисского государственного университета», т. 73, 1959, стр. 167—181).

⁵¹ Beladsori, p. 202.

⁵² Նույն տեղում, էջ 131:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 197:

երբ Աբբասյան Մանսուր խալիֆան վերակառուցեց պատերազմի ժամանակ վնասված քաղաքը, այնտեղ նորից արաբների վերաբնակեցրեց և հայ բնակիչներին պարսավորեցրեց հոգալ նրանց պարենը⁵⁴։

Խոսելով քաղաքային քրիստոնյա բնակչության հարկեր վճարելու պարտավորության մասին, Աբու Յուսուֆը նշում է, որ նրանք զլխահարկը պետք է վճարեն հետևյալ ձևով. «Ինչ վերաբերում է մեծ քաղաքներին, ինչպես Մադինա ալ-Սալամը (Քաղդաո), Քուֆան, Բասրան և նրանց նմանները, ապա իմ կարծիքով իմամը (խալիֆան) պետք է ամեն մի մեծ քաղաքի համար նշանակի առաքինի ու պատվավոր մարդու, որի աստվածավախության և պարկեշտության վրա կարելի է վստահել և տա նրան օգնականներ, որոնք նրա մոտ կհավաքեն այլևայլ կրոնների հետևորդներին՝ հրեաներին, քրիստոնյաներին, զրադաշտականներին, սարիներին և սամարացիներին ու նրանցից կգանձվի ինչպես ասելիս, ըստ խմբերի.

Քառասունութ զիրհեմ հարուստներից, ինչպես դրամափոխից (الصبرى), կտորեղենի վաճառականից (البزاز), կալվածատերից (صاحب التصية), վաճառականից (التاجر) և բժշկից⁵⁵։ Ով որ մասնագիտություն⁵⁶ կամ առևտուր ունի, որով ապրում է, ապա ամեն մի մասնագիտությամբ կամ առևտրով զբաղվողից ըստ նրա մասնագիտության և առևտրի կգանձվի քառասունութ զիրհեմ հարուստից, քսանչորս զիրհեմ միշին կարողության տեր մարդուց։ (Այսպիսով), ում որ արհեստը հնարավորություն է տալիս քառասունութ զիրհեմ վճարել, նրանից կվերցվի այդ գումարը, իսկ ով որ հնարավորություն ունի միայն քսանչորս զիրհեմ վճարելու, ապա նրանից այդքան կգանձվի։ Նվ տասներկու զիրհեմ կգանձվի ձեռքով աշխատող գործավորից (العامل بیده), ինչպես դերձակից (الخياط), ներկարարից (الصباغ), հնակարկատից (الاسكاف), կոշկակարից (الخزان) և նմաններից։

Երբ զլխահարկը հավաքվի վերակացուների մոտ, ապա նրանք կտանեն [արքունի] գանձարան (بيت المال)⁵⁷։

Մահմեդական իրավագիտությունը որոշել էր նաև զիմմի բնակչության իրավունքները տնտեսական կյանքի տարբեր ասպարեզներում։ Զիմմին կարող էր առևտուր անել, պայմանագիր կնքել, մահմեդականին վարձել որևէ աշխատանքի՝ բացի զինու պատրաստման կամ վաճառքի համար աշխատեցնելուց։ Խոզի և գինու վաճառքը թույլատրելի էր միայն զիմմիների մեջ։ Որպես առևտրական մաքս, օտարը վճարում էր տասանորդ, զիմմին վճարում էր կես տասանորդ, իսկ մահմեդականը՝ քառորդ տասանորդ⁵⁸։ 200 զիրհեմից (20 դինար) պակաս արժեք ունեցող ապրանքի համար ոչինչ չէր վճարվում⁵⁹։

⁵⁴ Ղ և ո ն դ, էջ 130.

⁵⁵ Քառացի՝ բուժող բժշկից.

⁵⁶ Բնագրում՝ արհեստ.

⁵⁷ Abu Yusuf, p. 70—71.

⁵⁸ A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 155. Այս դեպքում զրադաշտականը օտարի նման վճարում էր մեկ տասանորդ.

⁵⁹ Abu Yusuf, p. 70.

Զիմմին գրեթե ամեն տեսակ մասնագիտություն կարող էր ունենալ՝ քարտուղար, բժիշկ, վաճառական, դրամափոխ և այլն, Մահմեդական իրավունքը տեսականորեն արգելում է վաշխառությունը, բայց զիմմինների մեջ դա թույլատրվում էր (իրականում մահմեդականներն էլ էին դիմում վաշխառունների)։ Վաշխառությունը զարգացած էր, օրինակ, Վերին Միջագետքում⁶⁰,

Մահմեդական իրավագետները տարբեր կարծիքներ ունեն զիմմինների տեղափոխման կամ բնակության իրավունքների մասին։ Նրանց մեծ մասի կարծիքով ոչ մահմեդական իրավունք չունեն ապրելու Արաբիայում կամ քաղաքների մահմեդական թաղամասերում, ինչպես նաև չէր կարող մզկիթ հաճախել⁶¹։ Սակայն հանիֆիները դրանք համարում են թույլատրելի⁶²։

Զիմմիի իրավականորեն անհավասար ծանր վիճակը ճնշում էր առաջին հերթին գյուղացիությանը⁶³։ Թե ինչպիսի ձգտումներ են ունեցել նվաճողները քրիստոնյա երկրների գյուղացիության և ազգաբնակչության այլ խավերի նկատմամբ, երևում է հետևյալից. Ասորիքի նվաճման ժամանակ զորավար Աբու Ուբայդան խալիֆա Օմարին հայտնում է, որ զորքը ցանկություն ունի ստրկացնել ամբողջ քրիստոնյա ազգաբնակչությանը և նրանց ունեցվածքը որպես ավար բաժանել զորականների միջև, իսլամի պատասխանում է, որ եթե նման քայլի դիմենք, ապա ո՞վ պետք է աշխատի մեզ համար⁶⁴։ Այսպիսով, զիմմի գյուղացիությունը պետք է մնար նյութական բարիքներ արտադրող տարր⁶⁵։ Գյուղացիությունը ճնշված էր անտանելի հարկերի ծանրության տակ։ Առանձնապես ծանր էր գլխահարկը, որը միայն ոչ մահմեդականները պիտի վճարեին։ Վերսահարկը վճարում են միայն տղամարդիկ և ոչ կանայք ու երեխաները։ Դրա շահին է քառասունութ դիրհեմ հարուստներից, քսանչորս դիրհեմ միջին կարողության տեր մարդկանցից, իսկ կարիքավոր հողագործներից (الحرث), որոնք սեփական ձեռքերով են աշխատում՝ տասներկու դիրհեմ⁶⁶։

Խալիֆայությունը խստորեն հետևում էր, որ հարկահավաքները գյուղապետների հետ համաձայնության մեջ չմտնեին հարկերի վճարման հարցում⁶⁷։

Հայկական աղբյուրներում գլխահարկը հատուկ անուն չունի և ընդհանուր ձևով կոչվում է «հարկ» կամ «ըստ գլխոյ», «հարկ արքունի», «սակ արծաթոյն»։ Ղևոնդ պատմիչը նկարագրում է, թե ինչպիսի ծանր վիճակ էր ստեղծվել երկրում Աբբասյանների օրոք՝ ծանր հարկերի պատճառով։ Մանսուր խալիֆայի օրոք, երբ հարկերը կանխիկ դրամով էին պահանջում (և ոչ բնահարկ), Հայաստ-

⁶⁰ «Chronique de Denys de Tell Mahre», Paris, 1895, p. 93.

⁶¹ H. Lam mens, L'Islam, Beyrouth, 1941, p. 82—84.

⁶² A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 95—96.

⁶³ Զիմմինների իրավական վիճակի նույն պատկերն է տալիս նաև շիա իրավագիտությունը («Droit musulman. Recueil des lois concernant les musulmans schyites, par A. Querry», Paris, 1871, t. 1, p. 338).

⁶⁴ Abu Yusuf, p. 82.

⁶⁵ Աբու Յուսուֆի աշխատության վրա հայագիտության մեջ առաջինը ուշադրություն է դարձրել Հ. Զորյանը, Աբու Յուսուֆի հոդային հարկի գիրքը («Տեղեկագիր պատմության և գրականության ինստիտուտի», 1937, № 2)։

⁶⁶ Abu Yusuf, p. 69, «Yahia Ibn Adam's Kitab al-kharadj» (Ben Shemesh Taxation in Islam, Leiden, 1958, p. 57—58).

⁶⁷ Abu Yusuf, p. 71.

տանում արծաթ դրամ չէր գտնվում, որպեսզի գյուղացին վճարի հարկը⁶⁸։ Հարկերը բռնությամբ գանձելու դեպքում հարկահանները կապարե կնիքով խառազանում էին գյուղացու ծոծրակը⁶⁹, մի բան, որ հատկապես խիստ կիրառվում էր առաջին Աբբասյանների օրոք։

Հայ (և ընդհանրապես զիմմի) գյուղացու վճարած կարևոր հարկերից էր խարաջը (հողահարկ)։ Թեև մահմեդականները որոշ դեպքերում խարաջի փոխարեն վճարում էին տասանորդ, սակայն զիմմի գյուղացիությունը բոլոր դեպքերում պիտի վճարեր խարաջ, որը երբեմն հասնում էր մինչև բերքի կեսին։

Գյուղացու իրավական վիճակի մասին մահմեդական իրավագիտության մեջ դժվար է հստակ ձևակերպումներ գտնել։ Տեսականորեն մահմեդական գյուղացին նույն իրավական վիճակն ուներ, ինչ որ մահմեդական վերնախավը։ Զիմմին ևս լինելու գյուղացի, թե հողատեր իշխան, նույն իրավական վիճակն ուներ։ Բանն այն է, որ գյուղացիությունն ընդհանրապես բաղկացած էր ոչ մահմեդականներից, ուստի այն ձևակերպումները, որ վերաբերում են զիմմիներին, ինչ որ չափով կարելի է ընդհանրապես գյուղացիությանը վերաբերող ձևակերպումներ համարել։ Գյուղացու կախման մասին կարելի է անուղղակի տվյալներ գտնել միայն պատմիչների մոտ, քանի որ իրավագետներն այս հարցում քիչ են օգնում։

Խոսելով գյուղացիների մասին, Արու Յուսուֆն օգտագործում է «գյուղերի բնակիչներ» (اهل القرى) ընդհանուր արտահայտությունը, սակայն նա (ինչպես նաև այլ մատենագիրներ) ոչ արաբ, այսինքն նվաճված երկրի գյուղացուն հատուկ արհամարհական արտահայտությամբ կոչում է «ուլուջ» (علوج), որը նշանակում է ոչ արաբ, կոպիտ մարդ։ Այդ արտահայտությունն օգտագործում է նաև Բալազորին հայ գյուղացու համար։ Այսպես օրինակ, նա ուլուջ է անվանում 851 թ. Յուսուֆ ոստիկանի դեմ ապստամբած հայ լեռնական զեղչուկներին⁷⁰։

Գլխահարկը չվճարելու դեպքում զիմմի գյուղացուն տանջում էին՝ կանգնեցնելով արևի տակ։ Այս բանին Աբու Յուսուֆը դեմ է, սակայն գտնում է, որ հարկը չվճարելու դեպքում գյուղացին պետք է բանտարկվի։ Ննթադրվում է, որ զիմմի գյուղացուն նման դեպքում նույնիսկ ստրկացնում էին։

Մահմեդական իրավունքը մանրամասն շարադրում է ստրուկի իրավական վիճակը։ Մահմեդական և զիմմի ստրուկների միջև ևս տարբերություն կար։ Մահմեդական ստրուկը ըստ շարիաթի, կարող էր ազատագրվել (عتق), իսկ ոչ մահմեդականը՝ չէր կարող։ Միայն հանիֆի դպրոցին պատկանող իրավագետներն էին գտնում, որ կարելի է նաև զիմմի ստրուկին ազատ արձակել։

Պաշտոնապես զիմմին չէր կարող ստրկացվել, սակայն եթե նա խախտում էր պայմանագիրը և այլևս զիմմա (հովանավորություն) չէր վայելում, նրան կարելի էր ստրկացնել։ Իրն Հաուկալը հատկապես նշում է, որ Բաղդադի շուկաներում չկար հայ ստրուկների վաճառք⁷¹։ Սակայն որևէ ապստամբության դեպքում, երբ հայը զիմմի իրավական վիճակը կորցրած էր համարվում, կա-

⁶⁸ Ղևոնդ, էջ 135։

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 127։

⁷⁰ Beladsori, p. 201, 221.

⁷¹ „Opus Geographicum auctore Ibn Hauqal“, II, Lugd. Bat., 1938, p. 343.

րող էր ստրկացվել, Բուրք ապստամբությունների ժամանակ շարժումը ճնշելուց հետո մեծ թվով հայեր դերի էին տարվում և ստրկացվում: Ըստ Բալադորու 850—852 թթ. ապստամբությունը ճնշող Բուղան խուժեցիկներին «մեծ թվով գերեվարեց»⁷², Քրիստոնյան չէր կարող ունենալ մահմեդական ստրուկ և եթե իր քրիստոնյա ստրուկը մահմեդականություն ընդուներ, նա պարտավոր էր նրան վաճառել հեռացնել իրենից⁷³:

Քրիստոնյա ժողովուրդների իրավականորեն անհավասար գոյավիճակը հատկապես երևում էր մահմեդական դատարանում⁷⁴: Քրիստոնյան իրավունք չունեին մահմեդական դատարանում վկայություն տալու և միայն բացառիկ դեպքերում էր (մահմեդական վկաների բացարձակ չգոյություն) նրան թույլ տրվում (ըստ հանիֆիկների) վկայություն տալ: Ուճրագործության դեպքում մահմեդականը կարող էր վայելել դատարանի պաշտպանությունը, օրինակ, եթե քրիստոնյան սպաներ մահմեդականին, խիստ պատժի կենթարկվեր, իսկ եթե մահմեդականը նրան սպաներ, դատարանը չնչին պատիժ կտար⁷⁵:

Թեև քրիստոնեական համայնքները ընտանեկան իրավունքի հարցերում առաջնորդվում էին իրենց եկեղեցական կանոններով, այսուհանդերձ, երբ հարցը վերաբերում էր քրիստոնյայի ու մահմեդականի ամուսնության հարցերին, ապա մահմեդական իրավունքը միջամտում էր: Մահմեդական տղամարդը⁷⁶ իրավունք ուներ ամուսնանալու քրիստոնյա կնոջ հետ (եթե նա ստրկուհի չէր): Սակայն քրիստոնյա տղամարդն իրավունք չունեին մահմեդական կնոջ հետ ամուսնանալու: Եթե կողմերից որևէ մեկը մահմեդականություն ընդուներ, զավակները մահմեդական էին համարվում⁷⁷: Բուրք դեպքերում (մանավանդ ժառանգության հարցում)⁷⁸ ընտանիքի այն անդամը, որ մահմեդականություն էր ընդունում, մյուսների նկատմամբ առավել իրավունքներ էր վայելում:

Նման անիրավահավասարության պայմաններում քրիստոնյա ժողովուրդների համար կենսական նշանակություն ուներ այն, որ ունեին իրենց համայնքային ներքին կազմակերպությունը և եկեղեցական կանոնադրությունը: Հայկական Կանոնագիրքը և նրանով առաջնորդվող հայկական եկեղեցական դատարանի առկայությունը հայ ժողովրդի համար անհավասարության ճնշող մթնոլորտում մասամբ տանելի վիճակ ստեղծելու կարևոր միջոց էին:

⁷² Beladsoi, p. 212.

⁷³ A. Fattal, նշվ. աշխ., էջ 144.

⁷⁴ Նույն տեղում, J. Schacht, The origins of muhammadan jurisprudence, Oxford, 1950, p. 210.

⁷⁵ Մահմեդական կնոջ սպանության դեպքում վճարվում էր մահմեդական տղամարդու սպանության համար վճարված արյան գնի կեսը, քրիստոնյայի և հրեայի սպանության համար վերջինիս մեկ երրորդը, իսկ զրադաշտականի սպանության համար՝ մեկ տասնհինգերորդը, տե՛ս E. Sachau, Muhammedanisches Recht, nach Schafilitischen Lehre, Stuttgart-Berlin, 1897, S. 763—764, 786—787.

⁷⁶ Ըստ երևույթին Հայաստանում լինում էին նման ամուսնություններ, քանի որ 768 թ. Պարտավի ժողովը հատկապես նշում էր. «Քահանայք պատուէր արացեն արանց և կանանց և դստերաց նոցա զի ոչ արացեն ընդ հեթանոսի զուգութիւն զի չէ ամուսնութիւն այլ անարէն և պիղծ խառնակութիւն» (Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, Երևան, 1971, էջ 10 (կանոն ԺԱ)):

⁷⁷ Tritton, նշվ. աշխ., էջ 188.

⁷⁸ Քրիստոնյայի ժառանգության մասին տես L. W. C. Van den Berg, նշվ. աշխ., էջ 141.

Զիմմիների իրավական վիճակը մինչև VIII դ. կեսը, ընդհանրապես փոփոխության չենթարկվեց։ Սակայն VIII դ. խալիֆայության ամրապնդմանը զուգընթաց զիմմիների որոշ իրավունքներն անհանդուրժելի էին համարվում։ Օման և Օմայան խալիֆային է վերադրվում այն որոշումը, ըստ որի բոլոր քրիստոնյա պաշտոնյաները պետք է հեռացվեին պետական պաշտոններից⁷⁹ և որ նրանք պարտավոր էին հագուստի վրա նվաստացուցիչ տարբերանշաններ կրել։

Սակայն զիմմիների նկատմամբ այս նոր քաղաքականությունն ըստ էության գործադրվեց միայն Աբբասյանների օրոք։ Աբբասյանների պետությունը համամահմեդական բնույթ ուներ և մահմեդականների բացառիկ իրավունքներ վայելելը հատկապես ընդգծված լինելով, շեշտվեց նաև զիմմիների անիրավահավասար վիճակը։ Զիմմիների իրավական վիճակի այս երկու շրջանը (Օմայանների և Աբբասյանների օրոք), իրավագետ Մավարդիի մոտ տրված է որպես երկու տեսակ պարտավորություն (պարտադիր և ոչ պարտադիր), առանց նշելու, որ դրանք մեծ մասամբ տարբեր ժամանակների արտահայտությունն էին⁸⁰։ Պարտավորությունների առաջին խմբում նշված էին պետության շահերից բխող պահանջներ՝ լինել հարգալիր Ղուրանի, մարգարեի և մահմեդական կրոնի նկատմամբ, մահմեդականին չհամոզել կրոնափոխ լինել և մանավանդ չօգնել խալիֆայության թշնամիներին։ Պարտավորությունների երկրորդ խումբը (հագուստի, կենցաղի տարբերիչ նշաններ) ևս, որը շեշտվեց հատկապես Հարուն ալ Ռաշիդ և Մուտավաքթիլ խալիֆաների օրոք, նպատակ ուներ նվաստացնել ու ճնշել զիմմիներին։

Քրիստոնյաների հագուստին վերաբերող սահմանափակումները Աբբասյանների օրոք ձևակերպված խստություններ էին, սակայն բոլոր դեպքերում դրանք վերագրվում էին նախորդ շրջանի խալիֆաներին⁸¹։

Իրավական զիմմի կոչված վիճակը, որը հայ ժողովրդին զրկել էր քաղաքացիական շատ իրավունքներից, մեծ վնաս հասցրեց նրան VIII դ. և IX դ. առաջին կեսում։ Միայն հայկական անկախ պետականության՝ Բագրատունյաց թագավորության վերականգնումը (IX—XI դդ.), հետագայում Կիլիկիայի Հայկական թագավորության ու Հյուսիսային Հայաստանում Զաքարյան իշխանապետության առաջացումը հնարավորություն տվեցին ազատվելու այս վիճակից։ Սակայն XIV դ. զիմմի գոյավիճակը վերջնականապես ծանրացավ հայ ժողովրդի վրա և սա տևեց մինչև XVIII դ., ենթարկվելով, իհարկե, որոշ փոփոխությունների, սակայն բոլոր դեպքերում մնում էր հիմնականը՝ զիմմիի անհավասար վիճակը, որը կաշկանդում էր հայ ժողովրդի բնականոն զարգացումը։

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯНСКОГО НАРОДА ПОД ВЛАДЫЧЕСТВОМ ХАЛИФАТА

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

Резюме

В правовом отношении армяне входили в ту группу народов халифата, которые в мусульманской юриспруденции (фикх) назывались зимми (ахл аз-зимма).

⁷⁹ А. Atiya, *нշվ. աշխ.*, էջ 268—271։

⁸⁰ Mavardi, p. 250—251.

⁸¹ Ph. Hitti, *History of Syria*, London, 1951, p. 542—544. Abu Yusuf, p. 73.

В принципе зимми имели гораздо меньше прав, чем мусульманское население халифата. Это касалось и государственного права, а также уголовного и гражданского. В действительности же многое зависело от отношения халифов, наместников и правителей к этим подчиненным народам и от политической обстановки в стране.

Кроме того, существовала разница в правовом положении разных подчиненных народов. Сирийцы и копты регулярно не участвовали в управлении Сирией или Египтом. В Армении правителями страны оставались армянские «кишханы». В результате упорного сопротивления продолжала существовать армянская конница со спарпетом войск Армении. Армянские феодалы приложили огромные усилия, чтобы сохранить право наследственного землевладения.

Положение зимми причинило большой ущерб всем подчиненным христианским народам халифата, затормозив их нормальное развитие.

**ՀԱՂԻՍՏԻ ԱՐԱՔԵՐԵՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՏԻՏՂՈՍՆԵՐԸ**

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

Պատմական Հայաստանի Գուգարք նահանգում գտնվող Հաղբատի վանքի գլխավոր եկեղեցու՝ ս. Նշանի արևելյան կողմում կա Սմբատ II-ի (977—990) և նրա եղբոր՝ Գուրգենի բարձրաքանդակը։ Հայոց թագավորը և արքանդ-բայրն իրենց ձեռքում պահում են եկեղեցու մանրակերտը։ Սմբատ II-ը գլխին կրում է ապարոշ, որի վրա քանդակված է արաբերեն փոքր արձանագրություն (տե՛ս նկարը և գծագիրը)։

Հաղբատի (ինչպես նաև Սանահնի) վանքը հատուկ ուշադրության է արժանացել XIX դ. 60-ական թվականներին¹, սակայն այս արձանագրությունը ուշադրություն չի գրավել։ Այն առաջին անգամ նկատել է Ռոստոմ Բեկ Շրզնկյանցը, որը, սակայն, կարծել է, թե դա փակագիր ժածկագիր է։ խոսելով հայոց արքայի քանդակի մասին, նա գրում է. «Թէպէտ ի ստորոտս այսր բարձրաքանդակ ճարտարագործ պատկերացս երևի մակագրութիւն ինչ, բայց անվերծանելի, ըստ որում եղեալ է փակագիր ժածկագրութիւն, զոր ընթեռնուլ յիրաւի շատ ջանացի, սակայն չեղև հնար, որովհետև ըստ մեծի մասին եղծեալ և մաշեալ էր»²։

Դրանից հետո Ղ. Մովսեսյանը³ և Կ. Ղաֆադարյանը⁴ իրենց աշխատութիւններին՝ այս եկեղեցուն և քանդակին վերաբերող հատվածներում չեն խոսում վերոհիշյալ արձանագրության մասին։

Արձանագրությունը բաղկացած է երեք բառից և գրված է (խորը քանդակված) շեղակի, հարմարեցնելով ապարոշի փաթաթված ծալքերին։

Առաջին բառն ունի իրար մեջ միահյուսված երկու տառախումբ (արաբական գրերը հաճախ իրար են միանում)։ Առաջին տառախումբը, որը մի քիչ ցածր է, բաղկացած է սիւն (ոճավորված է) և ալիֆ տառերից։ Սրա վրա միահյուսված տառախումբը բաղկացած է հե (հա՛ տառը քուֆի գրության հատուկ ձևով անկյունաձև է, որին հաջորդում է մեկ ատամ), սիւն և ալիֆ տառերից։ Եթե երկու սիւն-երի վրա դնենք երեքական կետեր, իսկ ատամի

¹ M. Brosset, Sur les couvents arméniens d'Haghbat et de Sanahin, Melanges asiatiques tirés du Bulletin de l'Académie imp. des Sciences de St. Petersburg, t. IV, 1862, էջ 605—610. «Описание монастырей Ахпатского и Санаинского архимандрита Иоанна Крымского», СПб., 1863.

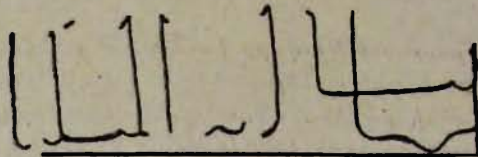
² Ռոստոմ Բեկ Շրզնկյանց, Հնախոսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհաշուկ վանից սրբոյ Նշանի («Արարատ», Վաղարշապատ, 1886, Ժ, էջ 444—455, ԺԱ, էջ 493—499, մեջբերումը էջ 495)։

³ Հ. Ղ. Մովսեսյան, Լորիի Կյուրիկյան թագավորներու պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 30—32.

⁴ Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, ճարտարապետական կառուցվածքները և վիճական արձանագրությունները, Երևան, 1963, էջ 15—26, 141—149.

վրա մեկ կետ, կստացվի شاهنشاه (շահանշահ), որն ակներևորեն պետք է լինի شاهنشاه (շահանշահ): Քանդակողը (դատելով նրա արաբերենի անտեղյակությունից), հավանաբար, հայ է եղել և պարզապես բաց է թողել վերջին հա (o) տառը:

Երկրորդ բառը պարզ և հստակ է ու բաղկացած է ալիֆ, որին հաջորդում է մեկ ատամ և հա տառերից, որը շատ հեշտությամբ կարելի է կարդալ انا (անա). այսինքն՝ Անի:

Երրորդ բառը բաղկացած է ալիֆ, լամ, միմ տառերից, որից հետո կան երեք ուղղահայաց գծեր, որոնք կարող են լինել լամ և ֆաֆ: Գծերից առաջինը, հավանաբար, սոսկ զարդ է, ուստի պետք է նկատի առնել միայն վերջին երկուսը: Բանն այն է, որ առաջինը (միմ-ից դեպի ձախ գնալով) շատ թույլ է գծված և նրա գոյությունը հստակ չէ⁵: Ինչ վերաբերում է հաջորդ ուղղահայաց գծին, ապա այն կարելի է ընդունել որպես ֆաֆ, քանի որ նրանից վերև կա մի փոքր շեղ գիծ: Այսպիսով, բառը կարելի է կարդալ الملك (ալ-մալիֆ) «թագավոր»:

Արձանագրությունն ամբողջությամբ կարելի է կարդալ այսպես.

شاهنشاه انه الملك

Շահանշահն Անիի, թագավոր

Արձանագրությունը կրող քանդակի ժամանակը կապված է ս. Նշան եկեղեցու կառուցման ժամանակի հետ: Հաղթատի վանքին նվիրված իր ծավալուն մենագրության մեջ Կ. Ղաֆադարյանը այս տաճարի կառուցման սկիզբը համարում է 976 թ., իսկ ավարտը՝ 991: Պարզ է, որ այդպիսի բարձրության վրա գտնվող քանդակը պիտի փորագրվեր հենց կառուցման ժամանակ, երբ Հայաստանում թագավորում էր Սմբատ II-ը (977—990), իսկ նրա եղբայր Գուրգենը իշխում էր Գուգարքում: Արաբերեն արձանագրությունը թեև շեղումներ ունի քուֆի գրության ձևերից, այսուհանդերձ այն ավելի ուշ գրված համարել չենք կարող, քանի որ, ինչպես ասվեց, քանդակը և մասնավորապես նրա վերևի մասում գտնվող արձանագրությունը⁶ գետնից շատ բարձր են:

⁵ Քանդակը, որի վրա փորագրված է արձանագրությունը, գտնվում է գետնից 12 մետրից ավելի բարձրության վրա և մեզ չհաղագվեց մատեներով շոշափել այն: Օրվա տարբեր ժամերին հեռադիտակով ուսումնասիրել ենք մոտիկից և օգտվել լուսանկարներից, որոնցից ամենահաջողը մեզ տրամադրել է ճարտարապետական գիտությունների դոկտոր Ս. Մնացականյանը. որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

⁶ Հայաստանի և հարևան երկրների արաբական արձանագրությունների մասին տե՛ս В. А. Крачковская, Памятники арабского письма в Средней Азии и Закавказье («Эпиграфика Востока», М.—Л., VI, 1952, էջ 46—100), նույնի՝ Арабское письмо на памятниках Средней Азии и Закавказья IX—XI вв. («Эпиграфика Востока», X, 1955, էջ 38—60):

Անի քաղաքի անունը արաբական աղբյուրներում հանդիպում է թե՛ Անի (انی), թե՛ Անա (انا) ձևերով։ Առաջինը գտնում ենք XIII դ. աշխարհագրագետ Յակուտ ալ-Համավիի աշխարհագրական բառարանում⁷, իսկ երկրորդը՝ XII դ. պատմիչ ալ-Ֆարիկիի պատմության մեջ⁸։

Արձանագրության մեջ հիշված երեք բառերից երկուսը (մալիֆ՝ «թագավոր» և շահանշահ) հայ Բագրատունի թագավորների տիտղոսներից են և կարևոր է նրանց վրա հատկապես կանգ առնել։

Հայտնի է, որ Հայաստանի Բագրատունի թագավորներն ունեցել են մի քանի տիտղոսներ՝ թագավոր, տիեզերակալ և շահանշահ։ Այս տիտղոսներից երկուսը, ինչպես տեսանք, հիշված են Հաղրատի արաբերեն արձանագրության մեջ։

Թագավոր Հայոց տիտղոսը Բագրատունի թագավորների օգտագործած առաջին տիտղոսն է։ Սկսած Աշոտ I-ից Բագրատունի գահակալները կոչվում էին «թագավոր Հայոց»⁹ կամ «արքայ Հայոց»¹⁰։ Արաբ մատենագիրները այս ձևի արաբերեն պատճենն են տալիս՝ մալիֆ ալ-Արման (ملك الارمن)¹¹, այսինքն՝ թագավոր Հայոց։ Ս. Տարոնեցին նշում է, որ նախքան թագավոր դառնալը Աշոտը «իշխանաց իշխան եղեալ Հայոց և Վրաց»¹²։ Վերջին ձևը շարունակվեց նաև թագավոր դառնալուց հետո, միայն այն տարբերությամբ, որ իշխանաց իշխան-ի փոխարեն գրվում էր թագաւոր։ Այս ձևը գտնում ենք արաբ պատմիչ Իբն Զաֆիրի (XIII դ.) մոտ։ Նա հիշում է «թագավոր Հայոց և Վրաց» (ملك ارمينية و جرجان)¹³ ձևը, որը կրում էին Հայաստանի Բագրատունի թագավորները։

Սակայն Սմբատ I-ը չբավարարվեց այս տիտղոսով և իր հաղթանակները նշանավորելու համար վերցրեց Տիեզերակալ տիտղոսը, որը հիշվում է թե՛ X—XIII դդ. մի հայերեն ձեռագրի հիշատակարանում և թե՛ վրաց մատենագրության էջերում։ Հիշատակարանում խոսելով Աբաս թագավորի (929—953) մասին, ասվում է. «Աբասայ թագաւորի որդւոյ Սմբատայ Տիեզերակալի...»¹⁴, «Վրաց տարեգրութան» մեջ Սմբատ I-ի մասին ասվում է «Հայոց թագավոր Սմբատ Տիեզերակալ»¹⁵։

⁷ Jacut's Geographisches Wörterbuch, hrsg. von F. Wüstenfeld, Leipzig, 1924, I, 70.

⁸ «History of Damascus by Ibn al-Qalanisi, ed. by H. Amedroz», Leyden, 1908, էջ 361.

⁹ «Պատմութիւն Յովհաննէս կաթողիկոսի», Երուսաղեմ, 1887, էջ 387.

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 179.

¹¹ «Opus Geographicum auctore Ibn Haukal», ed. J. H. Kramers, Lugduni, Batavorum, 1938, II, 343.

¹² «Ստեփանոսի Տարոնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 158.

¹³ Արաբ պատմիչը նկարագրում է 940 թ. Համդանյան Սայֆ ալ-Դաուլա ամիրայի հարձակումը Հայաստան և հանդիպումը «Հայոց և Վրաց թագավորի» հետ։ Այստեղ, իհարկե, խոսքը Գագիկ I Արծրունու մասին է, որն, ինչպես գիտենք, խալիֆայության կողմից թագավոր նանաչվելով, կրում էր այն տիտղոսները, որ կրում էին Հայաստանի Բագրատունի թագավորները։ Պատմիչի մոտ բառացի նշված է Հայաստանի և Վիֆի թագավոր («Receuil des textes relatifs à Sayf al-Daulah, éd. par M. Canard», Paris, 1934, էջ 71)։

¹⁴ Գ. Հովսեփյան, Հիշատակարանը ձեռագրաց, Անթիլիաս, 1951, էջ 172։ Հայագիտության մեջ արմատացած է այն ոչ ճիշտ կարծիքը, թե այս տիտղոսն առաջին անգամ կրել է Սմբատ II-ը (953—990)։

¹⁵ «Histoire de la Géorgie, trad. par M. Brosset», I, St. Petersburg, 1849, էջ 274.

Եթե Աշոտ I-ի և Սմբատ I-ի օրոք, երբ Հայաստանը միաձուլյ կենտրոնացած հզոր թագավորություն էր, Բագրատունի տիրակալները օգտագործում էին արքա Հայոց, թագավոր Հայոց, թագավոր Հայոց և Վրաց, ինչպես նաև Տիեզերակալ տիտղոսները, ապա X դ. 20-ական թվականներից մինչև XI դ. կեսերը, երբ Հայոց թագավորությունը պակաս կենտրոնացած էր, այս տիտղոսների կողքին հանդես եկավ նաև շահանշահ-ը: Դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ գավառական տիրակալները սկսեցին կրել թագավոր տիտղոսը:

Շահանշահ տիտղոսը առաջին անգամ վերցրեց Հայոց թագավոր Աշոտ II Երկաթը (913—929), Թեև Հ. Դրասխանակերտցին հստակ կերպով չի բացատրում, թե ինչպես սկիզբ առավ այս տիտղոսի օգտագործումը, սակայն Ս. Տարոնեցին տալիս է շատ համոզիչ բացատրություն: Ըստ վերջինիս՝ Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո, ուր գնացել էր օտար հարձակումների դեմ օգնություն խնդրելու, Աշոտ II-ը ռազմային յաջխարհս մեր և գտան է գծառայս հօր իւրոյ թագաւորեալ զինքն անուանեաց Շահանշահ՝ այսինքն թագաւորաց թագաւոր»¹⁶: Ուրեմն, տեսնելով, որ իր հոր՝ Սմբատ I-ին ենթակա իշխանները (Վասպուրականի տեր Գագիկ Արծրունին և հորեղբորորդի Աշոտ Շապուհյանը) թագավորական տիտղոս էին ստացել, Աշոտ II-ը կամենում է նրանցից տարբերվել և վերցնում է շահանշահ տիտղոսը: Նույնը վկայում է նաև Վարդան պատմիչը. «Իսկ Աշոտ պսակեալ ի Լեոնէ դառնայ ի Հայս յերեք հարիւր եօթանասուն թուականին (921) և գտանէ թագաւորեալ զհոմանուն իւր Աշոտ՝ որդի հօրեղբոր իւրոյ, զոր հնազանդեաց ի ներքոյ իւր՝ որպէս և զԳագիկ թագաւոր տանն Արծրունեաց և զՍովսէս Բոնացեալն յԱզուանս: Եւ մեծազօր գտեալ քան զնոսա և քան զթագաւորն Վրաց ներսեհ կոչեցաւ ի վերայ նոցա Շահանշահ՝ զամս ութ և կատարի»¹⁷:

Հ. Դրասխանակերտցին նախ պատմում է, որ Սմբատ I-ի սպանությունից հետո Աշոտ արքայորդին «թագաւորեցուցանէին զնա փոխանակ հօր իւրոյ յինքնակալութեան իմն պայմանի պատուոյ զնա համարեալ»¹⁸: Ապա նրան թագավոր (Աշոտ թագաւոր Հայոց) է կոչում նաև Բյուզանդիա գնալուց ու վերադառնալուց հետո: Սակայն խոսելով Ատրպատականի Սուրուք (Ըսբուք) ամիրայի մասին, որը խալիֆայի ներկայացուցիչն էր համարվում, նշում է, որ նա «դէր ուխտ միաբանական խաղաղութեան ընդ Աշոտի և Շահանշահ՝ զնա անուանէր»¹⁹: Դրանից հետո Հ. Դրասխանակերտցին իր շարադրանքի մեջ Աշոտ II-ին միայն շահանշահ է կոչում:

Ըստ երևույթին Աշոտ II-ի հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ գտնվող Սուրուքը, որպես խալիֆայության ներկայացուցիչ, ընդունել էր Հայոց թագավորի կրած (կամ կրել ցանկացած) շահանշահ տիտղոսը:

Հավանաբար, Բյուզանդիայից վերադառնալուց հետո շահանշահ տիտղոսի ստացման հետ է կապված հայ պատմիչների (Սամուել Անեցի²⁰, Կիրա-

¹⁶ Ս տ ե փ ա ն ո ս Տ ա ռ ո ն ե ց ի, էջ 169—170.

¹⁷ «Մ ե ծ ի ն Վ ա թ դ ա ն ա յ. Բ ա ռ ձ ր ք Ե Ր Գ ց ւ ո յ Պ ա տ մ ու ք ի ն Տ ի ե ղ Ե Ր Կ ա ն յ, Մ ո ս կ վ ա, 1861, էջ 119:

¹⁸ Հ ո վ հ ա ն ն Ե ս Դ Ր ա ս խ ա ն ա կ Ե Ր տ ց ի, էջ 307:

¹⁹ Ն ու յ ն տ ե ղ ու մ, էջ 393:

²⁰ «Ս ա մ ու է լ ի ք ա հ ա ն ա յ ի Ա ն Ե ց լ ո յ Հ աւ ա թ մ ու ն ք ի գ Ր ո ց պ ա տ մ ա գ Ր ա ց ա, Վ ա ղ ա Ր - Հ ա պ ա տ, 1893, էջ 99:

կոս Գանձակեցի²¹, Ստեփաննոս Օրբելյան²²) այն տեղեկությունը, թե Աշոտ II-ը Ռոմանոս կայսրից թագ էր ստացել:

Շահանշահն տիտղոսը տարածված էր Արաբական խալիֆայության իրանական նահանգներում և, բնականաբար, իրանական միջավայրից անցավ Հայաստան:

Ալ-Մուկտադիր խալիֆայի օրոք (908—932) Աբբասյան պետության քայքայումը առավել ակնհերե դարձավ և խալիֆաները կամա թե ակամա հանդուժում էին նույնիսկ նոր խալիֆայությունների առաջացումը: 909 թ. Եգիպտոսի Ֆաթիմյան տիրակալ Ուբայդալլահը, իսկ 929 թ.՝ Անդալուսի (Իսպանիա) Աբդ ալ-Ռահման III-ը խալիֆա տիտղոսը վերցրին և այսպիսով մահմեդական աշխարհն ունեցավ երեք մրցակից կրոնապետ-իշխանապետեր: Թուլլ և անկարող Մուկտադիրը Աբբասյան պետության ներսում գործերը թողել էր իր պահակազորի պետ Մունիսին, որին շնորհեց ամիր ալ-ումալա (հեռամանատարների հեռամանատար կամ իշխանաց իշխան) տիտղոսը, և սա շուտով դարձավ պետության իսկական ղեկավարը, իսկ հետագայում նույնիսկ զահնկեց արեց նրան:

Այսպիսի իրադրության մեջ էր, որ Մուկտադիրի օրոք շահանշահն տիտղոսը շնորհվեց Հայոց Բագրատունի թագավոր Աշոտ II Երկաթին:

Շահանշահն-ը իրանական ժագում ունեցող բառ է և նշանակում է արքայից արքա: Սասանյանների անկումից հետո այս տիտղոսը, հավանաբար, օգտագործվում էր իրանական նահանգներում, իսկ X դ., Աբբասյան խալիֆայության թուլացմանը զուգընթաց, երևան եկավ այս հին իրանական տիտղոսը՝ այլ իրանական տիտղոսների հետ մեկտեղ: Դժբախտաբար, քիչ տեղեկություններ ունենք IX—X դդ. իրանական նահանգներում ծնունդ առած անկախ պետություններում (Թահիրիներ, Ղիարիներ, սաֆարիներ, սամանիներ) տիտղոսների օգտագործման մասին: Առաջին անգամ իրանում այն օգտագործել են բուիները (935—1055): Այսպես, Ադուդ ալ-Դաուլա Ֆեննա խոսրովը²³ (949—983), որն ամուսնացել էր Աբբասյան խալիֆայի դստեր հետ և ուներ ամիր ալ-ումալա տիտղոսը, 977 թ. սկսեց կոչվել շահանշահ²⁴: Այս տիտղոսի օգտագործումը մահմեդական միջնադարի համար տարօրինակ է համարվում²⁵: Նույնիսկ հայ պատմիչ Ս. Տարոնեցին գրում է, թե՝ «Թագ եղեալ թագաւոր թագաւորաց կոչեցաւ զոր ոչ էր օրէն Տաճկաց զարմին»²⁶: Դա այնքան խորթ էր արաբական մահմեդական միջավայրին, որ երբ Ադուդ ալ-Դաուլայի հաջորդներից Բահա ալ-Դաուլան 1037 թ. կոչվեց Շահանշահ

21 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 34:

22 «Պատմութիւն նահանգին Սիսական, արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Սինեաց», Թիֆլիս, 1910 (կազմի վրա՝ 1911), էջ 192:

23 Հայկական աղբյուրներում՝ Իբն Խոսրով (Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 193—195):

24 X դ. վերստին ի հայտ եկած և խալիֆայության մեջ օգտագործված իրանական տիտղոս էր նաև Իլշիդ-ը, որով կոչվեց Եգիպտոսի տիրակալ Մուհամմադ Իբն Թուլըր (935—946) P. H. Hitti, History of the Arabs, London, 1958, էջ 472:

25 А. Мел, Мусульманский ренессанс, пер. Д. Е. Бертельса, М., 1966, էջ 31:

26 Ստեփանոս Տարոնեցի, էջ 195:

ալ-ազամ մալիֆ ալ-մուլուֆ (մեծ շահանշահ և թագավոր թագավորաց), մզկիթում այդ տիտղոսը հիշատակող մուլան քարկոծվեց ժողովրդի կողմից²⁷։

Շահանշահ-ը Աշոտ II-ի հաջորդների ամենասիրած տիտղոսն էր։ Աշոտ III Ողորմածի (953—977) տիկնոջ՝ Խոսրովանուշ թագուհու անունից Հաղրատի կառուցման մասին խոսելիս, Ս. Տարոնեցին դրում է. «Շինեցաւ ի Խոսրովանուշ թագուհոյն՝ ի կնոջէ Աշոտոյ Շահանշահի»²⁸։ Աշոտ III-ին շահանշահ է կոչում նաև արար պատմիչը²⁹։ Մունաջիմ Բաշին (XII դ.) գրում է. «Վիրքի (Ջուրղան) և Հայաստանի (Արմինիա) այլ նահանգների վրա թագավորում էր Աշոտ որդի Աբասի (Աշութ իրն ալ-Աբբաս), որը շահանշահ տիտղոսն էր կրում»։ Աշոտ III-ը իրեն կոչում էր նաև «արքայից արքա»³⁰։

Աշոտ III-ի հաջորդ Սմբատ II-ը նույնպես կրում էր շահանշահ տիտղոսը։ Մի արձանագրության մեջ (Արուճի եկեղեցու պատին) հիշվում է ռ. թ. 987 (987) ես Սմբատ շահանշահ, որդի Աշոտ շահանշահի...»³¹։ Կիրակոս Գանձակեցին հիշում է. «Թագաւորէ Սմբատ որ և Շահանշահ կոչիր»³²։ Ղ. Ալիշանը հիշում է, որ Շիրակի եկեղեցիներից մեկի (ս. Գրիգոր) արձանագրության մեջ գրված է. «Ի թագաւորութեան Սմբատայ Բագրատունւոյ Շահանշահի կանգնեցաւ...»³³։

Շահանշահ տիտղոսը հատկապես շատ է օգտագործում Գագիկ I Բագրատունին, մանավանդ Անիի վիմագիր արձանագրությունների մեջ։ Այստեղ Գագիկ I-ը (990—1020) միշտ կոչվում է «Շահանշահ Հայոց և Վրաց» տիտղոսով³⁴։ Այսպես, Անիի մայր տաճարի 1001 թ. արձանագրության մեջ գրված է. «Ի մեծափառ թագաւորութեանն Գագկա Հայոց և Վրաց Շահանշահի»³⁵։ Նրա որդու՝ Հովհաննես Սմբատ թագավորի մասին Աբլղարի Պահլավունու եկեղեցու 1036 թ. արձանագրության մեջ ասվում է. «Ի մեծափառ թագաւորութեանս հզար և տիեզերակալ Սմբատա որդւո Գագկա Հայոց և Վրաց Շահանշահի»³⁶։

Հայոց Բագրատունի թագավորների տիտղոսների հարցում յուրահատուկ տեղ ունի բյուզանդական արքունիքի օգտագործած «Մեծ Հայքի իշխանաց իշխան» տիտղոսը³⁷։

Առաջին հայացքից թվում է, թե բյուզանդական արքունիքը ձգտել է նսեմացնել Բագրատունի գահակալներին՝ մերժելով թագավոր (վասիլևս) տիտղոսը։ Իհարկե, ըստ բյուզանդական արքունիքի մտայնության, քրիստոնեական աշխարհում թագավոր կարող էր կոչվել միայն հռոմեական (բյուզանդական) ինքնակալը, սակայն, միաժամանակ, պետք է նշել, որ բյուզանդա-

27 A. Meu, նշվ. աշխ., էջ 120։

28 Ս ա մ ու լ ե լ Ա ն ե ց ի, էջ 100։

29 V. Minorsky, Studies in Caucasian History, London, 1953, էջ 8 (աղբյուր)։

30 «Դիվան հայ վիմագրության», I, Անի քաղաք, կազմեց Հ. Օրբելի, Երևան, 1966, էջ 42։

31 Մ. Տ եր -Մ կ ր տ շ յ ա ն, Իմ գործակալության ժամանակ հավաքած մի քանի արձանագրություններ («Բանասեր», Փարիզ, 1903, էջ 27)։

32 Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, էջ 88։

33 Ղ. Ա լ ի շ ա ն, Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 169։

34 Նույն տեղում, էջ 35—48, Ա. Տ եր -Ղ ե ո ն դ յ ա ն, Բագրատունյաց թագավորության պատմական կարգը («Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Երևան, 1976, էջ 266—277)։

35 «Դիվան հայ վիմագրության», I, էջ 35։

36 Նույն տեղում, էջ 48։

37 Կ ո ս տ ա ն գ ի ն Մ ի Ր ա ն ա ծ ի ն, Թարգմ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 151։

կան արքունիքը հայոց Բագրատունի թագավորներին բարձր գիրք էր վերապահում միջազգային ասպարեզում: Կոստանդին Միրանաթինը (X դ.) իր «Արարողութանց մասին» գրքում տալիս է իր ժամանակի աշխարհի բոլոր պետութունների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների ընթացքում բյուզանդական արքունիքի օգտագործած պաշտոնական ձևերը և կայսերական նամակին կցված ոսկե կնիքների թիվը, որով և ընդգծվում էր տվյալ պետության միջազգային դիրքը: Բերենք մի քանի օրինակ նրա ցուցակից.

«Նալիֆային, այն է Ամիրմումնինն ուղարկվում է շորս սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Մեծ Հայքի իշխանաց իշխանին (ուղարկվում է) երեք սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Իբերիայի կուրապաղատին երկու սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Հռոմի պապին երկու³⁸ սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Խազարիայի խաքանին երեք սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Ռուսիայի իշխանին երկու սուլիդանոց խրիսովուլուվ (նամակ)...

Ֆրանկիայի ռեքսին (մեկ սուլիդանոց) խրիսովուլուվ (նամակ)³⁹:

Ինչպես երևում է, Հայոց Բագրատունի թագավորը, թեև կոչվում է Մեծ Հայքի իշխանաց իշխան, այսուհանդերձ Բյուզանդիայի համար Բաղդադի (և Կահիրեի) խալիֆաներից հետո նա հաջորդ տեղում է գտնվում: Հետաքրքրական է նշել նաև, որ Մեծ Հայք արտահայտությունը, որը գալիս է Արտաշիսյան և Արշակունի արքաների ժամանակաշրջանից, թեև հայոց Բագրատունի թագավորները քիչ էին օգտագործում, սակայն Բյուզանդիան միշտ էլ գործածում էր:

Հայ պատմիչներից Մ. Ուռհայեցին Աշոտ III-ին ուղղված Հովհաննես Չմշկիկ կայսեր նամակի սկզբում գրում է. «Աշոտ Շահնշահ Հայոց մեծաց»: Այստեղ Բյուզանդիայի օգտագործած Մեծ Հայք արտահայտությունը միանում է Հայոց թագավորների նախասիրած շահանշահ-ի հետ: Բանն այն է, որ Մ. Ուռհայեցու հիշած ձևը (Աշոտ Շահնշահ Հայոց մեծաց և իմ հոգեկան զաւակ)⁴⁰ շատ նման է Կոստանդին Միրանաթինի հիշած ձևին «Մեծ Հայքի իշխանաց իշխանին... Մեծ Հայքի առաջնորդին և մեր հոգեկոր որդուն»: Սա արդեն ապացույց է, որ Մ. Ուռհայեցու հիշած ձևը մտացածին չէ, այլ իրականում բյուզանդական արքունիքը շահանշահ տիտղոսը օգտագործել է:

Վերոհիշյալ տեղեկությունները պարունակող «Արարողութանց մասին» երկը Կ. Միրանաթինը շարադրել է 956—957 թթ. ոչ առաջ⁴¹, իսկ ինքը մահացել է 959 թ.⁴²: Ուստի Հայաստանի մասին նրա տեղեկությունները վերաբերում են հիմնականում Աբաս թագավորի ժամանակաշրջանին, և մասամբ Աշոտ III-ի առաջին տարիներին: Հետևաբար, Մ. Ուռհայեցու այն տեղեկությունը, թե Բյուզանդիայի կայսրը Հայոց Բագրատունի թագավորին դիմում է

³⁸ Մի այլ տեղում (հենց ցուցակի սկզբում) Հռոմի պապին հատկացվում է մեկ սուլիդանոց խրիսովուլուվ նամակ:

³⁹ Կոստանդին Միրանաթին, էջ 151—154:

⁴⁰ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 19:

⁴¹ Յուզբաշյան, Բագրատունյաց շրջանի Հայաստանը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 1, էջ 33—53):

⁴² Կոստանդին Միրանաթին, էջ 151:

⁴³ Նույն տեղում, էջ LII:

շահանշահ տիտղոսով, հավասարի է, Թերևս Աշոտ III-ից սկսած բյուզանդական արքունիքը Հայոց թագավորներին արդեն դիմում էր շահանշահ տիտղոսով:

Շահանշահ տիտղոսն ընդգծում էր Հայոց Բագրատունի աիրակալի գերադասությունը Հայաստանի մանր թագակիրների նկատմամբ, որոնցից ամեն մեկն իրեն թագավոր էր կոչում և պաաահական է այդ տիտղոսի օգտագործումը Հաղրատի արաբերեն արձանագրության մեջ, քանի որ արաբերենը այդ ժամանակաշրջանում Արևելքում միջազգային լեզու էր:

АРАБСКАЯ НАДПИСЬ АХПАТА И ТИТУЛЫ ЦАРЕЙ БАГРАТУНИ АРАМ ТЕР-ГЕВОНДЯН

Резюме

На восточном фасаде церкви Сурб Ншан Ахпатского монастыря изображен рельеф ктиторов церкви — царя Армении Смбата I Багратуни (977—990) и его брата Гургена. На чалме царя — арабская надпись: **شاهنشاه آناه الملك** «*Шаханшах Ани, царь*». Титул *царь* (малик) употребляли первые цари династии Багратуни, что же касается *шаханшаха*, то этот титул впервые был принят Ашотом II (913—929) и затем признан халифатом. Титул *шаханшах* подчеркивал превосходство царей Армении — Багратуни над царьками отдельных областей, стремившимися достичь самостоятельности.

«ԱՐԺՇԿԱՐԱՆ ԶԻՈՅ» ԵՐԿԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԱՐԱՔԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՈԱՐԿԵՆ ԶՈՒԳԱՍՋՅԱՆ, ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՂԵՅԱՆ

Հայ-արաբական մշակութային կապերի դրսևորման առավել կարևոր երևույթներից է Կիլիկյան հայոց Սմբատ արքայի (1296—1298 թթ.) կարգադրությամբ ասորի բժիշկ Ֆարաջի կազմած «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ» ձիագարմանության երկր։ Ըստ Ֆարաջի թողած հիշատակարանի՝ իր աշխատանքը գրելու համար նա օգտվել է հնդկական ու արաբական աղբյուրներից, ինչպես ինքն է նշում՝ «Ի բազում իմաստասիրաց՝ ճընայ և Ապի Ուսուֆին և Ըռայշիտայ և այլ բազում հնդկաց և Պաղտըտայ իմաստասիրացն»¹։

XIII դարի երկրորդ հիսնամյակում շարունակվում էր Կիլիկյան հայոց պետականության առաջընթաց զարգացումը, ընդարձակվում էին նրա քաղաքական ու տնտեսական կապերը հարևան և հեռավոր երկրների ու իշխանությունների հետ։ Երկրի քաղաքական ու ռազմական հզորությունը ամրապնդելու, ուժեղացող արտաքին վտանգին դիմագրավելու համար հայ իշխանավորները ինքնաբերաբար ավելի մեծ ուշադրություն էին դարձնում երկրի տնտեսության, մասնավորաբար գյուղատնտեսության վերելքին և արտաքին ու ներքին առևտրի ծավալմանը։ Այս ժամանակներում է, որ արաբերենից հայերեն են քաղված «Գիրք վաստակոցը», ինչպես նաև աստղագիտության, քիմիաբանության, ձիադարամանության, պոզպատածությունների և թրագործության վերաբերյալ գրքեր²։

Հայաստանը վաղուց անտի ճանաչված էր որպես ձիաբուծության կարևոր կենտրոն, իսկ այդ ավանդները շարունակվում էին նաև Կիլիկյան հայոց պետականության գոյության ժամանակներում։ Եվ դա հասկանալի է. մարտական ու տոկուն ձիերի ու գրաստների մեծ կարիք ունեւ հայկական հեծելազորը, ձին միաժամանակ եկամտի կարևոր աղբյուր էր և արտահանվում էր շատ երկրներ։ Հետևաբար, պատահական չէր, որ Կիլիկիայում ձիաբուծական ձեռնարկներ էին կազմվում։

Բժիշկ Ֆարաջի կազմած ձիագիտական երկից միայն մեկ ամբողջական ձեռագիր է մեզ հասել, մինչդեռ ըստ մատենագիտական տեղեկությունների միջնադարում գործածության մեջ են եղել դրա այլ ընդօրինակությունները ևս, որոնցից մեզ հայտնի են 1504 թ. Սեբաստիայի օրինակը (1788 թ. սրանից կատարվել էր «Բժշկարանի» վրացերեն թարգմանությունը) և ներկայումս Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում պահվող «Ի գրաստու բժշկարանէն փոխած» խորագիրը կրող ձեռագիր պատանդիկը³։ Ֆարաջի «Բժշկարան ձիոյ» երկի մի ամբողջական օրինակը 1906 թ. Իրանի Թավրիզ քաղաքում տեսել և նկարագրել էր պրոֆ. Հր. Աճառյանը։ Հետագայում այդ մատյանը երկար ժամանակ հրապարակից դուրս էր եկել ու կորսված էր համարվում և միայն 1971 թ. Կալիֆոռնիայի համալսարանի Մերձավոր արևելքի երկրների բաժնի վարիչ, պրոֆ. Ա. Սանջյանի աջակցությամբ այն հատնաբերվեց Լոս-Անջելեսի բնակիչ Զարեհ Սարաջյանի մոտ։ 1972 թ. հղվածիս հեղինակներից

¹ «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ» (ԺԳ գար), աշխատասիրությամբ Բ. Լ. Զ ու զ ա լ յ ա ն ի, Երևան, 1980, էջ 163։

² «Բազմավեպ», 1867, էջ 354, Գ. Զ ա ր ա չ ա ն ա լ յ ա ն, Հայկական թարգմանությունք նախնայց, Վենետիկ, 1889, էջ 558, Տ ո թ թ. Վ ա հ ր ա մ Ղ. Թ ո Ր գ ո մ յ ա ն, Հայ բժշկական ձեռագիրք ս. Ղազարու վանքին, «Բազմավեպ», 1924, էջ 387—388։

³ ՏԵՄ «Բազմավեպ», 1867, էջ 354։

Բ. Չուգասզյանին բախտ է վիճակվում տեսնել այդ մատյանը և ստանալ դրա մանրաժապավենը, իսկ փոքր-ինչ ավելի ուշ՝ 1980 թ., նրա աշխատասիրության մեջ Երևանում հրապարակվում է «Բժշկարանը»՝ համապատասխան առաջարկով և ընդարձակ ստուգաբանական բառարանով։ Այս երկը, որ միջնադարյան հայ բժշկագիտության կարևոր հուշարձաններից է, արժեքավոր է նաև իր բառազանձով՝ հայերեն անժանոթ նոր բարդություններով, օտար՝ հիմնականում արաբերեն ու պարսկերեն, բառերի ու տերմինների փոխառություններով։

Բ. Չուգասզյանը, «Բժշկարանը» ըստ ամենայնի համեմատելով մի խումբ արաբերեն ու պարսկերեն միջնադարյան ձեռագրամանությունների հետ, որոնք չափազանց մանվածապատ, ավելորդ մանրամասներով, բարդ շարադրանք ունեն⁴, եկել է այն եզրակացության, որ բժիշկ Ֆարաբի, օգտվելով հանդերձ իր ձեռքի տակ եղած օտար աղբյուրներից, ստեղծել է շատ ինքնատիպ, պարզ ու դյուրըմբռնելի մի երկ, որի տարբեր ընդօրինակությունները դարերի ընթացքում օգտագործվել են հայկական ձեռագրական կենտրոններում։

Վերջերս հայտնի դարձավ, որ Վաշինգտոնի զինվորական գրադարանում պահվում է ձեռագրամանության արաբերեն ձեռագիր մի երկ, որ թարգմանված է հայերենից⁵։ Արաբերեն ձեռագրական այս երկի ուսումնասիրությունը (մանրաժապավենի հիման վրա) հնարավորություն ընձեռեց բացահայտելու արաբ-հայկական հարաբերությունների նոր, հետաքրքիր մի էջ։ Այս իմաստով կարևոր է ձեռագրի հետևյալ առաջաբան-հիշատակարանը.

«Մա մի գիրք է, որ պարունակում է ձեռնակարգությունը և նրա հիվանդությունների բուժումը։ Սա հայերեն գրով էր և վերածվել է արաբերեն գրի։ Բանն այն է, որ մեծ իշխան մուջահիդ (իմա՝ պաշարող) Հուսամ ալ-Դին Լաշինը, որը ծանոթ է Սարխադի անվամբ և աստվածապահ Եգիպտոսի մեծամեծ ամիրաներից է, այն (իմա՝ հայերեն բժշկարանը) վերցրել է հայոց թագավորի գանձապահարանից, գտնելով այն այլ գրքերի մեջ, երբ թշնամին ջարդվել և խեղճացել էր աստվածապահ Հոմս հայտնի քաղաքից այն կողմում [տեղի ունեցած ճակատամարտում], Մանսուրի (իմա՝ Հուսամ ալ-Դին Լաշինի) տիրակալության օրերին, աստված փառավորի նրա իշխանությունը։ Նա [գիրքը] տվել էր իր խոնարհ ծառա Իբրահիմին, որը հայտնի է բանակի քարտուղար անվամբ, դրոշմների պահեստում, երբ այնտեղ ձերբակալված էր։ Նրա մոտ բերվեցին մի խումբ հայ գերիներ, որոնք գիտեին այդ գիրքը։ Նա (իմա՝ Իբրահիմը) ստուգեց և այն վերածեց արաբերենի, հետևեց դրանց իմաստին և ուղղեց, որ հասկանալի լինի և յուրաքանչյուր հատվածը համապատասխանի [հայերենին]։ Գիրքը բովանդակում էր գիտելիքներ ընտիր ձեռքի մասին, դրանց նշանները, և վատ ձեռքի նշանները, հիվանդությունները, ախտերը, դրանց բուժումը դեղերով, դեղաբույսերով, քրտնեցումով, կտորներով, գորգերով, արցունքով, [տեղում] կանգնեցնելով և այլ միջոցներով։ Դեղերի ու դեղաբույսերի անունները և եզրերը (տերմինները) [հաճախ] արաբերեն անհասկանալի էին և բարձրյալն աստված նրան օգնեց հայ գերիների մեջ արհեստին գիտակ մի վիրաբույժ գտնել, որը անհասկանալի բառերը բանիմացորեն բացատրեց, քանզի այդ գիրքը բովանդակում էր այն, ինչ նա ստուգել էր փորձով, իսկությունը՝ ճշտել և ճշմարտությունն իմացել էր։

Հայոց թագավորը այն (գիրքը) ձեռք էր բերել Բաղդադի գիտության տնից՝ խալիֆայական գանձատնից, երբ պարտված (sic) այնտեղ էր գնացել թշնամու մոտ ծառայության ժամանակ, և գիրքը արաբերեն էր, որ նա հայերենի վերածեց։ Այսպիսով [գիրքը նորից արաբերենի վերածվելով], արդարությունը

⁴ Տե՛ս «Բժշկարան ձեռնակ և առհասարակ գրաստեղծ» երկի հրատարակության առաջաբանը, էջ 24։

⁵ Այս արժեքավոր տեղեկությունը 1984 թ. շնորհակալությամբ ստացել ենք Քլիվլենդի (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր, հայագետ-լեզվաբան Ջոն Գրեգինից, որի սիրալիր օժանդակությամբ ստացվեց նաև արաբերեն ձեռագրի մանրաժապավենը։ Ձեռագրի նկարագրությունը տե՛ս Schullian D. M., Sommer F. E., Catalogue of Incunabula and manuscripts in the Army Medical Library, 1948, N. Y., p. 298.

վերադարձավ իր տեղը: Աստված է հաջողություն բերողը, և նրան ենք ապաստանում նպատակին հասնելու և իղձերն ու ծրագրերը իրականացնելու համար՝ Լթև նա կամենա:

Եվ այս Տիբրի ճակատամարտը վերոհիշյալ Հոմսից այն կողմ [տեղի է ունեցել] ռաջաբ ամսի տասնիննին, կենտ օրը, հինգշաբթի, հիշրի վեց հարուր ութ թվականին, փառք Աստուծոյ:

«Թժկարանի» արաբերեն թարգմանության առաջին գլուխն ունի նաև հետևյալ տեղեկությունը.

«Հիվանդությունների, լավ ու արատավոր նշանների մասին, ինչ որ հետաքրքիր է բժիշկ Մուհամադ իրն իսլամական ցեղից, և նրա հետ այդ բանում մասնակցել է Սադ-ալ-Դին իբն ալ-Ջահիր պարսիկը: Իսկ նա, որ հայերենի է վերածել, կոչվում է Մահբուբ և նրա ընկերը՝ Աբու-լ-Ֆարաջ. նա [Սահրուբը] արաբերեն, ինչպես նաև այլ լեզուներ լավ չգիտեր:

Հայոց թագավորը Բաղդադ քաղաքի գիտության տնից գիրքը վերցրել էր Եգիպտոսի և Ասորիքի (Շամ) տեղի ալ-Ջահիր Դուբն ալ-Դին Բայբարսի թաղավորության ժամանակ [1260—1278 թթ.]. աստված նրա հոգին սրբացնի և նրա շիրիմը լուսավորի:

Սա մի օգտակար գիրք է ձիու, նրա հիվանդությունների, լավ ու արատավոր նշանների մասին»:

Տարբեր ձեռագրատներում պահվող արաբերեն ձեռագրերի ցուցակների ստուգումից պարզվում է, որ ձեռագրամանության հայերեն այս երկի՝ արաբերեն թարգմանության երեք այլ ընդօրինակություններ ունեն՝

1. Բրիտանական գրադարանը (նախկին թանգարանը), Օք. 3133 (=815), ընդօրինակված 1854 թ.⁶, Թիուլի նկարագրությունից պարզվում է, որ ի տարբերություն ամերիկյան ռազմական բժշկական գրադարանի «Ախրապատինի» արաբական թարգմանության տարբերակի, այս մատյանը 182 գլխի փոխարեն բաղկացած է 183 գլխից, բայց ունի նույնատիպ առաջաբան-հիշատակարան:

2. Գոթայի գրադարանը, № 2087⁷, Ըստ Թիուլի (անդ) այս օրինակը չնչին տարբերությամբ արձագանքում է Բրիտանական թանգարանի օրինակին:

3. Արաբական թարգմանության մի տարբերակ ևս նկարագրված է դոկտ. Ջոն Լիի ձեռագրացուցակում⁸: Ձեռագրի ներկայիս հասցեն հայտնի չէ: Ըստ Թիուլի (անդ) այս օրինակը ևս համընկնում է Բրիտանական թանգարանի տարբերակին:

«Թժկարանի» արաբերեն նորահայտ թարգմանության մանրամասն համեմատությունը Ֆարաջի կազմած հայերեն «Թժկարանի» հետ հնարավորություն է տալիս ճշտելու այս երկու բնագրերի փոխադարձ կապը, ինչպես նաև Ֆարաջի երկի ստեղծման, հետագա ճակատագրի մասին հանգելու նոր և ավելի հավաստի եզրակացությունների.

1. Աներկբայորեն հաստատվում է, որ արաբերեն «Թժկարանի» հիմքը Ֆարաջի երկն է եղել. ինչպես Ֆարաջի մոտ, արաբերեն թարգմանության սկզբում ևս դրված է գրքի 182 գլուխների ցանկը, սակայն արաբերենում պահպանված է միայն 47 գլուխ, մյուս գլուխները պակասում են, չկան նաև գրքի սկզբում գտնվող ճնա իմաստասերի և հետագա շարադրանքի մեջ առկա ձիու գծապատկերները և խարանանշանները (դադերը): Հայերեն «Թժկարանի» առաջին գլխի բովանդակությունը, որտեղ քրիստոնյա Ֆարաջը մի քանի նախադասությամբ անդրադառնում է աշխարհի արարչությանն ու կենդանիների անվանադրությանը և ձև բառը ստուգաբանում է հայ մարդու մտածողությամբ որպես «ձիգ ընթացող և արագ արշավող» փոխարինված է վերը բերված հիշատակարանի երկրորդ հատվածով, որտեղ խոսվում է Բաղդատում հայոց

⁶ Ch. Riew, Supplement to the Catalogue of the Arabic MSS in the British Museum, London, 1984, p., 552—555.

⁷ W. Pertsch, Die arabischen Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha, vierter Band, Gotha, 1883, s. 110—111.

⁸ J. Lee, Oriental MSS Purchased in Turkey, N. 141.

արքայի գտնվելու և Մահրուբի ու Աբու-լ-Ֆարաջի կողմից արաբներին ձիագիտական մի երկ հայերեն թարգմանելու մասին: Արաբներին բժշկարանի մնացյալ 46 գլուխները փոքր հապավումներով, բայց համարյա բառացիորեն, համընկնում են հայերեն բնագրին:

2. Մեր ձեռքի տակ գտնվող Ֆարաջի բժշկարանի ընդօրինակության մեջ պակասում է Ժե գլուխը՝ «Վասն նշաննոյ և հետ որոյ լինի ձին», մինչդեռ այն առկա է արաբներին թարգմանության մեջ: Նշանակում է հայերեն հիմք-բնագրից արդեն 1296—98 թվականներին ընդօրինակություններ են եղել, որից և մեկը մե: Հայտնի օրինակն է (տպված 1980 թ.), իսկ մամուլյաների կողմից հայոց արքայի գանձարանից վերցվածը, թերևս, հիմք-բնագիրն է եղել և կամ ավելի ամբողջական ընդօրինակությունը:

3. Ֆարաջի «Բժշկարանի» արաբներին նորահայտ թարգմանության հիշատակարան-առաջաբանում, ինչպես տեսանք վերը, ասված է, որ հայերեն «Բժշկարանը» Նգիպտոսի ամիրա Հուսամ ալ-Դին Լաշինը (որին և Մանսուր էրին անվանում) վերցրել է հայոց թագավորի գանձարանից՝ Հոմա քաղաքի մոտ տեղի ունեցած Տիրի ճակատամարտից հետո, որ տեղի է ունեցել հիշորի 608 թվականին, այսինքն՝ 1212 թ.: Սակայն այս թվականը անհարիր է Լաշինի իշխանության տարիների հետ, որ են 1297—1299 թթ.: Վերջինս ստույգ է, հետևաբար, գրչական սխալ պիտի համարել 1212 թվականը:

Հայկական և արաբական աղբյուրները Լաշինի հարձակումը Կիլիկիայի վրա որոշակիորեն նշում են 1298 թ.: Հայտնի է, որ այդ ժամանակ Կիլիկիայում թագավորական գահի համար պայքար էր սկսվել երկու եղբայրներ Սմբատի և Կոստանդինի միջև, իսկ Նգիպտոսի սուլթան Լաշինը (նաև՝ Լաշին), առիթը հարմար գտնելով, հրամայում է իր զորաբանակներին մտնել Կիլիկիա: Երկու զորամասեր ամիր Բեդ էդ-Դին Բեկթաշի և Հալեպ էդ-Դին Սինջարի հրամանատարությամբ երկու կողմից ներխուժում են Կիլիկիա: Սինջարի զորամասերը հասնում են Սիս: Ինչպես գրում է Սամվել Անեցու պատմության շարունակողը, «մարցին (իմա՝ Եգիպտացին) հմուտ ի Կիլիկի և առհասարակ այրեաց զգեօղ և զքաղաք և զքաղումս հսպան և զայլս վարեաց: Եւ այլք զայս Զեղ (747+551=1298) թվին ասեն ելեալ. և ճիշդն այն է»⁹: Արաբ ժամանակագիրներից Աբու-լ-Ֆիդան, որ մասնակցել է այդ արշավանքներին, վկայում է, որ Լաշինի բանակները Սսի երկիր են մտել երկու անգամ. առաջինը հիշրի 697 թվականի ռաջաբ ամսի երկրորդ տասնօրյակին (1298 ապրիլի 23—մայիսի 2)՝

* Բերենք այստեղ արաբներին Բժշկարանի Ժե գլխի թարգմանությունը, որով լրացվում է 1980 թ. հրատարակության համապատասխան պակաս հատվածը:

Գլուխ տառնուրբուրդ

Խալերի և մահիկների անունները և այնպիսիների, որոնք ձիերին հատուկ խալերի նշաններ ունեն:

Եթե դրանց մեջ կան սպիտակ մահիկներ կամ սպիտակ խալեր, կոչվում են միագույն (անխառն):

Իսկ եթե գրանցում նշան չկա, կոչվում են առանց նշանի:

Եթե մահիկները սպիտակ վզով են, թեքված, և եթե [ձիան] երկու աչքերն ու թարթիչները սպիտակ են, կոչվում են մուրիթ [սպիտակ արաբական ձիեր ունեցող]:

Եթե երկու աչքերը շեկ են և գրանցում մահիկներ չկան՝ լայն ուժեղ սպիտակ [են]:

Դրանցում կան բարձրահասակներ և կան այնպիսիք, որոնք նրա քթին են հասնում [միա-նում]:

Կա այնպիսին, որ սպիտակ է մինչև երասանակի [լկամ] տեղը:

Այս անունները բոլորը կոչվում են մահիկներ:

Եթե ճակատին լինի կլորածև սպիտակ, ապա կոչվում է մահիկ:

Եթե վերևի կեսում կա սպիտակություն, կոչվում է ռուսմա [քթի մի կողմը սպիտակ]:

Եթե սպիտակ է ինչպես քիթը, կոչվում է ներկված:

⁹ Օսմանլիի քահանայի Անեցույ հաւաքումն ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 153—154, հմտ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 430.

կողոպտելով և ավերելով երկիրը, և երկրորդը ավելի ուշ՝ նույն թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին, երրորդը շրջապատում և գրավում են Համուս ամրոցը¹⁰, Ամենայն հավանականութեամբ, այս Համուսը (որ և Նաշիմա է կոչվել) արաբական «Բժշկարանում» հիշված Հոման է։ Ինչպես տեսնում ենք, 1298 թ. մամլուկների հարձակումը Կիլիկիայի վրա զուգահեռաբար է Ֆարաբի «Բժշկարանի» ստեղծման տարիներին՝ 1296—1298 թթ. Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ 1298 թ. հայոց թագավորի գանձատնից կողոպտված ձիադարմանութեան երկը Լաչինի հրամանով՝ կարող էր թարգմանված լինել 1298 թ. վերջերին և կամ 1299 թ.՝ նրա սուլթանութեան վերջին տարում։

4. Հայտնի է, որ ժամանակի արաբական աշխարհում բազմաթիվ ձիա-մատյաններ կային, բայց հավանաբար դրանցից և ոչ մեկը Ֆարաբի կազմածի պես պարզ և դյուրըմբռնելի, ավելորդարանություններից ու սնոտիապաշտու-թյունից զուրկ չեն եղել։ Բացի այդ, Ֆարաբի «Բժշկարանի» մեջ գրաստների հիվանդությունների բուժման համար հանձնարարվող դեղորայքն ու միջոց-ները մեծ մասամբ փորձված են եղել։ Դրանով իսկ պիտի բացատրել, որ Լա-չինը կարգադրել է այն թարգմանել արաբերեն։

5. Հետաքրքրական է նաև արաբական թարգմանութեան առաջին գլխում բերված տեղեկությունը հայերեն այս «Բժշկարանի» Բաղդադում թարգմանված լինելու մասին։ Մի հանգամանք, որի յուրովի արձագանքը գտնում ենք Փարիզի Ազգային մատենադարանում պահվող հայերեն ձեռագիր «Գիրք արուեստի քիմիական» երկի հիշատակարանում, որտեղ ասվում է, որ հայոց Հեթում Ա թագավորը, երբ «գնաց ժլի (18.000) հեծելով ի վերայ թշնամոյն սուլտա-նին և կոտորեաց և սպառեաց զամենեսին և զնաց մեծաւ պատվով ի Պաղտատ առ Նսոր խալիֆայն», Ստեփանոս անուանով մի ուսյալ սարկավագի թարգմա-նել տվեց «Գիրս Վասն ձիոյ պայթարնման և Վասն թրի շինելոյ և Վասն արե-գական և լուսնի արուեստին» և բերեց հայոց աշխարհ¹¹։

Ինչպես տեսնում ենք, այս հաղորդումը իր ռոճ ժվյալներով՝ հայոց թա-գավորի Բաղդադում գտնվելու և ձիադարմանութեան երկ թարգմանելու մասին, ինչպես և ժամանակի՝ 1263 թ., առումով համընկնում է «Բժշկարանի» արա-բական նորահայտ թարգմանութեան տվյալներին՝ հայոց թագավորը գիրքը ձեռք է բերել Բաղդադի գիտություն տնից, Բայբարսի օրոք, որ իշխել է 1260-ական թվականներին։ Բայց հարկ է նշել, որ չեն համընկնում թարգմանիչների անունները. վերի հայկական հիշատակարանում՝ Ստեփանոս, իսկ «Բժշկարա-նի» արաբական թարգմանութեան մեջ՝ Մահրուբ և Աբու-Ֆարաբ։ Ֆարաբի անվան հիշատակումը այստեղ և հայկական «Բժշկարանում» ենթադրել է տա-լիս, որ թերևս 1260-ական թվականներին Ֆարաբը նույնպես եղել է Հեթում Ա-ի ծառայության մեջ և շատ ավելի ուշ՝ 30—35 տարի հետո, 1296—98 թթ., ելնելով քաղաքական իրադրությունից, իր կազմած «Բժշկարանը»՝ Թորոս քա-հանայի խմբագրությամբ, ձոնել է Սմբատ արքային։

1280 թ., երբ հրատարակության էր պատրաստվում Ֆարաբի կազմած «Բժշկարանը», Հեթում Ա-ի ժամանակ Ստեփանոսի թարգմանած «Վասն ձիոյ պայթարնման» երկը մի այլ, մեզ չհասած բժշկարան էր համարվել։ Արա-բական նորահայտ թարգմանութեան տվյալների լույսի ներքո կարելի է են-թադրել, որ թերևս դրանք նույն երկի տարբեր խմբագրություններ են եղել։

6. Օտարերկրյա ներխուժողների կողմից հայկական միջնադարյան մա-տենադարանների կողոպուտների մասին մեր աղբյուրներում բազմաթիվ տե-ղեկություններ են պահպանվել։ Ֆարաբի «Բժշկարանի» արաբական սույն թարգմանութիւնը վկայում է մի այլ, ցարդ որևէ այլ տեղ չհիշատակված, կի-լիկյան գանձատան ավերման մասին, որտեղ և որպես մի թանկարժեք մատ-յան պահվել է Ֆարաբի կազմած ձիադարմանութեան երկը։ Չի բացառվում, որ

¹⁰ «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Նալ-բանդյան, Երևան, 1965, էջ 240։

¹¹ SL՝ «Թագավանք», 1867, էջ 354։

սրա հետ մեկտեղ հայոց արքայական գանձապահարանում բաղում այլ մատյաններ ևս հղած լինեն, որոնք մամուլիկների կողմից ավարի են ենթարկվել։ Այն, որ օտար ներխուժողները գանձատունը թալանելիս ուշադրություն են դարձրել գրչագիր մատյաններին, վկայում է, որ նրանք շատ լավ գիտակցում էին գրավոր, հատկապես գանձատանը պահվող հուշարձանների արժեքը, որոնցից նրանք օգտվել են հօգուտ իրենց մշակույթի։

7. Ֆարաջի «Բժշկարանի» արաբերեն նորահայտ թարգմանությունը թույլ է տալիս խորհելու, որ, հավանաբար, հայերենից արաբերեն թարգմանված այլ երկեր ևս լինեն, որոնք ցարդ հայտնի չեն հայագիտությանը, ուստի այս նկատառումով վերջին տարիներին լույս տեսնող արաբական ձեռագրացուցակները պետք է լինեն բանասերների ուշադրության կենտրոնում։

8. Արաբ-հայ միջնադարյան մշակութային առնչությունների փաստերը հարուստ չեն. հայերենից արաբերեն թարգմանված միայն երկու հուշարձան է հայտնի Ագաթանգեղոսի «Պատմությունը» և «Աղվեսագիրքը»։ Այս իսկ առումով արժեքավոր է Ֆարաջի «Բժշկարանի» արաբերեն նորահայտ թարգմանությունը, որը մի նոր և հետաքրքիր էջ է բացում արաբ-հայկական մշակութային կապերի պատմության մեջ։

НОВОВЫЯВЛЕННЫЙ АРАБСКИЙ ПЕРЕВОД СОЧИНЕНИЯ «ЛЕЧЕБНИК ЛОШАДЕЙ»

БАБКЕН ЧУКАСЯН, АРАМ ТЕР-ГЕВОНДЯН

Резюме

В 1296—98 гг. по поручению киликийского армянского царя Смбата III врач-сириец Фарадж составил на армянском языке руководство, озаглавленное им «Лечебник лошадей» и вообще выючных животных». В средние века это сочинение переписывалось неоднократно, однако до нас дошел его единственный экземпляр, ныне являющийся собственностью частного лица в США. На основе микрофильма, снятого с этого экземпляра, Б. Чукасян в 1980 г. опубликовал в Ереване текст «Лечебника».

Ныне стало известно, что в 1298 г. войска Хусам аль-дина Ладжина (Сархада) во время похода на Киликию обнаружили в казне армянского царя список «Лечебника лошадей» на армянском языке и перевели его на арабский. Арабский текст предваряет подобное предисловие, в котором говорится, при каких обстоятельствах был обнаружен армянский текст и кто перевел его на арабский язык. Ныне четыре списка с текстом «Лечебника» на арабском языке хранятся в зарубежных библиотеках.

Сравнение арабского перевода с армянским доказывает, что имеющиеся в них расхождения незначительны и тексты совпадают.

Известно, что в средние века с армянского на арабский были переведены лишь «История Агафангела» (V век) и сборник притч «Лисья книга». Найденный «Лечебник лошадей» — третья книга, которая открывает новую страницу в истории арабо-армянских отношений.

ԱՐԱՄ ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ

ՍՈՒՆԱԶԶԻՄ-ԲԱՇԻԻ XI—XII ԴԴ. ԱՆԱՆՈՒՆ ԱՂԲՅՈՒՐԸ
ԴՎԻՆԻ ԵՎ ԳԱՆՁԱԿԻ ՇԱԴԴԱԴՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բազրատունյաց Հայաստանի մասին արաբական պատմական և աշխարհագրական աղբյուրների շարքում, վերջին տարիներս, ավելացավ մի նոր պատմական երկ՝ Մունաջջիմ-Բաշիի օգտագործած անանուն աղբյուրը, որը երկար ժամանակ գրեթե անմատչելի էր մնացել գիտական հասարակայնությանը, այն պարզ պատճառով, որ Մունաջջիմ-Բաշիի «Ջամի աղ-դուլայ» (Պետությունների ընդհանուր պատմություն) խորագիրը կրող պատմական երկասիրության արաբերեն բաղմահատոր բնագիրը դեռ մինչև օրս մնում է անտիպ Կ. Պոլսի ձեռագրատներում։ Հրատարակվել է միայն XVIII դարի մատենագիր Ահմեդ Նեդիմի կողմից կատարված երեք հատորանոց թուրքերեն ամփոփումը¹։ Այս ամփոփումը կարող է հիմք ծառայել դադափար կազմելու Մունաջջիմ-Բաշիի ստվար աշխատության մասին, սակայն մեծ չափով ենթարկված լինելով կրճատումների՝ իր պատմական տեղեկություններով, ցավոք, բավական ժլատ է։

Ահմադ իրն Լուքնալի² Մունաջջիմ-Բաշին (Մյունեջջիմ-Բաշը) XVII դարի հայտնի պատմիչ է³, որը ձգտել է ի մի բերել մահմեդական պատմադրության բաղմաթիվ երկերը և այդ բոլորից ստեղծել մի ամբողջական և համապարփակ տիեզերական պատմություն։ Նրա աշխատության թուրքերեն ամփոփման առաջարկում օգտագործված աղբյուրները բաժանվում են երեք խմբի՝ արաբական, պարսկական և թուրքական⁴։ Արաբական աղբյուրների մեջ հիշվում է նաև ոմն «Ֆալիհ» (այսինքն կրոնական, աստվածաբան)։ Ահա այս անանուն կրոնավորի աշխատությունը, որը պարունակում է Շադդադյանների, Շիրվանի և Դերբենդի պատմությունը և ըստ Մունաջջիմ-Բաշու գրված է մոտավորապես 1106 թվականին, օգտագործվել է վերջինիս կողմից շարադրված ծավալուն աշխատության մեջ, և քանի որ XI—XII դդ. այս կարևոր սկզբնաղբյուրի որևէ այլ բնագիր դեռ ոչ մի տեղ չի հայտնաբերվել, Մունաջջիմ-Բաշու XVII դ. արաբերեն բնագրի այս հատվածը աղբյուրագիտական բացառիկ նշանակություն է ստանում։

Մի քանի տարի առաջ Վ. Մինորսկին Լոնդոնում հրատարակեց Մունաջջիմ-Բաշու աշխատության Շադդադյաններին վերաբերող փոքրիկ հատ-

¹ Մահալիֆ ալ-Ախբար, Կ. Պոլիս, 1868։

² C. Brockelmann, Geschichte der arabischen Litteratur, II, 443. J. H. Kramers, Munadjjim Bashi, Enc. of Islam, III, 772.

³ Թուրքական պատմական երկերի մեջ հիշվում է նաև մի հսկայական աղբյուր, որը նրեմիա Չելեպիի կողմից կազմված համառոտ հայաց պատմությունն է։ Տես՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Նրեմիա Չելեպին որպես Մունաջջիմ Բաշիի աղբյուրներից մեկը, ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր (հասարակ. գիտ.), 1960, № 7—8։

վածք⁴։ Անհավանական չէ իհարկե, որ Մունաջիմ-Բաշու մոտ այն ենթարկվել է որոշ կրճատումների, սակայն XVII դարի պատմիչը հաղիվ թե այստեղ որևէ բան փոխած կամ մոցրած լինի, բացի աշխարհագրական հակիրճ տեղեկություններ պարունակող առաջաբանից։ Հատկանշական է, որ հատուկ անունների հարցում նա միշտ հարազատ է Բաղրատունիներին ժամանակակից արաբական աղբյուրների մեջ եղած ձևերին, ինչպես՝ Գարիլ (Դվին), Աշութ (Աշոտ), նույնիսկ Արմինիա (բուն Հայաստան) և Բիլադ ալ-Արման (Հայոց երկիր, բյուզանդական Հայաստանի իմաստով) և այլն։

Շաղհաղյանների մասին այս հատվածը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Բաղրատունյաց թագավորության անիական շրջանի պատմության համար. կարևոր են հատկապես Դվինի և Մեծ Հայքի արևելյան նահանգների մասին եղած տվյալները։ Որոշ տեղեր նա սղդակի նոր փաստեր է հաղորդում Բաղրատունյաց պատմության վերաբերյալ, ինչպես օրինակ Աշոտ III-ի հարձակումը Դվինի վրա իր գահակալության հենց առաջին տարում (953) կամ ընդհանրապես Դվինի X դարի պատմական անցքերը լուսաբանող փաստերը և այլն⁵։

Դժվար է որոշել, թե որտեղից Հայաստան եկան Շաղհաղյանները։ Ըստ այս աղբյուրի նրանք առաջին անգամ գալիս են Դվին և ապա այստեղից գնում Գանձակ, որտեղից կրկին վերադառնում են Դվին, իսկ հետագայում, ինչպես հայտնի է, տիրանում են Անիին⁶։

Նրանք հավանաբար գալիս են Ատրպատականի կողմերից և առաջին հերթին Արաբսի հովտով բարձրանում են Դվին։ Վարդան պատմիչը, որը նրանց «Շատատիբ» է անվանում, բյուզանդական տիրապետության շրջանի մասին խոսելիս, այսպես է նկարագրում նրանց հայտնվելը⁷։ «Ի սոյն առուս կին մի Մամ անուն գայ ի Պարսից երեք որդովք ի գաւառն Փառխոսոյ առ Գրիգոր Փառաւոր իշխանն։ Եւ տան որդիքն պատանդ զմայրն և առնուն զՇօթա և զբերդն Շամիրամայ, և անտի ընտանեցեալ ընդ Ալազիղ ամիրայն Գանձակայ սպանին գնա և առին զԳանձակ և տիրեցին։—երէց որդին Պարզուն մեռաւ կարճ և իշխանացաւ ի տեղին Լելբարի⁸ միւս եղբայրն և առնու զՊարտաւ և զՇամբոր ի Սալարէն։ Եւ եղբայր նորա կրտսեր որ Փաալուն կոչիւր սպանեալ գնա յորսին, առնու զիշխանութիւնն...»։ Դժվար է հաստատ կերպով որոշել, թե ինչպիսի աղբյուրից կարող էր XIII դարի պատմիչը X դարի անցքերի մասին հաղորդել այնպիսի տեղեկություններ, որոնք լրիվ համընկնում են մեր ձեռքի տակ եղած այս նոր արաբերեն բնագրի բովանդակության հետ։ Կարելի է միայն ենթադրել, որ նա գուցե վանական վարդապետի կորած Պատմությունից է այն քաղել⁹, եթե բանավոր աղբյուրներից չի օգտվել։

⁴ V. Minorsky, Studies in Caucasian History. London, 1953. (այսուհետև Studies)․ արաբերեն բնագիրը վերահրատարակից Բաբուլում, տես՝ Труды Института Истории, XII, 1957. Վերջերս Մինորսկին հրատարակեց նաև Շիրվանին վերաբերող հատվածը A History of Sharvan and Darband, Cambridge, 1958.

⁵ Այս մասին տես՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Դվինը Սալարյանների ժամանակ, Տեղեկագիր (հասար. գիտ.), 1956, № 12։

⁶ Անիի Շաղհաղյանների մասին մեր նոր աղբյուրը լուծ է։

⁷ Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդցոյ Պատմութիւն տիեզերական, Մոսկվա, 1861, էջ 134։

⁸ Վարդանի մյուս հրատարակության մեջ կա՝ Լելբարի, որն ավելի ճիշտ է (Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 100), իսկ Մարգարանը միշտ էլ գրված է Պարզունու։

⁹ Studies, 79.

Շաղղաղյանների մասին այս դվինի սկզբում գետեղված աշխարհագրական հակիրճ տեղեկությունները Հայաստանի և Առանի մասին, ըստ Մինորակու, ուշ շրջանում են շարադրված: Շաղղաղյանների կողմից Դվինին տիրանալու պատմությունը նորություն է Բագրատունյաց պատմության համար, ինչպես նաև Վաչոյ Զորի իշխանի, Աշոտ III Բագրատունու և այլոց հարձակումները Դվինի վրա: Վաչոյ Զորի իշխանը այստեղ անվանվում է «գիրմուս» (دير موسى), որն ըստ Ս. Երեմյանի «Տեր Մոզայ» անվան աղավաղումն է, իսկ Մոզը Վաչոյ Զորի կարևոր կենտրոններից էր այդ ժամանակ: Պետք է ավելացնել նաև, որ այս բնագիրը միակ արարական աղբյուրն է, որը հիշում է Բագրատունի թագավորների կրած Շահանշահ տիտղոսը (شاهنشاه), որովհետև մնացած արարական աղբյուրները, որոնք մեծ մասամբ խոսում են առաջին Բագրատունիների ժամանակաշրջանի մասին, բավարարվում են «թագավոր հաչոյ» (ملك الارمن)¹⁰ տիտղոսի հիշատակմամբ:

Շնորհիվ այս նոր աղբյուրի որոշվում է նաև Շաղղաղյանների կողմից Դվինի երկրորդ գրավման մոտավոր թվականը՝ 1022¹¹, որը հավանական է: Այստեղ շատ ընդարձակ է Արու-լ-Ասուար ամիրային հատկացված մասը: Սա նշանավոր էր ոչ միայն Հովհաննես Սմբատի և Գագիկ Բ-ի խոռվահույզ շրջանում Դվինում խաղացած բացասական դերով, այլև Գանձակում ունեցած իր գործունեությամբ: Հետաքրքրական է, որ ոչ միայն Արու-լ-Ասուարը այս խառնակ շրջանում կասկածելի հարաբերությունների մեջ է գտնվում Բյուզանդիայի հետ¹², այլ նույնիսկ նրա պապը՝ Մուհամմադ իրն Շաղղաղը Դվինից վտարվելուց հետո դիմել էր Բյուզանդիայի օգնությանը: Սա պատահական չէ, որովհետև Բյուզանդիան հաճախ էր հովանավորում քրդական ցեղերին, ինչպես օրինակ Մրուանյաններին՝ XI դարի սկզբում¹³:

Արու-լ-Ասուարի որդիներից մեկը կրում է Աշոտ (Աշոթ) անունը և հավանաբար հայ մորից էր: Լաստիվերտցին հիշում է, որ այս «Ապուսուարը... էր փեսայ թագաւորին Հաչոյ Աշոտոյ»¹⁴: Ահա սույն Բագրատունի իշխանուհու որդին պետք է լիներ այս Աշոտը, որն իր պապի անունն էր կրում:

Բագրատունյաց անկման շրջանի և բյուզանդական տիրապետության մասին հետաքրքրական տեղեկություններ են Արու-լ-Ասուարի մասնակցությունը սելջուկյան արշավանքներին և ընդհանրապես Շաղղաղյանների օժանդակությունը սելջուկյաններին Հայաստանը նվաճելու գործում, որոնց մասին հայկական աղբյուրներում կան որոշ ակնարկներ¹⁵:

Բագրատունյաց Հայաստանի մասին խոսող արարական աղբյուրների մեջ կարևոր տեղ են գրավում աշխարհագիրներ՝ Իսթախրին, Իրն Հառվալը, Մուկադդասին և ուրիշներ, որոնց շնորհիվ մի ընդհանուր գաղափար ենք կազմում IX—XI դդ. Հայաստանի վիճակի մասին: Այս շրջանի համար արար պատմական աղբյուրների թիվը շատ չէ: Կարելի է հիմնականում հիշել Իրն Միսքաուայհին (XI դ.) և Իրն ալ-Ասիրին (XIII դ.), ուստի մեր նոր պատմական աղբյուրի ի հայտ գալը որոշակի նշանակություն ունի Բագրատունյաց

¹⁰ Opus geographicum auctore Ibn Haukal, ed. J. Kramers, Lugd. Bat., II, 343.

¹¹ Studies 22.

¹² R. Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947, էջ 574—575:

¹³ Ա ս ո դ ի կ, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 276:

¹⁴ Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, Պատմություն, Քիֆլիս, 1912, էջ 109: Տես նաև Շաղղաղյանների տոհմաճառը, Studies, 6, 106:

¹⁵ Լ ա ս տ ի վ եր տ ց ի, Պատմություն, Քիֆլիս, 1912, էջ 109:

շրջանի քաղաքական պատմության ուսումնասիրման համար, և նրա հայերեն թարգմանությունը¹⁶, որը տալիս ենք ստորև, կարող է որոշ լրացումներ կատարել հիշյալ շրջանի պատմական անցքերի վերաշարադրման համար:

Բնագրում տեղ դրած հայկական հատուկ անունները թարգմանության մեջ տրված են հայկական ձևով, փակագծերի մեջ տալով նաև բնագրում հիշված արաբական ձևերը, իսկ երբ հատուկ անունները տարբերվում են արաբական մատենագրությանը հատուկ ձևերից, ապա թարգմանության մեջ տրված են նույնությամբ: Բնագրում գրված հիշքի թվականների կողքին շեղ փակագծերի մեջ գրել ենք մեր թվականության տարիները:

ԳԼՈՒԽ ՇԱԳԴԱԴՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1. Չորրորդ հատվածը Առանում և Հայաստանի (Արմինիա) որոշ մասում իշխող Շաղղադյանների մասին է:

Նրանք տասը հոգի էին և կարծում եմ որ քրդն էին: Նրանց իշխանական նստավայրը Դվինն (Դարբիլ) էր և ապա Փանձակը (Ջանդա): Նրեան եկան 340 թվին (951) և անհայտացան 468 թվին (1074), իսկ նրանց իշխանության տևողությունը 128 տարի է:

[Նրանք են՝] Մուհամմադ իբն Շաղղադ իբն Կուրտակ, ալ-Լաշքարի Աբու-լ-Հասան Ալի, ալ-Մարզուբան, Աբու-լ-Ֆատհ ալ-Ֆադլ, Մուսա, ալ-Լաշքարի Ալի, Անուշիրուան, Աբու-լ-Ասուար Շավուր, ալ-Ֆադլ (և Աշոտ), Ֆադլուն:

2. Առանը մի հայտնի երկիր է, որը արևմուտքից՝ սահմանակից է Ատրքապատականին (Ազարբայջան): Արևմուտքից նրան սահմանակից է Հայաստանը, իսկ արևելքից և հարավից [նույն] Ատրապատականը, հյուսիսից՝ Կովկասի (Կարկ) լեռները: Նրա նստավայրերից են Նախճավան (Նաշաուա) քաղաքը, որը Նակջուանն է հինգերորդ [կլիմայից], երկարությունը 78 [աստիճան է], իսկ լայնությունը՝ 42, Գերբենտը (Բար ալ-Աբուար), որն այժմ կոչվում է Նրկաթյա դուռ (Բար ալ-Հադիդ), բաղկացած է մի ընդարձակ երկրամասից, որն ունի անկախ իշխաններ, երկարությունն է 78 [աստիճան], իսկ լայնությունը՝ 41, իսկ ոմանք ասում են՝ 48: Նրա նստավայրերից է նաև Փանձակը հինգերորդ [կլիմայից], երկարությունն է 74, իսկ լայնությունը 48: Առանի նշանավոր քաղաքներից են Թիֆլիսը, Շամքորը, Բայլականը: Սարիր ալ-Լանը² բաղկացած է մի ընդարձակ տարածությունից, որտեղ ապրում են լեզգիները (Լաբզ): Սա [մի անուն է], որը սարին էլ է տրվում:

Իսկ Հայաստանը (Արմինիյա), որը կարելի է [արտասանել] նաև յ-ն թևեկացնելով³ մի անկախ երկիր է ընդարձակ հովիտների երկրում⁴: Նրա սահմաններն են արևմուտքից Հայոց երկիրը⁵, արևելքից և հարավից Առանն ու

16 Մինորոսկոս վերահիշյալ ուսումնասիրության մեջ տրված անդերենն թարգմանությունը, հիշտ է, շատ արժեքավոր է, բայց այնտեղ որոշ հապճեպություն է նկատվում:

1 Պետք է հասկանալ՝ հարավից:

2 Բնագրում Ալ-Լան (Ալաններ) տեղանվան մեջ առաջին վանկը մատենագրի կողմից բնկալված է որպես արաբական որոշիչ հոդ (ալ-):

3 Այսինքն կարդալ՝ Արմինիյա:

4 Արար աշխարհագիրների մոտ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և Ատրապատականը կազմում էին մի ամբողջություն «Եկլիմ առ-Միհար» ընդարձակ, բարեբեր հովիտների երկիր:

5 Իմա՝ բյուզանդական Հայաստան:

Ատրպատականը և Ջաղիրայի⁶ մի մասը, իսկ Հյուսիսից Առանի մի մասը: Նա մեծ մասամբ լեռնային երկիր է և բաժանվում է երեք մասի. Առաջինը իր մեջ ունի Կարնո քաղաքը (Կալի կալա), Արշամաշատը (Շիմշաթ) և նրանց միջև ընկած հողերը, երկրորդն է՝ Վրաստանը (Ջուրկան), Բար ալ-Լան քաղաքը և նրանց միջև ընկած մասերը, իսկ երրորդը՝ Պարտավը (Բարդաա), Բալականը և Գերբենար, իսկ ոմանք չորսի են բաժանում. առաջին մասը [ընդգրկում է] Բալականից մինչև Շիրուան, նրանց միջև ընկած մասերով, երկրորդը՝ Թիֆլիսը, որը Վրաստանն է, Բար Ֆիրուզաբադը և ալ-Լաբզը, երրորդը՝ Վասպուրականը⁷, Դվինը և Նախճավանը, իսկ չորրորդը՝ Հին Ջիլադի շրջակայքը, որը կոչվում է Խարբերդ (Խարո-բիրդ), Խլաթը, Արծնը (Արզան ալ-ոսմը)⁸ և նրանց միջև ընկած հողերը: Հին ժամանակներում նրա ամեն մի մասի վրա իշխում էր մի աիրակալ, որն իր գործերը անկախ էր վարում: Գրանցից ոմանք մահմեդականներից էին, իսկ ոմանք էլ հայերից և հեթանոս ժողովուրդներից:

Հոռոմների և հայերի միջև [ընկած] են՝ Կասթամունիա քաղաքը, որը կոչվում է նաև Քասյամունիա, Սինոպը և Սամսոնը:

Պոնտական ծովի վրա նրա⁹ նավահանգիստը Տրապիզոնն է: Նրա նշանավոր քաղաքներից է Երզնկան (Արզինջան), Մուշը, Արզնը (Արզան), Մանազկերտը (Մալազիրդ), Բադեշը (Բադլիս), Խլաթը (Ախլաթ), այս վերջինիս համգան (իմա՝ առաջին ա-ն) կարելի է նաև բաց թողնել, Արճեշը (Արջիշ) և Ոստանը (Ուասթան): Ըստ Իբն Սադի¹⁰ Շիրուանը Առանից է:

Դվինը Հայաստանի մայրաքաղաքն է, չորրորդ [կլիմայից]: Նրա երկարությունն է 72 [աստիճան], իսկ լայնությունը՝ 38: Սա մի մեծ քաղաք է և նրանում բրիստոնյաները մեծաթիվ են: Այնտեղ մահմեդականների մզկիթը բրիստոնյաների եկեղեցու կողքին է: Ասում են, որ դա ամենաբնախոր և հարուստ քաղաքներից է և աիրակալների նստավայրը:

Հայաստանի մայրաքաղաքներից է նաև Դաուինը¹¹ չորրորդ [կլիմայի] վերջում երկարությունն է 72 աստիճան, իսկ լայնությունը՝ 39: Նրա հետ առնչություն ունեն Այյուբյան թագավորները: Վան քաղաքի երկարությունը 46 [աստիճան է], իսկ լայնությունը՝ 38:

3. Առաջին Շաղաղայանը Մուհամմադ իբն Շաղաղ իբն Կուրտակն էր: Նրա երեան գալու և իշխանություն ձևաբերելու պատճառն այն էր, որ երբ Սալլար Մարգուրան իբն Մուհամմադ իբն Մուսաֆիրը գերի ընկավ Ռալլի դարպասների մոտ 337 թվին (948) և չորս տարի գերության ու բանտարկության մեջ մնաց, Ատրպատականում իշխանությունը խառն վիճակում էր և ամեն մի տոհմի ու գերդաստանի տեր գրավեց երկրի մի մասը: Իսկ Մուհամմադ իբն Շաղաղը հաստատվեց Դվին քաղաքում: Բնակչությունը քաղաքը նրան հանձնեց, որպեսզի պաշտպանի նրանց պատիվն ու կանանց և աղահոլ լինեն շարագործներից ու խռովարարներից, ինչպես գալլամցիներից և ուրիշներից:

6 Իմա՝ Միջագետքի Հյուսիսը, տասնացիորեն՝ կղզի (գետերի միջև):

7 Բնագրում՝ Սիրջան, որն անկասկած Բուսֆուրջանի աղավաղումն է:

8 Կարծում ենք, որ Արզն ալ-Ռում այստեղ նշանակում է Արծն, որովհետև Կարնո քաղաքի մասին արդեն խոսվել է:

9 Իմա՝ Հայաստանի:

10 Մեռած 1286 թվին:

11 Արար աշխարհագիրների մոտ ուշ շրջանում (ԺԳ դ.) թյուրիմացաբար տարբերում են Դարիլ և Դաուին կամ Դուին, որը նույն Դվինն է:

Մուհամմադ իրն Շադդադը տիրացավ նրան մոտավորապես 340 թվին (951) և ալնտեղ հաստատվեց իր ընտանիքի, տոհմի և հետևորդների մի փոքր խմբի հետ:

4. Սալլար Իբրահիմ իրն Մարզուբանը, որը Ատրպատականի որոշ մասերում փոխարինում էր իր բանտարկյալ հորը, երբ տեղեկացավ այս մասին [յուր] ուղարկեց Դիրմուսի¹² տիրոջը և նրան թելադրեց [Մուհամմադի դեմ] պայքարելու, նրան պաշարելու և դուրս քշելու մի ծրագիր:

Այս անհավատը հետևելով սույն ծրագրին, հավաքեց մի բիրտ բանակ հայերից, լիզգիներից և ուրիշ անհավատներից ու խաղաց զնաց Մուհամմադ իրն Շադդադի դեմ: Սա երբ լսեց լուրը, կանչեց իր մարդկանց, որոնք պատրաստվեցին նրա (հարձակվողի) դեմ կռվելու ու կասեցնելու նրան: Եվ դուրս եկան քաղաքից Ալլահին վստահելով:

Այդ անիծյալների հետ հանդիպեցին Արաբս և Մանսամմուն¹³ զեռերի միջև և խիստ ճակատամարտ տեղի ունեցավ: Մահմեդականները հաղթեցին, իսկ անհավատները պարտվեցին և նրանցից փրկվեցին միայն նրանք, որոնք թաքնվել էին ծառատանների և թփուտների մեջ:

Իսկ Մուհամմադ իրն Շադդադը հաղթական վերադարձավ Դվին քաղաքը և օգնություն խնդրեց բնակչությունից, ստեղծելու համար քաղաքին մոտիկ մի ալնպիսի վայր, որտեղ իր մարդիկ կապաստանեին իրենց երկխաներով, որովհետև նա անհանգիստ էր լիզգիների կողմից [հարձակումից]: Նրան օգնեց քաղաքի ժողովուրդը և նա նրանց օգնությամբ կառուցեց մի ամրոց, որն անվանեց Տալ շաուլի¹⁴ և ալնտեղ տեղափոխեց իր ընտանիքը: Սա գտնվում է Դվին քաղաքից մի ձայնընկեցի հեռավորության վրա:

Այս լուրը հասավ Սալլար Իբրահիմ իրն Մարզուբանին, որն Արդարիլումն էր և ուղարկեց մի մեծ բանակ զանազան տեղալի զալամցիներից, քրդերից և թարոմի¹⁵ մարդկանցից: Սրանք խաղացին զնացին դեպի Դվինի դուռը և նրանց դիմախորեց Մուհամմադ իրն Շադդադը ու դիմադրեց մեծ ուժով: Երբ կռիվը սաստկացավ, քաղաքի ժողովուրդը շփմացավ ու դավաճանեց Մուհամմադին և նրան լքեց իր մի խումբ մերձավորների հետ: Երբ Մուհամմադը նրանց նահանջելը տեսավ ինքն էլ դիշերով նահանջեց դեպի իր ամրոցը և ապա իջեցրեց նրանց (իր մերձավորներին) և տարավ շալաստանի կողմը¹⁶ և թողեց Դվինը իր բնակիչներին, ալնպես որ նրանք զալամցիներից առժեցին ինչպես որ պետք էր: Այդ ժամանակ [զվնեցիք] իրենց մեծամեծներից շատերին ուղարկեցին Մուհամմադ իրն Շադդադին, ներողություն խնդրելով նրանից, հրավիրելով վերադառնալ իրենց քաղաքը և երգվելով լինել հյու հնազանդ ու ալլես երբեք չդավաճանել: Շատան նրան ու ասացին, մինչև որ նրա սիրտը մեղմացավ նրանց նկատմամբ և միտադարձավ նրանց հետ Դվին, կարգավորեց նրանց դործերը, պաշտպանեց նրանց կռապաշտների ու ապականիչների շարիքից և

¹² **دير موسى** Մ. Երևմյանի՝ Տեր Մոզայ, ալսինքն Վալուց 2-րդ իշխանը, որովհետև Մոզը նրա նստավայրերից էր:

¹³ Գույե Մեծամորն է (Studies, 26).

¹⁴ **تل جلی** կնշանակի մրջյունի բլուր (Studies, 9): Ակներեաբեն Տիկնունի ամրոցն է:

¹⁵ Նահանգ Կասպից ծովի հարավում:

¹⁶ Շալաստարը Վասպուրական:

կարգավորեց քաղաքի ու բնակիչների վիճակը: Եվ ուժեղացավ Մուհամմադ իրն Շաղղաղի դիրքը ժողովրդի կառավարման և գործերի կարգավորման մեջ:

5. Վրաստան նահանգի և Հայաստանի այլ մասերի վրա կար մի թաղավոր, որի անունն էր Աշոտ որդի Աբասի (Աշոթ իրն ալ-Աբբաս) և Շահնշահ տիադուն էր կրում: Սա փորձեց պաշարել Դվինը և նրա ժողովրդի դեմ կռվել: Զորք հավաքեց հայերից, լեզգիներից և այլ անհավատներից 30 հազար մարդկանց և իջավ նրան (Դվինին) մոտիկ մի վայրում, որը կոչվում էր Նաուարդ¹⁷: Նա ցրեց իր զորքը, որպեսզի այրեն բերքը և քանդեն շենքերը: Լուրը հասավ Մուհամմադ իրն Շաղղաղին, որն անտեղյակ նստած էր իր մի խումբ մարդկանց և մերձավորների հետ: Ուստի մի հնարամտությամբ մտածեց այս ուժեղ թշնամուն հա մղելու: Նա հրամայեց քաղաքում բոլոր գտնվողներին՝ թե տղամարդկանց, թե երեխաներին՝ նստել անասունների վրա, ինչպես էշերի, կովերի, ձիերի և ջորիների վրա, և այդ վիճակում քաղաքից դուրս գալ ու կանգնել քաղաքին մոտիկ, որպեսզի թշնամին տեսնի նրանց հոծ բազմությունը և լսի նրանց աղաղակն ու բացականչությունները¹⁸ [և սպասել] մինչև որ Մուհամմադը հրամայի նրանց շարժվել և առաջ խաղալ: Այդպես էլ արեցին: Եվ դնաց նա մի խումբ ձիավորների և քաջերի հետ որպես առաջապահ՝ թշնամու կողմը, որը եղածից անտեղյակ ցրված էր ստվերոտ տեղերում պատասպարվելու սաստիկ շոգից: Նրանք չսթափվեցին մինչև որ մահմեդականները հարձակվեցին կատաղած առյուծների նման և ամեն կողմից սրախողխող արեցին: Երբ կոխվե սաստկացավ, Մուհամմադ իրն Շաղղաղը նշան արեց քաղաքի մոտ հավաքված խմբին, որոնք դռացին բարձրաձայն և մոտեցան՝ թշնամուն տեսանելի լինելու շափ: Երբ թշնամին տեսավ նրանց լեռնանման հոծ բազմությունը, նրա աչքին ավազի հատիկներից ավելի շատ թվացին: Այլահի օգնությամբ և օժանդակությամբ նա պարտվեց:

6. Երբ Սալլար Մարգուրանը բանտից փրկվեց 342 թվին (952) և վերջ ավեց բուրդ Դալսամի շարապործությանը, 343 թվին (954) մի խումբ դալամցիների ուղարկեց պաշարելու Դվինի բերդը և այնտեղից դուրս քշելու Մուհամմադ իրն Շաղղաղին: Դվինի բերդն այդ ժամանակ գտնվում էր մի խումբ դալամցիների ձեռքում, և երբ Մարգուրանի բանակը պաշարեց Դվինը, բերդի մեջ գտնվող դալամցիները դավաճանեցին Մուհամմադ իրն Շաղղաղին և բանակի մի մասը ներս թողեցին բերդի մի փոքր դռնից և ուղեցին հարձակվել Մուհամմադի, նրա ընտանիքի ու մերձավորների վրա: Նրանց հետ համաձայնվեց քաղաքի ժողովրդի մի մասը, աչք ունենալով նրա հարստության վրա: Երբ Մուհամմադն զգաց այդ բանը, հավաքեց իր տան անդամներին ու մերձավոր բարեկամներին: Նրանք վերցրին ինչ որ կարելի էր վերցնել և եկան բոլորը բերդի այն դռան մոտ, որը հայտնի է Գերեզմանների Դուռ անվամբ և այն դռան փակված, իսկ բանալին իրենց հետ չէր: Նրանց հետ էր նրա մի եղբորորդին՝ Շարաֆուն իրն Իսա, որը հայտնի էր իր քաջությամբ և ազնվությամբ: Սա մերկացրեց իր սուրը, խփեց կողպեքին և կոտորեց այն: Դուռը բացին և դուրս բերեցին իրենց ընտանիքներին, զավակներին և իրենց ունեցվածքը: Ապա

¹⁷ ناورد քառ Մինորսկու գուցե ինչ որ «նորարերդ» (Studies, 25):

¹⁸ Այստեղ օգտագործված է «խաբբիր» تخبير բառը, որը «Ալլահ Աբբաս» (Աստված մեծ է) արտահայտությունն է:

անցան աչդ գիշեր Արաքս և Մանսամմուն¹⁹ գետերը և ապաստանեցին Վասպուրականի (Ասֆուրջան) տիրոջ մոտ:

Ապա Մուհամմադ իրն Շադդադը նրանց, որոնք իր հետ էին՝ իր ընտանիքը և որդիները, թողեց Վասպուրականի տիրոջ մոտ երաշխիք վերցնելուց հետո և գնաց Հոռոմների (Ռումի) թագավորի մոտ, օգնություն խնդրելով վերստին Դվինը ձեռք բերելու և այն գրավելու համար: Նա այնտեղ մի ժամանակ մնաց, բայց որոշ արգելքների պատճառով չհասավ իր նպատակին, վերադարձավ իր տեղը, և Վասպուրականում միացավ իր ընտանիքին, որդիներին ու տոհմին 344 թվին (955): Այստեղ եկավ նրա մահվան օրը և գնաց իր ճանապարհով նույն 344 թվին (955):»:

7. Նա թողեց երեք որդի՝ Լաշքարի արու-լ-Հասան Ալին, Մարդուրանը և Ֆադլը: Երբ մեկավ Մուհամմադ իրն Շադդադը իր տոհմի գործերը տնօրինելու մեջ նրան փոխարինեց ավագ որդին Լաշքարի արու-լ-Հասան Ալի իրն Մուհամմադ իրն Շադդադը 344 թվին (955): Այդ ժամանակ Լաշքարին գնաց Դիրդուրի²⁰ տիրոջ մոտ և երկար ժամանակ մնաց մինչև 354 թվը (965): Իսկ նրա եղբայրը Ֆադլ իրն Մուհամմադը գնաց Սալֆ ալ-Դաուլայի ծառա Նաջա ալ-Սալֆիի մոտ, որին նա կառավարիչ էր նշանակել Դիարբեքրի վրա: Մի ժամանակ մնաց նրա մոտ և լավ վերաբերմունք գտավ: Ապա Սալֆ ալ-Դաուլան զայրացավ իր ախ ծառայի՝ Նաջայի վրա, ամբաստանեց նրան և հեռացրեց իշխանությունից, 336 թվին (967) Ֆադլ իրն Մուհամմադը վերադարձավ իր երկու եղբայրների՝ Լաշքարիի և Մարդուրանի մոտ և կարճ ժամանակ մնալուց հետո որոշեց հեռանալ և գնալ ալլ ծայրամասային իշխանների մոտ: Նրանք պնդեցին, որ նա մնա իրենց մոտ, իսկ նա երգվեց, որ չի ծառայի կռապաշտներին և կապրի միայն մահմեդական երկրում: Նա դուրս եկավ իր ընկերակիցների հետ նպատակ ունենալով գնալ հասնել մինչև Սալլար Իրրահիմ իրն ալ-Մարդուրանի մայրաքաղաքը: Հասավ Գանձակ քաղաքը և իջևանեց նրա դարպասների մոտ իր մարդկանց, ծառաների և գործակիցների հետ, որոնք միացել էին նրան: Այստեղ մի կառավարիչ կար Սալլար Իրրահիմի կողմից [նշանակված], որը կոչվում էր Ալի առ-Տադի: Մա ողջունեց նրան, հյուրասիրեց և սիրալիր վերաբերվեց ու խոստացավ, որ կգրի Սալլարին և կհաշտի նրա վիճակի մասին, որ նրան քաղաքի հասույթից թողակ նշանակի, որպեսզի գրանցիներից այն պաշտպանի և հետ մղի գողերի ու շարապործների և, մանավանդ, սևորդիների²¹ ոսնձգությունները: Այդ քաղաքի ղարալանների մոտ հավաքվել էին մի խումբ մարդիկ ալ-Սարիյյա²² կոչված, որոնց մեջ կային քաղմաթիվ ձիավորներ՝ մոտավորապես չորս հարյուր: Սրանք միացել էին սևորդիներին, միախառնվել նրանց հետ, իջել Քուռի ամիր և ապաստանելով ծառաստաններում ու թփուտներում, կողոպտում էին այս ավանների բերքը և ասպատակ սփռում:

¹⁹ منصور կետերի շնչին փոփոխությունը կարելի է կարդալ منصور «Մասամուն»:

²⁰ دیرزور գրչի սխալ է կամ գուցե Վալոց ձորի աղավաղումը:

²¹ سیاوردیه Սիյաուարդիյյա: Կարծվում է, որ սրանք հունգարական ծաղում ունեն (Studies, 26):

²² السرية հափանաբար ալ-սարիյիյա բառի աղավաղումն է, որը Դադեաստանի հյուսիսում ապրող ժողովրդի անունն է:

Այս կառավարիչը Ֆաղլ իրն Մուհամմադի օգնությունը դիմեց, որպեսզի նրանց ետ մղի և եթե առիթը գտնի՝ պատժի նրանց։ Նրբ նրանք այս վիճակում էին քաղաքում մի վայնասուն բարձրացավ, թե նրանք հասել են Սուրմին գյուղը բերքը կողոպտելու և թե մարդիկ վերցրել են զենքերը և դուրս են եկել Գանձակից։ Հեծավ Ֆաղլ իր ընկերների հետ, առաջ խաղաց նրանց կողմը և խիստ կռվի մեջ փախուստի մատնեց նրանց։ Շաղղաղյանները հալածեցին նրանց և ապա ապահով վերադարձան։ Նրբ քաղաքի բնակիչները իմացան, թե ինչ էր կատարվել ավելացավ նրանց հարգանքը և սկսեցին ավելի ու ավելի վստահել նրան։ Նվ այսպես մնաց Ֆաղլ մինչև 359 թիվը (969)։

Այդ ժամանակ նա որոշեց գնալ Ատրպատական և նրա մոտ եկան Գանձակի մեծամեծներն ու առաջին «մի հիմարացիր ով ամիրա, մնա քո տեղում և [մարդ] ուղարկիր եղբորդ Լաշքարին, որպեսզի այս քաղաքը նրան հանձնվի և նա ձեռք քաշի անհավատներին ծառայելուց և թող Ալլահն ու դուք լինեք մեր ապաստանը այս ամբարիշտների շարիքների դիմաց»։ Նվ նա կատարեց ինչ լսել էր նրանցից և ինչ որ իր սիրտը վկայում էր։ (Սուբհանդակ) ուղարկեց իր եղբորը Լաշքարին, հրավիրեց նրան և տեղեկացրեց մարդկանց առածների մասին, թե Գանձակի դրավումը ապահովված է։ Նրբ լուրը հասավ Լաշքարին սա ոչինչ չարեց, այլ շար ու ծխալ մտադրություններ վերադրեց նրան։ Այդ ժամանակ Ֆաղլ իր եղբորը բերել տալու մի հնարք մտածեց։ Նա իր մի ծառային ուղարկեց եղբորը՝ Լաշքարին տեղեկացնելու, որ ինքը հիվանդությունից է բռնված և չի կարող ձի նստել։ Լաշքարին անմիջապես ձի նստեց և այդ ծառայի հետ եկավ։ Ծառան հասավ և լուր բերեց Ֆաղլին, որ Լաշքարին իջել է այսինչ գյուղում։ Սա անմիջապես հեծավ և դիմավորեց իր եղբորը՝ Լաշքարին։ Նրանք ողջագործվեցին և արտավեցին։ Ապա Լաշքարին նրան մեղադրեց ասելով «Փառք Ալլահին դու առողջ ես, էլ ինչն էր քեզ մղում լսելու այն ինչ որ ցավ պատճառեց մեր սրտերին»։ Ասաց նրան Ֆաղլ «Ով իմ ամիրա եղբայրս, արդյոք ժամանակը չի՞ եկել, որ դու հրաժարվես հողագործ անհավատների ծառայությունից և առավոտ երեկո խոզերի հետ անցկացնելուց ու ազանի փոխարեն գանգերի ձայնը լսելուց, իսկ այս քաղաքը մեզ հանձնել են ինքնակամ և իրար միջև համաձայնությունից»։ Իսկ Լաշքարին հակառակվեց նրան այս հարցում և ասաց «Դու գիտես, եղբայր իմ, որ մեր հայրը ի՞նչ արեց Դվին քաղաքում և ահա քսան տարի է որ թափառում ենք, մեզ ոչ մի տեղ չեն ընդունում և մեր կյանքը ոչ մի ժամանակ էլ քաղցր չի լինի։ Ուստի եթե մտնենք այս քաղաքը մեր դեմ դուրս կգա նրա տերը, կաշառքի ու կնեղի մեղ, իսկ մենք փոքրամթիվ խումբ ենք և ո՞վ պետք է ազատի մեզ նրա ձեռքից։ Կան որոշ կարծիքներ, որոնք սխալ են և նման դեպքերում ամեն կարծիք չէ, որ հիշա է։ Մենք արդեն մի դաս ունեցանք և անցածը մեզ բավական է»։ Ֆաղլն ասաց՝ «մարդ պետք է բարձրացման ձգտի և եթե ձեռք բերի իր ուղածը, նպատակին հասած կլինի և եթե քայլերը անբավարար լինեն մեղադրելու ոչինչ չկա, որ նա որևէ բանի ձգտել է կամ ցանկացել»։

8. Համաձայնվեց Լաշքարին իր եղբոր Ֆաղլի այս խոսքերի և մտքերի հետ և ընդունեց նրա խնդիրը ու վերադարձավ Ֆաղլը Գանձակի դռան մոտ, որպեսզի հավաքի քաղաքի բնակիչներին և ուխտը նորոգի։ Քաղաքի ռայիսի²³ անունն էր Յուսուֆ ալ-Կադզալ²⁴։ Բերել ավելի սրան և նրա հետևորդներին և

²³ Նշանակում է պետ

²⁴ Մետաքսի գործով զբաղվող

համաձայնությունը կնքեց նրանց հետ և բոլորը միասին երգվեցին, որ հենց որ կաշքարին և Ֆաղլը շարժվեն, ըստ նախապես դժված ծրագրի, քաղաքի դռները բացվեն, ձերբակալեն կառավարչին և հանձնեն նրան: Նրբ նրանց միջև քաղաքը հանձնելու մասին համաձայնություն կայացավ, Յուսուֆ ալ-Կադզազը հավաքեց քաղաքի երիտասարդներին և զինեց նրանց: Նրանք դիմեցին կառավարչի տունը և նրան ձերբակալեցին ու բացին [քաղաքի] դռները, իսկ կաշքարին մտավ ու նստեց բարձերի ու ամիրայական աթոռի վրա 360 թվին (971):

Նրբ լուրը հասավ Արդարիլ՝ Սալլար Իբրահիմ իրն ալ-Մարզուրանին սառնաջ խաղաց իր գործով 361 թվին (971) և պաշարեց Գանձակ քաղաքն ու կռվեց կաշքարիի դեմ և նրանց միջև տեղի ունեցան պատերազմ և ճակատամարտեր, որոնց մասին կարելի է երկար խոսել: Սակայն երբ չհաղթեց, հաշտվեց կաշքարիի հետ և Գանձակի դռնից վերադարձավ Արդարիլ: Իսկ կաշքարին բարեկարգեց երկիրը, հեռացրեց ապականիչներին և զայլամցիներին դուրս բռնեց նրա դավառներից: Մարդիկ հանգստացան ու բարձրացավ նրա հեղինակությունը և գործերը հաջող գնացին: Կաշքարին օրեցօր քնդարձակեց իր թագավորությունը մինչև որ տիրեց ամբողջ Առանին և Հայաստանի մի մասին: Նա իր հպատակների գործերը լավագույն կերպով էր ղեկավարում և իր զինվորների հետ վարվում էր մեծ հմտությամբ, մինչև որ հասավ 368 թվը (978), երբ մահացավ ալ-Կաշքարի Աբու-լ-Հասան Ալի իրն Մուհամմադ իրն Շադզազը իր աթոռանիստ Գանձակում: Նրա իշխանության տևողությունը միայն իր ցեղի վրա մոտավորապես 24 տարի էր, իսկ իր ցեղի և Գանձակ քաղաքի ու նրա բոլոր դավառների վրա՝ 8 տարի էր:

9. Իշխանության մեջ նրան հաջորդեց եղբայրը ալ-Մարզուրան իրն Մուհամմադ իրն Շադզազ իրն Կուրտուկը 368 թվին: Կաշքարին ուղում էր, որ իշխանությունը իրենից հետո լինի ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադին, որովհետև նրան ավելի էր սիրում ու նախընտրում իր Մարզուրան եղբորից, նրա խելքի համար և մանավանդ, որ նա էր այս երկրին տիրանալու պատճառը [հանդիսացել]: Սակայն զորքը և ժողովուրդը հակված էին դեպի Մարզուրանը: Նրանց մայրը սիրում էր Ֆաղլին և նրան էր հակված. Մարզուրանը սիրաշահում էր նրան և ստացել էր նրա համաձայնությունը:

Մարզուրանն իշխեց իր եղբոր փոխարեն և նրա ժամանակ տեղ գտան շատ սխալներ և ղեպքեր նրա կարճամտության և վատ կառավարման հետևանքով: Մարզուրանը իշխանության մեջ մնաց մինչև 374 թվը (984), երբ [ոմանք] թունավորեցին նրա և եղբոր ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադի հարաբերությունները, այնպես որ [վերջինս] որոշեց սպանել Մարզուրանին: Այնպես պատահեց, որ Մարզուրանը մի օր ձի նստած դնացել էր օրսի և պատահաբար նրա ստրուկները հեռացան նրանից եղնիկներ հետապնդելու համար: Հարձակվեց նրա վրա եղբայր Ֆաղլը, սուրը մերկացրեց, հարվածը հարվածի հետևից խփեց Մարզուրանի գլխին մինչև որ սպանեց նրան, և սա ընկավ ձիու վրայից մեռած վիճակում: Մարզուրանի իշխանությունը տևեց մոտավորապես 7 տարի:

10. Ֆաղլը եկավ քաղաք և իր ծառաներից մի խումբ ուղարկեց ձերբակալելու Մարզուրանի որդի Շիրուֆին: Նա բնակիչներից թաքուն մտավ քաղաք և հրամայեց դռները փակել: Իր եղբոր՝ Մարզուրանի սպանությունից հետո Ֆաղլը 375 թվին (985) նստեց իշխանական աթոռի վրա: Նա հաստատվեց իր իշխանության մեջ և այն վարեց լավագույն կերպով և առաջ խաղաց ու գրավեց Պարտավն ու Բալլականը 383 թվին (993): 417 թվին (1026) ափսաղաց տները

մտավ Առանի երկիրը և օրեր շարունակ պաշարեց Շամքորը. նրա դեմ դուրս եկավ Ֆաղլը մեծ բանակով և կովեց ու հաղթեց նրան և սպանեց նրա զորքից ավելի քան տասը հազար մարդ, իսկ ավիսազաց տերը պարտված վերադարձավ իր երկիրը: 418 թվին (1027) Ֆաղլը հրամայեց կառուցել մի կամուրջ Արաքս գետի վրա, որը նրանից մնաց որպես մի մեծ հուշարձան: 421 թվին (1030) Ֆաղլն իր որդի և ժառանգ Մուսա իրն ալ-Ֆաղլին մի զորամասով ուղարկեց կովելու իր մյուս որդի Ասբուլեյի դեմ, որն ապստամբվել էր Բալլականում իր հոր և եղբոր դեմ և զորք հավաքելով ուղղվեց էր հարձակվել իր հոր վրա: Առաջ խաղաց Մուսան իր եղբոր դեմ հենվելով ուս զորքի վրա, որոնցից մի խումբ մոտավորապես 38 նավի վրա մտել էր Շիրվանի երկիրը: Շիրվանի տերը Մինուչեհրը Արաքսի վրա կովել էր նրանց դեմ որպեսզի արգելի նրանց առաջ-խաղացումը [Արաքսի հովտով], սակայն նրանք ջրահեղձ էին արել մահմեդականների մի խումբ: Մուսա իրն ալ-Ֆաղլը դուրս բերեց նրանց, ավեց մեծ զու-մարներ, տարավ իր հետ Բալլական և նրանց միջոցով գրավեց այն, ձերբա-կալեց իր եղբայր Ասբուլեյին և սպանեց նրան: Ապա ուսաները դուրս եկան Առանից դեպի Հոռոմների [երկիրը] և այնտեղից տարածվեցին դեպի ուսաց [երկիրը]:

422 թվին (1031) շարաթ օրը Ադհա տոնին մեռավ ամիրա ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադ իրն Շաղղաղը, որի իշխանությունը 47 տարի տևեց:

11. Ապա իշխանությունը վերցրեց նրա որդին և ժառանգը Աբու-լ-Ֆատհ Մուսա իրն ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադ իրն Շաղղաղը զու-լ-Հիջլա [ամսում] 422 թ. (նոյեմբեր 1031): Այդ ժամանակ ուսաները երկրորդ անգամ հարձակ-վեցին: Նա գնաց նրանց դեմ կովեց Բաբուլեյի մոտ, դուրս հանեց իր երկրից և մեծ կոտորած ավեց: 425 թվին (1034) Աբու-լ-Ֆատհ Մուսայի դեմ ապստամբ-վեց որդին Լաշքարի Ալի իրն Մուսան, որը դավադրարար սպանեց նրան 425 թվին (1034): Նրա իշխանությունը 3 տարի տևեց:

12. Իշխանությունը վերցրեց մարդասպան որդին՝ Լաշքարի Ալի իրն Մուսա իրն ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադ իրն Շաղղաղը 425 թ. (1034): Նա սկիզբ էր, վատ մտքերի տեր և ամուսնացավ իր հոր հարձի հետ: Նրա իշխանության տարիները խռովահույզ էին. օղուզների²⁵ և այլ թշնամիների հարձակումներից ո՛չ նա հանդիստ ուներ ո՛չ էլ իր հպատակները: Կինելով թույլ և ճնշված, նա մի բերդից մյուսն էր տեղափոխվում մինչև որ մահացավ 441 թվին (1049): Իշխանությունը 15 տարի էր:

13. Նրա փոխարեն դրեցին որդուն՝ Անուշիրվան իրն ալ-Լաշքարի Ալիին, որի գործերը վարում էր Աբու Մանսուր սենեկապետը (հաջիբ): Սա զորավա-րների և մերձավորների հետ համաձայնության եկավ որոշ բերդեր անհավատ-ներից գիշելու համար, [այսինքն՝] Թաթիանը, Մուջբանը և ալ-Բալլան Շաքիի²⁶ տիրոջը, Քրմստանը՝ Դիզոններին, իսկ Քրդմլան²⁷ բերդը՝ ամիսազներին ու Ռու-

²⁵ Բնագրում الغز (ալ-գուզ):

²⁶ Արաք մատենադրության մեջ Շաքի է կոչվում Ադվանից թաղավորությունը, սակայն այս բնագրում պատմիչը նկատի ունի Կաթիսիան:

²⁷ Թաթիան (طاطيان) Մուջբանը (موچكنك) ալ-Բալլա (البيضا) սպիտակ) Քրմստան (کرمستان) և Քրդմլան (کردملان) բերդերի տեղադրումը հայտնի չէ: Վերջինս հավանաբար Գարդմանն է:

տակը՝²⁷ ա Հոռոմներին, որպեսզի այլևս չցանկանան Առանին [տիրել], որովհետև նրանք ձգտում էին նրան՝ Լաշքարի թուլության և որդու Անուշիրվանի անշափահաս լինելու պատճառով: Նրբ մեծամեծները խմացան Արու Մանսուրի և այլոց մտադրության մասին հավաքվեցին ալ-Հալսամ իրն Մայմուն ալ-Բաիի՝ կաշեդործների պետի մոտ, Շամքորի շրջակայքի բանակատեղիում: Նրանք մտածեցին և ասացին «եթե այս բերդերը և շրջակա վայրերը անհավատանքի ձեռքն ընկնեն ապա այս քաղաքը կկորչի և մեզ կմնա միայն ամբողջովին հեռանալ այս քաղաքից մեր ընտանիքի և որդիների հետ, որովհետև այս ստորացման շենք դիմանա»: Բերդում դռնվողները զգացին [զալիք] չարիքը, իսկ սենեկապետ Արու Մանսուրը, որն այնտեղ էր, կանչեց Հալսամին և հրամայեց փակել քաղաքի դուռը: Կահթանը խաթիրի²⁸ հետ թաքնվեց և մեծամեծներից մնաց միայն Հալսամը իր ծառաների հետ: Սենեկապետի մերձավորները շրջապատեցին նրան որպեսզի բռնեն, բայց Հալսամն ու իր ծառաները իջան բերդից և մերկացրին իրենց դաշույնները և կանչելով Արու-լ-Ասուար Շավուր իրն ալ-Ֆադլի կռվի նշանը՝ բաց արեցին քաղաքի դուռը: Նրեան և կան Կահթանը, խաթիրը և այլ մեծամեծներ ու երկրի իշխանությունը հանձնվեց Արու-լ-Ասուար Շավուր իրն ալ-Ֆադլ իրն Մուհամմադ իրն Շադդադին 441 թվին (1049) Անուշիրվանի իշխան դառնալուց երկու ամիս հետո:

14. Սա նախ մտավ Շամքոր քաղաքը և նրա դործերը կարգավորելուց հետո զնաց Գանձակ, մտավ քաղաքը և միավորեց ամբողջ Առանի երկիրը ու նրա բերդերը, ձերբակալեց Անուշիրվանին և Արու Մանսուր սենեկապետին, նրա եղբայրներին ու որդիներին, որոնք ծանոթ էին որպես «Արու Հալսամ զպրի որդիներ» և Շադդադյան պետության մեծամեծներից էին: Արու-լ-Ասուարը նրանց բոլորին ձերբակալեց և վերականգնեց դրեթե մահվան շեմին հասած պետության վարկը: Ուժեղացավ [պետությունը] և կարգավորվեց հայատակների ու զորքի վիճակը: 445 թվին (1053) նա զնաց և վրացիներից զենքով խլեց Բասրա ամրոցը և այն ամրացրեց մարդկանցով, մթերքով ու զենքերով: Այդ ժամանակ նա իր որդուն Արու Նասր Իսքանդար իրն Շավուրին ուղարկեց Գվին քաղաքը և նրան հանձնեց նրա ենթակա շրջանները: 454 թվին (1062) Թիֆլիսի մեծամեծներից մի խումբ և կան խնդրելու, որ մարդ ուղարկի իրենց բերդը նրան հանձնելու համար, որովհետև նրա տեր Զաֆար իրն Ալին մահացել էր և թողել երկու որդի՝ Մանսուր և Արու-լ-Հալսա, իսկ սրանց միջև երկպառակություն էր ընկել բերդին տիրելու համար: Սակայն քաղաքի ժողովուրդը երկուսին էլ հեռացրել էր և դիմել Արու-լ-Ասուարին վերոհիշյալ խնդրանքով, որ մարդիկ, զենք ու մթերք ուղարկի: Արու-լ-Ասուարը ուղեց պատասխանել նրանց, սակայն նրա վեզիր Բախտիար իրն Մալմանն արդելեց նրան, ասելով՝ «Այլահր պիտի բաց անի քո առօն Թիֆլիսի ամրոցը շրջանը և այդ բերդն էլ կամա թե ակամա քո ձեռքը կընկնի» և ավելացրեց՝ «բայց սա կարող է պատճառ դառնալ քո մարդկանց բաժան բաժան լինելուն և քո փողիքի իզուր տեղը կարշնդուն»: Եվ Արու-լ-Ասուարը հրաժարվեց նրանց խնդրանքին բնդառաջելուց և նրանց վերադարձրեց բերդի բանալին: Նրանք վերադարձան և բանալին ու բերդը հանձնեցին Շաբիի տիրույթ՝ Գադիկի որդի Ախսարթանին, որն ընդունեց, լավ

²⁷ ա رستاق հավանաբար Թուսթափին է (Studies, 30):

²⁸ Բուն բնագրում այս երկու անձերի մասին հավանաբար հստակ խոսվել է, իսկ Մուհաջիբ Բաշիի կողմից կրճատվելով մնացել են այս անորոշ տողերը:

վարձատրեց նրանց ու հետ ուղարկեց և ապա այն մեծ գումարներով ծախեց հողամասերի տիրոջը: Հողամասերի թաղավորը անմիջապես պահապաններ ուղարկեց և մարդիկ, զենք ու մթերք մատակարարեց ու հրամայեց լեռնային ճանապարհները լայնացնել, որպեսզի հեշտացնի անհավատների անցքը այնտեղից զեպի խլամի երկիրը:

15. Այս 454 թվին (1062) Ալանները անցան Ալանաց դռներից և մտան Առանի երկիրը ու շատերին սպանեցին: Նրանք գերեվարեցին ավելի քան քսան հազար հողի՝ տղամարդկանց ու կանանց, տղաների ու աղջիկների: 455 թվին (1063) Աբու-լ-Ասուարը Գանձակի արվարձանի շուրջը կառուցեց մի ամուր պարիսպ և վրան ամուր դռներ կախեց ու շուրջը խորը խրամատներ փորել տվեց և Գանձակը նախկինից մի քանի անգամ ավելի մեծացավ:

Այդ ժամանակ նա հարձակվեց Շիրվանի երկրի վրա, նրա տիրոջից զենքի ուժով խլեց Կուլլմիյան բերդը և այնտեղ իր կողմից նշանակեց մի փոխանորդ և այլ մարդիկ: Նա պաշարեց Շիրվան բաղարը, իսկ շիրվանյանները պայքարեցին նրա դեմ և սպառնալիցուն կրեցին: Նա հալածեց նրանց և մի մասին սպանեց ու նրանց մեծամեծներից զերի վերցրեց ավելի քան հիսուն ձիավորների, որոնք լեզգիների հայտնի քաղերից էին և Քուարուաթի մեծամեծներից: Նա որպես ավար վերցրեց նրանց ճամբարում եղած բոլոր ձիերն ու խնշքը: Այնտեղից նա ուղղվեց զեպի Բարիդիյա դուռը և այնտեղ վրան խփեց, վերցրեց իր աղջկանը՝ Շիրվանի տիրոջ Սալարի կնոջը, նրա ունեցած բոլոր դանձերի ու ձիերի հետ: Նա վերադարձավ Առան և նույն տարվա ուշար ամսին (հուլիս 1063) վերադարձավ հարձակվեց Շիրվանի երկրի վրա, այրեց բերքն ու դյուղերը և վերադարձավ: 456 թվին (1066—67) Աբու-լ-Ասուարը կրկին գնաց Շիրվան, գրավեց Քուրը և Կաթրանը, վերցրեց Համավարը: Քրդական ցեղերը նրա կողմը հարեցին և անցան Քուրը, որպեսզի նրա շնորհներին արժանանան: Այնտեղից նա վերադարձավ իր նստավայրը: Ապա հաշտութուն կայացավ նրա և Շիրվանի տիրոջ միջև այդ տարվա ուշար [ամսին] և վերադարձրեց նրան Կուլլմիյան ամրոցը բառասուն հազար դինար վճարելու խոստում վերցնելուց հետո:

16. 457 թվին (1065) սելջուկյան սուլթան Ալփ-Աբսլանը արշավեց Հայոց երկիրը և Հողամասերի երկիրը ու գրավեց շատ բերդեր և հանձնեց Առանի տէր Աբու-լ-Ասուարին, որպեսզի միացնի իր թաղավորությանը, քանի որ այն մոտ էր իր երկրին: Սուլն 457 թվի ուշար (հունիս ամսին) Աբու-լ-Ասուարը հավաքեց իր զորքը և մտավ Հայոց երկիրը և Հողամասերի երկիրը և շարժվեց զեպի Անի սահմանային ամրությունը²⁹ և գրավեց ու վերանորոգեց այն ինչ վնասվել էր և այնտեղ նշանակեց իր պաշտոնյաներին և ապահովեց զինամթերքով ու մարդկանցով: Ապա մտավ Հողամասերի երկիրը, որն առաջատակեց, հետո Անիի մոտ գրավեց մի ամուր բերդ³⁰ և այնտեղ նշանակեց իր մերձավորներին ու վստահելիներին: Ապա թեքվեց ու կանգ առավ Վիջին³¹ բերդի դռան առաջ, որն ամուր էր ու անառիկ և Հայոց բերդերից լավագույնը: Բանակ դրեց նրա շուրջը և հարձակմամբ գրավեց այն և այնտեղ բնակեցրեց իր վստահելիներին, և ապա սուրաց զեպի Գանձակ: Երբ նա այնտեղ իջավ և իր զորքը ցրեց, ալանները

²⁹ نجر (սաղր) օգտագործվում է սահմանամերձ բերդի կամ ամրացված քաղաքի իմաստով:

³⁰ Հավանաբար Մադասբերդը կամ Տիգնիսը:

³¹ بجنی գուցե Բջնի (بجنی):

զի-լ-կաադա (հոկտեմբեր) ամսին մեծ բազմությամբ դուրս եկան ալանաց զաներից և մտան Շաքիի երկիրը և Վրաստան, հետո Շաքիի անհավատների հետ ներխուժեցին Առան և աշխտեղ ներթափանցեցին ու առանց արգելքի ասպատակեցին, սպանեցին, կողոպտեցին նրա դաշտերն ու սարերը, սահմանամերձ Շամքոր քաղաքի դռան առաջ [հավատի համար] կամավոր կռիուներից ավելի քան երկու հարյուր մարդ սպանեցին, ապա ասպատակեցին մինչև Գանձակի դուռը և նրա գյուղերում ում որ գտան սպանեցին: Իսկ Արու-լ-Ասուարը իր զորավարների հետ գտնվում էր Գանձակում և նրանք համարձակություն չունեցան դուրս գալու և կռվելու նրանց հետ: Ապա անիծյալները գնացին Պարտավ և երեք օր կանգ առան նրա դռան առաջ, ասպատակեցին նրա շրջակայքը, հետո թողեցին անցան մինչև որ հասան Խանիկին (خانقین) Արաքսի մոտ: Նրանք Առանում մահմեդականներից ու նրանց դաշնակիցներից անթիվ անհամար զերիներ դուրս բերեցին: 459 թվին շորեքշաբթի զու-լ-կադայի 7-ին (19 նոյեմբեր 1067) հավատքի համար պաշարոտ ամիրա Արու-լ-Ասուար Շավուր իրն ալ-Ֆադլ ալ-Ղադին մեռավ Գանձակ քաղաքում և թաղվեց գլխավոր մզկիթում: Նրա իշխանության տևողությունն էր ամբողջ Առանում և Հայաստանի մի մասում 18 տարի, իսկ նրանից առաջ երկրի որոշ մասի վրա 28 տարի: Նրա ամբողջ իշխանությունը 46 տարի տևեց³²:

17. Նա թողեց հինգ որդի՝ Ֆադլ, Աշոտ, Իսրայելար, Մինուչիհր, Մարգուրան և մի դուստր: Կենդանության օրոք նա ժառանգ նշանակեց իր ավագ որդուն՝ Ֆադլին և հնազանդության ուխտ վերցրեց [մյուս] որդիներից, իր ցեղի բոլոր Շադդադյաններից, զորքից և հպատակներից: Ուատի երբ նրա մահվան ժամը հասավ նրա փոխարեն իշխանական աթոռին նստեցրին ամիրա Արու-լ-Ֆադլ իրն Շավուր իրն ալ-Ֆադլ իրն Մուհամմադ իրն Շադդադին և նորոգեցին հնազանդության ուխտը, զոհունակություն հայտնեցին նրա եղբայրները, հետևեց նրան իր ցեղը և հնազանդվեցին նրա զորքն ու հպատակները:

Այս նույն 459 թվի զու-լ-հիջջա ամսին (հոկտեմբեր-նոյեմբեր 1067) սուլթան Ալի-Արսլանը մտավ Առանի երկիրը: Նրան դիմավորեց Ֆադլ իրն Շավուրը հնազանդությամբ ու ստրկական խոնարհությամբ, ներկայացրեց նրան իր գանձերի բանալիները և հանձնեց իր ունեցած բոլոր սպահապետները: Այսպես նրան ներկայացավ նաև Շիրվանի տերը Ֆադիրուդդ իրն Սալարը նվերներով ու ծառայության պատրաստակամությամբ:

460 թվի Մուհառամ ամսին (նոյեմբեր 1067) սուլթանը արշավանքի դուրս եկավ և մտավ Շաքիի երկիրը, Վրաստան և ապա ափսաղների երկիրը, շատերին կոտորեց, գերեվարեց և կողոպտեց ու բերդեր գրավեց անհավատների երկրում, հետո իր վերագարծին գերի վերցրեց Թիֆլիսի երկու տերերին՝ Մանսուրին ու Արու-լ-Հալջային և Թիֆլիս սահմանային բերդը հանձնեց Ֆադլ իրն Շավուրին:

Նույն տարվա ռամադանին (=1068 թ., օգոստոս ամիս) Ֆադլը գնաց Թիֆլիս բերդի վրա և աշխտեղից արշավեց ափսաղաց երկիրը, և երբ մահմեդականների ձեռքերը ավարով լցվեցին, ափսաղները գրավեցին կիրճերը և նրանց զեմ կռվի դուրս եկան: Մահմեդականները պարտվեցին և Առանի տեր Ֆադլը մնաց քաջերի մի փոքր խմբի հետ և երբ իր հետ կռիվող բոլոր ընկերները սպանվեցին ինքն էլ փախավ և մոլորվեց ճանապարհին ու հասավ Լիպարիտի որդի Իվանի

32 Նրա իշխանության սկիզբը Գվինի գրավումից՝ այսինքն 1022 թվականից պետք է հաշվել:

(Իվանա իրն Լիֆարիտ) գյուղը, որը Շաքիի և Վրաստանի³³ պատրիկներից էր։ Սա նրան մի ժամ պահեց, ապա տարավ անիծյալ Ախսարթանին, երբ իջավ նրա մոտ սա (իմա՝ Ախսարթանը) անմիջապես դավադրաբար ձերբակալեց նրան, օրեր շարունակ պահեց իր մոտ և ապա հանձնեց ամխաղաց տիրոջը։

18. Նրբ Առանի ժողովուրդը հույսը կտրեց, նրա փոխարեն իշխան նստեցրին եղբոր՝ Շավուր իրն ալ-Ֆաղլի որդի Աշոտին, 460 թվի (օգոստոս 1068), շառուալ ամսին, իսկ զու-լ-կադա ամսին (սեպտեմբեր) երկու իրաքների տեր Շավ-թեգին ալ-Խասը թուրքերի հետ մտավ Առանի երկիրը, հետո անհավատների դեմ արշավանքի գնաց։ Իսկ Ֆաղլ իրն Շավուրը ամխաղաց տիրոջ մոտ գերության ու բանտարկության մեջ մնաց մինչև որ բարձրյալն Ալլահը նրան փրկեց 461 թվի ջումադա ամսին (1069 թ., ապրիլ) և եկավ իր թագավորությունը ու նստեց իշխանական աթոռին Գանձակում։ Նրա եղբայր Աշոտի իշխանությունը տևեց 8 ամիս։ Ֆաղլի գերության ժամանակ Շիրվանի տերը ուխտն ու դաշինքը խախտել էր և կողոպտելով ու ասպատակելով մտել Առանի երկիրը։ Ուստի երբ Ֆաղլը իշխանությունը վերստացավ, հավաքեց իր զորքը և շարժվեց Շիրվանի երկրի դեմ։ Նա ցրեց նրանց (իմա՝ զորքը) Շիրվանի երկրում, ասպատակեց, վառեց ու կործանեց և վերադարձավ Գանձակ։ 463 թվին (1070) Խուբ-բայի³⁴ ժամանակ Ֆաղլի անունը սկսեց հիշվել Դերբենտ սահմանամերձ ամրության [մզկիթների] բեմերից, իսկ նախապես հիշվում էր Շիրվանի տիրոջ անունը։ 464 թվին (1071) Ֆաղլը և Շիրվանի տերը հաշտվեցին և ռամադան (հունիս ամսին) իրենց ամբողջ զորքով գնացին Մալուղ բերդի դուռը և հարձակմամբ գրավեցին, այնտեղ գտնվող բոլոր անհավատներին սպանեցին, ապա կործանեցին և հետքն էլ ջնջեցին։

19. 466 թվին (1073) Ֆաղլի դեմ ասպատամրվեց նրա որդի Ֆաղլուն իրն ալ-Ֆաղլ իրն Շավուր իրն ալ-Ֆաղլ իրն Մուհամմադ իրն Շաղղաղը և իր հորից իշխանությունը խլեց, իսկ զորքն ու հպատակները նրան ենթարկվեցին։ Ապա նա զոհացրեց իր հորը՝ նրան բաժին հանելով Խարաթ³⁵ բերդն իր դավառով, և սա այնտեղ իրեն նվիրեց բարեպաշտության։ Նրա իշխանության տևողությունը, իր բանտարկության ժամանակ եղբոր Աշոտի տեղակալության շրջանով մեկտեղ, մոտավորապես 6 տարի էր։ Իսկ Ֆաղլունը իշխանության վրա մնաց մոտավորապես երկու տարուց մի քանի ամիս պակաս։

Ալփ Արսլան սուլթանը Դերբենտը և Առանը տվեց որպես ավատ իր ամենամեծ զորավար և ամենամերձավոր ծառա Շավ-թեգին։ Սա եկավ թուրքերի բաղմոթյամբ 469 թվին (1075)։ Ֆաղլունը հրաժարվեց երկիրը նրան հանձնել, [սակայն] Շավ-թեգինը հարձակվեց և երբ [Ֆաղլունը] տեսավ, որ կռվելու և պաշտպանվելու անկարող է, իրենց աթոռանիստ քաղաք Գանձակը և Առանի այլ մասերը հանձնեց սուլթանի փոխանորդներին։ Տեղավորվեցին թուրքերը Առանի երկրում, նրա դաշտերում ու սարերում և նրա բոլոր գավառներում ու բերդերում։ Զնչվեց Շաղղաղյանների տունը և թուրքերի ձեռքն ընկան նրանց բոլոր դանձերն ու պահեստները։

Նրանց իշխանությունը տևեց 129 տարի, եթե սկիզբը համարենք Մուհամ-

³³ Ամբողջ բնագրում Զուրդան (Վրաստան) տեղանունը, կետերի շփոթության պատճառով, հաճախ այլ ձևերով է կարդացվում, ինչպես Խաղրան և այլն։

³⁴ Խուբբան օրվա տիրակալի անվան հիշատակումն է մզկիթի բեմից։

³⁵ خراج — զույցե Չարեքն է։

մադ իրն Շադդադ իրն Կուրտակի երեան դալը և Գվինի գրավումը 340 թվին (951): Իսկ Լթե [սկիզբը] համարվի Հաշթարիի կողմից Գանձակի գրավումը 360 թվին (970), ապա իշխանություն տեղափոխվումը 107 տարի է:

Ալ-Ֆադլ իրն Շալուրը մնաց պաշարված Խարաբ բերդում մի որոշ ժամանակ, ապա այն նրանից վերցվեց և նա ձերբակալվեց: Այսպիսով ջնջվեց նրանց հիշատակը: Փառք նրան, որի հզորությունն անջնջելի է:

А. Н. ТЕР-ГЕВОНДЯН

СВЕДЕНИЯ АНОНИМНОГО ИСТОЧНИКА XI—XII ВВ.
О ШАДДАДИДАХ ДВИНА И ГАНДЗАКА В ИСТОРИЧЕСКОМ
СОЧИНЕНИИ МУНАДЖИМ-БАШИ

(Р е з ю м е)

Отрывок «О Шаддадидах» исторического сочинения Мунаджим-Баши (XVII в.), изданный несколько лет тому назад, представляет большую ценность для истории Армении в эпоху Багратидов. Сведения, сообщаемые в этом отрывке, помогают объяснению многих вопросов, касающихся восточных областей Великой Армении, и являются интересным источником для всех исследователей средневековой Армении.

Давая его перевод с арабского текста на армянский язык с кратким введением, автор стремится привлечь внимание медиевистов Армении к этому важному историческому фрагменту.

A. N. TER-GHEVONDIAN

LES TEMOIGNAGES D'UNE SOURCE ANONYME DES XIe—XIIe
SIECLES SUR LES CHADDADIDES DE DWIN ET DE
ANDZAK DANS L'OUVRAGE HISTORIQUE DE
MOUNADJIM—BACHI

L'ouvrage historique de Mounadjjim-Bachi (XVIIe siècle) comporte un fragment sur les Chaddadides. Ce fragment fut publié quelques années auparavant. Il présente beaucoup de valeur pour l'histoire de l'Arménie du temps des Bagratides.

Les témoignages renfermés dans ce fragment nous éclairent sur nombre de questions relatives aux régions orientales de la Grande Arménie. Ils forment une source importante pour l'étude de la période médiévale de l'Arménie.

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

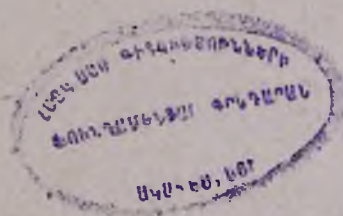

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՑԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ժ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Ց., Խաչիկյան Ն. Ս., Հակոբյան Ա. Մ.,
Ներսիսյան Մ. Գ.

A ^{III}
6541

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԳՈՒԹՅՈՒՆ,
Ե Ր Ե Վ Ա Ն - 1976

ՀԱՏՈՐ III

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՉԱՐԳԱՅԱԾ
ՖԵՈՂԱԼԻԶՄԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX Դ ԿԵՍԵՐԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ XIV Դ ԿԵՍԵՐԸ)

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Առաքելյան Բ. Ն. (պատասխանատու խմբագիր),
Բաբայան Լ. Հ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Մնացականյան Ա. Շ., Ցեր-Ղևոնդյան Ա. Ն-

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Առաջաբան 7

Բ Ա Ժ Ի Ն Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գլուխ առաջին.— Հայկական պետականության վերականգնումը (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Հայկական պետականության վերականգնման նախադրյալների առաջացումը 13
2. Հայկական թագավորության վերականգնումը 17

Գլուխ երկրորդ.— Երկրի միավորման ձգտումը և պայքար օտար ներխուժման դեմ (Բ. Ն. Առաքելյան).

1. Բագրատունյաց թագավորության ամրապնդումը և զարգացումը 25
2. Պայքար Ատրպատականի Սաշյան ամիրայության ներխուժման դեմ 28
3. Արաբների վերջնական վտարումը Հայաստանից 39

Գլուխ երրորդ.— Բագրատունյաց թագավորության բարգավաճումը (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Տևական խաղաղության հաստատվելը 47
2. Երկրի տնտեսական և մշակութային վերելքը X դարի առաջին կեսում 49
3. Անին մայրաքաղաք 52

Գլուխ չորրորդ.— Առաքելյան ամիրայությունները Հայաստանում (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)

1. Արաբական ամիրայությունները հայոց թագավորության կազմում 58
2. Ամիրայությունների անջատվելը հայոց թագավորությունից 61
3. Հայաստանը, Բյուզանդիան և Համդանյանները 65
4. Ամիրայությունների ընդլայնումը և քաղաքական դերը երկրի կյանքում 68

Գլուխ հինգերորդ.— Վասպուրականը IX—X դարերում (Վ. Մ. Վարդանյան)

1. Վասպուրականը Հայաստանի անկախության վերականգնման համար մղվող պայքարում 70
2. Վասպուրականը Բագրատունյաց թագավորության կազմում 72
3. Վասպուրականի թագավորության ստեղծումը և դրա հետևանքները 75
4. Վասպուրականի թագավորությունը Բյուզանդիայի և մահմեդական ամիրայությունների հակամարտություններում 80

Գլուխ վեցերորդ.— Տարոնի և Արցախի իշխանությունները . . . . .

1. Տարոնի իշխանությունը (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան) 83
2. Արցախի իշխանությունը (Բ. Մ. Ուլուխարյան) 85

Գլուխ յաթերորդ.— Կարգը IX—XI դարերում (Ս. Տ. Երեմյան)

1. Կարսը սպարապետների նստավայրը և հայոց մայրաքաղաքը	93
2. Կարսի թագավորության առաջացումը և ժողովումը	95
3. Տարածքը և տնտեսական կյանքը	98

Գլուխ ութերորդ.— Տաշիր-Ձորագետը և Հայաստանի ճյուղիս-աբևմտյան գավառները IX—XI դարերում (Ռ. Ի. Մաքեռյան)

1. Կյուրիկյան թագավորությունը	100
2. Հայաստանի հյուսիս-արևմտյան գավառները	105

Գլուխ իններորդ.— Սյունիքը IX—XI դարերում (Ռ. Հ. Հաբուքյանյան) 114

Գլուխ տասներորդ.— Բագրատունյաց թագավորությունը X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին (Ռ. Ն. Առափելյան)

1. Երկրի խաղաղ բարգավաճումը	127
2. Բագրատունյաց թագավորության հետագա զորեղացումը	134

Գլուխ տասնմեկերորդ.— Բագրատունյաց պետության հասարակական-քաղաքական ճգնաժամը և անկումը

1. Բյուզանդական կայսրության առաջիադացումը և Վասպուրականի թագավորության վերացումը (Վ. Մ. Վարդանյան)	141
2. Բագրատունյաց թագավորության ճգնաժամը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	144
3. Բագրատունյաց թագավորության անկումը (Հ. Մ. Բարթիկյան)	149

Բ Ա Վ Ի Ն Բ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ IX—XI ԳԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասներկուերորդ.— Գյուղատնտեսություն. ֆեոդալական խոշոր հողատիրության զարգացումը IX—XI դարերում (Ռ. Ն. Առափելյան)

1. Տնտեսության հիմնական ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացումը	157
2. Ժառանգական խոշոր հողատիրության հետագա զարգացումը, ֆեոդալական խոշոր տնտեսության ձևավորումը	165
3. Վանական խոշոր հողատիրության ձևավորումը	172

Գլուխ տասներեքերորդ.— Արհեստների զարգացումը: Ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը (Ռ. Ն. Առափելյան)

1. Արհեստների անջատումը երկրագործությունից և ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը	182
2. Արհեստների հետագա զարգացումն ու ճյուղավորումը	187

Գլուխ տասնչորսերորդ.— Առևտուրը 209

1. Ներքին առևտուրը (Ռ. Ն. Առափելյան)	210
2. Արտաքին առևտուրը (Ռ. Ն. Առափելյան)	214
3. Դրամական շրջանառությունը (Խ. Ա. Մուշեղյան)	223

Գլուխ տասնհինգերորդ.— Հայաստանի խոշոր քաղաքները (Ռ. Ն. Առափելյան)

1. Հյուսիսային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	226
2. Հարավային մայրուղու վրա գտնվող քաղաքները	235
3. Քաղաքային վարչության և ինքնավարության առաջացումը	241
4. Քաղաքների դերն ու նշանակությունը երկրի հասարակական-տնտեսական կյանքում	245

Գլուխ տասնվեցերորդ.— Հասարակության սոցիալական կառուցվածքը և աշխատավոր բնակչության կեղծվածությունը (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Հասարակության դասակարգային և դասային կառուցվածքը	248
2. Աշխատավոր բնակչության շահագործման ձևերը	256

Գլուխ տասնյոթերորդ.— Բազմառնայաց քաղաքների կարգը (Ա. Ն. Տեր-Ղեվոնդյան)

1. Թաղավորական իշխանությունը	266
2. Արթուրի և այլ պաշտոնները	270
3. Բանակը	273

Գլուխ տասներեւորորդ.— Սոցիալական շարժումները Հայաստանում IX—XI դարերում (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Թոնդրակյան շարժման առաջացումն ու գաղափարախոսությունը	279
2. Գյուղացիական շարժումները Այրարատում և Սյունիքում X դարի առաջին կեսում	289
3. Թոնդրակյան շարժման ծավալումը X դարի երկրորդ և XI դարի առաջին կեսերին	294

Բ Ա Ժ Ի Ն Գ

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՆ IX—XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ տասներեւորորդ.— Մշակութային նոր վերելք, դպրոց, կրթություն (Լ. Գ. Խաչերյան)

1. Դպրոցների տիպերը, կրթական գործի զրկվածքը	309
2. Կրթական գլխավոր կենտրոնները	311

Գլուխ քսաներորդ.— Պատմագրություն (Բ. Ն. Առաքելյան)

Գլուխ քսանմեկերորդ.— Փիլիսոփայություն (Ս. Ս. Արեշտյան)

1. Իշխող իրավակարգին ընդդիմադիր գաղափարախոսություն	332
2. Նորպլատոնականության վերջավույսը և բնագիտական ուղղության ուժեղացումը	336
3. Բնափիլիսոփայության առաջընթացը	339

Գլուխ քսաներկուերորդ.— Գեղարվեստական գրականություն (Ա. Շ. Մնացականյան)

1. Գեղարվեստական գրականության առաջընթացը Հայաստանում IX—XI դդ.	345
2. Ժողովրդական վեպ և երգեր	348
3. Հայոց Արեւելից կողմանք	354
4. Վասպուրական	356
5. Անի-Շիրակ	362

Գլուխ քսաներեքերորդ.— Ճարտարապետություն (Վ. Մ. Հաբությանյան)

1. Դարաշրջանի ճարտարապետության հիմնական հատկանիշները	366
2. Քաղաքաշինություն, քաղաքացիական ճարտարապետություն	369
3. Սյունիքի ճարտարապետական դպրոցը	378
4. Վասպուրականի ճարտարապետական դպրոցը	381
5. Հյուսիսային Հայաստանի ճարտարապետությունը. Անի-Շիրակի դպրոցը	384

Գլուխ ԲԱՆԵՂՐԱԵՐՈՐԴ.— ԱՐՎԵՍՈՒ

1. Քանդակազորություն (Լ. Ռ. Ազարյան)	396
2. Որմնանկարչություն (Լ. Ռ. Ազարյան)	404
3. Սանդանկարչություն (Լ. Ռ. Ազարյան)	409
4. Կիրառական արվեստ (Ք. Ն. Առաքելյան)	416

Բ Ա Փ Ի Ն Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵՎ ՍԵԼՋՈՒԿՑԱՆ ՏՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գլուխ ԲԱՆԵՐԻՆԳԵՐՈՐԴ.— Հայաստանը Բյուզանդական տիրապետության ներքո (Հ. Մ. Բարթիկյան)

1. Բյուզանդական տիրապետության ամրապնդումը Հայաստանում	427
2. Հայաստանը յուրացնելու Բյուզանդական քաղաքականությունը և հարկային ճնշումը	430
3. Կրոնական քաղաքականությունը	435

Գլուխ ԲԱՆԵՎԵԳԵՐՈՐԴ.— Հայաստանի նվաճումը սելջուկ-թուրքերի կողմից (Ս. Վ. Բռնազյան)

1. Սելջուկյան ասպատակությունները Հայաստանում	440
2. Սելջուկյան արշավանքները 1045—1063 թթ.	445
3. Հայաստանի վերջնական նվաճումը XI դարի երկրորդ կեսին	454

Գլուխ ԲԱՆԵՅՐԵՐՈՐԴ.— Հայաստանը սելջուկյան տիրապետության շրջանում (Ս. Վ. Բռնազյան)

1. Հայաստանը Մելիքշահի և նրա հաջորդների օրոք	461
2. Հայաստանը սելջուկյան պետության վարչակազմում	467

Գլուխ ԲԱՆԵՆԻՐԵՐՈՐԴ.— Հայաստանի փառափառական վիճակը XII դարում

1. Հայաստանը սելջուկ աշխարհակալության քայքայման ժամանակաշրջանում (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	469
2. Տաշիր-Ձորագետի թագավորության անկումը (Ռ. Ի. Մաթևոսյան)	471
3. Սյունյաց թագավորության գոյամարտը (Ք. Հ. Հարությունյան)	474
4. Անին Շաղաղայանների տիրույթ (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	478
5. Խեղենեկյան Արծրունիները Վասպուրականում (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	482
6. Սասունի Թոռնիկյանները (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	483
7. Շահ Արմենների ամիրայությունը Խլաթում (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	487
8. Սալդուխյանները Կարինում (Ս. Վ. Բռնազյան)	490

Գլուխ ԲԱՆԻՆԵՐՈՐԴ.— Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը XI—XII դարերում (Ս. Վ. Բռնազյան)

1. Փոփոխություններ երկրի տնտեսական կյանքում և հողատիրության ձևերի մեջ	493
2. Փոփոխություններ գյուղացիության վիճակում	499

Գլուխ ԵՐԵՍՈՒՆԵՐՈՐԴ.— Հայ գաղթավայրերը Մեծավոր Արևելքում

1. Միջագետքի և Ասորիքի հայկական գաղթավայրերը (Յ. Խ. Թովմազյան)	506
2. Հայերը Եգիպտոսում (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան)	516

ՀՅՈՒՍԻՍԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ XII—XIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ երեսունմեկերորդ.— Հյուսիսային Հայաստանի ազատագրումը սելջուկյան տիրապետությանից (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Պայքար Հյուսիս-արևելյան Հայաստանի ազատագրության համար 523
2. Հայ-վրացական զինակցությունը և հայկական հողերի ազատագրումը 529

Գլուխ երեսուներկուերորդ.— Զափառյալ իշխանությունները և հայկական ֆեոդալական նոր տների առաջացումը (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Զաքարյան երեք իշխանությունների կազմավորումը 541
2. Զաքարյաններին ենթակա ֆեոդալական տները 546
3. Զաքարյան իշխանությունների վարչակարգը 550
4. Հասարակական-տնտեսական հարաբերությունները 553

Գլուխ երեսուներեքերորդ.— Փաղափների նոր վերելքը XII—XIII դարերում (Բ. Ն. Առաքելյան)

1. Ապրանքային արտադրության զարգացումը 558
2. Արհեստավորական եղբայրությունները (համագործությունները) 562
3. Փաղաքների հետագա վերելքը 570

Գլուխ երեսունչորսերորդ.— Փոխանակային հարաբերությունների զարգացումը և ֆաղափային վերնախավի ձևավորումը

1. Դրամական շրջանառությունը (Խ. Ա. Մուշեղյան) 579
2. Փոխանակային հարաբերությունների և վաշխառության հետագա զարգացումը (Բ. Ն. Առաքելյան) 581
3. Մեծատունների քաղաքային վերնախավի ձևավորումը (Բ. Ն. Առաքելյան) 585

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՄՈՆԴՈՂ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Գլուխ երեսունհինգերորդ.— Մոնղոլական արշավանքները և Հայաստանի նվաճումը (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Մոնղոլական պետության կազմավորումը, նրա աշխարհակալական բնույթը 597
2. Մոնղոլական առաջին հետախուզական արշավանքը դեպի Անդրկովկաս 600
3. Զալալ ադ-Դինի արշավանքը Հայաստան 602
4. Մոնղոլների երկրորդ արշավանքը Հայաստան և երկրի նվաճումը 606
5. Հայաստանի հարավ-արևմտյան շրջանների նվաճումը 611

Գլուխ երեսունվեցերորդ.— Հայաստանը մոնղոլական տիրապետության առաջին շրջանում (կուսակալության շրջան) (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Կառավարման սխեման 614
2. Տեղական ֆեոդալների նկատմամբ մոնղոլների վարած քաղաքականությունը 617
3. Դասակարգային պայքարի դրսևորումները XIII դարի 50-ական թվականների սկզբին: Դավիթ Մարեցու շարժումը 626

Գլուխ երեսուներեքերորդ.— Հայաստանը Հովսեփյան իշխանության տիրապետության ներքո (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Հովսեփյան խանի նվաճումները և իլխանության ստեղծումը: Ապստամբություն մոնղոլների դեմ 628
2. Ղազան խանի միջոցառումները և Հայաստանի միեմակը նրա հաջորդների ժամանակ 637

Գլուխ երեսունութերորդ.— Մանղոլների սոցիալ-տնտեսական փառափառությունը (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Հողատիրության ձևերը	645.
2. Հարկերն ու հարկահանման ձևերը	657

Գլուխ երեսունիններորդ.— Հայաստանի փառափառ-տնտեսական անկումը (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Փռվորական ֆեոդալական տնտեսական տիրապետության հետևանք- ները Աշխատավոր ժողովրդի վիճակը	656.
2. Արտադրողական ուժերի անկումը	660
3. Փաղաքային կյանքի անկումը	662
4. Մոնղոլների հարկային քաղաքականության կործանարար հետևանքները	664.

Բ Ա Ժ Ի Ն Է

ԿԻՒԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլուխ փառասուներորդ.— Հայկական իշխանության հիմնումը Կիլիկիայում (Մ. Կ. Զուլպյան)

1. Կիլիկիայի բնակչությունը և բնաշխարհը	673.
2. Հայերի արտագաղթը Կապադոկիա, Միջագետք, Ասորիք և Կիլիկիա: Հայկական իշխանություններն այս երկրներում XI դարում և XII դարի սկզբին	673.
3. Կիլիկիայի հայկական իշխանության առաջացումը և նրա պայքարը անկախության համար	677.

Գլուխ փառասունհինգերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության առաջացումը և նրա փոխադարձությունները հարևան երկրների հետ (Մ. Կ. Զուլպյան)

1. Լևոն Բ-ի հռչակումը «Հայոց Թագավոր»	687.
2. Լևոն Բ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը	691.

Գլուխ փառասունեկներորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոհեղացումը և միջազգային հարաբերությունները XIII դարում (Ս. Վ. Բռնազյան)

1. Հեթումյանների հաստատվելը Կիլիկիան գահի վրա	695.
2. Մոնղոլական աշխարհակալությունը և Կիլիկիան	699.
3. Կիլիկիայի պայքարը Սելյուկական սուլթանության դեմ	708

Գլուխ փառասունեկերեքերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները

1. Կիլիկիայի հայկական պետության սոցիալական կառուցվածքը և հողատիրության ձևերը (Ս. Վ. Բռնազյան)	715.
2. Գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական և իրավական դրությունը XII—XIV դարերում (Ս. Վ. Բռնազյան)	718.
3. Աշխատավոր բնակչության կեղեքումը, հարկեր, տուրքեր (Ս. Վ. Բռնազյան)	720.
4. Քաղաքները և քաղաքային կյանքի զարգացումը (Ս. Վ. Բռնազյան)	724
5. Առևտուրը (Ս. Վ. Բռնազյան)	729.
6. Կիլիկիայում կտրված դրամները (Խ. Ա. Մուշեղյան)	732.

Գլուխ փառասունչորսերորդ.— Կիլիկիայի պետական կարգը (Ս. Վ. Բռնազյան)

1. Ռուբինյան իշխանության վարչա-քաղաքական կառուցվածքը	737.
2. Կիլիկիայի հայկական թագավորության պետական կարգը	738.

3. Գործակալություններ	741
4. Ռատարաններ	747
5. Բանակը	753

Գլուխ քառասունհինգերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներքին և միջազգային դրությունը XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբին (Ս. Վ. Բոնեպյան)

1. Կիլիկիան ծանր իրադրության մեջ	755
2. Պաշարի հետագա սրումը Եգիպտական մամուլքների դեմ	757

Գլուխ քառասունվեցերորդ.— Կիլիկիայի հայկական թագավորության գոյամատուր XIV դարում և աճելումը (Ս. Վ. Բոնեպյան)

1. Կիլիկիայի թագաքական վիճակը և միջազգային դրությունը 1307—1361 Թվականներին	766
2. Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը	774
3. Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումը	779

Բ Ա Ժ Ի Ն Ը

ՀԱՅ ԱՇԱԿՈՒՑԹՅՈՒՆՆԵՐ ԽII—XIV դԱՐԵՐՈՒՄ

Գլուխ քառասուներեքերորդ.— Դպրացն ու կրթությունը (Լ. Գ. Խաչերյան)

1. Պատմական Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոնները	789
2. Կիլիկիայի ուսումնագիտական կենտրոնները	796

Գլուխ քառասունվեցերորդ.— Պատմագրություն (Լ. Հ. Բաբայան)

1. Ժամանակագիրներ	803
2. Պատմագրության հետագա զարգացումը XIII դարում	806
3. Պատմագիտական այլ աղբյուրներ	813

Գլուխ քառասունհինգերորդ.— Իրավունք (Խ. Ա. Թորոսյան)

1. Հայ իրավունքի աղբյուրները (Խ. Ա. Թորոսյան)	813
2. Քրեական իրավունք (Խ. Ա. Թորոսյան)	823
3. Ամուսնա-ընտանեկան իրավունք (Խ. Ա. Թորոսյան)	825
4. Դատարանականություն և դատավարություն (Խ. Ա. Թորոսյան)	829
5. Տնտեսագիտական գաղափարների դոսևորումները մատենագիրների աշխատություններում (Ն. Ռ. Թովմասյան)	834

Գլուխ ճիսուներորդ.— Փիլիսոփայություն (Ս. Ա. Արևշատյան)

1. Բնագիտական ուղղության հետագա զարգացումը	843
2. Նոմինալիստական ուղղությունը	847

Գլուխ ճիսունմեկերորդ.— Գեղարվեստական գրավեսություն (Ա. Շ. Մեղացիանյան)

1. Ժողովրդական երգեր և հայրեններ	852
2. Գրականությունը հյուսիս-արևելյան Հայաստանում	857
3. Գրականությունը արևմտյան Հայաստանում	867
4. Գրականության զարգացումը Կիլիկիայում	872

Գլուխ ճիսուներկուերորդ.— Բժշկագիտություն (Ա. Ա. Կծոյան)

1. Կենսաբանական հայացքները X—XIV դարերում	880
2. Բժշկագիտության զարգացման նախադրյալները և տեսական նվաճումները	881
3. Ախտորոշման և բուժման եղանակները	885

Դիուխ հիսուներեքերորդ.— Ճարտարապետություն (Վ. Մ. Հարությունյան)

1. Դարաշրջանի ճարտարապետություն. հիմնական հատկանիշները	892
2. Անի քաղաքի երկրորդ ծաղկումը. Աշխարհիկ ճարտարապետություն.	896
3. Կարավանատներ և կամուրջներ	901
4. Նկեղեցական ճարտարապետություն. վանքային համալիրներ	907
5. Փաղաքաշինությունը և ճարտարապետությունը Կիլիկիայում	921

Դիուխ հիսունչորսերորդ.— Արվեստ

1. Փանդակագործություն (Լ. Ռ. Աղարյան)	927
2. Որմնանկարչություն (Լ. Ռ. Աղարյան)	936
3. Մանրանկարչություն (Լ. Ռ. Աղարյան)	940
4. Կիրառական արվեստ (Բ. Ն. Առաքելյան)	952
5. Նրաժշտություն (Ն. Կ. Բահադյան)	966

Կառևոր դեպքերի ժամանակագրություն	972
Մատենադիտություն	979
Ցանկեր	989

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Հայոց թագավորության միասնականությանը խանգարում էին առաջին հերթին տեղական արաբական ամիրայությունները¹:

Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանի, ապա և թագավորի իշխանությունը Արաբական խալիֆայությունը ճանաչել էր ամբողջ Հայաստանի վրա, ուստի նրանից կախյալ դրություն մեջ ընկան ոչ միայն հայ իշխանները, այլև արաբ ամիրաները, այն է՝ Ապահունիքի Կայսիկները, Բերկրիի Ութմանիկները և, մասամբ, Կարնո քաղաքի (Թեոդուպոլսի) ամիրաները: Կոստանդին Միրանաթինի վկայությամբ, Աշոտ թագավորին ենթակա էին նաև Հերը և Սալմաստը: Այս ամիրայությունները, իբրև կախյալ իշխանություններ, պարտավոր էին հարկ վճարել ու զորք տալ հայոց Բագրատունի թագավորներին²: Թագավորն իրավունք ուներ միջամտելու նրանց տիրույթների ժառանգության առթիվ ծագած վեճերին և կայացնելու իր վճիռը:

Այսպիսով, նախկինում խալիֆայության վստահելի հենարան համարված ամիրաները հայկական պետականության վերականգնումով դարձան Բագրատունի թագավորի սովորական հպատակներ: Տեղի տալով ուժերի գերակշռության առջև, բայց բնավ չհաշտվելով ստեղծված դրության հետ, նրանք ամեն կերպ ջանում էին թուլացնել և քայքայել Հայոց թագավորությունը:

Ամիրայությունների մեջ ամենակարևորը Կայսիկներն էին: Նրանցից առաջինը, որ հիշվում է աղբյուրներում Աբու-լ-Վարդն է: Հստ Կոստանդին Միրանաթինի³, Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխանը Աբու-լ-Վարդին զիջել էր Խլաթ և Արճեշ քաղաքները:

Բերկրիի Ութմանիկները, որոնք ծագմամբ, հավանաբար, ցեղակից էին Ապահունիքի Կայսիկներին, Բուղայի արշավանքի ժամանակ՝ իջնելով Վանա

¹ Այս բառը ծագում է արաբերեն «ամիր» (իշխան, հրամանատար) բառից, ուստի հայերեն, հավասար շափով, կարելի է գործածել ամիրայություն և ամիրություն ձևերը:

² Տե՛ս Const. Porph., De adm. imp., I, c. 44, p. 201.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199.

լճի արևելյան ափով, գրավել էին Ամյուկ բերդը և հասել մինչև Վարազա սարը։ Տեղական իշխաններից Ռոստոմ Վարաժնունու սպանությունը առիթ դարձավ, որ Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունին հարձակում գործեր Ութմանիկների վրա։ Սա թեև չկարողացավ գրավել Ամյուկը, սակայն նվաճեց Վարազա սարը⁴։

Հայոց թագավորության հետ սերտորեն կապված էին Զուրարիկները։ Բուղայի ձևաքով Մուսա իբն Զուրարայի գերի տարվելուց և Զուրարիկներին կոտորելուց հետո այս ամիրայությունը հողերը՝ Բաղեշ կենտրոնով մասամբ անցան Աղձնիքի Շալբանիներին։

Մուսայի սպանությունից հետո, որդին՝ Աբու-լ-Մադրան (Դրասխանակերտցու մոտ՝ Ապլմախրա), հավանաբար վախենալով հարևան Շալբանիների հզորացումից, ամուսնացել էր Արծրունի իշխանուհու հետ, մանավանդ, որ իր մայրն էլ հայուհի (Բագրատունի) էր։ Աբու-լ-Մադրան վարչականորեն ենթակա էր Շալբանի ամիրա Իսա իբն ալ-Շալխին և մասնակցում էր նրա մղած կռիվներին, այնուամենայնիվ Զուրարիկներն աստիճանաբար կծկվեցին Վանա լճի հարավ-արևմտյան անկյունում, որը մտնում էր հայոց թագավորության մեջ։ Ըստ Թովմա Արծրունու, Վասպուրականի իշխան Գուրգեն Ապուպելճին ենթակա էր Զուրարիկների հիմնական տիրույթը՝ Արզնը։

Փոքրիկ ամիրայություններ էին առաջացել նաև Հեր և Զարևանդ գավառներում։ Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունու որդի Դերենիկը հնազանդեցրել էր Հեր և Զարևանդ գավառների արաբ ամիրաներին։ Վերջիններս թեպետ և առերես հպատակություն էին հայտնել, սակայն առիթ էին որոնում ազատվելու Արծրունիների գերիշխանությունից։

Յուրահատուկ էր Կարնո քաղաքի վիճակը։ Քաղաքը իր շրջակայքով ձևականորեն մտնում էր հայոց թագավորության մեջ, սակայն նրա զինվորական կառավարիչները նշանակվում էին խալիֆայության կողմից, քանի որ Կաբինը առաջնակարգ ռազմական նշանակություն ուներ։

Հայոց թագավորության կազմավորումը կասեցրեց արաբների տարածումը Հայաստանում և որոշ տեղերում նույնիսկ ետ մղեց։ Օրինակ, Դվինը իր շրջակա Ոստան գավառով դարձավ Բագրատունիների տիրույթ⁵, իսկ ընդհանուր առմամբ Բագրատունի թագավորներն ու Արծրունի իշխանները կարողացան ձախողել արաբ ամիրաների ոտնձգությունները։

Սմբատ Ա-ի իշխանության (890—914) առաջին տարիներին Հայաստանի նկատմամբ Ատրպատականի կառավարիչ Ափշինի բռնած սպառնալից դիրքը և գործողությունները հույսեր ներշնչեցին Հայաստանի ամիրայություններին, որոնք ձգտում էին դուրս գալ հայոց թագավորի գերիշխանությունից։ Հավանական է, որ Ատրպատականի ոստիկանը որոշ հարաբերության մեջ էր մտել այդ ամիրաների հետ։

Առաջին հերթին գլուխ բարձրացրեց Դվինը։ Այդ ժամանակ Դվինը կառա-

⁴ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 214։

⁵ Տե՛ս „Opus geographicum auctore Ibn Haukal“, II, p. 343.

վարում էին արաբ եղբայրներ, որոնց պատմիչն անվանում է «գլխավոր ոստիկանք և հրամանատարք քաղաքին»⁶,

Պատմիչը վկայում է, որ նրանք զլացյան թագավորի նկատմամբ ունեցած իրենց պարտականությունների մեջ և նույնիսկ հարկերը լրիվ չէին վճարում։ Սմբատը հարձակվեց Դվինի վրա, երկու ապստամբ կառավարիչները փախան քաղաքից, բայց ճանապարհին բռնվեցին ու բերվեցին թագավորի առջև, որը նրանց շղթայակապ ուղարկեց Բյուզանդիա։

893 թ. Դվինում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժը և նրան հաջորդող Ափշինի հարձակումը պատճառ դարձան, որ կաթողիկոսը, որը հայ իշխանների միջնորդությամբ նոր էր ազատվել գերությունից, լքի Դվինը և հաստատվի Վաղարշապատում⁷։

Պարզ չէ, թե Դոդսի 894 թ. ճակատամարտում Ափշինի կրած պարտությունից հետո Դվինը ում ձեռքում մնաց, համեմայն դեպս, քանի դեռ Նախճավանը և Արաքսի հովիտը հայ իշխանների ձեռքում էին, օտար տարրը Դվինում դժվարությամբ կարող էր իշխել։

Հայոց թագավորության հողերի նկատմամբ հավակնություններ ունեին ոչ միայն Ատրպատականի Սաջյան ամիրանները, այլև Շալբանիները, որոնք մնալով Աղձնիքում, չէին հրաժարվել հայկական գավառների նկատմամբ իրենց ակնկալություններից։

IX դարի վերջին տասնամյակում Շալբանիների իշխանն էր Իսա իբն ալ-Շալխի որդի Ահմադը։ Սա նախ նվաճեց Արզնի ամիրայությունը, որի տերերն այնքան էին մերձեցել հայ նախարարական տներին, որ մասամբ հայացել էին։ Ահմադը կալանքի առավ Մուսա իբն Զուրարայի որդի Աբու-լ-Մադրային և գրավեց նրա բոլոր հողերը, վերջ դնելով Արզնում Զուրարայի տան իշխանությանը։

Ահմադը պայքար սկսեց նաև Տարոնի իշխան Դավիթ Բագրատունու դեմ, գրավեց Սասունը (Սիմ լեռ), իսկ Դավթի մահվանից հետո, երբ իշխան դարձավ սրա եղբորորդին՝ Գուրգենը, Ահմադն սպանեց նրան (895) և գրավեց Տարոնը⁸։ Այս ժամանակ էր, որ Սմբատ Ա-ը Ահմադ Շալբանու դեմ հանեց իր բանակը՝ շարժվելով դեպի Աղձնիք, բայց, ինչպես ասվել է, անհաջողության մատնվեց Դագիկ Ապումըլանի վարքագծի պատճառով։

Այս բարդ իրադրությունների ժամանակ հանգիստ չմնաց նաև Ապահունիքը։ Աշոտ Ա-ի իշխանության տարիներից մեզ հայտնի Աբու-լ-Վարդին հաջորդել էր որդին, որն, ինչպես երևում է, կարճ իշխեց։ Հստ Կոստանդին Միքանածինի⁹, սրա մահվանից հետո Կայսիկների տիրույթներում իշխում էին նրա երեք որդիները։

Օգտվելով Սմբատ թագավորի Աղձնիքում կրած պարտությունից և Ափշինի՝ Հայաստանի վրա ձեռնարկած հարձակումից, երեք եղբայրները (որդիքն

⁶ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 202։

⁷ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, Բեյրութ, 1959, էջ 1065։

⁸ Տե՛ս Թովմա Արծունի, էջ 231, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 219։

⁹ Տե՛ս Const. Porphy., De adm. imp., c. 44, p. 201.

Աբդուհամանի) հրաժարվեցին հարկ վճարել և ղինվորական ծառայություն կատարել հայոց թագավորի համար¹⁰։

Կայսիկ եղբայրների ապստամբությունը ճնշելու համար Սմբատ Ա-ը ստիպված եղավ մեծ զորք գումարել, քանի որ Մանազկերտի Կայսիկները միայնակ չէին այս կռվում։ Թովման հստակ կերպով զանազանում է երկու զորք՝ «Կայսիկքն և որք ընդ նոսա»՝ առաջինը բուն Կայսիկների ղեղերն էին, իսկ մյուսը՝ այն մահմեդական ղեղերը, որոնք հոծ զանգվածներով եկել էին կռվելու Բյուզանդիայի դեմ¹¹։ Հույների առաջխաղացումը IX դարում ահազանգ էր հնչեցրել մահմեդական աշխարհում, և ահա կամավոր զորքերը գալիս էին սահմանային շրջանները՝ ինչպես օրինակ, Հյուսիսային Սիրիա, Ամիդ (Աղձնիք) և լեռնային Արևմտյան Հայաստան, հուսալի կայան ունենալով Ապահունիքը, որտեղից շարժվում էին դեպի իրենց վերջին ռազմական կետը՝ Կարնո քաղաքը։ Չնայած օգնական ղեղերի աջակցությանը, Կայսիկները ջախջախյալ պարտություն կրեցին և հաշտություն կնքեցին Սմբատի հետ՝ պարտավորվելով նորից վճարել սահմանված հարկը, ինչպես նաև պատանդներ տվեցին։ Պատմիչի վկայությամբ, այս դեպքերը տեղի էին ունեցել հայոց ՅՄԱ (902) թվականին¹²։

2. ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՆՋԱՏՎԵԼԸ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՑ

Իններորդ դարի վերջում Հայաստանի արաբական ամիրայությունների կազմի մեջ տեղի էին ունեցել որոշակի փոփոխություններ։ Այլևս գոյություն չունեին Բերկրիի Ութմաեիկների ամիրայությունը, իսկ մյուս կողմից Արաբսի հովտում կազմավորվել էին Դվինի և Գողթնի նոր ամիրայությունները։ Աղձնիքում սահմանացել էին Զուրարիկները, իսկ հաջորդ դարի առաջին քառորդում խիստ թուլացան, սպա շարքից դուրս եկան Աղձնիքի Շայբանիները։

Սմբատ Ա թագավորի՝ Յուսուֆից կրած պարտությունից հետո ստեղծված մասնատվածության պայմաններում Հայաստանում իրենց գոյությունը պահպանող արաբական ամիրայությունները մեծ մասամբ դարձան ինքնուրույն միավորներ։

ա) Դվինի և Գողթնի ամիրայությունները։ Դվինը ընկնելով Սաջանների ձեռքը, վերածվեց ռազմական հենակետի և դարձավ Սմբատ Ա-ի դեմ մղված երկարատև պայքարի կարևոր կայան։ Այստեղ էր, որ Յուսուֆը բանտարկել էր իր ձեռքն ընկած իշխաններին, ինչպես նաև Հովհաննես կաթողիկոսին։ Սաջանների մոտավորապես երեսնամյա տիրապետության շրջանում Դվինը որոշ չափով կտրվեց հայոց թագավորությունից։ Օտար տիրապետություն էր գրելավոր պատճառը, որ կաթողիկոսական աթոռը վերջնականապես տեղափոխվեց այս քաղաքից։

Դվինը թեև ընկել էր Սաջանների ձեռքը, սակայն դեռևս անմիջականորեն

¹⁰ Տե՛ս Բովմա Արծրունի, էջ 245։

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 246։

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 247։

կապված չէր Ատրպատականի հետ: Ուստի Յուսուֆը Արաքսի հովտի՝ Դվինից դեպի Ատրպատական ընկած մասում ստեղծեց Գողթնի ամիրայությունը: Մինչ այդ Գողթն գավառը կազմում էր Սյունյաց նահանգի մի մասը¹³:

X դարի սկզբին, հավանաբար հենց Յուսուֆի իշխանության տարիներին, այս գավառին տիրացավ մի եկվոր արաբ ամիրա, որին պատմիչը պարզապես հաղարացի է անվանում¹⁴: Սա վայելում էր Սաջյանների հովանավորությունը: Երևցակի դրավումից հետո Յուսուֆը այս ամրոցը ևս հանձնեց նրան¹⁵, և Գողթնի ամիրայությունը ավելի ուժեղացավ՝ կրկին Սյունյաց իշխանների տիրությունների հաշվին:

Երբ Աշոտ Բ-ը օգնական զորքով վերադարձավ Բյուզանդիայից, Յուսուֆը նրա խնայանին՝ Աշոտ Շապուհյանին հրավիրեց Դվին և թագ տվեց նրան: Աշոտ Շապուհյանի և Աշոտ արքայի հաշտությունից հետո նրանք միասին եկան Դվին: Ինչպես երևում է, քաղաքում դիրք ունեցող մահմեդական դժգոհ տարրերը (հավանաբար հոգևորականները) թշնամական գործունեություն էին ծավալել, ուստի թագավորը հնազանդեցրեց նրանց¹⁶: Սակայն դեպքերի հետագա ընթացքը ցույց է տալիս, որ Աշոտ Շապուհյանը երկար չմնաց Դվինում, այլ նախընտրեց տեղափոխվել Բագարան:

Աշոտ Բ-ի համարձակ հարձակումները Դվինի վրա ուժ տվեցին Սյունյաց իշխաններին, որոնք փորձեցին ետ խլել Երևանի գավառն ու ամրոցը Գողթնի ամիրայից, սակայն հաջողություն չունեցան:

Երբ խալիֆան բանտից ազատ արձակեց Յուսուֆին, ապա վերջինս Հայաստան ուղարկեց Նասր ալ-Սուբուքիին¹⁷, որը նախ կանգ առավ Նախճավան քաղաքում և հենց այստեղ ձերբակալեց իրեն դիմող Սյունյաց իշխաններին, ապա՝ Քարունջ գյուղաքաղաքում նրան ընդառաջ եկած Դվինի իշխանավորներին ու մեծամեծներին¹⁸: Ինչպես երևում է, Աշոտ Շապուհյանի իշխանության տարիներին հայ տարրը նորից դարձել էր դրության տերը Դվինում, մանավանդ, որ Աշոտ շահնշահը կոտրել էր մահմեդականների դիմադրությունը:

Շուտով Նասրը վերադարձավ Ատրպատական: 929 թ. վերացավ Սաջյանների խիստ թուլացած իշխանությունը, և Հայաստանն ազատվեց իր անհաշտ ախոյանից:

Սաջյանների դեմ մղված մոտավորապես երեսնամյա պայքարից Հայաստանը մեծապես տուժել էր, և Աբաս թագավորը (928—953) փորձ չարեց նոր պատերազմ սկսել Դվինը վերանվաճելու համար: Մոտ 12 տարի (929—941) Դվինը մնաց բախտի քմայքին¹⁹:

¹³ Տե՛ս Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 310, Թովմա Արծրունի, էջ 252:

¹⁴ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 384:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁶ Եւ անդ զմուրդութիւն պաշտօնէիցն հեթանոսաց յինքեանս դրանալ ընդ ձեռամբ նուաճէինս, Դրասխանակերտցի, էջ 400:

¹⁷ Տե՛ս *Ibn al-Athir*, Chronicon, lugd. Bat. 1351—1876, VIII, p. 129.

¹⁸ Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 417:

¹⁹ Այս շրջանից մեզ հասել է մի արաբական դրամ, որի վրա կա 319 թ. (931) և կրում է Յուսուֆի անունը: Թողարկման վայրը նշված է «Արմինիա», որն այս շրջանի համար կարող էր

Մոտավորապես 930-ական թվականներին Ատրպատականի կողմից Հայաստանի վրա հարձակվեց, պատմիչի առելով, «այլոյ մի արաբացի ազդաւ, այլ հմուտ պատերազմաց և գործոց զինուորութեան»։ Սա «կոկոզավիզ» ամբարտաւանութեամբ» փորձեց իշխել Հայաստանի վրա, ուստի մտավ Գողթն, ապա Նախճավանի վրայով անցավ Շարհուր և գրավեց «մայրաքաղաք» Դվինը։ Նա պահանջեց, որ Աբաս թագավորը հարկեր վճարի իրեն։ Այսպիսի սպառնալիքի առջև միացան Աբաս թագավորն ու Վասպուրականի Գագիկ Արծրունին։ Աբասը, շտապելով առանձին հարվածել թշնամուն, պարտութիւն կրեց, սակայն շուտով վրա հասան Գագիկի զորքերը և մարտն այլ կերպարանք ստացավ։ Խորվիրապի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայոց զորքը զխովին ջախջախեց հակառակորդի 13 հազար զինվորներից բաղկացած զորախումբը, որից ութ հազարը, պատմիչի ասելով, ընկան մարտում։ Այնուհետև հայկական զորքերը մտան Դվին, տեղի իշխանութիւններին խիստ պատժելու մտադրութեամբ, սակայն քաղաքի մեծամեծները (ծերք քաղաքին) խաղաղութիւն խնդրեցին՝ տալով հարկ և պատանդներ²⁰։

Ասպատակող զորավարը հավանաբար Լաշքարի իբն Մարդին էր, որը ներխուժեց նաև Վասպուրական։ Նրա ասպատակութիւնների նկարագրութիւնը պահպանել է իբն Միսքավաչը²¹, որը հիշում է, թե ինչպես Լաշքարին 937/938 թթ. հարձակվեց Անձևացիք (ազ-Ջաուազան) գավառի վրա, որտեղ իշխում էր Աթում-իբն Զուրչինը (Ատում որդի Գուրգենի), որը «հայերի թաղավոր իբն ալ-Դայրանիին (Դերենիկի որդի Գագիկ Արծրունու) ազգական էր»։ Ատումը առաջարկեց Լաշքարիին վերջ տալ ասպատակութիւններին, սակայն մերժում ստանալով՝ մի նեղ կիրճի մեջ նրա զորքը ջարդեց։ Հստ արաբ պատմիչի վկայութեան, Ատումը հինգ հազար մարդ կոտորեց, որոնց մեջ էր նաև Լաշքարին։

Արծրունիների այս հաղթանակը նպաստեց, որպեսզի Ատրպատականում իշխանութիւնը իր ձեռքը վերցնէր Դայսամ իբն Իբրահիմ ալ-Քուրդին, որը միշտ Վասպուրականն իր դաշնակիցն էր համարել։ Սրանից հետո Դայսամն իրեն ենթարկեց նաև Դվինը։ Այդ մասին է վկայում Լենինգրադի էրմիտաժում պահվող և ակնբերւորեն Դվինում կտրված մի դրամ, որը կրում է հիշրի 330 (941—942) թվականը և Դայսամ իբն Իբրահիմի անունը²²։

բ) Կայսիկների ամիրայութիւնը. Բագրատունյաց Հայաստանի բոլոր արաբական ամիրայութիւնների մեջ Մանազկերտի Կայսիկների ամիրայութիւնը յուրահատուկ տեղ էր գրավում։ Դա իր ժամանակին բնորոշ մի ավատական տիրույթ էր ժառանգական իշխանութեամբ, մի բան, որը չի կարելի առել ոչ Դվինի, ոչ էլ Կարնո քաղաքի ամիրայութիւնների մասին, որտեղ իրար

նշանակել միայն բուն Հայաստան։ Այս դրամի գոյութիւնը ցույց է տալիս, որ Դվինի փողերանոցն այդ ժամանակ գործում էր։

²⁰ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 299—302։

²¹ Տե՛ս «History of Ibn Miskawayh», London, 1920—1929, I, p. 401—402.

²² Տե՛ս А. Быков, Дайсам ибн Ибрахим ал-Курди и его монеты, Эпиграфика востока, X, 1955, стр. 14—19.

հաջորդում էին մեծ մասամբ պատահական տիրակալներ: Կայսիկների պատմության համառոտ շարադրանքը գտնում ենք Կոնստանդին Ծիրանածինի մոտ²³, որն արաբական և հայկական աղբյուրների տվյալների հետ միասին հնարավորություն է տալիս կազմելու Կայսիկների համեմատաբար ամբողջական պատմությունը:

Ինչպես տեսանք 902 թ. դեպքերի ժամանակ Բերկրիի Ութմանիկներն անցել էին Սմբատ Ա թագավորի կողմը՝ ընդդեմ ապստամբ Կայսիկների, որոնք նրանցից խել էին Երիկավ ամրոցը, որը արքան վերադարձրեց Ութմանիկներին, սակայն Սմբատ թագավորի մահվանից հետո, Կայսիկ Աբու-լ-Ասվադը, որը տիրում էր Արճեշին, նվաճեց նաև Բերկրին: 902 թ. դեպքերից հետո Ութմանիկները պատմական աղբյուրների մեջ այլևս չեն հիշվում:

Սմբատ Ա-ի մահվան ժամանակ Կայսիկներին ամիրայությունը գտնվում էր Լրեք եղբայրների ձեռքում, որոնք իրենց հոր ժառանգությունը բաժանել էին միմյանց միջև²⁴:

Կայսիկ երեք եղբայրները²⁵, ինչպես երևում է, Բագրատունյաց թագավորությունից անկախացել էին, բայց պարտավոր էին դիմագրավել բյուզանդական վտանգը:

Նկատելով Բյուզանդիայի նվաճողական ձգտումները, Աշոտ Բ-ը շուտով խզեց իր կապերը կայսրության հետ և Բյուզանդիայից ստացած օգնական զորքն էլ ակնբերորեն ետ ուղարկեց: Սակայն Հայաստանի արևմտյան որոշ գավառներ Սմբատ Ա-ի մահվանից հետո երկար ժամանակ մնացին բյուզանդական ազդեցության տակ: Կոնստանդին Ծիրանածինը վկայում է, թե այն հարկը, որ Կայսիկ երեք եղբայրներն առաջ վճարում էին Սմբատ Ա-ին, նրա մահվանից հետո տալիս էին Բյուզանդիային:

Իրականում այս ենթարկումը սահմանափակ բնույթ է կրել, որովհետև Արևմտյան Հայաստանի որոշ գավառներ (Կարին, Բասեն, Մանանաղի, Հարք, Ապահունիք, Աղիովիտ, Առբերան, Տարոն և այլն) մնում էին քաղաքական անորոշ դրության մեջ: Հայոց թագավորությունից նրանք կտրվել էին, Բյուզանդիան ձգտում էր տիրանալ, իսկ մահմեդական աշխարհն էլ չէր ուզում հրաժարվել, լավ գիտակցելով դրանց ռազմական մեծ նշանակությունը՝ հատկապես Բյուզանդիայի գրոհները դիմագրավելու առումով:

Կայսիկները տիրում էին բացառապես Տուրուբերանի գավառներին (Ապահունիք, Կորի, Հարք, Վարաժնունիք, Աղիովիտ, Խորխոռունիք և Բզնունիք): Դեպի արևմուտք նրանց տիրույթները շատ հեռուն չէին գնում, որովհետև Ող-նուտում տիրում էին Տարոնի Բագրատունիները: Կայսիկները կազմում էին իրենց բոլոր տիրույթների բնակչության վերնախավը, այն էլ հիմնականում քաղաքներում, իսկ գյուղական վայրերում նրանց դիրքերը խախտում էին, քանի որ այստեղ ոչ միայն գյուղական բնակչությունն էր զուտ հայկական, այլև

²³ Տե՛ս „De adm. imp.“, c. 44, p. 198-204.

²⁴ Տե՛ս E. Hontgmann, Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches. Bruxelles, 1955, s. 147.

²⁵ T. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen, s. 305.

հայերն էին հողատեր մանր իշխանները: Կայսիկների միակ հենարանը քաղաքներում հաստատված արաբ տարրն էր, որը հիմնականում ռազմիկներից էր բաղկացած:

Շալբանիների քայքայումը հնարավորություն տվեց Կայսիկներին տիրանալու նաև Բաղեշ քաղաքին:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ԲՅՈՒՋԱՆԴԻԱՆ ԵՎ ՀԱՄԴԱՆՅԱՆՆԵՐԸ

Բյուզանդական կայսրության ռազմական ճնշումը արաբական աշխարհի վրա X դարի քսանական թվականներից սկսած ավելի էր սաստկացել և հետզհետե ընդգրկում էր Եփրատից դեպի արևելք ընկած հողերը, մասնավորապես Հայաստանի հարավ-արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան գավառները: Ինչպես տեսանք, Կայսիկները հարկատու էին դարձել Բյուզանդիային, որն իր ազդեցությունն էր տարածել նաև Տարոնի վրա: 922 թ. բյուզանդական բանակը Հովհան Կուրկուասի (Գուրգեն) գլխավորությամբ ներխուժեց Հայաստան և հասավ մինչև Դվին: Դվինում հաստատված Սբուք ամիրան Աշոտ շահնշահի օգնությամբ դիմեց, և արաբական ու հայկական զորքերով պաշտպանված Դվինը անառիկ մնաց: Հունական զորքերը հարկադրված էին վերացնել քաղաքի պաշարումը և հեռանալ²⁶:

Սևանի ափին Բշիրի կրած պարտությունից հետո, օգտվելով Դվինի անկայուն վիճակից, Բյուզանդիան երկրորդ փորձն արեց գրավելու այն: Հույները Բասենի վրայով անցան Արշարունիք և Արաքսի ափերով իջան Դվին: Իբն ալ-Ասիրը այս արշավանքը դնում է հիշրի²⁷ 315 թվականին (927—928): Հայտնի է, թե այս անգամ Աշոտ արքան ինչպիսի վերաբերմունք ցուցաբերեց բյուզանդական հարձակմանը: Սակայն, ինչպես աղբյուրները ցույց են տալիս, Դվինի բնակչության համակրանքը հարձակվողների կողմը չէր, որոնք այս անգամ էլ պետք է ետ դառնային ձեռնունայն:

Հովհան Կուրկուասը մի քանի անգամ ասպատակեց Բազրատունյաց թագավորությունից անջատված հայկական արևմտյան գավառները: Միրանաժինը բնական գտնելով Արևմտյան Հայաստանի ասպատակումը, գրում է, որ Ռոմանոս Լեկապենոսի իշխանության ժամանակ Կուրկուասը Դվինի դեմ արշավելիս ամայացրեց ամբողջ Բասենը, որը «սարակինոսների» ձեռքում էր գտնվում: Բասենում նման արշավանք կատարեց նաև Կուրկուասի եղբայրը՝ Թեոփիլոսը, որը խաղտիք բանակաթեմի զինվորական կառավարիչն էր:

Դվինի վրա անհաջող արշավանքից հետո Հովհաննես Կուրկուասը հարձակվեց Կայսիկների վրա, առանց արյունահեղության գրավեց իլաթը, ապա նաև Բաղեշը: Իբն ալ-Ասիրը վկայում է, որ հիշրի 319 (931) թվականին հույները մեծ բազմությամբ մտան Հայաստան, ավերեցին իլաթն ու Բերկրին, մահմեդականների մի մասին կոտորեցին, իսկ մյուսներին էլ գերեցին²⁸: Այս արշավանքի ժամանակ Հովհան Կուրկուասի ճնշման տակ Գագիկ Արծրունին

²⁶ Sk'w Ստեփանոս Տարեցի, էջ 170:

²⁷ Sk'w Ibn al-Athir, VIII, 129.

²⁸ Sk'w նույն տեղում, էջ 173:

հարկադրված է լինում նամակով դիմելու Ռոմանոս կայսրին, որ սա հայերին վերցնի իր հովանավորության ներքո²⁹։ Կուրկուասի դիվանագիտական այդ քայլը հետապնդում էր Վասպուրականը նվաճելու նպատակը։

Բյուզանդական զորքերի հաղթական արշավը տազնապ առաջացրեց ամբողջ խալիֆայության մեջ։ Մահմեդական ռազմիկները կանոնավոր կամ խառնիխուռն դիմում էին սահմանային գոտին, որը տարածվում էր հիմնականում Միջերկրականից մինչև Վերին Նիփրատի շրջանները։ Սակայն այս բոլորի հետ մեկտեղ հարկավոր էր մի տեղական ուժեղ իշխանություն, որը կարողանար պատվար կանգնել հույների ներխուժման դեմ։ Այդ դերը X դարում կատարեցին Համդանյանները։

X դարի երկրորդ քառորդում Վերին Միջագետքը և Հյուսիսային Սիրիան դարձան Համդանյան ամիրայական տան տիրույթներ, որոնք միաժամանակ սահմանակից էին Բագրատունյաց Հայաստանին։ Մոսուլի Համդանյանները հարևան էին Վասպուրականի հարավում Անձևացյաց դավառի լեռնային շրջաններին, իսկ Հալեպի Համդանյանները, որոնք տիրել էին ամբողջ Ազձնիքին (արաբ. Դիար Բաքր) սահմանակից էին Տարոնի Բագրատունիներին՝ իր ինքնուրույնությունը գեոևս պահպանող իշխանությունը և Վանա լճի արևմտյան ու հարավային շրջաններին, որտեղ կային Մոկաց և Արծրունյաց ինքնուրույն իշխանություններ։

Շուտով Համդանյանները տարածվեցին դեպի Ազձնիք, որի հին տերերը՝ Շալբանիները արդեն քայքայվել էին։ 930-ական թվականներին զորեղ իշխանություն էր ստեղծել մանավանդ Համդանյան Նասիր ալ-Դաուլա՝ ամիրան։ 936 թ. նրա դեմ ապստամբեց այդ ժամանակներում Արզնում հաստատված և Համդանյաններին ստորադաս Ալի իբն Զաֆար Դալլամցին (Դելմիկը)։ Նասիր ալ-Դաուլան նրա դեմ ուղարկեց իր եղբորը՝ Սայֆ ալ-Դաուլային, նշանակելով նրան Դիար Բաքրի (Ազձնիքի) կառավարիչ։ Արզնի ապստամբ ամիրան դիմեց Տարոնի օգնությանը, սակայն ապստամբը պարտվեց, իսկ Տարոնը ենթարկվեց հաղթողների ասպատակությանը³⁰։

Հենց այս ժամանակվանից Սայֆ ալ-Դաուլան սկսեց Բյուզանդիայի դեմ ռազմական գործողությունների այն շարքը, որի համար նա նշանավոր դարձավ արաբների պատմության մեջ։ 939 թ. Մծբինից արշավանքի ելավ դեպի Հայաստան, անցավ Մանազկերտի վրայով և ուղղվեց դեպի Կալիկալա (Կարնո քաղաք), որի դիմաց հույները կառուցել էին Հաֆջիչ (Հաւճիչ) անունով մի քաղաք։ Ըստ արաբ պատմիչի վկայության, վերջիններս հենց որ լսեցին Սայֆ ալ-Դաուլայի գալուստը, ավերեցին քաղաքը և փախան³¹։

940 թ. գարնանը Սայֆ ալ-Դաուլան մի նվաճողական արշավանք ձեռնարկեց Հայաստանի հարավ-արևմտյան գավառների վրա, նպատակ ունենալով ամրապնդել իր դիրքերը՝ Բյուզանդիայի դեմ։

Նա Նիփրկերտից ուղղվեց Դատվան (Վանա լճի ափին), Արծրունիներից խլեց երկու ամրոց, Կասիկներից վերցրեց Բաղեշ քաղաքը, երկու ամրոց էլ՝

²⁹ Տե՛ս «Դիրք Թղթոց», էջ 295—301։

³⁰ Տե՛ս M. Canard, Les Hamdanides et l'Arménie, p. 84—85.

³¹ Տե՛ս „Receuil des Textes relatifs a Sayf al-Daulah“, Paris, 1934, p. 71.

Սասունի Բագրատունիներից: Այս գրավեց իւրաքանչիւր ու Մուշը և հարձակում ձեռնարկեց Բյուզանդիայի դեմ:

Սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ Կայսրիկ եղբայրները ենթակա էին դարձել Սայֆ ալ-Դաուլային: Նեղ դրուժյան մեջ էին նաև Տարոնի Բագրատունիները, որոնք շրջապատված էին թշնամի ուժերով:

Գագիկ Արծրունին իւրաքանչիւր Բայֆ ալ-Դաուլայի հետ, զերծ պահեց իր թագավորությունը թշնամու ներխուժումից, խոստանալով ավագակներից պաշտպանել ճանապարհները:

Արաբական ամիրայություններում³² տիրող խառը վիճակը³³ նպաստավոր էր Բյուզանդիայի համար, և կայսրությունը որոշեց լուծել Կարնո քաղաքի հարցը, որը արաբական ամենահզոր հենակետն էր բյուզանդական սահմանի վրա: Առանց այդ հենակետի գրավման առաջխաղացումը դեպի արևելք անհնարին կլիներ: Արաբներն էլ իրենց հերթին ամուր կառչել էին Կարնո քաղաքին, որտեղ բնակեցրել էին մեծ քանակությամբ ռազմիկներ³⁴:

Դեռևս Լևոն կայսեր օրոք (886—912) արաբները Կարնո քաղաքի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով Բասեն գավառի եկեղեցիները վերածել էին ամրությունների: Կայսրը զորքեր էր ուղարկել, որոնք կործանեցին արաբների բոլոր ամրությունները և ասպատակեցին Բասենը³⁵:

Կարին և Բասեն գավառներում, ըստ Միրանածինի, կային երեք քաղաքներ, որոնք գտնվում էին արաբների ձեռքում՝ Կարինը, Ավնիկը և Մաստատունը: Հայոց թագավորությունից կտրված այս գավառների նկատմամբ հավակնություններ ունեին ոչ միայն բյուզանդացիները, այլև Տայքի կուրապաղատները, ուստի խուսափում էին որևէ օգնություն ցույց տալ բյուզանդացիներին:

Շուտով կայսրությունը վճռական քայլերի դիմեց: Բյուզանդական զորքերը ավերածություններ գործելով Ավնիկի շրջակայքում, այրելով նրա գյուղերը, իրենց հնազանդեցրին քաղաքի ամիրային: Այնուհետև գրավեցին Մաստատունը:

949 թ. հուլիսին վերջապես գրավեցին Կարինը և մեծ ավերածություն գործեցին թե քաղաքում, թե շրջակա գյուղերում՝ գերեզմաններով ժողովրդին:

Կարնո քաղաքի գրավման մի հակիրճ, բայց հետաքրքրական նկարագրություն կա Ասողիկի մոտ³⁶, ըստ նրա, ՅՂԸ (949) թվականին Կոստանդին Միրանածին կայսրը Հովհան Չմշկիկին ուղարկեց Կարնո քաղաքի դեմ: Սա հաղթելով արաբական զորքերին, ճեղքեց քաղաքի խրամատը (խանդակը) և քանդելով բարձրաբերձ աշտարակները, գրավեց այն: Նրա վկայությամբ, Կիւո ժանը (Չմշկիկ) այստեղ մեծ քաջագործություններ ցույց տվեց:

Քաղաքի ռազմական կառավարիչ նշանակվեց Թեոփիլոս զորավարը: Կարնո քաղաքի գրավմամբ սկիզբ դրվեց Բյուզանդիայի՝ դեպի արևելք առաջխաղացմանը, որը ժանր հետևանքներ պիտի ունենար Բագրատունյաց Հայաստա-

³² Տե՛ս „De adm. imp.“, c. 44, p. 203.

³³ Տե՛ս *Ibn al-Atkir*, VIII, p. 180—181.

³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

³⁵ Տե՛ս „De adm. imp.“, c. 44, p. 209.

³⁶ Տե՛ս Մեմփանոս Տարոնեցի, էջ 179:

նի համար: Այդ ժամանակներում Կայսիկների պառակտված իշխանությունը միավորված էր Աբու-լ-Վարդի գլխավորությամբ: Մական Սայֆ ալ-Դաուլայի ստորադրյալներից մեկը՝ Նաջա անունով, որը 964 թ. ապստամբել էր իր տիրոջ դեմ, սպանեց Կայսիկ Աբու-լ-Վարդին և տիրացավ նրա կալվածներին: Նաջային էլ սպանել տվեց Սայֆ ալ-Դաուլան և տիրացավ Կայսիկների քաղաքներին:

Համդանյանները, սակայն, երկար չմնացին Հայաստանում: 967 թ. Սայֆ ալ-Դաուլան մեռավ և նրա իշխանությունը քայքայվեց:

4. ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՆՈՒՅԹՆ ՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՐՈՒ ԵՐԿՐԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ

Հայաստանի ամիրայություններն ունեին որոշ առանձնահատուկ գծեր, որոնցով տարբերվում էին Հայաստանի մանր թագավորություններից և իշխանություններից: Գլխավոր տարբերիչ գիծն այն էր, որ ամիրայությունները գերազանցապես քաղաքային տիրույթներից էին բաղկացած: Արաբ և այլ ամիրաները ձգտում էին դեպի վաճառաշահ քաղաքները, քաղաքի շուրջը գտնվող գյուղերից այն կողմ նրանց այնքան էլ չէր հրապուրում, մանավանդ, որ գավառներում արաբ գյուղատնտեսություն բուրգավորվել էր: Արաբական բռնորդ ամիրայությունները մնացին գավառական նեղ սահմաններում և բավարարվեցին քաղաքներով:

Ամիրայությունների և հայկական ֆեոդալական իշխանությունների միջև երկրորդ կարևոր տարբերիչ գիծն այն էր, որ հայկական իշխանություններն, ունենալով անջատական տրամադրություններ, ձգտում էին ինքնուրույնության, բայց միաժամանակ ճանաչում էին Բագրատունի թագավորների գերիշխանությունը, արտաքին վտանգի ժամանակ բոլորը հավաքվում էին հայոց Բագրատունի թագավորի դրոշի ներքո և համատեղ դուրս էին գալիս սպառնացող վտանգի դեմ: Եվ եթե եղել են դեպքեր, երբ հայ իշխանները դաշնակցել են թշնամու հետ, ինչպես օրինակ՝ Գագիկ Արծրունին Սմբատ Ա-ի դեմ կամ Աշոտ Շապուհյան Բագրատունին Աշոտ Բ-ի դեմ, ապա այստեղ սոսկ գահի նկատմամբ նրանց ունեցած հավակնություններն էին դրդապատճառը, և նրանց հակառակորդը օրվա Բագրատունի թագավորն էր և ոչ թե հայոց թագավորությունը:

Հայաստանում իշխող ամիրաները ոչ միայն ջանում էին ազատվել հայոց թագավորի գերիշխանությունից և մշտապես խուսափում էին գործակցել Բագրատունիների հետ, այլև ընդհանրապես հայոց թագավորության թշնամիների դաշնակիցներն էին և մեծ չափով նպաստում էին նրանց արշավանքների հաջողությանը: Այս տեսակետից խիստ բացասական դեր խաղաց Դվինի ամիրայությունը, որը երկար ժամանակ հենարան դարձավ Ատրպատականի կողմից դեպի Հայաստան ուղղված արշավանքների համար: Սաջանների բոլոր ապստակությունների ժամանակ Դվինը նրանց ռազմական գործողությունների հենակետն էր: Սալարյանները նույնպես, քաջ գիտակցելով Դվինի մեծ նշանակությունը, Հայաստանի դեմ իրենց ոտնձգությունների համար այն ձեռքից բաց չըողեցին:

Հաստատվելով հանգուցային նշանակություն ունեցող քաղաքներում և սեպի պես խրվելով հայկական իշխանությունների միջև, ամիրայությունները նպաստեցին հայոց թագավորության մասնատվածության էլ ավելի խորացմանը: Դվինի, Բերկրիի և Մանազկերտի ամիրայությունների գոյությունը և թշնամական գիրքը նկատելիորեն նպաստեց նաև Վասպուրականի մեկուսացմանը և անջատմանը: Մանազկերտի Կայսիկ ամիրայությունը ուղղակի կտրեց էր կապը Բազրատունի թագավորների և Տարոնի Բազրատունիների միջև, դրանով իսկ թուլացնելով Բազրատունիների թագավորությունը և վտանգի ենթարկելով Տարոնի հայկական իշխանությունը:

Ամիրայությունների դեմ պայքարը Բազրատունի թագավորներից պահանջում էր ավելի մեծ զոհողություն ու եռանդ, քան պայքարը հայ նախարարների դեմ, որովհետև ամիրայությունների դեմ ամեն մի հարձակում կարող էր հարևան մահմեդական պետությունների հետ հարաբերությունների վատացման, նույնիսկ ընդհարման առիթ դառնալ:

Արաբական ամիրայությունները հայ ժողովրդի պատմական բախտում խիստ բացասական դեր խաղացին: Սկսած հայ ժողովրդի կազմավորումից մինչև արաբական տիրապետությունը, Հայաստանը ազդարնակչության կազմով միշտ էլ եղել է միատարր (չհաշված քաղաքներում հաստատված որոշ օտար գաղթականություններ): Արաբական ամիրայությունները հաստատվեցին Հայաստանի հենց կենտրոնական մասերում՝ Տուրուբերան ու Այրարատ նահանգներում և առաջին լուրջ ճեղքը բացեցին երկրի ազդարնակչության կազմի մեջ, մի ճեղք, որը հետագայում պիտի խորանար և անհնարին դարձնեի հայկական միասնական պետականության վերականգնումը ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհում:

ՏԱՐՈՆԻ ԵՎ ԱՐՑԱԽԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ՏԱՐՈՆԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայոց թագավորության հարավ-արևմուտքում գտնվող Տարոնի Բագրատունյաց իշխանությունը¹ վաղ շրջանից ինքնուրույնություն ձեռք բերեց: Մամիկոնյանների հինավուրց Տարոն գավառը Բագրատունի տան տիրույթը դարձավ դեռ Աշոտ Մսակերի օրոք, իսկ նրա որդին՝ Բագրատը առաջին Բագրատունի իշխանն էր, որ Տարոնը նստավայր դարձրեց, բայց քանի որ նա Հայաստանի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Աղվանքի իշխանաց իշխանն էր, Տարոնը դեռ մեկուսացման ենթակա չէր:

Բագրատի գերեվարությունից (851) հետո, նրա որդիները՝ Տարոնում ապստամբած Աշոտն ու Դավիթը, ձերբակալվելով գերի տարվեցին: 858 թ. այլ իշխանների հետ նրանք ևս ազատ արձակվեցին և վերադարձան Տարոն:

Աշոտը դարձավ Տարոնի գահերեց իշխան, սակայն ստույգ հայտնի չէ, թե քանի տարի իշխեց: Կուրապաղատ տիտղոսը նա ստացել էր կայսրությունից: Արծրունյաց իշխան Դերենիկը 878 թ. նրան գերի վերցրեց բանսարկության պատճառով և հաջորդ նշանակեց եղբորը՝ Դավիթ Արքայիկին, որն իր քրոջ՝ Մարիամի ամուսինն էր:

Բագրատունյաց թագավորության հաստատմամբ Տարոնը մնաց նրան ենթակա իշխանություններից մեկը և նրա անբաժանելի մասը, քանի որ տիրող իշխանները տոհմակից էին թագավորական տանը:

Ըստ Թովմա Արծրունու, Դավիթ Արքայիկը իշխել է 7, իսկ Ն. Ադոնցի կարծիքով՝ թերևս 17 տարի: Դավիթ գործունեությունից մեզ շատ բան հայտնի չէ, թեև նա վաստակել է «մեծ իշխան» տիտղոսը:

895-ին իշխան դարձավ Դավիթի եղբոր՝ Աշոտի որդի Գուրգենը: Սակայն նույն տարում սպանվեց Աղձնիքում իշխող Ահմադ Շաբանիի կողմից, որը նվաճեց Տարոնը: Հայոց թագավոր Սմբատը 898 թ. պատերազմ սկսեց Ահմադի դեմ, պաշտպանելու համար օրինավոր ժառանգորդ Աշոտի (Դավիթի որդու)

¹ Տարոնի իշխանության մասին տե՛ս N. Adontz, Les Taronites en Arménie et á Byzance, „Etudes Arméno-byzantines“, Lisbonne, 1965.

իրավունքները, սակայն հաջողություն չունեցավ: Նույն տարում մեռավ Ահմադը, և նորից Տարոնում իշխեցին հին տերերը:

Այդ ժամանակ երկպառակություն սկսվեց Տարոնի իշխանների միջև: Դավթի որդու Աշոտի զարմիկ Գրիգորիկը² գերի վերցնելով Դավթին ու նրա եղբորը, ինքը իշխեց Տարոնում: Գրիգորիկը (Տարոնացի կոչված) անկախ դիրք էր ստեղծել իր համար, չենթարկվելով հայոց թագավոր Սմբատին, և միաժամանակ որոշ բարեկամական հարաբերություններ պահպանելով Բաղդադի խալիֆայի ու Բյուզանդիայի կայսեր հետ:

Անհանգստանալով Գրիգորիկ Տարոնացու՝ ձեռքը գերի ընկած Աշոտ Բագրատունու և եղբոր համար, Հայոց թագավոր Սմբատ Ա-ը դիմեց լեոն կայսրին, խնդրելով նրա միջամտությունը ազատ արձակելու երկու եղբայրներին:

Լեոն կայսրը Տարոն ուղարկեց պրոտոսպաթարիոս Կոստանդինին՝ կայսերական նամակով և ընծաներով: Վերադարձին Կոստանդինը, իր հետ Պոլիս տարավ Գրիգորիկի որդի Աշոտին, որին կայսրը պրոտոսպաթարիոս տիտղոսը շնորհեց և ապա նույն Կոստանդինի հետ ուղարկեց հոր մոտ: Այս անգամ կայսերական պատվիրակը իր հետ մայրաքաղաք բերեց Տարոնի տիրոջ եղբորը՝ Ապուղանեմին և Դավիթ Արքայիկի երկու որդիներին: Ապուղանեմը նույնպես ստացավ պրոտոսպաթարիոս տիտղոսը և վերադարձավ Տարոն: Կոստանդինը երրորդ անգամ եկավ Տարոն և այս անգամ արդեն կարողացավ իր հետ տանել հենց Տարոնի տիրոջը՝ Գրիգորիկին: Կայսրը մեծ պատիվներով ընդունեց նրան, շնորհեց մագիստրոս և Տարոնի ստրատեգ տիտղոսները, և նույնիսկ մի ապարանք Պոլսում, որը կոչվում էր «Բարբարոսի տուն», ինչպես նաև տարեկան ռոճիկ՝ տասը լիտր ոսկի և նույնքան արծաթ: Գրիգորիկը Տարոն վերադարձավ նույն Կոստանդինի ընկերակցությամբ:

Սակայն այս բարեկամական այցելությունները սոսկ արտաքին երևույթներ էին և, փաստորեն, Տարոնի շուրջը հյուսվող կայսերական դիվանագիտության բաղկացուցիչ մասն էին կազմում:

Շուտով կայսրը «Բարբարոսի տունը» տվեց Գրիգորիկի եղբորը՝ Ապուղանեմին, որին և պատրիկի տիտղոս էր շնորհել: Կայսրության խաղը շարունակվում էր, և, Կոստանդնուպոլիս այցելելով, Գրիգորիկը կրկին ստացավ «Բարբարոսի տունը», բայց միշտ առանց ոսկեկնիք հրովարտակի:

Ռոմանոս Լեկապենոսի (920—944) կայսերակից դառնալուց հետո Գրիգորիկը դիմեց նրան և «Բարբարոսի տան» փոխարեն կալված ստացավ Կելցին (Եկեղյաց) գավառում³, որպեսզի գերծ մնա արաբների հարձակումներից:

Սեպ էր խրված Գրիգորիկի և նրա եղբոր՝ Ապուղանեմի տների միջև: Ապուղանեմի որդի Թոռնիկը կայսրին բողոքեց վերջին որոշման դեմ, հիշեցնելով, որ «Բարբարոսի տունը» իր հորն էր տրված, և հորեղբայր Գրիգորիկը իրավունք չունեի այն փոխանակել այլ կալվածի հետ: Ուստի խնդրում է վերականգնել իր իրավունքները:

2 Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ այս Գրիգորիկը որդին էր Թոռնիկի, որը Բագրատի որդիներից էր, իսկ ըստ Զ. Մարկվարտի, Գրիգորիկը որդին էր Թովմա Արծրունու հիշած Սողոմոն Բագրատունու I. Markwart, Südarmenien und die Tigrisquellen. S. 495.

3. S. Const. Porph., De adm., imp., c. 43, p. 220.

Կայսրության քաղաքականությունը դրվատելու միտումով Կոստանդին Միրանածինը հաղորդում է, թե հայոց և վրաց տիրակալները նախանձով էին նայում Գրիգորիկին տրված դրամական և հողային պարգևների վրա⁴։ Իբր թե վասպուրականի Գագիկ Արծրունին, Վրաց Ատրենբուսե թագավորը և նույնիսկ հայոց Աշոտ Բ թագավորը⁵ գրել էին կայսրին, բողոքելով այս անիրավության դեմ, և պահանջել, որ իրենք ևս նման շնորհների արժանանան։

Ինժանոս Լեկապենոսը որոշեց, որ այնուհետև Գրիգորիկը իր ռոճիկն ստանա ոչ թե դրամով, այլ ընծաների ձևով։ Իսկ երբ Գրիգորիկը բողոքեց, կայսրը բոլորովին վերացրեց այդ ռոճիկը, բավականանալով նրանով, որ Պոլիս հրավիրեց Գրիգորիկի որդուն՝ Աշոտին, ու նրան շնորհեց պատրիկի տիտղոս⁶։

Գրիգորիկի մահվանից հետո եղբորորդին՝ Թոռնիկը կայսեր հետ տեսակցություն խնդրեց և ստացավ կովախնձոր «Բարբարոսի տունը» և պատրիկի տիտղոսը։

Տարոնի իշխանությունը արդեն երկու մասի էր բաժանված՝ Գրիգորիկի որդիներ Բագարատի ու Աշոտի և Ապուղանեմի որդի՝ Թոռնիկի միջև։ Բագարատը, որպես ավագ, գնաց Կոստանդնուպոլիս, ստացավ պատրիկի տիտղոս և Տարոնի ստրատեգ դարձավ։ Նա ամուսնացավ կայսերական տնից մի իշխանուհու հետ և իր կնոջ համար կայսրից ստացավ Եկեղյաց գավառի կալվածք, որը, սակայն, վերջինի մահվանից հետո պետք է արքունիքին վերադարձվեր։ Շուտով Թոռնիկ իշխանը մահացավ և նրա տիրույթներն անցան Բյուզանդիային, որոնց դիմաց կայսրը Բագարատին և Աշոտին զիջեց Ողնուտը։ Այսպիսով, ամբողջ Տարոնի իշխանությունն անցավ տարոնացի երկու եղբայրներին, որպես մեկ ամբողջական տիրույթ։

Սրանց օրոք էր, որ 936 թ. Արզնում (Աղձնիք) հաստատված Ալի Իբն Զաֆար Դալաժմցին ապստամբել էր Վերին Միջագետքի կառավարիչ Համդանյանների դեմ, դիմել Տարոնի տիրոջ Վերն Թոռնիկի⁶ (Թոռնիկի որդու) օժանդակությանը, համոզելով նրան, որ Համդանյանների հաստատումը Աղձնիքում սպառնալիք է նաև Տարոնի իշխանության համար։ Շուտով՝ 940 թ. գարնանը, Համդանյան Սաֆ-ալ-Դաուդան արշավեց Հայաստան, անցավ Խլաթի կողմերը, ապա մտնելով Տարոն, ասպատակեց Թոռնիկի որդու՝ երկիրը և ավերեց հայկական մի եկեղեցի Մուշ քաղաքում։ Իբն Զաֆարի սույն տեղեկության դիմաց նույն արշավանքի մասին պատմող իբն ալ-Ազրակ ալ-Ֆարիկի պատմիչը

⁴ Տե՛ս *Const. Porph.*, De adm. imp., c. 43, p. 220.

⁵ Այստեղ թյուրիմացություն կա, քանի որ գրեթե նույն ժամանակ՝ 922 թ. Աշոտ Բ-ը կալում էր Բյուզանդիայի դեմ, Դվինի պարիսպների առջև (տե՛ս Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 170)։

⁶ Տե՛ս *M. Canard*, Les Hamdanides et l'Arménie, p. 84—85.

⁷ Արաբ պատմիչի հիշած «Թոռնիկի որդի» անվան տակ Ն. Աղոնցը ուզում է տեսնել Գրիգորի որդի Բագարատին, սակայն կարելի է բացատրել նաև այլ կերպ։ Արաբները սովորություն ունեին իշխանական տները կոչել որևէ տոհմապետի անունով։ Բագրատունիք կոչվում էին «Սմբատի որդիներ», «Թորունիք»՝ «Դերենիկի որդիներ» և նույն ձևով Իբն Թոռնիկը կարելի է ընդունել որպես Թոռնիկյաններին հոմանիշ արտահայտություն։ Նման դեպքում դուցե կապ զբոսնեք «Տարոնացի» իշխանների և մեկ դար հետո երևան եկած Սասունի Թոռնիկյանների միջև, որոնք, ոմանց կարծիքով, Մամիկոնյաններ էին։

հստակ կերպով հիշում է Տարոնի տիրոջ անունը՝ Աշուֆ իրն Զարչուր Բաթրիկ ալ-Բաթարիկա (պատրիկների պատրիկ Աշոտ որդի Գրիգորի)։

Արար պատմիչը հաղորդում է, որ Սայֆ ալ-Դաուկան մտավ Սասունի երկիրը, որը նվաճեց Աշոտից և տիրեց խուլի ու Սուլայման ամրոցներին՝ իրենց շրջակայքով⁸։

Աշոտը իշխեց մինչև 966/67 թվականը. նրա մահից հետո կայսրությունն իրականացրեց վաղուց նախապատրաստած իր ծրագիրը՝ Տարոնի գրավումը։ Ասողիկը հետևյալ խոսքերով է նկարագրում Տարոնի իշխանության վախճանը. «Եւ ապա ի ծծ թուականին խաւարեցաւ արեգակն եւ վախճանեցաւ Տարօնոյ իշխանն Աշոտ։ Եւ Տարօնոյ Հոռոմք տիրեցին»⁹։

Ըստ բյուզանդացի պատմիչ Կեդրենոսի, հանգուցյալ Աշոտի որդիներ Գրիգորն ու Բագարատը Տարոնը «գիշեցին» կայսրությանը և փոխարեն ստացան պատրիկության աստիճան ու կալվածներ։ Ինչպես նշում է Ն. Աղոնցը կայսրությունը երկու եղբայրներին պարզապես ստիպել էր հրաժարվել իշխանությունից, որի հստակ ապացույցն է նրանց միանալը Վարդ Սկլերոսի ապստամբությանը, Ռոմանոս Տարոնացու և Մոկաց Զափրանիկ իշխանների հետ։

Սակայն Բյուզանդիային չհաջողվեց նվաճել ամբողջ Տարոնը։ Գրավվեց դաշտային մասը, որտեղ կառավարիչ նշանակվեց պրոստոսպաթարիոս Լևոնը, իսկ Լեոնային Սասունը միշտ մնաց անկախ իշխանություն, որը սերտորեն կապված էր Վասպուրականի Արծրունիների և ընդհանրապես Հայոց թագավորության հետ։ Երբ 974 թ. Հովհան Չմշկիկ կայսրը Տարոն մտավ և նրա դիմաց դուրս եկավ Հայոց Աշոտ Գ Ողորմած թագավորը, նրա դրոշի տակ հավաքված հայ իշխանների թվում հիշվում է «Բովանդակ ամենայն տունն Սասանու»¹⁰։ Կայսրը կանգնեց Այծյաց բերդի դիմաց, իսկ Սասունի հետևակազորը բազում նեղություն պատճառեց հոռոմներին։

Սասունը իր անկախությունը պահեց նաև Մովսեսյանների Աղձնիքում և խլաթում հաստատվելուց հետո։ 1035—1036 թթ., երբ Ատրպատականից եկող մահմեդական «ուխտավորների» մի մեծ խումբ ինչ-որ նպատակներով ճանապարհը թեքել էր և անցել Հայաստանի միջով, Վանի ու Ոստանի բնակչությունը դուրս եկավ նրանց դեմ։ Օգնության հասած Սասունի հայկական զորքը կոտորեց ու գերեվարեց այդ «ուխտավորներին»։

Սասունը անկախ մնաց նաև հետագայում։

2. ԱՐՑԱԽԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայաստանի արևելքում գտնվող ինքնամփոփ Արցախ նահանգին հսկող ի վեր տիրում էր Առանշահիկ (Նռանշահիկ) իշխանական տոհմը։

Առանշահիկ ու VII դարում Ուտիք թափանցած Միհրանյան տոհմերի՝

⁸ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965, էջ 152—153։

⁹ Ստեփանոս Տարաբեցի, էջ 183։

¹⁰ Մատթեոս Ուռնայեցի, էջ 18։

շուրջ 200 տարի երկարած դաժան պայքարը IX դարի սկզբին ավարտվում է առաջինի հաղթանակով:

IX դարում Առանշահիկ Սահլ Սմբատյանի, մանավանդ նրա որդի և հաջորդ Ատրնեբսեհի ու թոռ Գրիգորի իշխանապետության օրոք վերստին այս տոհմի ձեռքն են անցնում Ուտիքը, և անդրկողքյան Կամբեճան կոչվող գավառը: Այսպիսով, Առանշահիկների տոհմը նոր վերելք ու բարգավաճում է ապրում IX դ. սկզբին, երբ Հայոց արևելից կողմանց բնակչության ազատագրական շարժումների գլուխն են անցնում երկու նշանավոր իշխաններ՝ Սահլ Սմբատյանը և Նսայի Աբու-Մուսեհն:

Նսայորդ դարերում երկրամասի (Արցախ, Ուտիք) տնտեսական կյանքը բավական զարգացել էր: Կառուցվել էր Պարտավ-Դվին մայրուղին, որն անցնիլով Արցախի ու Սյունիքի վրայով՝ մեծապես խթանել էր այս շրջանների տնտեսական առաջընթացին: IX—X դարերին վերաբերող արաբ աղբյուրները վկայում են, որ Պարտավից Դվին տանող ճանապարհի բոլոր քաղաքները հայկական էին և պատկանում էին Աշոտ Բազրատունու թագավորությանը¹¹: Պարտավում էլ սկզբնապես հայ բնակչության թիվը զգալի էր և այստեղ 268 թվականին գումարվեց հայ եկեղեցու «Պարտավի ազգային ժողովրդ»¹²: Սակայն հետզհետե Պարտավում ստվարանում էր տիրապետողների կողմից հովանավորվող մահմեդական տարրը: Նվ պատահական չէ, որ բնիկ հայ իշխանապետներն իրենց համար ամրոցներ ու կենտրոններ էին ստեղծում Արցախի անմատչելի վայրերում, Գորոզը՝ Դիզակում, Գյուտականը՝ Մեծառանքում, Սահլի ու նրա հաջորդների բերդ-ամրոցները՝ Մարում և այլն:

Այս անմատչելի ամրոցներին ապավինած հայությունն արաբական տիրապետության ամբողջ շրջանում պահպանում էր որոշ ինքնուրույնություն: Հաճախ ոտնձգություն կատարող բռնակալները հանդիպում էին համառ դիմադրության և տեղի էին տալիս: IX դարի առաջին կեսին այս դիմադրական բռնկումների քաջ ու շրջահայաց կազմակերպիչն էր Սահլ Սմբատյանը:

Մովսես Կաղանկատվացին Սահլին ներկայացնում է որպես Առանշահիկ տոհմի ներկայացուցիչ՝ «Սահլի Սմբատեան Նռանշահիկն տէր»: Իսկ նրա պատմության նախկինում տպագրված բնագրից դուրս մնացած հատվածի լրացուցիչ տեղեկությունից իմանում ենք, որ Սահլը շառավիղն է այն Զարմիհր Առանշահիկի, որը հրաշքով փրկվել էր Միհրանյանների խարդավանքից, երբ սրանք Առանշահիկ տոհմը բնաջնջելու նպատակով նրանցից 60 հոգու «հաց կորստեան» տվին ու կոտորեցին¹³:

Պատմիչը Սահլին հիշում է այսպես. «էր ի տոհմէն Հայկայ և տէր Սիւնեաց և բռնազբօսութեամբ կալելալ էր զգաւառն Գեղամայ»¹⁴: Սահլի անվան հետ առնչվում են նաև Շիկաքարը, Ամարասը և այլ վայրեր:

¹¹ Բ. Խալաբյանց, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, Վիեննա, 1919, էջ 25; СМОМПК, вып., 29, стр. 33, 93—94, вып. 38, стр. 93.

¹² Տե՛ս «Կանոնք Պարտավի ազգային ժողովրդ» (Սիովն կաթողիկոսի), Վաղարշապատ, 1905:

¹³ Տե՛ս «Արարատ», 1897, էջ 162:

¹⁴ Մովսէս Կաղանկատւացի, էջ 273:

Սահլի որդին և հաջորդը Ատրնեբսեհն էր, որն իշխում էր Վերին հաշենին, Մար գավառին ու Սևանի արևելյան ափերին (Գեղամա գավառ)¹⁵, Սողքում նա հիմնեց Հանգաբերդը, իսկ Վայկունիքում կառուցեց ապարանքներ և դարձրեց իշխանանիստ, «ուր և բաղանիքն են արքունականք»:

Սողքն ու Վերին հաշենը եղել են Սահլի տիրույթները, և նա այստեղից էլ «բռնազբօսութեամբ կալեալ էր զգաւառն Գեղամայ», որը հենց անմիջապես Սողքին սահմանակից էր արևմուտքից¹⁶:

Սահլի վերաբերյալ «տէր Սիւնեաց» արտահայտությունը, ինչպես իրավամբ նշել է Ն. Ադոնցը, պետք է հասկանալ «Փոքր-Սիւնեաց» իմաստով, իսկ այս անվամբ կոչվում էր Արցախը կամ այդ ժամանակների հաշեն երկիրը:

Կարևոր է Սահլ Սմբատյանի մյուս տիրույթի՝ Շիկաքարի տեղադրությունը: Շիկաքար է կոչվել այժմյան Ստեփանակերտի շրջանի Քարազուփ գյուղն իր շրջակայքով, որը հնում եղել է բերդ և իշխանական նստավայր¹⁷: Շիկաքարը իբրև Սահլ Սմբատյանի տիրույթ հիշատակվում է դեռևս 821 թ. Պարտավում հաստատված արաբների ձեռնարկած ասպատակության և Սահլի ջախջախիչ հակահարվածի առթիվ:

Պատմիչները Սահլին ներկայացնում են որպես մի խիզախ ու անհնազանդ հայկազուն իշխանի, որը պայքարում էր օտարների բռնակալ տիրապետության դեմ: Մովսես Կաղանկատվացին նրան դրվատում է «արի», «քաջարի» և նման այլ ածականներով:

Սահլը մաքառել է նաև Բուղայի դեմ: 854 թ. հայ մյուս իշխանների հետ Սամառա է քշվել՝ «Սահլ՝ որդի Սմբատայ» իշխանը՝ իր երկու որդիներով (Ատրնեբսեհ և Հովհաննես)¹⁸:

Սահլ Սմբատյանի մյուս ժամանակակիցը Դիզակի քաջ իշխան Սասին է, որի անունն արաբների դեմ մղված պայքարում ունի իր պատվավոր տեղը: Նրա դիմադրությունը Բուղայի զորքերին մի կատարյալ հերոսամարտ էր:

Հայ պատմագիրները Սասի արու-Մուսեին համարում են Արցախի հաղթանակի մասի՝ Դիզակի իշխանի Լեոյի կարծիքով նրան էր պատկանում նաև Վարանդայի գավառը¹⁹, Կաղանկատվացին նրան բնորոշում է որպես «այր խաղաղութեան» և միաժամանակ նկարագրում նրա քաջագործությունները նվաճողների դեմ մղած պատերազմներում:

15 Մովսես Կաղանկատվացի, էջ 273:

16 Ստ. Օրբելյան, էջ 272: Թովմա Աթորունին, Սահլի մասին խոսելիս, նրան համարում է «Շաքեոյ տէր», որը, սակայն, ժխտվում է հայկական առավել հին աղբյուրների և արաբական հեղինակների տեղեկություններով:

17 Տե՛ս Մ. Բախտումարյանց, Արցախ, էջ 165—167:

18 Բ. Խալաթյանց, Արաբացի մատենագրեր Հայաստանի մասին, էջ 100—101: Այս վկայության հետ անհարիր է Աշ. Հովհաննիսյանի ենթադրությունը, որի համաձայն՝ «Իբն ալ-Ասիրը նշում է Սահլի որդուն նրա արաբական՝ Մուավիա, իսկ Դասխուրանցին նրա քրիստոնեական՝ Ատրնեբսեհ անունով» (տե՛ս «Գրվագներ», գիրք առաջին, էջ 120):

Ակնհայտ սխալ է Մուավիայի ու Համամ Բարեպաշտի նույնացումը Նիկ. Ադոնցի կողմից (տե՛ս «Բարատունեաց փառքը», էջ 121—131), քանի որ Մուավիան տաժանակրության զնաց Արաբիա, իսկ Համամը մնաց և դրանից հետո տիրացավ իշխանության:

19 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, հատ. 2, էջ 446:

Պատմագիրները վկայություններն ու նյութական մշակույթի հուշարձանները հնարավորություն են տալիս որոշելու Նսայի իշխանի նստավայրը: Տուժի գյուղի թիկունքում է գտնվում Դիզակի իշխանների գերեզմանոցը: Այստեղ են նաև այն ավերակները, որ տումեցիները ավանդաբար անվանում են թագավորի պալատը: Գյուղի հարավային կողմում կանգնած հինավուրց եկեղեցու պատին Մ. Բարխուտարյանցը կարդացել է. «Ի նիթ թվ. (1000) և ի թագաւորութեանս տեառն Գագիկայ որդոյ Մուսէի ես Ոսկի գուստր Մուսէի շինեցի զտուն Աստուծոյ ի փրկութիւն հոգո իմոյ և ծնողաց իմոց»²⁰, Գագիկ թագավորը Նսայի Աբու-Մուսեի թոռն էր, Մովսես կամ Մուսե իշխանի որդին: Տուժի գերեզմանոցում կա հսկայական մի շիրմաքար, որը կոչվում է թագավորի գերեզման: Այս բոլորը վկայում են, որ Դիզակի տերերի աթոռանիստը եղել է Տուժին, իսկ նրանց գլխավոր բերդը՝ Գտիչը (Քթիշ) Տումուց ոչ այնքան հեռու. Տոզ (Դոզ) գյուղի մոտ, Տողասարի վրա:

Նսայի Աբու Մուսեի գերեզմանությունից հետո էլ նրա հաջորդները շարունակեցին տիրել Հարավային Արցախին:

Սահլ Սմբատյանի հյուղը Հայոց արևելից կողմանց Առանշահիկ տոհմի մեջ ամենահզորն էր և առավել կենսունակը: Աքսորից վերադարձավ Սահլի կրթասեր որդին՝ Ատրնեբսահլը: Նա դեռևս 821 թ. ամուսնացել էր Միհրանյան տոհմի վերջին ներկայացուցիչ Սպարամի հետ, որով Առանշահիկների օգտին էր լուծվել նրանց՝ շուրջ երկուդարյա վեճը Գարդման թափանցած պարսիկ Միհրանյան տոհմի ներկայացուցիչների հետ: Իր կյանքի վերջին տարիներին Ատրնեբսահլը զբաղվեց խաղաղ շինարարությամբ:

Ատրնեբսահլն ունեցել է երկու որդի՝ Գրիգոր և Ապուսեթ: Գրիգորը խոշոր դեր կատարեց արևելից կողմանց պատմության մեջ: Նա կառուցեց Հավքախաղաց բերդը Թարթառի աջ ափին, տիրացավ ամբողջ Արցախ-Նաչնև աշխարհին և իր իշխանությունը տարածեց նաև Կուր գետից այն կողմ²¹:

Հետագուցիներից ոմանք այս Գրիգորին նույնացնում են Հայոց Արևելից կողմանց թագավորական հարստության վերականգնող Համամ Բարեպաշտի հետ²²:

Մովսես Դասխուրյանցին ասում է. «Ապա բարեպաշտն Համամ նոյնպէս զկործանեալ թագաւորութիւն տանն Աղուանից նորոգէր, որպէս Աշոտ Բագրատունի զՀայոց թագաւորութիւն. այսք ի միում ժամանակի գործեցան»²³:

Համամ թագավորը ճանաչեց Բագրատունի թագավորների գերագահությունը²⁴:

Համամի աթոռանիստը՝ Սարը կամ վայկունիք գավառն էր: Նրա գլխավոր արձանագրությունը պահպանվել է Մեծ-Մազրայում:

Համամը, լքավարարվելով հոր թողած ժառանգությամբ. «շինէ զՀաւախաղացին բերդն, և յայնկողմն (Կուրայ) ձգէ զձեռն իւրոյ իշխանութեանն»:

²⁰ Մ. Բարխուտարյանց, Արցախ, էջ 79:

²¹ Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 273:

²² Գրիգորի նույնացումը Համամի հետ կարոտ է ավելի լուրջ հիմնավորման:

²³ Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 273:

²⁴ Տե՛ս Աշոտի Ալաշաբան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, էջ 173:

Կուրից այն կողմ՝ Կամբեճանում (Շաքի-Հերեթ) իշխանություն է հիմնում Համամի Ատրնեբրսեհ որդին: Մասուդին վկայում է, որ X դարի կեսին «Շաքեցիների թագավորը... Ադրնեբրսե իրն Համամն է»²⁵:

Համամի հինգ որդիներից ավագը՝ Ապուլին, սպանվեց իր եղբայր Սմբատի ձեռքով, մյուսը՝ Սահակ-Սևադան, «այր քաջ և յաջող, սա առհասարակ տիրեսցե Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ գաւառաց, այլ և աւազակապետաց Ձորոյ գետոյն բովանդակ եղև իշխան»²⁶:

Այս անցքերի մասին խոսող ժամանակագրի վկայությամբ Մարը կամ Վայկունիքը, Քուստի-Փառնեսը (Գարդմանքով և Ձորագետով հանգերձ), Հավքախաղացը (Գանձասարով) և Կուրից այն կողմ՝ Շաքե Կամբեջանը դառնում են Առանշահիկ տոհմի չորս ճյուղերի կենտրոնները:

Հավքախաղացն իր շրջակայքով (Խոխանաբերդ, Գանձասար և այլն)²⁷ դառնում են օրրան Համամից սերված մի նոր ճյուղի համար, որից արձակված նոր ուստերը դառնում են ներքին խաչենի տերեր և հետագայում ժավալում են նշանակալից քաղաքական ու մշակութային գործունեություն:

Արցախի կողմերում X դարում կազմավորվեց Փառխոսի թագավորությունը: Աղբյուրները կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդում իր գոյությունը կարճ ժամանակ պահած այս փոքրիկ թագավորության կամ իշխանության մասին: Ասողիկը, Կարսի Աբաս թագավորի մասին խոսելիս, հիշում է, որ նրա մայրն էր «բարեպաշտուհի ի բարեպաշտ ծնողաց, որ էր քոյր թագաւորացն Փառխոսոյ Սենեքերիմայ և Գրիգորի...»²⁸:

990 թ. Անիում զահ բարձրացած Գագիկ Բագրատունին, տիրեց «յոլով բերդից և գաւառաց ի սահմանացն Վայոց ձորոյ, Խաչենոյ և Փառխոսոյ...»²⁹:

Փառխոս անունն իսկ խոսում է այն մասին, որ նրան է պատկանել Արցախի Փառնես կամ Փառխոս գավառը³⁰, որը տարածվում էր Շամքոր գետակի վերին ավազանում, Փոքր Սյունիքի լեռնաշղթայի փեշերով դեպի հյուսիս ու արևմուտք, մինչև Շամքոր:

Փառխոս էր կոչվում նաև իշխանանիստ քաղաքը՝ ժամանակի կարևոր բնակավայրերից մեկը: Այն միշտ եղել է նաև հոգևոր թեմի առաջնորդի նստավայրը³¹: Վրաց մի ժամանակագիր 700-ական թվականներին վե-

25 СМОМІК, вып. 38, стр. 57.

26 Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 273:

27 Սխալվում էր Մ. Բարխուտարյանցը, երբ Հավքախաղացը, առանց որևէ հիմքի, տեղադրում էր Դադի վանքի դիմաց («Արցախ», էջ 211, նաև Հ. Մանանդյանը՝ Քննական տեսություն, հատ. Գ, էջ 205):

28 Մանփեռնու Տառնեցի, էջ 198:

29 Նույն տեղում, էջ 256:

30 Աղբյուրներում հաճախ կոչվել է Քուստի Փառնես, որ նշանակում է Փառնես գավառ՝ պարսկերեն զրուստ կամ զրուստազ բառից (տե՛ս Աշ. Աբրահամյան, Շիրակացու մատենագրությունը, էջ 350). «Քուստիփառնէս», որի ճիշտը կլինի Քուստի Փառնէս:

Հետազոտողներից ոմանք սխալմամբ այս «Քուստի»-ն համարել են նոր մի գավառ և մտցրել Արցախի գավառացանկը:

31 Տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, էջ 277—278:

րաբերող ղեկավարի կապակցությամբ Փառիսոսը հիշում է որպես կարևորագույն աշխարհագրական կետ. վրաց զորքերը ճեղին ընդ դուռն Փառիսոսայ և փութով անցին ընդ Կուր գետ»³²։ Անկասկած այստեղ խոսքը ոչ թե Քուստ-ի Փառնես գավառի, այլ նրա կենտրոն Փառիսոսի մասին է։ Փառիսոս քաղաքը տեղադրվում է Ադրբեջանական ՍՍՀ Շամքոր գետափի վրա, Կալաքենդ գյուղի տեղում³³։

«Աղվանից աշխարհի պատմությունն» արձանագրում է, որ Հովհաննես-Սենեքերիմը թագավորություն է հիմնում Փառիսոսում, իր տիրապետության տակ ունենալով նաև Գարդմանքը և ուրիշ հողեր Ուտիքի գավառներից³⁴։ Անկասկած այս թագավորության հիմք պետք է ճանաչել Սահակ-Սևադայի ստեղծած իշխանությունը (IX դարի վերջ—X-ի սկիզբ)։

Հովհաննես-Սենեքերիմի թագավորությունը ճանաչում են Պարսից արքունիքը և բյուզանդական կայսրը. «Թագաւորն Պարսից մեծամեծ զարդուք պատուէ և տալ նմա զթագ հօր իւրոյ և զնորին երիվարն», իսկ կայսր, ավելի ճիշտ՝ նրա ներկայացուցիչը, «որ Յունացն էր Մագիստրոս՝ Դաւիթ կոչեցեալ անուն, թագ զարմանազան և ծիրանիս թագաւորական առաքէր ՚ի պատիւ և ի գովեստ աստուածայաջող առն այնորիկ...»³⁵։

Այս մեծարանքը, որքան էլ չափազանցված, իր մեջ պարունակում է մի պարզ ճշմարտություն, որ Առանշահիկ Հովհաննես-Սենեքերիմը հիմք է դրել Փառիսոսի թագավորության։

Թագավորության ժամանակի հարցը կարելի է մոտավորապես պարզել Դասխուրանցու ժամանակագրության և Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի հայտնի թղթի տեղեկությունների օգնությամբ։

958-ին Անանիա կաթողիկոսը խաչեն եկավ, և նրան դիմավորեցին խաչենի մեծ իշխան Գրիգորը, ապա «Թագաւորն որ կոչէր Իշխանակ՝ որդի տեառն Ատրոնեբսհի, և Սենեքերիմ Աղուանից իշխանաց իշխան, Սենեքերիմ՝ որդի Գրիգորի խաչեան իշխանի... Վաչագան Գորոզուաց իշխան, Գուրգեն Արեւելեաց իշխան»³⁶։

Աստղիկի տեղեկության համաձայն՝ Անանիա Մոկացուն դիմավորող Գրիգորն ու Սենեքերիմը եղբայրներ էին։

X դարի կեսերին Սենեքերիմը հիշատակված է իբրև Փառիսոսի թագավոր։ Այս փոքրիկ թագավորությունն ստեղծելն ավելի դյուրին եղավ, քան պահպանելը։ Ճիշտ է, Փառիսոսի ու խաչենի միասնությունը և նրանց ամենասերտ ազգակցությունը Բաղայց Կապան ամրոցում նստող թագավորների հետ

³² «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա, էջ 155։

³³ Տե՛ս Մ. Բաղխուստյանց, Արցախ, էջ 306—307։ Երվանդ Լալայան, Գանձակի գավառ, «Ազգագր. հանդես», Ե գիրք, էջ 325։ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 88 ևն։

³⁴ Պատմիչը Սենեքերիմի պապ Սահակ-Սևադայի նվաճումներն այսպես է բնութագրում. «սա առհասարակ տիրեաց Գարդմանայ և Քաւսայ և Փառնայ (կարդալ՝ Քուստ-ի Փառնեայ) գաւառաց, այլև աւազակպետաց Ձորոյ գետոյն բովանդակ եղև իշխան» (Մովսես Կաղանկատւանցի, էջ 373)։

³⁵ Մովսես Կաղանկատւանցի, էջ 373—374։

³⁶ «Արարատ», 1897, էջ 144։

(ներանց տոհմակիցներն էին և այնտեղ թագավորած Սենեքերիմները, և Գրիգորը, և Հասանը) որոշակի ուժ կարող էր ներկայացնել թշնամիներից պաշտպանվելու համար, սակայն կային այս կողմերում ձևավորված այլ թագավորություններ էլ, օրինակ Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, որը ձգտում էր ընդլայնել իր տիրապետությունը Փառխոսի տիրույթների հաշվին: Իսկ Հայոց Բագրատունի թագավորներն ու Գանձակի ամիրայությունը, որն առաջացել էր X դարի 70-ական թվականներին, Փառխոսի թագավորությունը վերացնելու առիթ էին փնտրում: Ասողիկի տեղեկությամբ՝ Հայոց թագավոր Գագիկ Բագրատունին և Գանձակի նորընծա ամիրա Փատլունն իրենց մեջ են բաժանում Փառխոսը: Այդ, իբր, տեղի է ունենում Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայր-թագավորների մահվանից հետո. «Ի նՄԲ (1003) թուականին իշխանքն Փառխոսոյ, որ ի Հայկազեան ազանց՝ բաւեալ մինչև ցՍենեքերիմ և ցԳրիգոր՝ «պառեցան մահուամբ: Զորոց զաշխարհն բաժանեալ հակառակութեամբ ի միջի իրեանց արքայն Հայոց Գագիկ և Փատլուն ամիրայն Գանձակայ»³⁷:

Սենեքերիմի ու Գրիգորի մահվամբ Փառխոսի թագավորությունն անմիջապես չվերացվեց: Ասողիկը, հավանաբար, շփոթում է, և ավելի ճիշտ է Վարդան Արևելցին, որի հանգամանալից տեղեկությունների համաձայն Փառխոսի անկումը տեղի ունեցավ Գրիգորի որդի Փիլիպի օրոք և Փատլունի ձեռքով:

Գրիգորի մահից հետո նրա որդի Փիլիպեն բարեկամության այցով («սիրոյ աղագաւ») գնում է Փատլունի մոտ: Սա կալանավորում է Փիլիպին «և առնու զնմանէ զՇաշուաղ և զՇօթս»³⁸, «Շաշուաղ»-ը Շողակն է կամ Շողվազը, իսկ «Շօթ»-ը՝ Սողբը:

Ըստ Վարդանի՝ այս դեպքերը պետք է կատարված լինեն 1044 թ. հետո:

Փառխոսի կարճակեցության պատճառը, հարկավ, նրա տկարությունն էր: Խնչ կարող էր անել մի փոքրիկ զավառապետություն, թեկուզ և զարդարված թագավորության շքեղ տիտղոսով, նվաճողական հակումներ ունեցող մեծ ու փոքր տերությունների ճամփաբաժանի վրա, և այն էլ այնպիսի մի անսլաշտպան դիրքում, ինչպիսին երեք կողմերից բաց Փառխոս գավառն էր:

Փառխոսի անկումը ճակատագրական նշանակություն չունեցավ Արցախի կամ՝ այդ ժամանակներում արդեն գործածական դարձած՝ Խաչենի իշխանության համար³⁹, որը XI դարի երկրորդ կեսից սկսած ավելի է զորեղանում:

37 Ստեփանոս Տորոնեցի, էջ 283:

38 Վարդան, էջ 135:

39 X դարից սկսած Արցախ տեղանվանը փոխարինում է Խաչենը, որովհետև այս ժամանակից հետո իշխանանիստը միշտ էլ գտնվում էր նահանգի Խաչեն գավառում: Կոստանդին Միրանժինը Հայաստանի այս նահանգի իշխողի հասցեն գիտեր որպես «Խաչենի իշխանին, Հայաստան» (տե՛ս «Բյուզանդական աղբյուրներ», Բ. Կոստանդին Միրանժին, էջ 151):

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Բազրատունյաց թագավորության պետական կարգը քիչ բան ժառանգեց նախորդ դարերից, թեև ժամանակաշրջանի մտայնությամբ համարվում էր Արշակունյաց թագավորության ժառանգորդը. այն միաժամանակ որոշ ազդեցություն էլ կրեց Արաբական խալիֆայությունից: Բազրատունիները պահպանեցին անցյալի մի շարք պաշտոնների անունները՝ «մարզպան», «իշխանաց իշխան»։ Բացի դրանցից, բավական հաբազատ էին իրանա-արաբական միջավայրից փոխ առնված «շահնշահ» և «ոստիկան» տիտղոսները:

1. ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բազրատունյաց ժամանակաշրջանի պետական կարգը ընդհանրապես և թագավորի իրավունքները մասնավորապես ժամանակի ընթացքում կրել են որոշ փոփոխություններ, որոնք հետևանք էին երկրի կյանքում տեղի ունեցած քաղաքական վայրիվերումների:

Հայոց թագավորության գլուխ էր կանգնած Բազրատունի թագավորը, որի իշխանությունը սկզբնական շրջանում (Աշոտ Ա և Սմբատ Ա) գրեթե բացարձակ էր: Նա էր տնօրինում երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը, և բոլոր իշխաններն ու եկեղեցին նրան ենթակա էին: Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի օրոք Բազրատունի թագավորի գերիշխանությունը, Հայոց թագավորությունից զատ, տարածվում էր նաև Վրաց և Աղվանից երկրների մի մասի վրա: Դա գալիս էր Աշոտ Բազրատունու իշխանաց իշխան եղած ժամանակներից, երբ գոյություն ուներ Արմինիա ոստիկանությունը: «Բայց քանզի հաւատացեալ էր վերակացութիւն աշխարհիս Հայոց Աշոտի, իշխանաց իշխան՝ ձեռն ի գործ արկեալ նուաճել զիշխանս Հայոց, զՎրաց և զԱղուանից, որ եղև իսկ»¹, գրում է Խովմա Արծրունին: Օրինակ, վրաց Բազրատունի իշխան Ատրներսեհին թագավոր օծեց Սմբատ Ա:

¹ Թովմա Արծրունի, էջ 335:

Թագավորական իշխանության ձևակերպումը տալիս է Դագիկ թագավորը, որը բողոքելով իշխանների դավաճանության դեմ, ասում է կայսրին. «Տէր և թագաւորն ես եմ Տանն Հայոց», Պատեայեցի, էջ 95:

Բազմաթիվ թագավորը ինքնակալ միապետ էր, անձամբ էր լուծում պետական գործերը և միայն որոշ դեպքերում էր խորհրդակցում սպարապետի, կաթողիկոսի, իշխանաց իշխանի կամ այլ մեծամեծ պաշտոնյաների հետ։ Բազմաթիվ լայն Հայաստանում թագավորի գերագույն իրավունքը հողի նըկատմամբ մասամբ պահպանված էր, և ամբողջ հողային տարածությունը ձեվականորեն (իրավականորեն) համարվում էր պետական սեփականություն։ Սմբատ Ա թագավորը Նախճավանը նախ հանձնեց Արծրունյաց իշխանին, ապա, վերցնելով նրանից, պարգևեց Սյունյաց իշխանին։ Թագավորը իր ժամանակին խոստացել էր Արծրունյաց Աշոտ իշխանին տալ Քաղաքս, գաւառս, դեօղս և ագարակս²։ Ապստամբ կայսրիկներին ճնշելուց հետո, Սմբատ թագավորը նրանց ստիպեց վերադարձնել Նրիկավ ամրոցը, որ նրանք խլել էին Բերկրիի տիրոջից³։

Գերագույն հողային իրավունքը մասամբ գործադրվում էր Աշոտ Ա, Սմբատ Ա և Աշոտ Բ թագավորների օրոք, իսկ հետագայում այն փաստորեն կորցրեց իր ուժը։

Սմբատ Ա-ի մահվանից հետո և, մանավանդ, Աշոտ Գ-ի ժամանակվանից Հայոց թագավորի և նրա ստորադրյալների փոխհարաբերությունները այլ բնույթ ստացան։ Թագավորն այլևս չունեի բացարձակ իրավունքներ խոշոր իշխանների նկատմամբ։ Հայաստանում գոյություն ունեցող մանր թագավորները հաճախ ձևականորեն էին ենթակա Բազմաթիվ թագավորին, ինչպես, օրինակ, Վասպուրականի տիրակալները։ Ավելի ենթակա էին Կարսի, Տաշիր-Ձորագետի և Սյունյաց տեղական թագավորները։ Այս մանր տիրակալների նըկատմամբ թագավորի գերագույն հողային իրավունքը գործադրվում էր բացառիկ դեպքերում։ Այսպես, Գագիկ Ա հարձակվեց Տաշիր-Ձորագետի Դավիթ թագավորի վրա⁴, կամենալով զրկել նրան բոլոր հողերից, բայց իրեն հպատակեցնելուց հետո գրաված հողերը կրկին վերադարձրեց նրան։ Գագիկ թագավորը պատժիչ արշավանք ձեռնարկեց նաև Սյունյաց իշխանների դեմ և բերդեր գրավեց Վայոց ձորում⁵։

Հայաստանի շահնշահին ենթարկվում էին երկրի բոլոր գավառական թագավորները, որոնք իրենց իշխանության հաստատումը նրանից էին ստանում։ Այնուամենայնիվ, Վասպուրականի, Սյունյաց, Կարսի և Տաշիր-Ձորագետի թագավորները շատ բանով ինքնուրույն էին, և սա առիթ տվեց Բազմաթիվ թագավորներին նոր ուղիներ որոնել՝ իրենց իշխանությունը ամրապնդելու համար։ Աշոտ Գ-ից սկսած հայ թագավորները սկսեցին ազատների (մանր ազնվականություն) միջավայրից առաջ քաշել նոր իշխանական տներ։ Աննշան դիրք ունեցող որոշ իշխանական տներ, օրինակ, Պահլավունիներն (Ապուղամ-րենք) ու մասամբ Ապիրատյանները, շուտով բարձր դիրքի տիրացան։ Տոհմիկ հին իշխանական տների նկատմամբ ունեցած անվստահությունը Բազմաթիվ

² Թովմա Արծրունի, էջ 397։ Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հատ. 1, էջ 173։

³ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 396։

⁴ Տե՛ս Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 279—280։

⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 256։

Թագավորներին մղում էր նոր ազնվականություն ստեղծելու, որը սերտորեն կապված լիներ արքունիքին, ինչպիսին իրոք եղան Պահլավունիները:

Մեզ է հասել Աշոտ Ա-ի և ընդհանրապես Բագրատունի թագավորների թագադրման նկարագրությունը⁶: Հայոց մայրաքաղաքի մայր տաճարում թագավորական զգեստներ հագած արքան կանգնում էր խորանի առջև, որտեղ արծաթե սկուտեղի վրա դրված էր թագը և ծիրանի պատմունճանը: Հայոց կաթողիկոսը, բռնելով նրա աջ ձեռքից որոշված սաղմոսների ու օրհներգերի հրչյունների տակ դարձնում էր նրան դեպի իշխաններն ու ժողովրդի բազմությունը, ապա կրկին դարձնելով դեպի սեղանը, արքայի ուսին էր գցում ծիրանի պատմունճանը: Վերջապես, արքայի ճակատը մեռոնով օծելուց հետո, կաթողիկոսը թագը դնում էր նրա գլխին, հայտարարելով, որ վերականգնվել է Թորգոմի⁷ տան թագավորությունը:

Անիի Բագրատունի թագավորների տարազը բավականաչափ ճոխ ու շքեղ լինելով հանդերձ, միատեսակ չէր, հայկականի կողքին նրանք օգտագործում էին թե բյուզանդականը և թե մանավանդ արևելյան-արաբականը: Վերջինիս լավագույն օրինակն է Անիում գտնված Գագիկ Ա-ի արձանը, որտեղ Հայոց թագավորն ունի երկար պատմունճան, գլխին ապարոշ (չալմա), իսկ կծքին՝ խաչ⁸: Նման տարազ էին հագնում նաև Բագրատունյաց Հայաստանի մյուս մանր թագավորները: Հաղբատի քանդակում Սմբատ Բ-ի գլխին գոհարազարդ թագ կա: Թագավորն օգտագործում էր համակ ոսկե ականազարդ կամար⁹, Հայոց թագավորները մարգարտով ընդելուզված ոսկե խուլյր էին տալիս նաև իրենց կարգած՝ ենթակա թագավորներին¹⁰:

Բագրատունի թագավորության զինանշանը արծիվն էր, ինչպես եղել էր նաև Արշակունյաց և նրան նախորդող Արտաշեսյան ժամանակաշրջաններում¹¹:

Բացի «Թագավոր Հայոց» տիտղոսից, որին այս շրջանում բառացիորեն համապատասխանում էր արաբերեն «Մալիք ալ-Արման» ձևը, Հայոց թագավորը կոչվում էր նաև «Թագավոր Հայոց և Վրաց», որի արաբերեն ձևը գտնում ենք արաբ պատմիչ Իբն Զաֆրի մոտ՝ «Մալիք-Արմինիա ու Ջուրջան»¹²:

Բյուզանդական կայսրությունը, թեև ճանաչել էր հայկական պետությունը և նրան սիրաշահելու համար բարեկամական հարաբերություններ էր սկսել, այնուամենայնիվ, հայոց տիրակալներին թագավոր չէր կոչում: Ըստ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, երբ Աբբասյան խալիֆան թագ ուղարկեց Աշոտ Բագրատունուն և նրան թագավոր ճանաչեց, Բյուզանդիայի Վասիլ կայսրը բարեկամական նամակ հղեց Աշոտ Բագրատունուն, նրան կոչելով «որդի սիրելի»¹³:

6 Այս տեղեկությունները Ղ. Ալիշանը քաղել է մի հին ձեռագրից, որի մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չի ասում: Ճշգրիտ հայրենաց Հայոց, Ա, էջ 439—442:

7 Թորգոմը հայերի նախահոր՝ Հայկի հայրն էր համարվում:

8 Տե՛ս Առափի Պատրիկ, Հայկական տարազ, Երևան, 1967, էջ 26—27 (տախտակ 18):

9 Տե՛ս Հովհաննես Գրաթաճեակերտցի, էջ 244:

10 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 254:

11 Տե՛ս Հացունի, Հայ դրոշմները պատմության մէջ, էջ 33—38:

12 Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արաբական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, էջ 152:

13 Հովհաննես Գրաթաճեակերտցի, էջ 78:

Կոստանդին Միրանածինի «Արարողութեանց մասին» գրքից երևում է, որ կայսրությունը չէր ուզում ճանաչել Բագրատունիների «թագավոր» տիտղոսը, այլ սոսկ «իշխանաց իշխան» էր կոչում նրանց, քանի որ, ըստ բյուզանդական արքունիքի մտայնության, քրիստոնյա աշխարհում թագավոր կարող էր կոչվել միայն «Հռոմեական (հռոմեաների) կայսրը», թեև Մատթեոս Ուռհայեցու մոտ պահպանված նամակում Հովհաննես Չմշկիկը Աշոտ Գ-ին անվանում է «Աշոտ Շահնշահ Հայոց Մեծաց և իմ հոգևոր զաւակ»:

Վարդան պատմիչը Սմբատ Բ-ին է կոչում «տիեզերակալ», թեև այդ մեծագուրդ տիտղոսը նրան չէր պատշաճում: X—XIII դարերի մի ձեռագրի հիշատակարանից սլարզվում է, որ շռաշին անգամ տիեզերակալ է կոչվել Սմբատ Ա.¹⁴ («...Աբասայ թագաւորի որդւոյ Սմբատայ Տիեզերակալի...»)¹⁵, որն իր թագավորության սկզբնական շրջանում կարողացավ ոչ միայն ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը հպատակեցնել, այլև որոշ հարևան երկրներ: Ինչպես երևում է, Սմբատ Ա.-ից հետո Բագրատունի թագավորների իրավասությունների սահմանները որոշ չափով կրճատվեցին:

Բագրատունի թագավորների ամենաընդունված անվանումն էր «շահնշահ» (արքայից արքա), քանի որ դա հատուկ քաղաքական բովանդակություն ուներ: Աշոտ Բ-ն այս տիտղոսն ստացավ այն ժամանակ, երբ արդեն իր իշխանությունը բավական ամրապնդել էր: Շահնշահ տիտղոսը մեծ չափով տարածված էր չգարի ձևականորեն խալիֆայության մաս կազմող իրանական պետությունների ներսում և հավանաբար այդ միջավայրից էր, որ նա մուսուլմանացի զործեց Հայաստան, դառնալով Բագրատունի թագավորների գերիշխանության խորհրդանշանը: Հայաստանի մանր տիրակալների նկատմամբ: Հայկական վիմագիր արձանագրություններում Գագիկ Ա հաճախ է իրեն կոչում «Շահնշահ Հայոց և Վրաց»¹⁶:

Բագրատունիների թագավորության անկումից (1045) հետո, նրանց տոհմի փոքր թագավորները շարունակում էին այդ տիտղոսը կրել: Մատթեոս Ուռհայեցին, խոսելով Կարսի Աբաս թագավորի և նրա որդի Գագիկի մասին, երկուսին էլ շահնշահ է կոչում¹⁷: Հավանաբար Տաշիր-Ձորագետի թագավորներն էլ էին այս տիտղոսը կրում և նրանց միջոցով է, որ այն որպես անձնանուն հետագայում անցավ Ջաքարյաններին:

Բագրատունի թագավորի գահը ժառանգում էր ընդհանրապես ավագ որդին, բայց հաճախ նաև եղբայրը¹⁸, և այս սովորույթը արյունահեղությունների պատճառ էր դառնում: Սա բնորոշ էր միջնադարյան Արևելքի այդ ժամանակաշրջանին և ավելի շեշտված ձևով արտահայտվեց Աբբասյան խալիֆաների օրոք:

Միջնադարյան Հայաստանում եկեղեցին մեծ մասնակցություն ուներ երկրի կառավարման գործում: Բագրատունի թագավորների համար եկեղեցու նշանակությունը մեծացավ X դարի կեսերից, երբ հայոց թագավորի իշխանությունը

14 Տե՛ս Վարդան, էջ 122:

15 Գ. Յովսեփեան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 172:

16 «Դիվան հայ վիմագրության», I, էջ 35, 48:

17 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 150—155:

18 Տե՛ս Մխիթար Գռշ, Դատաստանադիրք, էջ 300:

հեռավոր գավառների վրա հաճախ ձեական բնույթ էր կրում: Եկեղեցին իր միաձուլյ կազմակերպությամբ ապահովում էր Հայկական լեռնաշխարհի միասնականությունը և որպես Բագրատունի գահի հավատարիմ հենարան բարձրացնում էր նրա հեղինակությունը: Բոլոր եպիսկոպոսական վիճակները ենթակա էին հայոց կաթողիկոսին, որն իր հերթին ճանաչում էր թագավորի գերիշխանությունը: Բագրատունի բոլոր տիրակալները ձգտում էին օգտագործել եկեղեցու հեղինակությունը: Առաջին Բագրատունիների օրոք, կաթողիկոսարանը դեռ Դվինում էր, սակայն այս քաղաքի անապահով վիճակը կաթողիկոսին ստիպեց հեռանալ, իսկ մեծ հավակնություններ ունեցող Գագիկ Արծրունին սիրով հյուրընկալեց նրան: Որոշ ժամանակ հայոց կաթողիկոսները մնացին Աղթամարում, սակայն Աշոտ Գ-ի օրոք, երբ Անին դարձավ մայրաքաղաք, Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը Անիի մերձակայքում գտնվող Արգինան վերջնականապես նստավայր դարձրեց, և այնտեղ էլ մնացին հայոց կաթողիկոսները երկար ժամանակ:

Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում ընդհանրապես չի նկատվում Արշակունյաց ժամանակաշրջանին այնքան բնորոշ հակասությունը՝ թագավորական իշխանության և եկեղեցու միջև: Ընդհակառակը, Բագրատունի թագավորներն ամեն կերպ ձգտում էին ուժեղացնել եկեղեցին, իսկ վերջինս իր հերթին, վայելելով Բագրատունի թագավորների հովանավորությունը, զորեղանում էր և նորանոր կալվածների տիրանում: Հայոց թագավորի խոսքը վճռական էր կաթողիկոսական ընտրության ժամանակ, օրինակ, Ասողիկի վկայությամբ Գագիկ Ա կաթողիկոս կարգեց («կացոյց կաթողիկոս») Տեր-Սարգսին¹⁹:

Հայկական թագավորները և իշխանները խնամիական կապեր²⁰ էին հաստատում²¹ միմյանց կամ բյուզանդական ու վրաց իշխանազույնների հետ: Թագավորները երբեմն այս խնամիական կապերն օգտագործում էին քաղաքական նպատակների և կամ կենտրոնախույս ձգտումներ ունեցող իշխաններին արքունիքի հետ մտերմացնելու համար:

Հայոց արքունիքն ուներ իր ընդունված կարգը: Իշխաններն իրավունք չունեին թագավորական զգեստներ հագնել առանց արքայի թույլտվության: Արքունիքում թագավորի ներկայությամբ նստելու կամ նրա հետ սեղան բաղմելու իրավունք ուներ միայն կաթողիկոսը, իսկ իշխանները կարող էին նստել կամ թագավորի սեղանին մասնակցել միայն նրա հրամանով²²:

2. ԱՐՔՈՒՆԻ ԵՎ ԱՅԼ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐ

Իշխանաց իշխանի պաշտոնը Բագրատունյաց Հայաստանը ժառանգեց արաբական ժամանակաշրջանից, սակայն այժմ նրա բնույթը մասամբ այլ էր: Եթե արաբական շրջանի իշխանաց իշխանը ռասուլիանի փոխանորդն էր, իսկ իրականում Հայաստանի կառավարիչը, ապա Բագրատունյաց շրջանում այս կոչումն ունեցող պաշտոնյան համեմատաբար ավելի քիչ դեր տներ երկրի կա-

19 ՏՆ՝ Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 258:

20 ՏՆ՝ Վարդան, էջ 122:

21 ՏՆ՝ Ստեփանոս Տարնեցի, էջ 256:

22 ՏՆ՝ Մյոիբադ Գոշ, Դատաստանագիրք, էջ 304—305:

առավարման գործում: Իշխանաց իշխանը թեև Հայոց թագավորի ներկայացուցիչն էր համարվում և նրա փոխանորդը, սակայն պատմիչները հազիվ են հիշում նրանց, և նույնիսկ չգիտենք Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի իշխանաց իշխանների լրիվ ցուցակը: Առաջին Բագրատունիների օրոք այս պաշտոնը տրվում էր թագավորական տան անդամներից որևէ մեկին: Աշոտ Ա-ի օրոք նրա որդի Սմբատն էր իշխանաց իշխանը, իսկ նրանից հետո մյուս որդին՝ Դավիթը²³, Մասնատվածության շրջանում այս պաշտոնը վարում էին Պահլավունիները, ինչպես Վահրամ Պահլավունին՝ Գագիկ Ա-ի օրոք:

Իշխանաց իշխանի պաշտոնը գոյություն ունեւր նաև գավառական թագավորություններում, օրինակ, Աբղղարիքը՝ Վասպուրականում: Տաշիր-Ձորագետում իշխանաց իշխան էր Մուկը²⁴, իսկ հետագայում՝ Պահլավունի Շապուհիկը²⁵, Սյունիքում Վասակ թագավորի եղբայր Սեադան «ազատակոյտ զօրաց» իշխանաց իշխան էր²⁶, Վերջիններս ենթարկվում էին կենտրոնական իշխանությանը:

Իշխանաց իշխանի²⁷ նշանակումը հատուկ արարողությամբ էր կատարվում: Նա նվեր էր ստանում արագավազ երիվարներ, գեղեցիկ զարդարված պերճապաճույճ զգեստներ, իսկ մեջքին կապում էին ակնազարդ կամար²⁸,

Իշխանաց իշխանը, որի պաշտոնը հիշեցնում է Արշակունյաց ժամանակաշրջանի հազարապետին, գլխավորում էր Հայաստանի բոլոր իշխաններին: Նրան էին ենթարկվում գավառապետ բերդապահ իշխաններն ու քաղաքապետերը և վերջիններիս օգնական շուկայի հսկիչները (մուհթասիբները): Նա էր կառավարում երկրի հարկերի հավաքման գործը: Ամեն մի նահանգի իշխան ինքն էր նշանակում հարկահաններին, որոնց հավաքած գումարը հասցնում էին մայրաքաղաք՝ արքունի գանձարանը: Իշխանաց իշխանի պաշտոնը մասամբ կրում էր նաև ռազմական բնույթ, նա պատերազմի դեպքում սպարապետի հետ միասին գլխավորում էր հայոց զորքը:

Բագրատունյաց արքունիքն ուներ իր դիվանատունը, որը սերտ հարաբերությունների մեջ էր Աբբասյան խալիֆայության, Բյուզանդական կայսրության, ինչպես նաև հարևան մանր պետությունների հետ, իսկ երկրի ներսում՝ հայ իշխանների հետ: Հայոց թագավորությունն ուներ իր հատուկ սուրհանդակները և դեռ IX դարում Հայաստանում արդեն գոյություն ուներ նամակները կապել կլոր ամանների մեջ տանելու («ի մէջ բղիղի պահարանեալ») ²⁹, սովորությունը, որի մասին է վկայում Թովմա Արծրունին: Հայոց թագավորի ուղարկած նամակները կոչվում էին՝ հրովարտակ, գիր, թուղթ, շրջաբերական թուղթ, իսկ նրա ներկայացուցիչը, որ այն տանում էր՝ դեսպան, կամ երբեմն նույնիսկ քարտուղար: Թագավորի տված պայմանագիրը կոչվում էր «յետկար երդման»,

23 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերացի, էջ 244:

24 Տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան, Հաղբատ, էջ 214:

25 Տե՛ս «Վիմական տարեգիր», էջ 24:

26 Տե՛ս Սա. Օրբելյան, էջ 301:

27 Երբեմն իշխանաց իշխան էին կոչվում նաև խոշոր նահանգների գահերեց իշխանները, ինչպես օրինակ, Սյունյաց գահերեցը և այլն: Սա արդեն նշում էր նրանց դիրքը և ոչ թե պաշտոնը:

28 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերացի, էջ 249:

29 Թովմա Արծրունի, էջ 354:

իսկ հաշտության պայմանագիրը՝ «ուխտ խաղաղութեան»։ Մեզ է հասել Աշոտ Ա թագավորի արաբերեն կնիքը՝ Աշութ իբն Սինբաթ³⁰ գրությամբ, որը, սակայն հայտնի չէ նրա իշխանապետության շրջանի՝ ց է, թե՛ թագավորության։

Հայկական թագավորությունը դիվանագիտական կապեր էր պահպանում Աբբասյան արքունիքի և Բյուզանդական կայսրության հետ՝ բանազնացություններով, մանավանդ, նամակագրությամբ։

Հովհաննես Դրասխանակերտցին իր գրքում ամբողջովին մեջ է բերում Պոլսի Նիկողայոս պատրիարքից ստացված նամակի և Կոստանդին կայսրին իր գրած նամակի պատճենները (հայերեն թարգմանությամբ), որոնք շատ հետաքրքրական են որպես Բագրատունյաց ժամանակաշրջանի դիվանագիտական հավաստի փաստաթղթեր³¹։ Այս ժամանակաշրջանին են վերաբերում նաև նույն Նիկողայոս Միստիկոս պատրիարքի երկու այլ նամակները՝ հայոց թագավորին և կաթողիկոսին, որոնց հունարեն բնագրերն են մեզ հասել³²։

Բագրատունի թագավորներն իրենց հրովարտակները, հրամաններն ու կարգադրությունները քանդակել էին տալիս նաև եկեղեցիների պատերին։ Դրանք հաճախ վերաբերում էին վաճառքին նվիրատվություններ անելուն կամ նրանց հարկերից ազատելուն։

Հայաստանի նահանգների ու գավառների կառավարման մեջ առաջնակարգ գեր ունեին փոքր թագավորությունների տիրակալները, իսկ Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության բուն կալվածներում գավառապետ իշխանները իրենց հաստատումը ստանում էին ուղղակի Հայոց թագավորից։

Առևտրի և քաղաքների զարգացման հետևանքով հանդես եկան քաղաքային նոր պաշտոններ՝ քաղաքի ամիրան (քաղաքապետ) և մանավանդ մուհթասիրը (շահապետ)։

Բագրատունյաց թագավորության մեջ թագադիր ապպետի պաշտոնը (որն Արշակունյաց շրջանում հենց Բագրատունիներն էին վարում), բացակայում էր երևի այն պատճառով, որ այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես տեսանք, հայոց կաթողիկոսն էր թագադրման ժամանակ թագը դնում նորոնձա տիրակալի գլխին։

Հայոց թագավորները ոստիկան էին կոչում ոչ միայն իրենց կողմից նշանակված վերակացուներին, այլև իշխանության խնամակալներին։ Արծրունյաց Դերենիկ իշխանի սպանությունից հետո, Աշոտ Ա թագավորը նրա դեռատի որդիների վրա ոստիկան, այսինքն՝ խնամակալ նշանակեց Գագիկ Ապումրվանին։ Պատմիչը այդ պաշտոնը նույնիսկ առանձին բառով է բնորոշում՝ ոստիկանություն («զոստիկանութիւնն Ապումրուանայ»)՝³³։

Բագրատունյաց թագավորության մեջ գործում էին հոգևոր և աշխարհիկ դատարաններ։ Հոգևոր դատարանները քաղաքացիական և քրեական գործերն

30 Տե՛ս В. Крачковская, Арабское письмо на памятниках Средней Азии и Закавказья IX—XI вв., «Эпиграфика Востока», X, 1955, стр. 39—40.

31 Տե՛ս Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 333—354.

32 Տե՛ս Հ. Բաղրիկյան, Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը, ուղղված Հովհաննես Դրասխանակերտցուն և Սմբատ Ա թագավորին, ՊԲՀ, 1966, № 4.

33 Թավմա Արծրունի, էջ 369.

էին վարում՝ հենվելով Հայոց կանոնագրքի վրա, որը դեռ VII-X դարում ամբողջական և պաշտոնական ձև էր ընդունել։ Աշխարհիկ դատարանների մեջ առաջին հերթին պետք է հիշել արքունի ատյանը, որը իրավասու էր դատել իշխաններին՝ քաղաքական կամ այլ հանցագործությունների համար։

3. ԲԱՆԱԿԸ

Հայկական բանակը Բագրատունիների օրոք բաղկացած էր հեծելազորից և հետևակազորից. նրա զինվորների թիվը մոտավորապես հարյուր հազար էր։ Աղծնիքի տեր Ահմադ Շալբանու դեմ պատերազմի գնալիս, Սմբատ Ա թագավորի ձեռքի տակ կար հարյուր հազարանոց զորք³⁴։ Անիում կատարված տոնահանդեսների ժամանակ, ըստ Մատթեոս Ուռհայեցու, հայոց թագավորի մոտ հավաքվել էր հարյուր հազար ընտիր զորք, որի մասին նա մեծ գովեստով է խոսում՝ «Եւ յայնմ աւուր լինէր հանդէս զօրաց նորա հարիւր հազարաց վառելոց ընտիր արանց ի մարտ պատերազմաց անուանեաց և քաջ կորովեաց. վասն զի որպէս զկորիւնս առիծուց կամ որպէս զձադս արծուեաց յուզէին զօր պատերազմին»³⁵։

Սակայն միշտ չէր, որ պահպանվում էր այս քանակը. լինում էին դեպքեր, երբ ավելի քիչ թվով էր հավաքվում հայկական զորքը։ Հովհան Զմշկիկ կայսեր առաջխաղացումը դիմագրավելու համար Աշոտ Գ թագավորը 80 հազարանոց զորքով բանակ դրեց Հարթ գավառում³⁶։ Հետևակազորը բաղկացած էր լինում ռամիկ ժողովրդից, մեծ մասամբ շինականներից, որոնք թեթևազեն էին և միշտ կարիք ունեին հեծելազորի պաշտպանության։ Սմբատ Ա թագավորի վերահիշյալ պատերազմի ժամանակ, երբ հեծելազորը նահանջում է, թշնամին հարձակվում է հատկապես հետևակազորի վրա և մեծ վնասներ հասցնում («մանաւանդ զհետևազօր գրոհան»³⁷ և զգոհահան որք ընդ նոսա»)³⁸։

Հայոց զորքն ուներ նիզակավորների, աղեղնավորների, սուսերավորների և այլ զորատեսակներ։ Սմբատ Ա-ի օրոք Արծրունիների միջև տեղի ունեցած մի կռվի առթիվ Հովհաննես Դրասխանակերտցին այսպիսի դառակարգում է տալիս կռվող բանակին. «Աղեղնասորս, շերտաւորս, սուսերաւորս, վահանավառս կորովիս»³⁹։ մի այլ առիթով նա հիշում է՝ «աղեղնաւորք կորովեաց, և տիգաւորք նիզակաց»⁴⁰։

Հայկական զորքը բաղկացած էր մարզպետական և արքունական զնդերից։ Առաջինը կազմվում էր ամբողջ Հայաստանից հավաքված զնդերից և ենթակա էր մարզպետ կամ մարզպան կոչված զորավարին։ Սմբատ Ա թագավորի ժամանակ մարզպանն էր Գուրգեն Արծրունին, իսկ Դագիկ Ա-ի օրոք հիշվում է Աշոտ մարզպանը։ Անիում կատարված տոնախմբության մասին պատմելիս,

34 Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 381։

35 Մաթթեոս Ուռհայեցի, էջ 4։

36 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17։

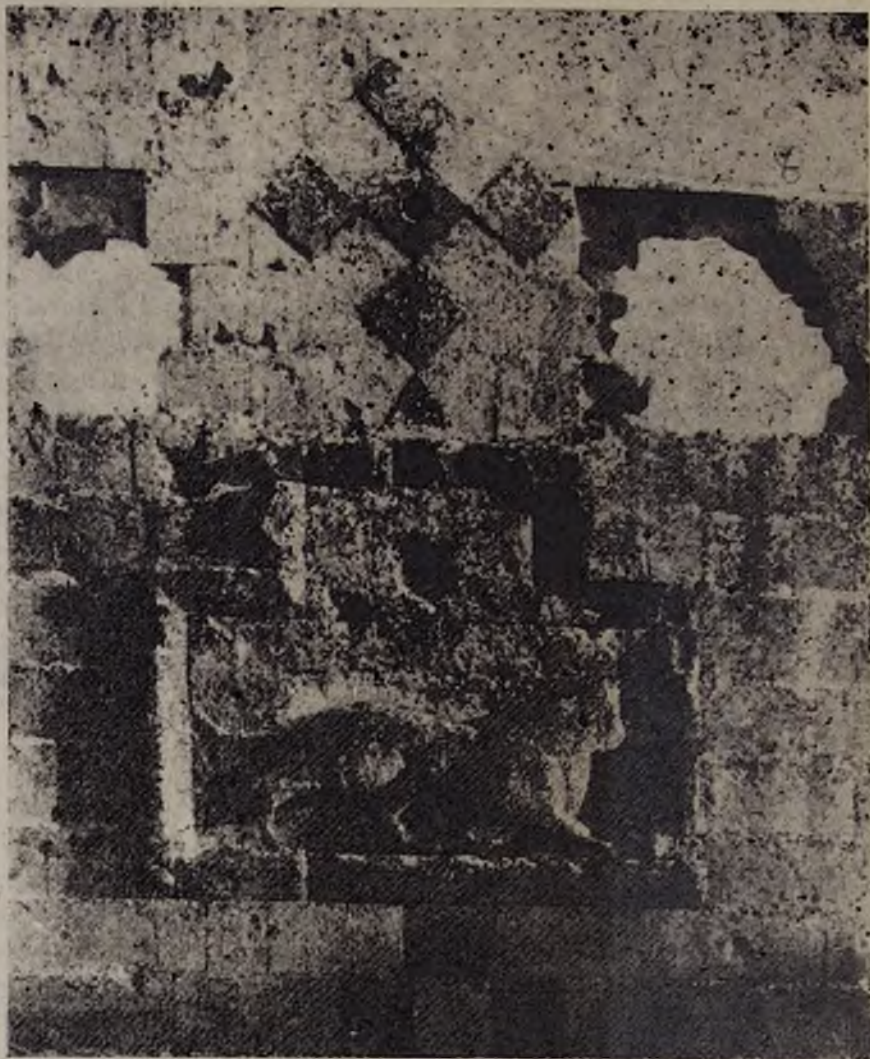
37 Բնագրում՝ գրոխսն։

38 Թովմա Արծրունի, էջ 382։

39 Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 240։

40 նույն տեղում, էջ 211։

պատմիչը վկայում է, որ «Ժողով արար զօրապետն Հայոց զմարզպետական գունդն քառասուն և հինգ հազար արանց քաջաց, զատ ի յարքունական գնդէն»⁴¹:

Անիի զինանշան ճավազի ֆանդակը տարսպի վրա

Հայոց զորքի հիմքն էր այրուձին՝ հեծելազորը, որն աչքի էր ընկնում իր զինավառությամբ: Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ այն անվանված է «սեպուհ զունդն ազատաց», որը ճոխությամբ էր օժտված⁴²: Հեծելազորն իր թվով հետևակազորի կեսն էր կազմում, այսինքն ամբողջ զորքի մեկ երրորդը: Այսպես,

⁴¹ Մատթեոս Ուռայեցի, էջ 3:

⁴² Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 60:

օրինակ, Հովհաննես-Սմբատ թագավորի ժամանակ, երբ նրա եղբայր Աշոտը դուրս եկավ հայոց թագավորի դեմ, վերջինս ուներ 40 հազար հետևակ և 20 հազար ձիավոր⁴³, որը շատ բնորոշ համեմատություն է այդ ժամանակաշրջանի համար:

Արիստակես Լաստիվերտցին, ողբալով երկրի վիճակը՝ Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո, հայկական բազմամարդ այրուծին իր անցյալ փառքի օրերին նմանեցնում է խտացյալ ամպի, իսկ ռազմիկների հանդերձանքը՝ զարնանային ծաղիկների գունագեղության՝ ռուր զօրացն բազմութիւն որ իբրև զամպս խտացեալ... զօրէն զարնանաբոյս ծաղկանց գունակ-գունակ հանդերձիւքն փալլէին⁴⁴:

Բագրատունի թագավորների հենարանն էր արքունական գունդը, որը թագավորական տիրույթներից հավաքված ռազմիկներից էր բաղկացած և պահվում էր մեծ մասամբ մայրաքաղաքում և արքայական ամրոցներում:

Առաջին Բագրատունիների օրոք հայկական զորքը միաձուլվ էր, սակայն մասնատվածության շրջանում որոշ ինքնուրույնություն ունեցան տեղական զնդերը: Ամեն մի իշխան կամ տեղական թագավոր ընդհանրապես ուներ իր գունդը (կամ զնդերը), հատուկ դրոշմով և զինանշանով: Վասպուրականի Արծրունյաց և այլ մանր թագավորությունների զնդերը նույնիսկ առանձին մարզպան ունեին:

X դարի վերջին Սմբատ Բագրատունի թագավորի ժամանակ հիշվում է Վասպուրականի Տիգրան մարզպանը⁴⁵, ինչպես նաև Վարաժնունյաց տեր Սահակ Մարզպանը⁴⁶: Տաշիր-Ձորագետում հիշվում է մարզպան Դեմետրե⁴⁷:

Սյունյաց Սմբատ իշխանը, կամենալով ապստամբել Սմբատ Ա թագավորի դեմ, տաս հազար զորք հավաքեց⁴⁸: Տաշիր-Ձորագետի Դավիթ Անհողինը, Գանձակի Շաղաղաղյանների դեմ գնալիս, հավաքել էր տաս հազար զորք, որին միացան, նաև օգնական զնդեր⁴⁹: Կարսի (Վանանդի) Աբասն ուներ իր «Կարմրազգեստ գունդը», որը մասնակցում էր Հայոց թագավորի մղած պատերազմներին⁵⁰:

Հայկական զորքի պատմության մեջ Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում վարձկան ռազմիկների օգտագործումը նոր երևույթ էր: Աշոտ Բ թագավորի ժամանակ, երբ Սյունյաց իշխանը հարձակվեց Գողթնի ամիրայության վրա, իր զորքի մեջ ուներ վարձկան զաբավոնացիք⁵¹, որոնք դավաճանեցին և պարտության պատճառ դարձան:

43 Տե՛ս Մաթթեոս Ուռեայեցի, էջ 8:

44 Արիստակես Լաստիվերտցի, էջ 98:

45 Տե՛ս Ստեփանոս Տարեղեցի, էջ 189—190:

46 Տե՛ս Մաթթեոս Ուռեայեցի, էջ 42:

47 Տե՛ս Ստեփանոս Տարեղեցի, էջ 257:

48 Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 397:

49 Տե՛ս Մաթթեոս Ուռեայեցի, էջ 79:

50 Տե՛ս Ստեփանոս Տարեղեցի, էջ 252:

51 Տե՛ս Հովնաթեն Դաուսաճեղեցի, էջ 385: Ստեփանոս Օրբելյանը նրանց կոչում է սկյութացի թուրքեր, որոնք վրաններով հաստապովել էին Սյունիքում: Ըստ երևույթին նրանք թափառական ցեղեր էին: Տե՛ս Ս. Կառնայեց, Անհայտ գավառներ, Վաղարշապատ, 1914, էջ 137—143:

Բագրատունի թագավորներից առաջինը Աշոտ Գ-ն է, որի մասին վկայություն կա, թե վարձկան զորք է ունեցել: Նոր իշխանական տներ ստեղծելու քաղաքականությանը զուգընթաց, նա օգտագործեց նաև վարձկան զորքը, համարելով այն ավելի հավատարիմ, քան տոհմիկ սեպուհները, որոնք կենտրոնախույս ձգտումներով էին վարակված: 953 թ. Դվին քաղաքի վրա կատարած հարձակման ժամանակ Աշոտ Ողորմածը իր 30 հազարանոց զորքի մեջ ուներ հայեր, լեզգիներ և այլ ռասաներ⁵²: Նույն կազմի ուներ նաև Վայոց ձորի Տեր Մոզա (արաբ. Դիր Մուսա) իշխանի զորքը⁵³: Ինչպես երևում է, հայոց թագավորները այս օտար ռազմիկներին կամ նրանց զորապետերին հողեր չէին պարգևում, ուստի նրանք չէին կարող այս միջոցով Հայաստանում հաստատվել:

Հայոց թագավորության թուլացման և անկման շրջանում հայկական զորքի թիվը փոքրացել էր: Անիի պաշտպանության ժամանակ բյուզանդական հարձակվող զորքի դեմ հայոց սպարապետն ուներ «արք երեսուն հազար հետևակ և ձիավոր»⁵⁴, թեև դա միայն Անիում հավաքված զորքի թիվն էր:

Հայոց զորքը մեծ մասամբ տեղավորված էր ամրոցներում և պարսպապատ քաղաքների միջնաբերդերում: Ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհն ուներ բերդերի մի ընդհանուր պաշտպանական համակարգ՝ Սյունյաց, Արցախի բերդերը՝ արևելքից ու հարավ-արևելքից եկող հարձակումների դեմ, Վասպուրականի, Մոկաց ու Սասունի բերդերը՝ արևելքից ու հարավից եկող սպառնալիքի դեմ, իսկ Բարձր Հայքի ու Մուփքի բերդերը՝ արևմտյան վտանգը չեզոքացնելու համար: Սակայն ամենակարևոր պաշտպանական համակարգը Անին շրջապատող բերդերն էին, որոնք Հայոց թագավորության սիրտն էին պաշտպանում: Անին արևմուտքից պաշտպանում էին Կարս բերդաքաղաքը, Կապույտ բերդը (Արտագերս) և այլ ամրոցներ: Անիի մատույցները պաշտպանում էին հարավից Մաղսաբերդը, իսկ հյուսիսից՝ Տիգնիսը: Ատրպատականի կողմից պաշտպանական գիծը ավելի խիտ էր, և հարձակումները հաճախ նույնիսկ չէին հասնում Անի: Նախճավանը հարավում առաջին պաշտպանության կետն էր, որից հետո գալիս էին Դվինը, Սուրմարին, Երևանի բերդը, ապա Գառնին, Բջինն ու անառիկ Ամբերդը: Այս վերջին բերդերը, իրենց թիկունքում ունենալով Արագածը և այլ լեռներ, շատ հաճախ էին կանգնեցնում թշնամու հարձակումները:

Հայկական ամբողջ զորքի հրամանատար՝ սպարապետի հեղինակությունը շատ մեծ էր. նա թագավորից հետո երկրորդ անձնավորությունն էր պետության մեջ: Սմբատ Ա-ի օրոք սպարապետ Շապուհ Բագրատունին 903 թ. վիճաբար արձանագրության մեջ այսպես է բնորոշում իր պաշտոնը. «Ես Շապուհ Բագրատունի Հայոց սպարապետ տերանց տէր...»⁵⁵: Հստ էության սպարապետության պաշտոնը (որպես թագավորից հետո երկրորդը) զուտ հայկական երեվոյթ էր և չկար ոչ Արաբական խալիֆայության մեջ, որտեղ պետության երկրորդ անձը վեզիրն էր, ոչ էլ Բյուզանդական կայսրությունում:

⁵² Տե՛ս V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, p. 5—6. Այս անվան տակ Մունաշչիմ Բաշին նկատի ունի ոչ մահմեդականներին:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում: Հավանաբար պետք է լինի տեղ Մոզա:

⁵⁴ Մաթթեոս Ուռեայեցի, էջ 85:

⁵⁵ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 60:

Առաջին Բագրատունիների օրոք բոլոր սպարապետները թագավորական ընտանիքից էին։ Աշոտ Ա-ի սպարապետն էր նրա եղբայրը՝ Աբասը, Սմբատ Ա-ի սպարապետն էր նախ նրա եղբայր Շապուհը, ապա եղբորորդին՝ Աշոտը։ Այս սովորությունը վերանում է մասնատվածության շրջանում, և սպարապետներ են հանդես գալիս տարբեր իշխանական տներից, ինչպես օրինակ, Գոռ Մարզպետունին՝ Աշոտ Գ-ի օրոք։ Վերջապես, հենց Աշոտ Գ-ի ժամանակից հանդես եկած Պահլավունիները (Ապուղամրենք) այս ասպարեզում ևս տալիս են նշանավոր դեմքեր, ինչպես Վահրամ Պահլավունին՝ Հովհաննես-Սմբատի և Գագիկ Բ-ի օրերին։

Սպարապետի պաշտոնի հետ սերտ առնչություն ունի «Հայոց զօրավարությունը»։ Սա մի ժամանակավոր պաշտոն էր, որը Սմբատ Ա թագավորը սիրաշահելու նպատակով տվեց Գագիկ Արծրունուն։ Նրա առջևից խաչադրոշ էր տարվում⁵⁶։

56 Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 384։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XII ԴԱՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԵԼՋՈՒԿ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՅՔԱՅՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

Սելջուկյան տիրապետությունը թեև կարճատև եղավ, սակայն քաղաքականապես կերպարանափոխեց Հայաստանը: Բագրատունյաց թագավորության անկումից հետո երկրում մնացել էին քաղաքական ոչ մեծ միավորներ՝ Տաշիր-Ձորագետի ու Սյունյաց թագավորությունները, Արցախի, Վասպուրականի ու Սասունի իշխանությունները, ինչպես նաև Մոկաց ու Դեգիքի մանր իշխանությունները, որոնք Հայոց թագավորության բեկորներն էին, սակայն դրանցից ոչ մեկը ի վիճակի չէր հայկական հողերը վերամիավորելու և երկրի անկախությունը վերականգնելու գործն իր ձեռքը վերցնելու: Հայ ժողովրդի պատմական բախտի համար ամենավտանգավորն այն էր, որ Մեծ Հայքում հաստատվել էին օտար տարրեր, իրենց իշխանությամբ: Շիրակում Անի կենտրոնով դեռևս 1072 թ. հաստատվել էր Շաղապյան ամիրայությունը: XII դարի առաջին կեսում Մեծ Հայքի միջնաշխարհում և շրջակայքի նահանգներում հաստատվեցին սելջուկյան մի քանի ամիրայություններ՝ Շահ Արմեն Սուքմանյանները՝ Խլաթում, Արտուխյանները՝ Աղձնիքում, Դանիշմանյանները՝ Փոքր Հայքում, նաև Նրզնկայի, Կարնդ ու Կարսի մանր ամիրայությունները: Նրանք զործակցած Հայաստանի հարևանությամբ առաջացած Ատրպատականի նյութուղյան և այլ ամիրայությունների հետ, ամեն կերպ պայքարում էին հայկական իշխանությունների դեմ և թուլացնում նրանց:

Բագրատունյաց թագավորության անկման ժամանակ հայկական որոշ գավառների ու քաղաքների տիրացած Մրվանյաններն ու Շաղապյանները XI դարի վերջին և XII դարի առաջին կեսում կորցրին իրենց բոլոր տիրույթները: Մրվանյանների՝ տիրույթները տարածվում էին Աղձնիքում և Խլաթի շուրջը: Մրվանյանները նախ ենթակա էին Բյուզանդիային, ապա՝ սելջուկներին: Սակայն նրանք երկար չմնացին Աղձնիքում ու Խլաթում, քանի որ սելջուկյան զորքերը հանգիստ չէին տալիս նրանց: Մրվանյաններից վերջի-

¹ Amedroz. The Marwanid dynasty at Mayafarīqin, Journ. of the Royal Asiatic Society. 1903, p. 124—126.

նը՝ Մանսուրը (1090—1096) զրկվեց իր տիրույթներից և նրա մահվանից հետո սելջուկները տիրացան նրանց կալվածներին։ Սակայն Միվանյանների մնացորդները որպես մանր ամիրաներ մնացին Աղձնիքում։

Միվանյանների տիրույթներն անցան իլաթում հաստատված Սուքմանյան Շահ Արմեններին (1100—1207) և Աղձնիքի Արտուխյաններին (1101—1231)։

Արտուխյան տան հիմնադիրն էր Սուքմանը, Արտուխի որդին։ 1101 թ. Սուքմանը գրավեց Հիսն Կեֆը, իսկ հետո նաև Մարդինը, Հիսն Կեֆի Արտուխյանները իշխում էին նաև Նփրկերտում ու Ամիդում։ XII դարի վերջերին քուրդ Այյուբյանների ուժեղացման ժամանակ սելջուկ Արտուխյանները կուլ զնացին նրանց, թեև ալ-Մալիք ալ-Սալիհը հպատակություն էր հայտնել Եգիպտոսի սուլթան Սալահ ալ-Դինին։

Փոքր Հայքում հանդես եկան Դանիշմանյանները (1097—1165), որոնց ձեռքում էին Սեբաստիան, Կեսարիան և Մելիտենեն։ Ենթադրվում է, որ այս ամիրայական տան հիմնադիր Տիլու Դանիշմանդը² մահմեդականություն ընդունած Ռատ (Հրահատ) Լիպարիտյանն էր³։ Փոքր Հայքը և Կապադովկիան հայ ազդարնակչությամբ էին լցվել դեռ բյուզանդական տիրապետության շրջանում, մանավանդ սելջուկյան արշավանքներից հետո։ Դանիշմանյանները գրավեցին այս բոլոր կալվածները և ստեղծեցին մի ուժեղ ամիրայություն, որն սպառնում էր նույնիսկ Իկոնիայի սելջուկ սուլթանությանը։

Դանիշմանյաններն ընդհարվեցին խաչակիրների հետ և Մելիտենեի մոտ մեծ ջարդ տվեցին, սակայն նրանց գլխավոր թշնամին Իկոնիայի (Ռումի) սուլթաններն էին, որոնք, ի վերջո, տիրացան նրանց բոլոր կալվածներին։ Փոքր Հայքին տիրելուց հետո, Ռումի սելջուկները առաջ խաղացին Մեծ Հայքում և գրավեցին Երզնկան ու Կարինը։

Մեծ Հայքին սահմանակից սելջուկ ամիրայություններից ամենազորեղը Ատրպատականի Ելտկուզյանների (Իլդիզիզյանների) իշխանությունն էր։ Սելջուկյան արշավանքներից հետո իրար հաջորդող թուրքական տարրերը թեև ենթարկվեցին իրանական ազդեցությանը, սակայն աստիճանաբար թուրքացրին Ատրպատականը։

1136 թ. Ատրպատականի աթաբեկ դարձավ Շամս ադ-Դին Ելտկուզը (Իլդիզիզ), որը 1148 թ., ետ մղելով Միջագետքի սելջուկյանների զորքերը, դարձավ անկախ տիրակալ։ Ելտկուզյանների (1148—1225) մայրաքաղաքը ըսկըզքում Եկրատանն (Համադան) էր, իսկ հետո Դավրեժը (Թավրիզ)։ Բացի Ատրպատականից, Ելտկուզյաններին էր ենթարկվում նաև Ուտիքը՝ Պարտավ, Բայլական և Գանձակ քաղաքներով։

Ելտկուզյանները խել էին Նախճավանը և հաստատվել այնտեղ, իսկ Սյունիքն ու Արցախը, ինչպես նաև Դվինը, նույնիսկ Անին, ենթարկվում էին նրանց հաճախակի ասպատակություններին։ Ելտկուզյանները, ի վնաս հաջ

² Տե՛ս Ա. Ալպալաճյան, Պատմություն հայ Կեսարիոյ, Ա, Գահիրե, 1937, լ. 481—487։

³ Տե՛ս Ս. Նոնմյան, Լիպարիտ զորավարի հաջորդները և Դանիշմանյան տոհմի ծագման խնդիրը, «Տեղեկագիր» (հաս. դիս.), 1947, № 8, էջ 65—79, Տե՛ս В. С. Гардюзова: Сказание о Мелике Данышманде, М., 1959, стр. 108—109, 117—119։

իշխանական տներին, հովանավորում էին Հայաստանում հաստատված ամիրայություններին՝ Շահադադաններին և Շահ Արմեն Սուլթանյաններին:

Սելջուկյան արշավանքներից սկսած դարերի ընթացքում ղզալիորեն փախվեց Առաջավոր Ասիայի ցեղային կազմը՝ Արևելքի հին ժողովուրդների՝ հույների, հայերի, պարսիկների, ասորիների և ուրիշների հաշվին:

Միջագետքն ու Սիրիան (Ասորիքը) կորցնելով իրենց հինավուրց սոցալին լեզուն արդեն արաբացել էին, Ասորպատականում իրանական տարրը, և բուն Աղվանքում ու Շիրվանում արդեն տարրալուծված աղվանները աստիճանաբար համաձուլվեցին թուրքալեզու տարրի հետ, իսկ արևելյան Փոքր Ասիան քայլ առ քայլ ենթարկվեց թուրքացման, թեև հույների և հայերի համայնքները այստեղ մշտապես պահպանեցին իրենց գոյությունը:

Հասարակական-տնտեսական և մշակութային զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող սելջուկ թուրքերի ներխուժումը Մեծ Հայք և դրացի երկրներ, խորապես բացասական հետևանքներ ունեցավ: Հայաստանում պահպանվող մանր թագավորութայիններն ու իշխանութայինները, որոնք բյուզանդական կարճատև տիրապետության ընթացքում թուլացել էին, սելջուկյան արշավանքներից հետո աստիճանաբար քայքայվեցին:

Մեծ Հայքի հիմնական, մասնավորապես կենտրոնական տարածքում հաստատվել էին սելջուկյան իշխաններ, իսկ երկրի ծայրամասերում պահպանված հայկական իշխանությունները բաժանված էին երկու անջատ խմբի: Դրանցից առաջինը համախմբված էր գլխավորապես Գուգարքի, Սյունիքի և Արցախի լեռնային շրջաններում, իսկ երկրորդը՝ Վասպուրականի, Մոկաց և Սասունի (Հայկական Տավրոս) լեռնային գավառներում: Այս իշխանությունները, սակայն, հայկական միացյալ անկախ պետականության վերականգնման հնարավորությունը չունեին:

2. ՏԱՇԻՐ-ՁՈՐԱԳԵՏԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորության անկումից հետո Կյուրիկյան թագավարությունը միառժամանակ շարունակում էր զորեղանալ: Դեռևս Դավթի օրոք նրա տերիտորիան ընդարձակվեց նաև արևելյան ուղղությամբ: Թագավորությանը միացվեց հարևան Ուտիքի սահմանամերձ շրջանը: Աղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ Դավթի, մասամբ գուցե նաև Կյուրիկի ժամանակ, Ուտիքի Տավուշ և Գարդման գավառներում Կյուրիկյաններին պատկանել են Տավուշ, Մածնաբերդ, Երզնկանք, Նոր-Բերդ, Խալինճբար և Տերունական բերդերը:

Բագրատունյաց տեղական բոլոր իշխանություններից ավելի Կյուրիկյաններն էին մոտ Հայոց շահնահներին: Նրանք իրենց համարում էին Բագրատունյաց իշխանության շարունակողները, իրենց էին վերապահում կարևոր իրադարձություններին միջամտելու իրավասությունը: Լոռվա Բագրատունիներն էին, որ Անիի անկումից հետո ստանձնեցին դրամ կտրելու իրավունքը, դրանով ընդգծելով Գուգարաց տան ավագությունը: Այս ժամանակաշրջանում Լոռվա Բագրատունիների հետ էին կապված Հայաստանի պետականության

վերականգնման թեև թույլ հույսերը⁴։ Կյուրիկեի (1050—մոտ 1090) իշխանության սկզբում Բյուզանդիան արդեն սահմանակից էր Գուգարքին։ Այլ պարագաներում նման հարևանությունը սպառնալիք կարող էր ստեղծել Լոռվա թագավորությանը։ Ստեղծված իրադրության մեջ Կյուրիկեն որոշ հույսեր էր կապում Բյուզանդական կայսրության հետ, իսկ վերջինս փորձում էր դեռևս պահպանված հայկական իշխանությունները օգտագործել սելջուկների դեմ։

Կյուրիկեի փոխհարաբերությունը Բյուզանդիայի հետ իր դրսևորումն է գտել նաև Կյուրիկեի կտրած դրամի վրա, որը կրում է «Տէր օգնէ Կորիկի կորապաղատին» մակագրությունը⁵։ Կյուրիկեն սպասածին հակառակ ներկայացված է ոչ թե «թագավոր» այլ բյուզանդական «կորապաղատ» տիտղոսով⁶։ Կայսրության սահմաններից դուրս կուրապաղատ, մագիստրոս, պատրիկ և նման տիտղոսներ կրում էին կայսրությունից քաղաքականապես կախված տեղական գահակալները։ Ինչպես երևում է նման վիճակում էր գտնվում նաև Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը Կյուրիկեի իշխանության առաջին մեկուկես տասնամյակների ընթացքում։

Բայց 1064 թ. Կյուրիկեն ճանաչել էր սելջուկ սուլթանի գերիշխանությունը և այժմ Ալփասլանը օգտագործում էր նրան Անդրկովկասում բյուզանդական ազդեցության դեմ պայքարելու համար։

XI դ. կեսերից սկսվում է Լոռվա թագավորության տարածքի նվազումը։ 1065 թ. Ալփասլանը կնուսթյան խնդրեց Կյուրիկեի դստերը, բայց մերժում ստանալով պարտադրեց վրաց թագավոր Բագրատ Դ-ին համոզելու Կյուրիկեին։ Բագրատը վերջինիս բանակցությունների համար իր մոտ կանչեց⁷։ Կյուրիկեն որոշ համառությունից հետո ստիպված եղավ ոչ միայն համաձայնվել իր դստեր ամուսնությանը, այլև Բագրատին զիջել Շամշուղեն, որից հետո թագավորության կենտրոնը տեղափոխվեց Լոռե⁸։

XI դարի 70-ական թվականների կեսերից Գանձակի սելջուկ ամիրաները աստիճանաբար գրավում են Կյուրիկյանների բերդերը (Գագ, Գավարդին, Տավուշ)։ Թագավորության անվտանգությունն ապահովելու համար Կյուրիկեն ստիպված է լինում ճանապարհվել Խորասան և տեսակցել Մելիքշահի հետ (մոտ 1088 թ.)։ Այցը դրական հետևանքներ է ունենում։ Վարդան պատմագիրը վկայում է, որ Կյուրիկեն ետ ադարձավ պատվով⁹, սակայն Մելիքշահի մա-

⁴ Տե՛ս Ե. Пахомов, О монете Кориже куропалата, Известия Кавказского историко-археологического института, т. III, Тифлис, 1925, стр. 44.

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, նաև Ղ. Մովսեսյան, Լոռիի Կյուրիկյան թագավորների պատմությունը, Վիեննա, 1923, էջ 89։

⁶ Ե. Пахомов, նշված աշխ., էջ 44։

⁷ Տե՛ս Մաթթեոս Ուռնայեցի, էջ 145։ Սամուել Անեցի, էջ 112։ «Վրաց աշխարհներ...», հատ. Ա, էջ 207։ Զուաբեշե, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, էջ 113։

⁸ Այդ ժամանակվանից Լոռվա բերդը վերածվում է բերդաքաղաքի։ Այնուհետև Լոռիով էր անցնում Հայաստանից Վրաստան տանող առևտրական ճանապարհը, նպաստելով քաղաքի աճին։ Գիտնականների կարծիքով Լոռին ունեցել է 8—10 հազար բնակչություն։ Հմմտ. Բ. Առաֆեյսյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հատ. 1, էջ 126։

⁹ Տե՛ս «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», էջ 106։

հից հետո Գանձակի ամիրայությունը շարունակում էր մնալ Լոռվա թագավորության ամենավտանգավոր ախոյանը:

XI դ. 90-ական թվականներին Կյուրիկենն աղբյուրներում այլևս չի հիշատակվում: Վերջին անգամ նրա անունը հանդիպում է Հաղբատի 1089 թ. արձանագրության մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ դրանից հետո Կյուրիկենն երկար չի ապրել, և 90-ական թվականների սկզբից Լոռիում արդեն իշխում էին նրա հաջորդները՝ Դավիթն ու Աբասը:

Կյուրիկենի մահից հետո սելջուկ-թուրքերի գերիշխանությանը ենթակա Կուզարքի կամ Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը խիստ թուլացել էր: 1105 թ. թագավորության մայրաքաղաք Լոռեն և նշանավոր վանքեր Սանահինն ու Հաղբատը կողոպտվում են ոմն Ղզիլ ամիրայի կողմից¹⁰, Ընդամենը հինգ տարի անց հարձակումը Սանահնի վրա կրկնվում է¹¹, ժամանակակից հիշատակարաններից մեկը վկայում է, որ սելջուկների ներխուժումները դառնում են անընդհատ, թագավորությունն օրըստօրե թուլանում է, ժամանակի ընթացքում օտարները տիրում են Տաշիրին (Լոռվա թագավորությանը), իսկ Դավիթն ու Աբասը «մերժվում են» իրենց հայրենիքից¹², Հիշատակարանն անթվական է, սակայն Ստ. Օրբելյանը և Մխիթար Այրիվանեցին Դավթի և Աբասի հեռանալը Լոռեից զետեղում են 1110—1113 թվականների միջև¹³, Դա արդեն թագավորության վերջնական անկումն էր:

Այսպիսով, XII դարի սկզբին ընկնում է Բագրատունիների վերջին պետական միավորումը՝ Լոռվա թագավորությունը:

Թագավորության անկումից հետո Կյուրիկյաններին հաջողվեց կալվածքներ ձեռք բերել Տավուշ գավառում¹⁴, Դավիթը հաստատվում է Մածնաբերդում, իսկ Աբասը՝ Տավուշում¹⁵: Վարդանը վկայում է, որ եղբայրները նոր տեղում «կային տառապանօք»:

Դավթի մասին համարյա ոչինչ հայտնի չէ, իսկ Աբասի վերաբերյալ պահպանվել է մի տեղեկություն՝ 1139 թ. Աղվանից կաթողիկոսի ընտրության օժանդակելու կապակցությամբ: 1145 թ. Աբասը կորցրեց Տավուշը, բերդը գրավեց Գանձակի Չոլի ամիրան, իսկ ինքը տեղափոխվեց եղբոր մոտ¹⁶:

1145 թ. Դավիթն ու Աբասը մահանում են և Դավթին հաջորդում է որդին՝ Կյուրիկեն (1145—1170), որը մի պահ պապական տիրույթը ետ ստանալու սին հույան ունեցավ, որին և զոհ գնաց:

¹⁰ Տե՛ս Վարդան, էջ 113, Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 106, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 61 և այլն:

¹¹ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռագիր № 3031, «Թոթուկ», էջ 52—55:

¹² Տե՛ս «Թոթուկ», էջ 136:

¹³ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ժամանակագրութիւն, էջ 16, Մխ. Այրիվանեցի, էջ 61:

¹⁴ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 151—152:

¹⁵ Տե՛ս Վարդան, էջ 106:

¹⁶ Տե՛ս Մխիթար Գոշ, Կաթողիկոսը և ղեկը..., «Հայապատում», էջ 386: Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 152:

Կյուրիկեի որդիներից մեկը՝ տասներկուամյա Աբասը (1170—1176) հաջորդեց հորը և յոթ տարի անց վախճանվեց, իսկ մյուսը՝ Վասակը հիմնեց մի փոքր իշխանություն Նոր-Բերդում¹⁷։

Կյուրիկեի գուստրերից իր շինարարական գործունեությամբ աչքի է ընկել Մարիամը, որը կառուցել է Քոբայրի վանքի գլխավոր եկեղեցին, Կյուրիկյան տոհմական տապանատունը՝ Հաղբատում¹⁸։

3. ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Ի տարբերություն Հայաստանի մյուս նահանգների, Սյունիքը (ներառելիս Արցախը) համեմատաբար զերծ մնաց սելջուկ-թուրքերի արշավանքներից։ Դրան նպաստում էր ոչ միայն այս նահանգների անառիկ դիրքը, այլև Սյունյաց հայկական թագավորության գոյությունը։ Այսուհանդերձ, Սյունիքը ի վիճակի չէր դիմագրավելու հակառակորդի գերազանց ուժերին, ուստի, երբ թուրք-սելջուկները երրորդ անգամ արշավեցին Հայաստան, Սյունյաց Գրիգոր թագավորը ճանաչեց նրանց գերիշխանությունը։ 1064 թ. սելջուկյան արշավանքի ժամանակ Սյունիքը ասպատակության ենթարկվեց ոչ թե Ալփասուլանի, այլ նրա որդի Մելիքշահի զորաբանակի կողմից, որի հետ էր վերջինիս վեզիր Նիզամ ալ-Մուլքը¹⁹։ Հաշտությունը սելջուկների հետ ձեռք բերվեց բավականին ծանր գնով։ Սյունյաց թագավորության սահմանամերձ մի շարք գավառներ խլվեցին իրենց բնիկ իշխողներից և տրվեցին շրջակա մահմեդական իշխանավորներին։

Գրիգոր թագավորի օրոք այլ խոշոր անցքեր տեղի չեն ունեցել։ Հայտնի է, որ 1062 թ. Գեորգ և Հովհաննես կրոնավորները կառուցում են Բղենո նորավանքի երկրորդ համալիրը²⁰, որը մինչև այժմ էլ կանգուն է²¹։ Սյունյաց Գրիգոր թագավորը ժառանգներ չունեւր, ուստի, թագավորության նշանավոր իշխանների հետ խորհրդակցելուց հետո, նա Սյունիք է բերում իբ կնոջ եղբորը՝ Սենեքերիմին և դարձնում իր ժառանգը²²։

Սենեքերիմի գահ բարձրանալով հաստատվեց փաստորեն նոր հարստություն։ Նրա առաջին ներկայացուցչի (1084—1094) իշխանության սկզբնական տարիներին Սյունյաց թագավորությունը վայելում էր կատարյալ խաղաղություն։ Սենեքերիմը, որին Ստ. Օրբելյանը համարում է Շյուժ գեղեցիկ տեսլեամբ և առոյգ հասակաւ՝ հանճարեղ և իմաստուն²³ ցուցաբերում է դիվա-

17 Նոր-Բերդի Կյուրիկյանների վերջին ներկայացուցիչ կրտսեր Վասակը աբձանազրություններում հիշատակվում է XIII դ. 30-ական թթ., հմտ. Կ. Ղաֆաղաբյան, Պատմահնագիտական դիտողություններ Նոր-Բերդի Կյուրիկյանների իշխանության մասին։ Արմֆանի «Տեղեկագիր», հաս. գիտությունների, 1940, № 4—5, էջ 167—171։ Դրանցից հետո Նոր-Բերդիները ասպարեզից անհետանում են։

18 Տե՛ս Կ. Ղաֆաղաբյան, Հաղբատ, էջ 157։

19 Տե՛ս ՄԾԽ ՁԵԱԲԱՐ, էջ 118։

20 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 246, «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ II, էջ 45։

21 Տե՛ս «Դիվան հայ վիճագրության», պրակ II, էջ 42։

22 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 318—319։

23 Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 318։

նագիտական լուրջ ընդունակություններ: Նրան հաջողվում է շնորհների արժանանալ սելջուկյան արքունիքում՝ Մելիքշահի (1072—1092) կողմից: Ապա նա կարողանում է վերականգնել Սյունյաց թագավորության նախկին սահմանները²⁴, ինչպես Մելիքշահի օգնությամբ, այնպես էլ զենքի ուժով: Այսպես, Հասան իշխանը Փառլուն ամիրայից ազատագրում է Կովսականը²⁵,

Սենեքերիմի իշխանության տարիներին Սյունիքը խաղաղ պայմաններում տնտեսապես բարգավաճում է, ծավալվում են շինարարական աշխատանքներ: 1087 թ. Սյունյաց Գրիգոր եպիսկոպոսը կառուցում է Տաթևի Աստվածածին եկեղեցու կամարները և մի շարք այլ շինություններ²⁶, Հատկապես մեծ աշխատանքներ են ծավալվում Վահանավանքում: Սյունյաց Շահանդուխտ թագուհին լիք քույր Կատայի հետ միասին, դեռևս Գրիգոր թագավորի օրոք, սկսում է ձառուցել Վահանավանքի ս. Աստվածածին եկեղեցին, որի շինությունն ավարտվում է 1086 թ.²⁷,

Այդ տարիներին վերստին փարթամանում է Տաթևի եպիսկոպոսապետությունը: Նվիրատվությունների, գնումների, երբեմն էլ բռնազրավումների միջոցով վանքը զգալիորեն մեծացնում է իր կալվածները և հտ վերադարձնում երբեմնի խլվածները:

Մելիքշահի օրոք Սյունյաց թագավորության կախվածությունը սելջուկյան պետությունից համարյա թե անվանական ընդլծ էր կրում, որովհետև ներքին գործերում նա կատարելապես ինքնուրույն էր: Կախվածության միակ արտահայտությունը հարկատվությունն էր:

Այս վիճակը, սակայն, երկար չտևեց, քանի որ, ինչպես տեսանք, Մելիքշահի մահից հետո խաղաղությունը Առաջավոր Ասիայում նորից խախտվեց:

Այսուհանդերձ, օգտվելով Սելջուկյան աշխարհակալ պետության թուլացումից, ապա և տրոհումից, Սյունյաց թագավորությունը, լռու թալավորության և Սասունի ու Տարոնի իշխանության օրինակով, վերականգնեց իր անկախությունը: Այդ թո՛հ ու բո՛հի ժամանակ նրան հաջողվեց զգալիորեն ընդարձակել իր սահմանները, որը խիստ զրգուց նրա մահմեդական հարևաններին: Շաղապյանները, որ դեռևս 1075 թ. (ըստ հայկական սկզբնաղբյուրների՝ 1088 թ.)²⁸ կորցրել էին Գանձակն իր շրջակայքով²⁹ և իշխում էին միայն Այրարատի որոշ մասերում ու Շիրակում, այլևս նախկին հզորությունը չունեին: Ամենամեծ վտանգը թագավորությանը սպառնում էր Գանձակում և Ատրպատականում հաստատված սելջուկյան կուսակալությունը, որը հետագայում վերածվեց առանձին ամիրայության: Վերականգնելով հանդերձ իր անկախությունը, Սյունյաց թագավորությունը մնաց իբրև գավառական փոքր իշխանություն՝ կանգնած արտաքին վտանգների առջև: XI դարի վեր-

24 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 319:

25 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 326:

26 Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, էջ 28, Ստ. Օրբելյան, էջ 321—322:

27 Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 241:

28 Տե՛ս Ա. Տեր-Վաթեղյան, Մունաշխի Բաշին Դիվի և Գանձակի Շաղապյանների մասին, տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, № 6, էջ 477—486:

29 Տե՛ս Վարդան, էջ 106. «Ե հինգհարիւր երեսունհինգ թուին Պուզան ամիրան հրամանա: Մելիքշահի, առ զհանձակ ի Փատլեանցն, որ Շատատիքն կոչէին»:

չին թագավորությունը զբաղեցնում էր ընդ Սյունիքի նահանգի տարածքի 1/3-ից մի փոքր արվելին՝ շուրջ 5,5 հազար քառ. կմ³⁰, ունեւր 43 բերդ, որոնցից նշանավոր էին 12-ը, 48 վանք, 1008 գյուղ³¹ և մի քաղաք, որը թագավորության մայրաքաղաք Կապանն էր։ Ամենապարզ հաշվարկներից երևում է, որ XII դարի սկզբին թագավորությանն ունեւր շուրջ 200000 բնակիչ, որը բընավ էլ քիչ չէր Կապանի թագավորության փոքր տարածքի համար։

Ինչպես հաղորդում է սյունյաց պատմիչը, Մելիքշահի մահից հետո քաղաքական մթնոլորտը Հայաստանի արևելյան մասում խիստ շիկացավ։ 1094 թ. Գանձակի սելջուկյան կուսակալությունը, կամենալով վերջ տալ Սյունյաց թագավորության անկախությանը, արշավանք է կազմակերպում դեպի Սյունիք, որին մասնակցում էին Շաղադյանների զորաբանակները։ Բըշնամի զորքերը պաշարում են Կապանը, բայց սյունեցիների հերոսական պաշտպանության շնորհիվ, նրանք ըստ էության հաջողության չեն հասնում։ Հանգիպելով համառ դիմադրության, հակառակորդը դիմում է նենգ միջոցի։ Գրիգոր Ապիրատյան իշխանի միջնորդությամբ Սենեքերիմ թագավորը հրավիրվում է բանակցությունների, որի ժամանակ էլ սպանվում է։ Չնայած դրան, սելջուկյան արշավանքը հաջողություն չունեցավ։

Սենեքերիմին հաջորդեց նրա Գրիգոր որդին, որն իշխեց բավական երկար՝ 1094 թ. մինչև 1166թ.։ Սրա թագավորության առաջին տարիներին երկիրը կառավարում էր Սենեքերիմի քույրը՝ Շահանգուլստ թագուհին։ 1094 թ. անհաջող արշավանքից հետո սելջուկները մինչև XII դարի սկիզբը այլևս չէին անհանգստացնում Սյունյաց թագավորությանը և առավելապես զբաղված էին Արցախի լեռնային անառիկ շրջանները գրոհելով։ Մոտավորապես այդ ժամանակներում է, որ նեղվելով սելջուկներից, Ուտիքից Սյունիք է փախչում Աղվանից կաթողիկոս Տեր Ստեփանոսը, որը հաստատվում է Վահանավանքում³²։

Դեռևս XII դարի սկզբից Գանձակի կուսակալության ճնշումը Սյունյաց թագավորության վրա գնալով ուժեղանում էր։ Դա բացատրվում է ոչ միայն նրանով, որ Արցախի հայկական իշխանությունները մասամբ արդեն թուլացել էին կամ ենթարկվել սելջուկներին, այլև այն բանով, որ օրավոր հզորացող Վրաստանից երկյուղելով, սելջուկները կամենում էին վերջ տալ Հայաստանի հյուսիս-արևելքում պահպանված քրիստոնեական այդ վերջին թագավորությանը։ Գտնվելով սելջուկյան օղակման մեջ, Սյունյաց թագավորությունը ստիպված եղավ շուրջ յոթ տասնամյակ համառ պայքար մղել թշնամու դեմ և ընկավ այդ անհավասար կռվում։

Ստեփանոս Օրբելյանը հայտնում է, որ 1103 թ. թուրքերը Զորթմանի առաջնորդությամբ գրավում են, կողոպտում և ավերում Սյունյաց թագավորության Կապան մայրաքաղաքը³³։

³⁰ Տե՛ս Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 117։

³¹ Ստ. Օրբելյանի որոշ ձեռագրերում և հրատարակություններում գյուղերի քանակը ցույց է տրված նաև 1000 կամ 1400, իսկ Դ. Ալիշանի օգտագործած վենետիկյան ձեռագրերից մեկում՝ 2000 (սխալման, էջ 274)։

³² Տե՛ս «Դիվան հայ վիմագրության», պրակ II, էջ 139։

³³ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 333—334։

Կապանի անկումը խիստ մեծ հարված էր բազում թշնամիներով շրջապատված Սյունյաց փոքրիկ թագավորության համար: Արդեն 1104 թ. թըշնամու ձեռքն ընկավ Որոտն ամրոցը, որը հանդիսանում էր թագավորության հյուսիսային դարպասը, ապա մեկ տարի անց գրավեց Բղենը³⁴, Բղենի կռիվների ժամանակ գերվեց հոսսրովիկ իշխանը, իսկ հայ բնակչությունը զանգվածաբար սրի քաշվեց: Նշանավոր բերդերից թագավորությանը մնացին Բաղաբերդը, Գեղին, Կաքավաբերդը, Շլորուտը, Կարճևանը, Մեղրին և Գրհամը³⁵. Այս բոլորի հետևանքով զգալիորեն կրճատվեց թագավորության տարածքը, սահմանափակվելով Ձորք կամ Կապան, Արևիք գավառներով, Մղուկը, Բաղք և Կովսական գավառների որոշ մասերով:

1105 թ. արշավանքից հետո շուրջ երկու տասնամյակ խաղաղություն տիրեց Սյունիքում, որովհետև սելջուկներն ավելի շատ զբաղված էին Վրաց թագավորության դեմ պատերազմելով: Օգտվելով Վրաստանի հաջողություններից, Սյունյաց թագավորությունը ջանքեր գործադրեց բարելավել իր վիճակը, սակայն, երբ 1126 թ. վրացական թագավորությունը որոշ անհաջողություններ ունեցավ, սելջուկները նույն թվականին կրկին փորձեցին վերջ տալ Սյունյաց թագավորությանը: 1126 թ. Հարոն ամիրան ավերեց Կապան և Արևիք դավառները՝ գրավելով Կաքավաբերդն ու Բաղալու քարը: Սրանցից վերջինը ամրացված վանք էր, որտեղ ժամանակի ընթացքում կուտակվել էին մեծ հարստություններ ու մեծ թվով ձեռագրեր, որոնք բերվել էին այստեղ երկրի մյուս գավառներից և ընկան թշնամու ձեռքը³⁶. Այդ արշավանքից հետո Կաքավաբերդը և Բաղալու քարը, որը գտնվում էր Բաղաբերդի մոտակայքում, կրկին միացվում են Սյունյաց թագավորությանը:

Արշավանքները դեպի Սյունիք ավելի վտանգավոր դարձան XII դարի կեսին, երբ Գանձակի կուսակալությանը տիրացավ Ատրպատականի Նլտկուղյան կամ Փահլավանյան տոհմը: 1151—1152 թթ. Նլտկուղի զորքերը գրավեցին Շլորուտ բերդը, իսկ 1157 թ.՝ Մեղրին³⁷: Սյունյաց Գրիգոր թագավորը, որ արու ժառանգներ չունեի, իր դստերը՝ Կատային ամուսնացնում է խաչենի Հասան Գեռաբարեցի իշխանի հետ և նրան դարձնում թագաժառանգ³⁸. Սակայն նման փորձերով Սյունյաց թագավորությունը փրկել այլևս անհնարին էր, որովհետև սելջուկյան վտանգին դիմակայելու ուժեր չկային: Վրացական զորքերի առաջխաղացումը դեպի Անի և Շիրակ, Դվին և Այրարատ 1161—1162 թթ. խիստ անհանգստացրեց սելջուկներին, որովհետև վրացիները լրջորեն սպառնում էին ներխուժել Սյունիք և ձեռք բերել կարևոր դաշնակից՝ հանձին Սյունյաց թագավորության: Ուստի, վրացիներին պարտության մատնելուց հետո, Նլտկուղ աթաբեկի զորքերը կրկին շարժվեցին Սյունիք: 1166—1169 թթ. նրանք գրավեցին թագավորության նշանավոր բերդերից Գրհամը, Գեղին և Կաքավաբերդը³⁹; 1170 թ. սելջուկները պաշարեցին թագավորության

34 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 334.

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 335.

36 Տե՛ս նույն տեղում:

37 Տե՛ս նույն տեղում:

38 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 336—337.

39 Տե՛ս Վարդան, էջ 128.

վերջին հենակետը՝ Բաղաբերդը, որտեղ գտնվում էր Հասան թագավորը: Որոշ ժամանակ անց Բաղաբերդի վիճակը դարձավ օրհասական: Հասան Գեուքարեցին բերդապահներ կարգելուց հետո, իր ընտանիքի հետ դիշերով հեռանում է խաչեն՝ դեպի իր հայրենական կալվածք: Դրանից շատ շանցած սելջուկները խաբուխությամբ տիրացան բերդին և մեծ կոտորած կազմակերպեցին: Թագավորության ամենաանառիկ ամրոցում երկար ժամանակ պահվում էին թագավորության, ինչպես նաև բազմաթիվ վանքերից բերված հարստություններ և մեծաթեք իրեր: Այսպեղ կուտակվել էին մեծ թվով սրբություններ, եկեղեցական թանկարժեք սուրսներ, մասնավորապես Տաթևի եպիսկոպոսական աթոռի մասունքները, ոսկե և արծաթե գոհարազարդ իրերը և շուրջ 10000-ի հասնող ձեռագրեր⁴⁰, Խնչպես Ստ. Օրբելյանն է գրում «Ամենայն առ հասարակ դերի վարեցան, եւ ցան և ցիր եղեն ընդ երեսս աշխարհի»⁴¹: Բաղաբերդը կողոպտվեց և ենթարկվեց հաճավոր ավերածության, ոչնչացվեց նաև թագավորության մշակութային արգասիք վերահիշյալ ձեռագրերի մեծագույն մասը:

Բաղաբերդի անկումից հետո թագավորության մյուս բերդերն արդեն հարկադրված էին ենթարկվելու նւտկուզ աթաբեկին և շատ իշխաններ ու ազատներ հեռացան Կապանից⁴², Ստ. Օրբելյանն ինքն իրեն հակասելով, գրում է, թե Սյունյաց թագավորությունը գոյատևեց 120 տարով ավելի, քան հայ Բագրատունիների թագավորությունը⁴³, այսինքն մինչև 1165 թ., որն անտարակույս ճիշտ չէ: Իրականում Սյունյաց թագավորությունը գոյություն ունեցավ շուրջ 183 տարի և պատմության թատերաբեմից անհետացավ 1170 թ.:

Սյունյաց թագավորության անկումից հետո մնաց Արցախի (խաչենի) իշխանությունը, որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև Հյուսիսային Հայաստանը կազատագրվել սելջուկյան տիրապետությունից:

4. ԱՆԻՆ ՇԱԴԴԱԴՅԱՆՆԵՐԻ ՏԻՐՈՒՅԹ

Շադդադյանները դեռևս 1022 թ. հաստատվել էին Դվինում:

1064 թ. Անիի վրա Ալփասլանի ձեռնարկած արշավանքին մասնակցում էր նաև Շադդադյան Աբու-լ-Ասվարը, որը դեռևս 1048 թ. դարձել էր Գանձակի ամիրա, Դվինը հանձնելով իր տեղակալներին: Ալփասլանին ցույց տված ռազմական օժանդակության փոխարեն նա ձեռք բերեց նոր դավաճներ Այրարատում:

Շիրակում Շադդադյանները հաստատվեցին Ալփասլանի կողմից Անին զրավելուց հետո:

Մունաշշիմ Բաշին վկայում է, որ 1065 թ. հունիս ամսին Դվինի Շադդադյան ամիրա Աբու-լ-Ասվարը զորքով դիմեց Անի և այնտեղ տեղավորեց իր մեծավորներին: Համաձայն այս վկայության, Ալփասլանը Հյուսիսային Հայաստանում նվաճած հողերը հանձնում է Աբու-լ-Ասվարին:

⁴⁰ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, էջ 335—337:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 236:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 336—337:

⁴³ Տե՛ս Ստ. Օրբելյան, Ողբ ի ս. Կաթողիկէն, էջ 38:

Աբու-լ-Ասվարի մահվանից հետո (1067) Գանձակի Շադդադյան ամիրա Փատուկը (1067—1073), թանկարժեք ընծաներ տալով սելջուկ սուլթանին, ստացավ Անին և հանձնեց իր փոքր եղբորը՝ Մանուչին:

Տիրանալով Հայաստանի մայրաքաղաքին, Մանուչեն իրեն շրջապատեց հայ իշխանական տների միացորդներով, մանավանդ որ ինքն էլ մոր կողմից հայ էր: Այս շրջանում Պահլավունի իշխաններից ոմանք, առաջին հերթին Ապիրատյան Գրիգոր իշխանը նորից հաստատվեցին իրենց տիրույթներում:

Նույն այս ժամանակներում մեծ կարևորություն էր ստացել հայոց կաթողիկոսության և նրա աթոռի տեղի հարցը:

Պետրոս Գետադարձի Սեբաստիա աքսորվելուց հետո հայ եկեղեցու պետը կտրվեց երկրի կենտրոնից, իսկ 1066 թ. ընտրված Գրիգոր Բ Վկայասերը իր նստավայրը տեղափոխեց Գագիկ Աբասյանի մոտ՝ Մամնդաժ: Եկեղեցական գործերը վարելու համար նա իր ազգականներից մեկին՝ Բարսեղ Պահլավունուն ձեռնադրեց Շիրակի եպիսկոպոս և նշանակեց կաթողիկոսական փոխանորդ⁴⁴: Երկրի քաղաքական միասնության խախտվածությանը հետևեց նաև եկեղեցու անմիասնությունը: 1076 թ. Փիլարտոս իշխանը Մարաշի մոտ գտնվող Հոնի քաղաքում հիմնեց նոր կաթողիկոսություն⁴⁵: Այս պարագաներում անհրաժեշտ էր վերականգնել հայոց կաթողիկոսությունը բուն Հայաստանում, որին և ձեռնամուխ եղան երկրի իշխանները՝ Կյուրիկեի գլխավորությամբ: Գրիգոր Ապիրատյանի եղբայր Բարսեղ Պահլավունին Վկայասերի համաձայնությամբ և Կյուրիկեի աջակցությամբ 1081 թ. Հաղբատում օծվեց կաթողիկոս⁴⁶:

Կաթողիկոսական աթոռը հաստատվեց Անիում, քանի որ Անին պահպանում էր հայոց մայրաքաղաքի հուշը և այնտեղ բավականաչափ զորեղ էին Պահլավունիները⁴⁷:

Ալփասլանի արշավանքներից սաստիկ ավերված Անիում Մանուչեն ձեռնարկեց վերականգնման որոշ աշխատանքներ: Նա մասնավորապես վերականգնեց և նոր մասերով լրացրեց քաղաքի պարիսպը, Մանուչեն ենթակա էր սելջուկ սուլթան Մելիքշահին:

Անիի և ամբողջ Շիրակի բնակչությունը առաջվա պես հայկական էր, միայն իշխանությունն էր անցել Շադդադյանների ձեռքը, որոնց ռազմական հենարանը Գրիգոր Ապիրատյանի հայկական զորամասերն էին: Երբ XI դարի իննսունական թվականներին Արտուկյան Իլխազին (Էլխազի) ասպատակելով

44 Տե՛ս Մաթթեոս Ուոմայեցի, էջ 211, նաև Մ. Թրմաեյան, Ազգապատում, Ա, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 1289:

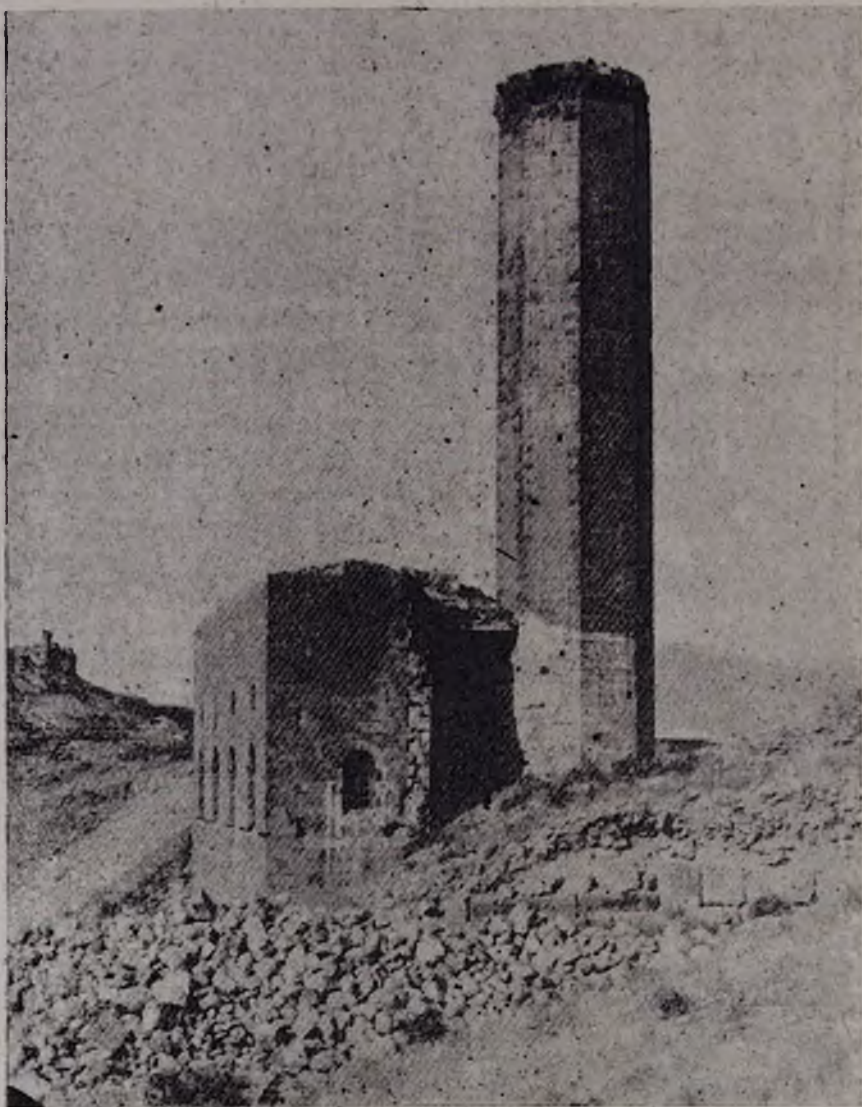
45 Տե՛ս Մաթթեոս Ուոմայեցի, էջ 253:

46 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221:

47 Տասնմեկերորդ դարի երկրորդ կեսում Պահլավունիները երկու հյուսիս բաժանվեցին: Ապիրատ Պահլավունու որդի Ապլշահարի սերունդը հաստատվեց Կիլիկիայի կողմերում (Մոմբ և այլն) և երկար ժամանակ իր ձեռքում պահեց Հայոց կաթողիկոսական աթոռը Հռոմկլայում: Ապիրատի մյուս որդու՝ Վասակի սերունդը մնաց Հայաստանում և ժառանգաբար տվեց աղդեցիկ զորավարներ և Շիրակի ու Անիի իշխաններ, ինչպես, օրինակ, վերոհիշյալ Գրիգորը, Ապուղամբը, Վահրամբ և ուրիշներ: Պատմական աղբյուրներում Անիի Ապիրատյան Պահլավունիները հիշվում են ընդհուպ մինչև XIX դարի սկիզբը:

Հայաստանը հասավ մինչև Անի, նրան արժանի հակահարված տվեց Ապիրատյան իշխանը, որը զոհվեց սելջուկ նվաճողների դեմ կռվի ժամանակ:

Անիի մախատունը կամ հյուրատունը վերածված մզկիթի (Մանուչի մզկիթ)

1105 թ. Շաղաղադյանների տիրույթները ասպատակեց Արզնի Ղզը՝ ամիրան⁴⁸, որն սպանեց Մանուչի եղբորը՝ Աբու Նասրին և գրավեց Դվինը: Ի վիճակի չլինելով առանձին կռվել Ղզը ամիրայի դեմ, Մանուչեն գնաց սել-

⁴⁸ Տե՛ս V. Minorsky, Studies, p. 82—8 .

շուկյան սուլթան Ղիյաս ալ-դին Մուհամմադի մոտ (1105—1118) և օգնական զորք ստանալով, հաղթեց Ղզըլ ամիրային ու նրան սպանեց:

Մանուշի որդին՝ Աբու-լ-Ասվարը (մոտավորապես 1118—1124), որն արդեն իշխում էր Անիում ու Դվինում, թշնամական վերաբերմունք ցուցաբերեց հայերի նկատմամբ⁴⁹:

Անիի հայ մեծամեծները և բնակչությունը ապստամբեցին Աբու-լ-Ասվարի դեմ, հրավիրեցին վրաց Դավիթ Շինարարին (1089—1125) և քաղաքը առանց կռվի նրան հանձնեցին⁵⁰: Անիի մայր տաճարի խաչը, որը Աբու-լ-Ասվարը հանել էր, նորից դրվեց իր տեղը, իսկ Աբու-լ-Ասվարն իր ութ որդիների հետ աքսորվեց Ափխազիա: Անիում կառավարիչ նշանակվեցին Աբուլբ Օրբելին և նրա որդի Իվանեն:

Աբու-լ-Ասվարի որդիներից մեկը՝ Փատունը (Ֆադուն), որը գտնվում էր Խորասանում, սելջուկյան սուլթան Սինջարի օգնական զորք վերցնելով, եկավ ու պաշարեց Անին: Փատունը Անիի ավազանում (աւազաց քաղաքին)⁵¹ խոստումներ արեց, և Աբուլբ Օրբելին 1126 թ. ստիպված եղավ քաղաքը հանձնել ու հեռանալ:

Շաղղաղյանների դիրքերը խիստ թուլացան, երբ 1130 թ. Արզնի ամիրայական տնից Խուրթը (Կուրտ) գրավեց Դվինը: Կռվում վիրավորված Փատուն ամիրան (1126—1130), շուտով սպանվեց դավադիրների ձեռքով⁵²:

Տեսնելով Դվինի անտեքունչ վիճակը, Աբուլբ Օրբելու որդի Լիպարիտը 1131-ին հարձակվեց Գառնիի վրա, բայց Խուրթը նրան հաղթեց:

Հստ արաբ պատմիչ Ֆարիկի⁵³ հիշքի 549 (1154) թվականին Շաղղաղր կնուխյան է ուզում Կարնո ամիրա Իզզ ալ-դին Սալդուխի աղջկան, սակայն մերժում ստանալով, խորամանկորեն հրավիրում է նրան Անի իբրև թե վրացիների դեմ կռվելու նպատակով: Միաժամանակ նա օգնական զորք է խնդրում Գեորգի Գ-ից և նրա միջոցով հաղթում Կարնո ամիրային:

Անին սկսել էր մասամբ վերականգնվել, և նրա ազատատենչ ու անհնազանդ հայ բնակչությունը ձգտում էր թոթափել օտարի ժանր տիրապետությունը: Նույն պատմիչի վկայությամբ, մի տարի հետո (1155) Անիի հայերն ապստամբվեցին և դուրս քշելով Շաղղաղին, ամիրա դարձրին նրա եղբորը՝ Փատունին:

Երբ 1161 թ. հայերը նորից ապստամբեցին Անիում և քաղաքը հանձնեցին Գեորգի Գ-ին, Անիի վրա հարձակվեցին մահմեդական ամիրաները, բայց պարտություն կրեցին և հեռացան:

1162 թ. Գեորգի Գ գրավեց նաև Դվինը: Սակայն նորից միջամտեց Ատրպատականի Նուխուզ ամիրան, նվաճեց Դվինը և այնտեղ կառավարիչ նշանակեց Ալի Շիրին⁵⁴:

⁴⁸ Տե՛ս V. Minorsky, Studies, p. 82—83.

⁴⁹ Տե՛ս Վարդան, էջ 119—120:

⁵⁰ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Ա, էջ 278:

⁵¹ Տե՛ս Վարդան, էջ 120:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 122:

⁵³ Տե՛ս Լ. Minorsky, Studies..., p. 86—87.

⁵⁴ Տե՛ս Վարդան, էջ 127, 133:

Ելտկուզ ամիրան հասավ մինչև Անի, 30 օր պաշարեց քաղաքը, մեծ վնասներ հասցրեց, սակայն չկարողացավ գրավել այն և ետ քաշվեց: Անիում ամիրա դարձավ Շադդադյան Շահնշահը, որը իր նախորդի՝ Փատուլնի եղբայրն էր:

Իվանէ Օրբելու ղխավորութեամբ 1174 թ. Անին գրավեցին վրաց զորքերը: Ատրպատականի Ելտկուզ ամիրան նոր հարձակում ձեռնարկեց, քայքայեց խաչախիչ պարտութիւն կրեց ու նահանջեց: Սակայն Անին էլ երկար չմնաց վրաց իշխանութեան ներքո: Որոշ ժամանակից Շադդադյանները կրկին վերադարձան Անի: Այդ մասին է վկայում Անիի 1198/99 թվականի պարսկերեն արձանագրութիւնը, որտեղ հիշվում է Շադդադյան Քեյ սուլթանը⁵⁶, Շադդադյանները փորձեցին իրենց հենարան ստեղծելու միտումով մեծացնել Շիրակի մահմեդական բնակչության թիվը, թուրքեր բնակեցնելով Շիրակի սահմաններում: Ի պատասխան դրան 1186 թ. զինված անցիք հարձակվեցին և հիմնահատակ ավերեցին Մառաքարը, որտեղ հավաքվել էին այլ ամիրայութիւնների հողերից եկած հանցագործ տարրերը: Անիի և Շիրակի ազատագրումը դարձել էր կենսաց և մահու հարց:

5. ԽԵԴԵՆԵԿՅԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ

Վասպուրականի թագավորության անկումից և Սենեքերիմ Արծրունու զաղթից հետո Վասպուրականում իշխեցին Արծրունիների երկրորդական հյուղերը: Վանա լճից յարեւելք և հարավ ընկած գավառներում իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցրեց Խեդենեկ Արծրունին, որի վարչական հիմնական կենտրոններն էին Ամյուկ անառիկ ամրոցը և Աղթամար կղզին: Վասպուրականի հյուսիսում՝ Այրարատի Կոգովիտ և Մաղկոտն գավառներում իշխում էր Ալուզի⁵⁶ տոհմը՝ նստավայր ունենալով Անգղը (Անգեղատուն) Մաղկոտն գավառում: Թոռնավան գավառում իշխում էր Խաչիկ իշխանը, որը նույնպես Արծրունի էր:

Արծրունյաց պատմիչը Խեդենեկին անվանում է մեծ իշխան և վերականգնու «տանն Վասպուրականի»⁵⁷: Նրան հաջորդեցին որդին՝ Թոռնիկը, ապա թոռը՝ Թադեոսը, որը հաջորդութեամբ ետ մղեց թշնամիների բոլոր հարձակումները Վասպուրականի գավառներից:

Խեդենեկյան Արծրունիների իշխանութիւնը Վասպուրականում ենթակա էր սելջուկյաններին, սակայն վերջիններիս թուլացումից հետո Վասպուրականը անկախութիւն ձեռք բերեց: Թոռնիկի որդի Աբդուսեհը, որը կուրպակաղատ տիտղոսն էր կրում, իր ազդեցութիւնը մյուս գավառների վրա տարա-

⁵⁶ Տե՛ս Լ. Гюзальян, Персидская надпись Кей Султана Шеддади в Ани. Академику Н. Я. Марру, М.—Л., 1935, стр. 629—641.

⁵⁷ Հ. Ն. Ակինյանի կարծիքով այս Ալուզը ոչ թե Արծրունի է, այլ Ահարոն Բուզարի եղբայր Ալուանն է, որ Բյուզանդիայի կողմից Կարնո քաղաքի ստրատեգ էր նշանակված (մինչև 1040): Նա սերում էր Կոմսաճագերի տոհմից, որոնք զաղթել էին Հայաստանի Դերջան գավառից մեկ զար առաջ: Տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1955, էջ 115—136:

⁵⁸ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, էջ 504:

ծելու նպատակով, ամուսնացավ Մաղկոտնի և Կոգովիտի տեր Ալուզի թոռ Մարիամի հետ: Այնուհետև՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ Գրիգորիս Գ (Փոքր Վկայասեր) Պահլավունին Կիլիկիայում կաթողիկոս էր օծվել 15 տարեկան հասակում, Արղմանհան իր որդուն՝ Դավիթ⁵⁸ եպիսկոպոսին 1113 թ. կաթողիկոս օծել ավելի Աղթամարում: Այսպիսով, ծնունդ առավ Աղթամարի կաթողիկոսական աթոռը, որը պահպանեց իր գոյությունը մինչև XIX դարը: Սակայն Աղթամարի աթոռի իրավասությունը չընդունվեց ոչ Մեծ Հայքում, ոչ էլ Կիլիկիայում: Դավիթը նույնիսկ նշույնվեց Սև լեռան ժողովի կողմից: Աղթամարի կաթողիկոսարանին ենթակա էին միայն Վանա լճի շրջակա գավառները:

Արղմանհան մեռավ 1121 թ. և հաջորդեց որդին՝ Ստեփանոս Ալուզը⁵⁹, Սրա օրոք հարևան ամիրայությունները մեծ նեղություն պատճառեցին Վասպուրականին, որի իշխանը, պատմիչի արտահայտությամբ, միայնակ և անօգնական էր Հայաստան աշխարհում:

Տազնապալի էր Վասպուրականի դրությունը նաև Ալուզի որդու հեղե- նեկ Բ-ի⁶⁰ օրոք (XII դարի վերջ և XIII դարի սկիզբ): Վասպուրականի գավառ- ների շինականները, թշնամիների ասպատակություններից խույս տալով, ա- պաստանում էին ամրոցներում: Խեղենեկը արու զավակ շունենալով, իր դըս- տերը՝ Մարիամին ամուսնացրեց Արծրունյաց տոհմից Սեֆեդին Արթայունի հետ. որին կտակեց Աղթամար կղզին: Թուլացած Սեֆեդինյանները կծկված Աղթամարում մինչև XVI դարը ժառանգաբար իրենց ձեռքում պահեցին Աղ- թամարի կաթողիկոսական աթոռը և շրջակա որոշ գավառներ՝ Վասպուրա- կանում:

Արծրունիների մի ուրիշ ճյուղ X դարի սկզբներին հաստատվել էր Մոկը նահանգում, որը մինչ այդ Բագրատունիների մի ճյուղի՝ Մուշեղի և նրա հա- չորդների տիրույթն էր⁶¹:

XII դարում Մոկաց Արծրունի իշխանները մասամբ ենթակա էին Ամյու- կի խեղենեկյան Արծրունիներին: Դարի առաջին կեսում հիշվում է «մեծ իշ- խանն Մոկաց Հմայեկ»⁶², որը խնամիացել էր Սասունի Թոռնիկյաններին:

6. ՍԱՍՈՒՆԻ ԹՈՐՆԻԿՅԱՆՆԵՐԸ

Տարոնի Բագրատունիների անկումից հետո Սասունը չենթարկվեց Բյու- ղանդական կայսրությանը և մնաց որպես անկախ իշխանություն: Սելջուկ- յան արշավանքների ժամանակ Սասունի իշխանները հաջող պայքար մղե- ցին սելջուկների և հարևան Մրվանյանների ոտնձգությունների դեմ:

⁵⁸ Տե՛ս Ն. Ակիճյան, Դաւաղանագիրը կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920, էջ 7— 83; Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, Ա, 1351—1354:

⁵⁹ Տե՛ս Թավմա Արծրունի, էջ 510:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 514—516:

⁶¹ Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien, S. 495—500.

⁶² Նույն տեղում, էջ 519:

Տասնմեկերորդ դարի կեսերին Սասունի իշխանն էր Մուշեղի որդի Թոռնիկը։ Այդ ժամանակ ամբողջ հարավային Հայաստանը և վերին Միջագետքը գտնվում էին Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունու «դքսություն» սահմաններում։ Թոռնիկը Գրիգոր Մագիստրոսի փեսան էր և նրա թղթերի մեջ հիշվում է որպես Մամիկոնյան⁶³։ Այս և նման փաստերի հիման վրա Սասունի Թոռնիկյաններին համարել են Տայքի Մամիկոնյանների հետնորդներ⁶⁴։

Սելջուկներն իրենց արշավանքի ժամանակ Սասունում հանդիպեցին ուժեղ դիմադրության։ Մատթեոս Ուռհայեցու վկայությամբ, հայկական ՇԵ (1056) թվականին սելջուկները կանդ առան Տավրոսյան լեռների ստորոտում՝ Սասուն անառիկ ամրոցից ոչ հեռու Պատմիչը վիպական ձևով (որն ի դեպ շատ է հիշեցնում Սասնա ծռերի վիպական պատկերները) նկարագրում է բախումը Լրկու ուժերի միջև, որը վերջանում է Սասունի լիակատար հաղթանակով⁶⁵։

Ըստ Ուռհայեցու, Սասունի տիրոջը (արաբ. սահիբ ալ-Սանասինա)⁶⁶ Սասունից բացի ենթակա էին նաև Ճապաղջուրն ու Աշմուշատը⁶⁷։ Սասունի իշխանությունը բավականին զորեղ էր և ընդգրկում էր Արածանիի ամբողջ միջին հովիտը։ Նրա սահմանները հարավում հասնում էին Նիդեկերտի մերձակայքը, իսկ հյուսիսում՝ Արևելյան Ծիրառի (Արածանիի) ափերը։ Արաբական աղբյուրները Սասունի իշխանին նույնիսկ կոչում էին «Սասունի թագավոր» (մալիք ալ-Սանասինա)⁶⁸։

Բյուզանդական տիրապետության շրջանում Սասունի իշխանությունը իրականում ինքնուրույն էր, իսկ Մանազկերտի ճակատամարտից (1071) հետո չենթարկվեց սելջուկյան պետությանը։ Մանազկերտում Բյուզանդիայի պարտությունից անմիջապես հետո Սասունի Թոռնիկ իշխանը բախվեց Կոմմագենում իշխող հայազգի Փիլարտոս Վարաժնունու հետ⁶⁹։ Վերջինս նախ փորձեց սպառնալիքով Թոռնիկին ենթարկել իրեն, բայց երբ Սասունի իշխանը տեղի չտվեց, Փիլարտոսն ստիպեց Գրիգոր Մագիստրոսի որդուն՝ Գրիգորիս Բ կաթողիկոսին, որի կաթողիկոսական աթոռը նրա հողերում էր՝ գնալ Թոռնիկի մոտ և համոզել նրան ենթարկվել Փիլարտոսին։

Երբ այս միջոցն էլ ապարդյուն անցավ, Փիլարտոս Վարաժնունին հարձակվեց Սասունի վրա⁷⁰։ Մատթեոս Ուռհայեցին գրում է, թե Թոռնիկի հավաքած զորքը բաղկացած էր հիսուն հազար հետևակ զինվորներից և վեց հազար ձիավորներից, որն ըստ երևույթին մի քիչ չափազանցված է։ Հանձնի զավառի Ալեւուա դաշտում Սասունի հայոց զորքը հանդիպեց Փիլարտոսի

63 Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, էջ 214։

64 Տե՛ս J. Markwart, Südarmenien, s. 517—530.

65 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 130—131։

66 Տե՛ս Tarikh al-Farīql, Cairo, 1959, էջ 168։

67 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 207—208։

68 Տե՛ս Farīql, էջ 78, 121։

69 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 206—208։

70 Տե՛ս Պետոյան, Սասունի Թոռնիկյանների իշխանությունը, «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1955, № 2, 85—86։ Տոմաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի ազգերաց սահմանները, Վիեննա, 1896, էջ 41—43։

զորքին և նրա դաշնակից ֆրանկ կոմսի զորամասին (Փռանգաց կոմսն Ռեմբադատ)։ Փիլարտոսը գլխովին պարտություն կրեց և փախավ հարբերդ։

Մշո ս. Կարապետ եկեղեցին

1075 թ. Սասունի իշխանի դեմ դավադրություն կազմակերպեցին Փիլարտոս Վարաժնունին ու Աղձնիքի Մրվանյան ամիրան և, օգտագործելով մի սելջուկ ամիրայի⁷¹, սպանեցին նրան։

Թունիկին հաջորդեց որդին՝ Չորտվանելը, որը դեռ անշահաճառ էր։ Սրա օրոք քայքայվեց Սասունի թշնամի Մրվանյանների իշխանությունը Աղձնիքում։ 1096 թ. նրանց վերջին ամիրա Մանսուրը կորցրեց իր բոլոր տիրույթները, որոնց տիրացան հարևան իշխանությունները։ Ըստ արաբ պատմիչ

71 Տե՛ս Մատթեոս Ուռեայեցի, էջ 209։

Ֆարիկիի վկայությամբ, Սասունի իշխանը տիրացավ երեսուն գյուղի՝ շրջակա ընկուզենու անտառներով⁷²։

Սելջուկների տիրապետության վերացումից հետո (XII դարի առաջին կեսում) Սասունի իշխանն էր Չորտվանելի որդի Վիգենը, որի օրոք Սասունի իշխանությունը կրկին ուժեղացավ։ Վիգեն իշխանն ամուսնացել էր Մոկաց Արծրունի Հմայակ իշխանի դստեր՝ Մելիքսեթի հետ, որը ժամանակակից մի հիշատակարանում կոչված է թագուհի։ Նույն հիշատակարանը Վիգենին կոչում է պատվելիսիմոս («ի տէրութեան Սասնոյ Վիգենոյ մեծի պատուելիսիմոսի») ⁷³։

Հիշատակարանում նշվում է, որ Սասունի իշխանությունը ասպատակությունների ենթարկվեց հարևանների կողմից, որոնք կամ իլաթի Սուքմանյաններն էին կամ էլ Աղձնիքի Արտուխյանները։ Վարդան պատմիչը վիպական ձևով պատմում է Սուքման (Միրան) ամիրայի մի ձախորդ հարձակման մասին։ Սուքմանը եկավ Սասուն, սակայն Վիգենը պաշարեց նրան, գերի վերցրեց և ապա ազատ արձակեց ռուխի և երդմամբ սիրոյ⁷⁴։ Հիշատակարանում նշված այն փաստը, որ թշնամիները համարձակություն չունենալով բացեիքաց կովի դուրս գալու, գաղտագողի մտան Սասուն և գերեցին ու փախան, հավանաբար վերաբերում է սելջուկյան կամ այլ հրոսակախմբերին։

Վիգենի որդի Չորտվանելը ամուսնացել էր Պահլավունի Վասիլի դստեր՝ Վանենիի հետ։ Չորտվանելը մահացավ իր հոր կենդանության ժամանակ՝ 1165 թ. և թաղվեց Վիգեն իշխանի կառուցած Վանդիր իննխորանյան վանքում։ Նույն դարում է կառուցվել նաև ս. Առաքելոց վանքը⁷⁵։

Վիգենի օրոք Մոփքի Դեգիք գավառում գեռ կանգուն էր մոտավորապես երկու դար առաջ հիմնադրված Կամենասի (Կեկավմենոս) տան իշխանությունը, որը հյուսիս-արևմուտքից գրեթե սահմանակից էր Տարոնի իշխանությանը։ Դեգիքի (Մավուկ կամ Սոկ ամրոցի) իշխան Կատակալունի որդի Գրիգորի որդի Շահանշահը բարեկամական կապեր հաստատելու նպատակով ամուսնացավ Վիգենի դուստր Կատայի հետ⁷⁶։

Վիգեն իշխանը մեռավ 1176 թվականին։

Սասունը դեռևս զորեղ էր նաև Վիգենի որդի Շահանշահի օրոք։ Սա 1184-ին փորձեց իրեն ենթարկել Հռոմկլան, որի կաթողիկոսը՝ Գրիգոր Տղան քր մորեղբայրն էր, Սակայն կաթողիկոսը օգնական զորագնդով կարողացավ ետ մղել նրան Հռոմկլայից⁷⁷։

Հստ վարդան պատմիչի, իլաթի ամիրա Բեկ Թեմուրը (1183/84—1193) Սասունի կողմերում բախվեց Շահանշահի հետ և գերի ընկավ։ Սասունի իշխանը նրանից առավ Թաթևյան բերդը և խաղաղության երդում վերցնելով ար-

⁷² Տե՛ս Farqi, p. 284.

⁷³ Թորոս աղբար, Բ, էջ 309.

⁷⁴ Վարդան, 124.

⁷⁵ Տե՛ս Հ. Ոսկյան, Տարոն-Տուրուքնյանի վանքերը, էջ 28—31.

⁷⁶ Տե՛ս Թորոս աղբար, Բ, էջ 312—313.

⁷⁷ Michel le Syrien, III, p. 395—396.

ձակեց⁷⁸։ Սակայն շուտով Բեկ Թեմուրը դրժեց իր խոստումը և ասպատակեց Սասունը։ Վարդան պատմիչը վկայում է, որ Բեկ Թեմուրը ամբողջ Սասունը խլեց Շահանշահի ձեռքից («գամենայն Սասունք հհան ի նմանէ»), իսկ ըստ Սմբատ սպարապետի⁷⁹ ՈՒԷ (1118) թվականին Սասունի Չորսվանեի՛ որդիները անցան Կիլիկիա, որտեղ և մահացավ Շահանշահը։

Շահանշահի գաղթելով Սասունի հայկական իշխանությունը⁸⁰ թուլացավ և սեղմվեց Սասունի լեռնային շրջաններում։ Դժբախտաբար դրանից հետո Սասունի իշխանության մեջ կատարված քաղաքական անցքերը մեզ հայտնի չեն։

Սասունը Թոռնիկյանների օրոք XII դ. առաջին կեսում Մեծ Հայքի ամենաուժեղ և կայուն հայկական իշխանությունն էր։ Նրա տնտեսական զարգացման համար որոշ նշանակություն ունեւ Մուշ քաղաքը, որպես առևտրական ճանապարհների հանգույց։

Սասունի տիրակալները, որոնք համարվում էին մեծ իշխաններ, իրենց շուրջն էին համախմբել Հսրավային Հայաստանի մանր իշխանությունները (Մոկր, Դեգիթ, Խորձյան), կազմելով մի լուրջ դաշնակցություն, որը նույնիսկ հավակնություններ ունեւ իրեն ենթարկելու Հռոմկլայի կաթողիկոսարանը։

XII դարի վերջում Խլաթի Սուլթանյան Շահարմենների և ալլոց դեմ երկարատև պայքարից թուլացած Սասունի իշխանությունը վերածվեց մի փոքրիկ լեռնային ինքնամիտի իշխանության, որի հասարակական կառուցվածքը (նահապետական) վիպական ձևով գտնում ենք Սասնա ծռերի մեջ։

7. ՇԱՀ ԱՐՄԵՆԵՆՐԻ ԱՄԻՐԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽԱԹՈՒՄ

Սելջուկյան պետության քայքայման շրջանում Հարավային Հայաստանում գոյացած ամենախոշոր պետական կազմավորումը գրավում էր Վանա լճից հյուսիս ընկած երկրամասերը՝ կենտրոն ունենալով Խլաթ քաղաքը։ Այստեղի սելջուկ տիրակալները կրում էին Շահ Արմեն (Հայոց թագավոր) տիտղոսը, որովհետև նրանց տիրույթների հիմնական բնակիչները հայեր էին։ Շահ Արմենների ամիրայության հիմնադիրն էր Սուլթան ալ-Կութբին⁸¹, որը Խլաթում գտնվող իր կողմնակիցների աջակցությամբ 1100 թ. դյուրությամբ գրավեց քաղաքը, վտարելով Մրվանյաններին։

Նրա մահվանից հետո իշխեց որդին՝ Իբրահիմը (1112/3—1127), որի օրոք այս ամիրայական տան իշխանության սահմաններն ընդարձակվեցին՝ ընդգրկելով, բացի Խլաթից, նաև Մանազկերտը, Արճեշը և ալլ քաղաքներ՝ իրենց գավառներով։

Իբրահիմի մահվանից հետո Խլաթում ծայր առավ խառնաշփոթություն և երկար պայքարից հետո 1133—1134 թվականին իշխանությանը տիրացավ Սուլթանը։

78 Տե՛ս Վարդան, էջ 133։

79 Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, էջ 201։

80 Տե՛ս Տոմաշեկ, Սասուն և Տիգրիսի աղբյուրաց սահմանները, էջ 47—57։

81 Տե՛ս Abu-l-Fida, II, 223.

Սուլթան Բ-ին հայկական աղբյուրներում կոչում են Շահ Միրան, որը գուցե Շահ Արման բառի աղավաղումն է։ Սրա իշխանության տարիներին (1133/4—1133/4) իլաթի ամիրայությունը բարգավաճեց։ Պատմիչի արտահայտությամբ նա «էր աէր բազում քաղաքաց և գաւառաց իլաթայ, Արճի-շոյ, Մշոյ, Տօղատափայ և Մանծկերտուռ»⁸², Սուլթանը բարեկամացել էր Կարնո ամիրա Սալգուխին, ամուսնանալով նրա քրոջ հետ։

Սակայն Վրաստանի հզորացումը, հայ-վրացական գործակցությունը և հայկական հողերի սկսված ազատագրումը անհանգստացնում էր իլաթի և Կարնո ամիրաներին, որոնք Ատրպատականի նյութկուղյանների հետ դաշնակցած ամեն կերպ ջանացին կասեցնել նրանց առաջխաղացումը։ Սակայն թե Սալգուխը, թե Սուլթանը պարտություն կրեցին։

Շահ Արմեն Սուլթանը հավակնություններ ուներ նաև Հյուսիսային Հայաստանի նկատմամբ։ Նա հասել էր նույնիսկ մինչև այժմյան Կաղզվանի կողմերը։ 1160 թ. վրացական զորքերը Ուլթիքի (Օլթիի) մոտ պարտության մատնեցին Շահ Արմենի ուղարկած զորքերին⁸³։

Հետևյալ տարին, երբ Գեորգի Գ Շաղադյաններից գրավեց Անին, վերջիններիս օգնության հասան Շահ Արմենի զորքերը⁸⁴։ Ըստ Սամուել Անեցու, իլաթի ամիրան ուղարկել էր 80 հազարանոց զորք, որը ծանր պարտություն կրեց՝ տալով 7 հազար զոհ։ Ընդհարումը տեղի ունեցավ Անիի մոտ՝ օգոստոս ամսին։ Շահ Արմենի զորքից մեծ թվով երեւելիներ, որպես ստրուկ, փախվեցին, բացի դրանից, հսկայական քանակությամբ ավար մնաց։

Սուլթանի հաջորդ Բեկ Թեմուրի իշխանության վերջին օրերին Այյուբյան աուլթան Սալահ ալ-Դինը, Աղձնիքի Արտուխյաններին հպատակեցնելուց հետո, նպատակ ուներ նվաճել նաև իլաթը, սակայն շուտով մահացավ։ Բեկ Թեմուրն էլ 1193-ին սպանվեց⁸⁵։ Սուլթան Բ-ի ստրուկ Ակ Սունկուր Հազարպինարի սաղորանքներով։ Սա բանտարկել տվեց Բեկ Թեմուրի կնոջն ու որդուն Մշո Արզաս ամրոցում և դարձավ իլաթի ամիրա (1193—1198/1199)։

Ներքին երկպառակությունները թուլացրին իլաթի ամիրայությունը։ Շատ կարճ իշխեց հայազգի մամուլք Կուտուղը, որը սպանվեց։ իլաթի մեծամեծները Մուշից բերեցին Բեկ Թեմուրի որդի Մուհամմադին (Մանսուր) և դարձրին ամիրա։ Սակայն սրա օրոք իլաթի ամիրայությունն էլ ավելի թուլացավ, մանավանդ որ նրան հանգիստ չէին տալիս Ռումի սելջուկները և հայ-վրացական զորքերը։ 1205/1206 թթ. իլաթի մամուլքներից Բալբանը իր կողմնակիցների հետ հարձակվեց Մանսուրի վրա, բանտարկեց նրան ու սպանեց։

Սակայն Բալբանը հազիվ մեկ տարի մնաց իշխանության գլուխ։ Շուտով հարձակվեցին Ռումի (Իկոնիայի) սելջուկները, որոնք ոչնչացրել էին Սեբաստիայի Դանիշմանյաններին և ավելի ուշ՝ նաև Երզնկայի ու Կարնո քա-

⁸² Մատթեոս Ումհայեցի, էջ 425; Վարդան, էջ 123։

⁸³ Տե՛ս Վարդան, էջ 761—762, Մատթեոս Ումհայեցի, էջ 435։

⁸⁴ Farigl, (History of Damascus, 1908), էջ 361, Սամուել Անեցի, էջ 137։

⁸⁵ Aba-l-Faraj Ibn al-Idri, Tarikh, Beyrouth, 1890, էջ 362—363, 369, Հ. Դ. Թուրջան, Շահ-ի-Արմեններ, ՊԲՀ, 1864, 4, էջ 119։

դաքի ամիրայությունները: 1207/1208 թթ. հլաթի վրա հարձակվեց Ռումի խիճ Արսլան սուլթանի որդի Տուղրիշ Շահը⁸⁶: Բայց հլաթի ու Մանազկերտի բնակիչները վտարեցին նրան: Այս դրությունից օգտվեցին Այյուբյանները և տիրացան հլաթի ամիրայությանը:

XII դարի վերջում Մեծ Հայքում նկատվում է քաղաքական ուժերի որոշ համախմբում: Մոտավորապես մեկ դար տևող լիակատար մասնատվածությունը վերջապես տեղի տվեց: Սակայն այս նոր գոյավիճակը դրական արդյունք տվեց միայն Հյուսիսային Հայաստանում, որտեղ Զաքարյանները սերտորեն համագործակցում էին զորեղացած Վրաստանի հետ, սելջուկյան ամիրայությունների դեմ մղվող պայքարում:

Այլ էր դրությունը Հարավային Հայաստանում: Հայկական երկու ուժեղ իշխանությունները՝ Սասունը և Վասպուրականը, ժամանակի ընթացքում թուլացել էին և վերածվել լեռնային ինքնամփոփ իշխանությունների. նրանք արդեն ենթակա էին հարևան զորեղ իշխանություններին:

Սելջուկյան պետության քայքայումից հետո Մերձավոր Արևելքում ըստեղծված խայտաբղետ պատկերը XII դարի վերջում փոխվեց, երբ տիրապետող դիրք գրավեցին Եգիպտոսի Այյուբյանները, որոնք խաչակիրներին հաղթելուց հետո, իրենց տիրապետությունը տարածեցին մինչև Հարավային Հայաստան: Իսկ Փոքր Ասիայում XIII դարի սկզբին լուրջ վտանգ էին ներկայացնում Իկոնիայի սուլթանները, որոնք իրենց տիրապետությունը հասցրել էին մինչև Հայաստանի արևմտյան գավառները:

Այյուբյանները նախ իրենց ենթարկեցին Աղձնիքի և Հիսն Կեֆի Արտուկյաններին, որոնց որոշ ժամանակ հետո վտարեցին այդ հողերից:

1207—1208 թթ. Այյուբյան Ադիլի որդին Աուհադը նիդերտից առաջացավ դեպի հյուսիս և գրավեց Մուշ քաղաքը: հլաթի և Մանազկերտի մեծամեծները ստիպված ենթարկվեցին Մելիք Աուհադին, որը և տիրացավ Շահ Արմենների հողերին⁸⁷:

Մելիք Աուհադը մյուս Այյուբյան ամիրաների նման ենթակա էր Եգիպտոսի սուլթան Մելիք Ադիլին⁸⁸ (1183—1218): Այսպիսով, Հյուսիսային Հայաստանը անմիջականորեն հարևան դարձավ Այյուբյանների լայնածավալ պետությանը:

Այյուբյանները Սուրմանյաններից ժառանգեցին ոչ միայն նրանց հայկական հողերը, այլև Շահ Արմեն («Թագավոր Հայոց») տիտղոսը: Ի դեպ, նման տիտղոս կրում էին նաև Մեծ Հայքի այլ մասերում իշխող ամիրաները: Արտուկյան ալ-Մալիք ալ-Մալիհ Մահմուդը Ամիդի 1208/09 թ. արձանագործության մեջ իրեն անվանում է «Դիարբեքիրի, Ռումի և Հայոց սուլթան»⁸⁹: Նույնիսկ Ռումի սելջուկ սուլթան Քեյ խոսքով Բ մի արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «Ռումի, Հայոց, Դիարբեքիրի և Ասորիքի սուլթան»⁹⁰, հավա-

⁸⁶ *Shu' Abu-l-Fida*, էջ 114.

⁸⁷ *Abu-l-Fida*, էջ 114, էջ 398.

⁸⁸ *Мухамад ал-Хамави*, ат-Тарих ал Мансурн, л. 1126—113а.

⁸⁹ *Max van Berchem*, *Arabischen Inschriften aus Armenien und Diarbekir*, Berlin, 1907, S. 147—148.

⁹⁰ *Гордлевский*, *Государство Сельджуков Малой Азии*, М.—Л., 1941, стр. 34.

նաբար նկատի ունենալով ոչ միայն իր տիրապետությունը Մեծ Հայքի արևմելյան կողմերում, այլև հավակնությունները Կիլիկիայի նկատմամբ:

Առհասարակ եղբայր Մելիք Աշրաֆի տիրույթներն ընդգրկում էին ոչ միայն իսլաֆի ամիրայությունը, այլև Վերին Միջագետքի շատ մասեր, ուստի նա 1220/1221 թթ. իսլաֆի և նփրկերտի վրա կառավարիչ նշանակեց իր մյուս եղբորը՝ ալ-Մուզաֆֆար Ղազիին: Վերջինս Դամասկոսի Այյուբյանների դրդումով ապստամբվեց Մելիք Աշրաֆի դեմ: Սա պաշարեց (1223—1224) իսլաֆը⁹¹ և ստիպեց եղբորը հանձնվել, որից հետո նրա ձեռքում թողեց միայն նփրկերտը: Մելիք Աշրաֆը Ամիդում թողած մի արձանագրության մեջ իրեն կոչում է «Շահ Արմեն»⁹²:

8. ՍԱԼԴՈՒԽՅԱՆՆԵՐԸ ԿԱՐԻՆՈՒՄ

Դեռևս 1080 թ. Անդրկովկասի շնվաճված վայրերը գրավելու նպատակով Մելիքշահը մի մեծ բանակ էր ուղարկել՝ Ահմադ ամիրայի հրամանատարության ներքո: Վերջինս պարտության մատնելով վրացական զորքերին, անցել էր հյուսիսի Կարինի դքսության սահմանները, գրավել Կարսը, Կարինը, Ուղթիքը և այլ բերդեր: Դրանով վերջ դրվեց այդ դքսությանը, որի տարածքի վրա առաջացավ Սալդուխյան ամիրայությունը՝ Կարին կենտրոնով:

Թեև գրավոր աղբյուրները լուրջ են այդ ամիրայության հիմնադիր՝ Աբու-լ-Կասիմի մասին, սակայն Կարինի մոտ գտնվող Մժնկերտ բերդի քարերից մեկի վրա վերջին ժամանակներս հայտնաբերված արաբերեն արձանագրությունը⁹³ (որը թողել է սալդուխյան վերջին ամիրաներից Աբու Մանսուր Բասաթը՝ 1230 թ.) ցույց է տալիս, որ Կարինում իշխել են թվով հինգ ամիրաներ: Աբու-լ-Կասիմի (1105) գործունեության մասին ոչ մի գրավոր տեղեկություն չի հասել մեզ: Վերջինիս որդու Իմադ ադ-Դին Ալիի (1105—1145) ժամանակ, 1121—1124 թթ. Ուղթիքը և Ճորոխի երկայնքով ձգված շրջանը վերագրավվում և ենթարկվում է Վրաստանին:

Իմադ ադ-Դին Ալիին հաջորդում է նրա որդին՝ մելիք Սալդուխը (1145—1174) Իզդ ադ-Դին մականունով: Սա բարեկամացել էր իսլաֆի Շահ Արմեն Շահմիրանի (Սուրբան Բ) հետ, վերջինին կնության տալով իր քրոջը⁹⁴: Նրա ժամանակ բավական ընդարձակ և զորեղ էր Կարնո ամիրայությունը⁹⁵:

Ժամանակագիրները տարբեր ձևով են պատմում Սալդուխ ամիրայի՝ Վրաստան կատարած 1154 թ. արշավանքի մասին: Այսպես, 1154 թ. Անիի Շահադադյան ամիրան կնության է ուզում Սալդուխի աղջկան: Վերջինս մեր-

⁹¹ Abu-l-Fida, III, էջ 139—140.

⁹² Տե՛ս M. van Berchem, Arabischen Inschriften aus Armenien, S. 133.

⁹³ Տե՛ս Y. H. Konyall, Erzurum tarihli, Ankara, p. 25—26.

⁹⁴ Տե՛ս Վարդան, էջ 124, Ибн-ал-Асир, Тарих ал-камиль, стр. 126.

⁹⁵ Մինչդեռ Արտուխյան ամիրաներից Նաջմ ադ-Դին իլ Ղազին էր, որ սելջուկյան սուլթան Մահմուդի հրամանով 1121 թ. կոչում էր ղփչաղներից բաղկացած զորքերի ղեմ և 1121 թ. վերջինների կողմից պարտության էր մատնվել: Տե՛ս K. Suchelm, II-Gazi, YA III, p. 955—956

ժում է նրա առաջարկը: Շահդադյան ամիրան վրեժխնդիր է լինում՝ խորասանկոթյամբ կոտորելով նրա զորքը⁹⁶:

Հստ Իբն ալ-Ասիրի 1153—1154 թթ. վրացիների, հայերի և Կարնո ամիրա Սալդուխի միջև տեղի է ունեցել մեծ պատերազմ: Այդ պատերազմում Սալդուխը պարտություն է կրել և գերի բռնվել, սակայն փրկավճարով ազատվել և վերադարձել է Կարին⁹⁷: Նրա ազատման համար նփրկերտի Արտուխյան և Խլաթի Շահ Արմեն Սուլթանյան ամիրաները սպառնացել են ռազմական միջամտությամբ: Գերությունից ազատված Սալդուխ ամիրան 100 հազար դինար փրկագին է վճարում իր հետ գերի ընկած մահմեդական ռազմագերիներին ազատելու համար:

Այնուհետև Կարնո Սալդուխ ամիրան, Խլաթի Շահ Արմեն Միրանը, նփրկերտի և Ամիդի Արտուխյան ամիրաները, Դանձակի և Նախճավանի ամիրա Նլտուկ աթաբեկի գլխավորությամբ, ոչ միայն ամեն ջանք գործ դրին և աշխատեցին կասեցնել վրաց բանակի առաջխաղացումը, այլև որսիս մրցակիցներ, փորձեցին իրենց իշխանությունը տարածել Վրաստանի կողմերում:

1161 թ. հունիսին, երբ երկրորդ անգամ վրաց զորքը գրավեց Անին, Շահ Արմեն Միրանը՝ իր շուրջը համախմբելով Կարնո տիրակալ Սալդուխի, Արզնի տիրակալ Դլմաշյան Դովլեթ Շահի, Կարսի ամիրա Քարիմ ադ-Դինի, Սուրմարուի Իբրահիմ ամիրայի զորքերը, արշավեց Անի՝ Շահդադյանների իշխանությունը վերականգնելու համար: Գեորգի Գ Կարնո ամիրա Սալդուխին հիշեցնելով 1154 թ. կնքված պայմանագիրը և միաժամանակ սպառնալով քանդել Կարինը, ապահովեց Կարնո ամիրայի շեղոթությունը⁹⁸: Անիի մոտ օգոստոսին տեղի ունեցած ճակատամարտում Շահ Արմեն Միրանը սոսկալի պարտություն կրեց⁹⁹:

Այնուհետև Կարնո ամիրա Սալդուխը չի հիշատակվում այն ամիրաների շարքում, որոնք համախմբելով Նլտուկ աթաբեկի շուրջը, կռվում էին Անիի զրավման համար 1163 թ. ճակատամարտում: Հավանական է, որ XII դ. վերջում Կարնո ամիրայությունը թուլացել էր և այդ պատճառով էլ չի հիշատակվում սելջուկյան ամիրաների շարքում:

Չորեղացած Վրաստանը սպառնում էր Կարնո և Խլաթի ամիրայություններին: Դեռևս Դզըլ Արսլան Նասր ադ-Դինի օրոք, հասնում են մինչև Կարին: Քաղաքի մատուցներում տեղի է ունենում երկու ընդհարում: Հստ երևույթին այս ժամանակ է, որ Կարնո ամիրան ընդունում է Վրաստանի գերիշխանությունը և վերջինիս վճարում տրոշ հարկ¹⁰⁰:

Ավելի ուշ Կարինը մնաց Իկոնիայի սուլթանության կազմում մինչև մոնղոլների արշավանքը:

⁹⁶ V. Minorsky, Studies..., p. 86—87.

⁹⁷ Ибн-ал-Асуп, стр. 125.

⁹⁸ „Ibn al-Qalanisi Tarikh“, 361—362:

⁹⁹ Տե՛ս Սամուել Աճեցի, էջ 137: Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 420: Վառդան, էջ 127: Ибн-ал-Асуп, стр. 125—126.

¹⁰⁰ Տե՛ս Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հատ. Բ, էջ 35 և 44, Կիրակոս Դանձակեցի, էջ 163:

1080 թ. Անդրկովկաս արշավող սելջուկ ամիրաների շարքում հիշատակված Աբու-լ-Յակուբ ամիրան գրավում է Կարսը: Այնուհետև Կարսի ամիրան հիշատակվում է 1125 թ. Անին վերստին գրավող ամիրանների շարքում: Կարնո և Խլաթի ամիրաններից առանձին հիշատակվող Կարսի և Սուրմարիի ամիրանները, շատ հավանական է, Սելջուկյան Սուլթանյան և Դիլմաշյան տոհմներից էին:

Դեռևս XII դ. երկրորդ կեսին աղբյուրները շարունակում են առանձին հիշատակել Կարսի և Սուրմարիի ամիրայությունները:

1161 թ. Անիի մոտ կրած պարտությունից հետո Շահ Արմեն Միրանը, մազապուրծ ազատվելով գերությունից, Արզնի Ֆախր աղ-Դին (Դովլաթշահ) ամիրայի հետ միասին փախչում և ապաստանում է Կարսի ամիրայի մոտ: Այնուհետև 1163 թ. Գեորգի Գ-ի՝ Անիի մոտ կրած պարտությունից հետո Կարսը միացվում է Շահ Արմենների ամիրայությանը: Այդ էր պատճառը, որ Կարսի ամիրան Կարնո ամիրայից անշատ մասնակցում էր Ելտկուզ աթաբեկի և Շահ Արմեն Միրանի գլխավորած 1163 թ. արշավանքին¹⁰¹:

1175 թ. Ելտկուզ աթաբեկը մի շարք ամիրանների մասնակցությամբ արշավում է Անի և նույն թվականին գրավում այն: Շատ հավանական է, որ այս կռիվների ժամանակ է գերի ընկնում Անիի Բարսեղ եպիսկոպոսի եղբայր Ապիրատ Պահլավունին և բանտարկվում այս կռիվներին մասնակցած Կարսի ամիրայի բերդում: Ճնույն այս ժամանակները (1174—1177), — ասում է Վարդան վարդապետը, — դուրս ելավ Կարսի բանտից մեծ իշխան Ապիրատը և եկավ Անի¹⁰²...»:

XIII դ. սկզբին Կարսի ամիրայությունը վերացավ:

Սելջուկները քայլ առ քայլ ոչնչացրին հայկական տեղական իշխանությունները և երկիրը բաժանեցին շուրջ տասը ամիրայությունների միջև: Հայաստանի քաղաքական միասնությունը վերացված էր:

¹⁰¹ Sadruddin el-Huseyni, նշված աշխ., էջ 111—114.

¹⁰² Տե՛ս Վարդան, էջ 130:

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅԻՆԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Հայ ժողովրդի պատմության քննարկվող ժամանակաշրջանի հստակ երեւոյթներէն է բռնի և «կամավոր» գաղթականութիւնը:

Քանի դեռ գոյութիւն ունին Մեծ Հայքի հզոր թագավորութիւնը (Արտաշէսյանց և Արշակունյաց ժամանակաշրջաններում), հայը իր լեռնաշխարհից շատ հազվադեպ էր հեռանում: Հայոց թագավորության անկումը սկիզբ դրեց մասնակի գաղթականութեան դեպի Արևմուտք՝ Բյուզանդիա: Գաղթում էր հայ ռազմիկ տարրը, զինվորագրվելով բյուզանդական զորքում: Այս տըխուր երևույթը ակնբերորեն շեշտվեց արաբական տիրապետության ծանր ժամանակաշրջանում, մանավանդ VIII դարում: Աբբասյան խալիֆաների հալածանքները սկիզբ դրեցին հայ ռազմիկ տարրի զանգվածային աղետալի արտագաղթին դեպի Բյուզանդիա: Երկրի տնտեսական քայքայումը ժողովրդին հուսահատութեան էր հասցնում: Օտար տիրապետության պատճառած աղետներից, գերեվարութիւնից ու կողոպուտից խույս տալով, նախարարները հազարավոր աշխատավորների հետ հեռանում էին երկրից: Ղևոնդ պատմիչը վկայում է, որ VIII դարի 80-ական թթ. Շապուհ Ա մատուռու և նրա որդի Համամի հետ 12 հազար հայեր գաղթեցին Բյուզանդիային ենթակա Պոնտական հողերը:

Հայերի արտագաղթի պատճառներն էին հայ պետականութեան անկումը, օտարի լուծը, նվաճողների կեղեքումները, հարկապահանջութիւնը, տնտեսութեան քայքայումը, ինչպես նաև կրոնական և այլ հալածանքները:

Հայկական անկախ պետականութեան վերականգնումը և տնտեսական բարգաւաճումը բնականաբար պիտի կանգնեցնէին արտագաղթի հոսանքը, ինչպես դա իրոք տեղի ունեցավ Բագրատունյաց թագավորութեան ժամանակ: Սակայն հենց որ թուլացավ Հայոց թագավորութիւնը, նորից սկսեց աղետալի գաղթը: Բյուզանդական նենգ քաղաքականութիւնը, որի նպատակն էր հայ ռազմիկ տարրով լցնել Փոքր Ասիայի որոշ մասերը, մեծ հարված հասցրեց Հայաստանին: Զանգվածային էր Բյուզանդիայի կողմից նվաճված Վասպուրականի ազգաբնակչութեան արտագաղթը Փոքր Ասիա:

Բագրատունյաց թագավորութեան անկումից հետո, երբ արդեն երկար ժամանակով Մեծ Հայքում համահայկական պետութեան վերականգնումը անհնար դարձավ, արտագաղթի հոսանքը այլևս երբեք կանգ չառավ: Սել-

ջուկների, մոնղոլների և այլ վայրագ նվաճողների իրար հաջորդող արշավանքների ու տիրապետության հետևանքով, արտագաղթը Հայաստանից զանգվածային և ժայռահեղ շափեր ընդունեց:

Հայերին դեպի արտագաղթ դրողը պատճառներից մեկն էլ օտար տարրի հաստատումն էր Հայաստանում: Մինչև արաբական տիրապետության շրջանը ոչ մի օտար նվաճող իր ետևից գաղթականություն չէր թողել Հայաստանում: Առաջին անգամ VIII դարում արաբական ցեղերը հաստատվեցին հայկական հողի վրա, և տեղի հայ բնակիչները հարկադրված եղան բռնելու արտագաղթի ուղին: Հատկապես սելջուկյան արշավանքներից հետո Հայաստանում հաստատվեցին նոր տարրեր՝ սելջուկ-թուրքեր, քրդեր, որոնց թիվը մոնղոլական արշավանքներից հետո ավելի մեծացավ: Հայ բնակչությունը աստիճանաբար նվազում, նոսրանում էր հայրենի հողի վրա, իսկ գուրս գալով երկրից նա թեև երկար դիմադրում էր ու գոյատևում, այդուհանդերձ աստիճանաբար քայքայվելով օտարանում էր և ձուլվում, իսկ հայրենի երկիրը մեռնում էր անպաշտպան:

Հայերը արտագաղթեցին Միջագետք, Ասորիք, Պարսկաստան, Սև ծովի ափերը և այլուր: Սակայն առաջին զանգվածային գաղթը ուղղվեց դեպի Փոքր Ասիա:

Հայերը տեղավորվեցին Փոքր Ասիայի տարբեր մասերում և, իհարկե, առաջին հերթին Կապադովկիայի սահմաններում: Բյուզանդիայի կողմից կառավարված գաղթեցումները (Արծրոճիներին՝ Սեբաստիա, Հայոց Գագիկ Բ թագավորին ու մերձավորներին՝ Պիզու, Կարսի Գագիկ թագավորին և յուրայիններին՝ Մամիզափ) հայ ռազմիկ տարրի մի մեծ հոսանք տարան դեպի Փոքր Հայք և Կապադովկիա: Մանադկերտի ճակատամարտից հետո դեպի արևմուտք ձգվեցին նորանոր հայ գաղթականություններ, որոնք փախչում էին սելջուկ նվաճողներից: XII դարում հայերի թիվը Փոքր Ասիայի այս կողմերում այնքան ստվարացավ, որ նախկինում գոյություն ունեցող երկու եկեղեցական թեմից (Սեբաստիա, Լարիսա) բացի, արդեն հիշվում են նաև նոտանոր եպիսկոպոսական աթոռներ՝ Չմշկածագ, Մալաթիա, Նեոկեսարիա և Կեսարիա¹: Այդ դարում, երբ Փոքր Հայքը և Կապադովկիան գտնվում էին Դանիշմանյանների և ապա Ռումի (Իկոնիայի) սուլթանների ձեռքում, հայերը բնակչության մեջ մեծ թիվ էին կազմում, մանավանդ քաղաքներում, ուր կարեւոր դեր էին խաղում արհեստների և առևտրի ասպարեզում:

Փոքր Ասիայում հաստատված հայ գաղթականությունը մեծ մասամբ կենտրոնացավ Կիլիկիայում, ուր, ինչպես կտեսնենք, ստեղծվեց Հայկական անկախ ու ծաղկուն պետականություն:

XI—XII դարերում հայ զանգվածների թիվը ստվարացավ նաև Պոնտոսում: Արդեն 1022 թ., երբ հայոց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսն այցելեց Տրապիզոն հայերն ունեին աղոթատեղի: Ըստ մատենագրական այլ տվյալների, Ալփասլանի արշավանքներից հետո Պոնտոս են գաղթում հայկական քաղաքների բնակիչներ, ինչպես նաև վանականներ, որոնք մենաստաններ են հաստատում: XI դարի վերջում Տրապիզոնի դուքս է նշանակվում Գրիգոր

¹ Տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, Բ, էջ 511—512:

Տարոնացիին, իսկ վերջինիս ապստամբությունից հետո՝ Հովհաննես Տարոնացիին։ Հայերը առավել ևս խտացան Տրապիզոնում մոնղոլական արշավանքներից հետո, իսկ 1342 թ. Տրապիզոնում կար հայ եպիսկոպոս։

XI—XIII դարերում հայերը դաղթեցին նաև Փոքր Ասիայի արևմտյան կողմերը և Կոստանդնուպոլիս։

Կոստանդնուպոլսի հայ դաղութը XI դ. այնքան բազմամարդ էր, որ պատմական դեպքերի առնչությամբ հատկապես հիշվում է նրա գոյությունը։ Այսպես, 1024 թ. քաղաքում ծագած ապստամբության ժամանակ արտաքսվեցին օտարները՝ հրեաներ, մահմեդականներ և հայեր²։

XII դարում Կոստանդնուպոլսում և Փոքր Ասիայի այլ կողմերում ապրող հայերի դեմ կրոնական հալածանք սկսվեց։ Բյուզանդիայի պաշտոնական եկեղեցին ստիպում էր հայերին ընդունել քաղկեդոնականությունը, որի պատճառով Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց ներսես Լամբրոնացուն, որպեսզի կայսրը ընեղի հայերին։ Այսուհանդերձ հալածանքները շարունակվեցին, հայերի թիվը աստիճանաբար պակասեց, ենթադրվում է, որ մի մասն էլ ստիպված քաղկեդոնականության հարեց։ Ընդհանրապես, միշտ էլ հայեր եղել են Կոստանդնուպոլսում։ Սկսած V—VII դարերից մինչև Բյուզանդիայի անկումը հայերը բյուզանդական կայսրության ռազմաքաղաքական, նաև մշակութային կյանքում խաղացել են նկատելի դեր³։

1. ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ԵՎ ԱՍՈՐԻՔԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԸ

Միջագետքում և Ասորիքում (Սիրիա) հայ բնակչության առանձին խմբեր հաստատվել էին դեռևս հին ժամանակներում։ Դեպի այդ երկրները հայերի գաղթը զանգվածային բնույթ է ստանում միջին դարերում։

Արաբական զորքերը, մանավանդ Ցուսուֆի և Բուղայի արշավանքների ժամանակ զգալի թվով հայեր գերի առարան Միջագետք և Ասորիք։

XII դարի ասորի հեղինակ Դիոնիսիոս Բարսալիբիի պատմելով՝ երբ Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը և ասորիների Աթանասիոս պատրիարքը դավանական միաբանություն հաստատեցին Մանազկերտում (726), հայերը շրջապատեցին աստիճանաբար Ասորիք իջնելը։ Եվ որովհետև նրանք՝ ճշահանա կամ եպիսկոպոս չունենալով՝ հետևում էին տեղական քաղկեդոնականներին կամ հուլիանական աղանդավորներին, Հովհաննես կաթողիկոսը Ասորիք է ուղարկում երեք եպիսկոպոս՝ նրանց հովվելու համար։ Աթանասիոս պատրիարքը հայերին տրամադրում է մի վանք, որտեղ լքնդոմվեցին հայ և ասորի աշակերտներ, որոնք երկու (ժողովուրդների) լեզուներն էլ սովորեցին և (ասորի) եկեղեցականների գործերը թարգմանեցին հայերեն։ Բարսալիբին գանգատվում է, որ հայերը Օձնեցու մահից հետո ճհրաժարվեցին իրենց հանձնառություններից և գործեցին անարդարություններ, զրավելով ասորական գյուղեր, վանքեր և եկեղեցիներ⁴։ Ուշագրավ է նաև Բարսալիբիի հետևյալ հա-

² Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, *Նշված աշխ.*, Բ, էջ 513։

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 530։

⁴ Տե՛ս A. Mingana, „The work of Dionysius Barsalibi against the Armenians“, Woodbrook Studies. vol. IV., Cambridge, 1931, p. 55.

ղորդումը. «Այստեղացիների (հայերի) լեզուն շի նմանվում Հայաստանի հայերի լեզվին. սրանց լեզուն նման է ասորերենին»⁵։ Դա նշանակում է, որ դարեր շարունակ հայրենի բնաշխարհից հեռու ապրող հայերը պահպանել էին մայրենի լեզուն, թեև այն աղավաղվել էր ասորական փոխառություններով։

Միխայել Ասորին հաղորդում է, որ X դարում, երբ Բյուզանդիան արարներից գրավեց Կապադովկիայի, Փոքր Հայքի և Ասորիքի քաղաքները «Մեծ Հայքից քշեցին բերեցին ժողովրդական մեծ բազմություններ, որոնցից շատերը հաստատվեցին այս կողմերը և բազմացան...»⁶։ Երբ սկսվեցին սելջուկյան արշավանքները, Վասպուրականի Սենեքերիմ Արծրունի թագավորի հետ Սեբաստիա և նրա գավառները գաղթողների թիվը ումանք, հավանաբար չափազանցելով, հաշվում են 400 հազար։ Մատթեոս Ուռհայեցին հաղորդում է, որ XI դարի վերջերին հայերը «հազարք առ հազարս եւ բիւրք առ բիւրս» դիմում էին «յուռհա եւ յամենայն սահմանսն նորա։ Եւ յԱնտիոք և յամենայն աշխարհն Կիլիկիայ և մինչև ի Տարսոս և յամենայն աշխարհն Մարաշայ, ի Տլուք և յամենայն սահմանս աշխարհացս այսոցիկ»⁷։

X—XI դարերում Միջագետքում և Հյուսիսային Ասորիքում (հին Կոմագենի թագավորության երկրում՝ Կիլիկիայից արևելք, Տավրոսից հարավ, Եփրատից արևմուտք և Հյուսիս-արևմուտք, «Եփրատացիք» կոչված աշխարհում կամ ինչպես ներսես Շնորհալին է անվանում «Մէջերկրացւում») առաջացան բազմաթիվ հայ իշխանություններ։ Դրան նպաստում էր այն, որ բյուզանդական կայսրերը արարներից գրավված վայրերում հայ իշխաններից նշանակում էին սահմանապահներ՝ «ակրիտներ»⁸), նրանց տալով սեփականատիրության ժառանգական իրավունք։

Միջագետքում և Ասորիքում ընդարձակ տիրույթներ ունեին Պահլավունիները։ 1045 թ., երբ Գրիգոր Պահլավունին հայրենի Բջին հանձնեց հույներին, փոխարենն ստացավ «զպատիւ մագիստրոսութեան, եւ զտեղիս բնակութեան ի սահմանս Միջագետաց գիւղս և քաղաքս, գրով եւ ոսկի մատանեալազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»⁹, իսկ 1046 թ. կարգվեց Միջագետքի, հետագայում և Վասպուրականի, Բերկրիի, Արճեշի, Մանազկերտի, Տարսոսի կառավարի՝ դուքս («կիտոս եւ դուկ») կամ բղջխի կոչումով։ Տարբեր ժամանակներում Պահլավունիները (Գրիգոր, Ապղարիպ, Վասակ, Վասիլ, Շահան, Լիկոս և ուրիշներ) իշխել են Մովքում կամ Մովում, Բիրում կամ Բիրեջիկում, Թլպաշարում, Կարկառում և այլ վայրերում։

Միջագետքում և Ասորիքում տիրույթներ ունեին նաև Հայաստանից գաղթած ուրիշ բազմաթիվ իշխաններ, ինչպես և բյուզանդական բանակի հայազգի զորականները։ Դրանցից խոշորագույններն էին Փիլարտոս Վարաժնունին և Գող Վասիլը։ Մանազկերտի ճակատամարտից (1071) հետո, որտեղ բյուզանդացիները ծանր պարտություն կրեցին, Փիլարտոսն իրեն ենթարկեց Անտիոքի, Մարաշի և մի շարք այլ վայրերի հայ իշխանությունները, և ծավա-

⁵ Նույն տեղում։

⁶ «Chronique de Michel le Syrien». vol. III, p. 198.

⁷ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 217—218։

⁸ Արիստակես Լասթիվերոցի, էջ 61։

լուսն իշխանությունն ստեղծեց, որը սակայն երկար կյանք չունեցավ: Նույնը կարելի է ասել Գող Վասիլի իշխանության մասին՝ ծնու կենտրոնով, որը նույնպես ընկավ թշնամական ուժերի հարվածների տակ:

Բյուզանդական կայսրերը մի կողմից օգնում էին հայ իշխաններին՝ հաստատվելու Կիլիկիայում և Կապադովկիայում որպեսզի փակեն սելջուկների ճանապարհը, մյուս կողմից դավ ու խարդավանք էին նյութում խանգարելու համար նրանց միասնությունը: Նույնը կարելի է ասել նաև խաչակիրների մասին, որոնք իբր թե գալիս էին այսօգնություն քրիստոնեից: Կիլիկիայում, Ասորիքում և Միջագետքում հայերը սրտաբաց ընդունեցին նրանց և ամեն կերպ օփնեցին: Իսկ երբ նրանք մի իրար ամրացան, սկսեցին նեղել հայերին, հայ իշխանների ձեռքից խլեցին բերդերը, ոչնչացրին նրանց իշխանությունը: Ասորիքի և Միջագետքի հայկական իշխանությունների վրա էին արշավում նաև սելջուկ-թուրքերը արևելքից, Իկոնիայի սուլթանությունը (1074—1294) կամ Ռումի սելջուկները՝ հյուսիս-արևմուտքից, Սեփյադուսի իշխողները՝ հարավ-արևմուտքից: Իրենց տիրույթները պահելու համար հայ իշխանները ստիպված էին հաճախ կռվել թե բյուզանդացիների, թե խաչակիրների և թե սելջուկների դեմ: XII դարի կեսերից հայ իշխանությունները կործանվեցին, սակայն հոծ հայություն մնաց Ուտայում, Անտիոքում, Մարաշում, Սամոսատում, Թլաշարում, Բիրեշիկում և այլ քաղաքներում, ինչպես և դրանց հարևան գյուղական վայրերում:

Ուտա կամ Սեփսիա քաղաքում հնագույն ժամանակներից ասորիների հետ միասին ապրում էին մեծ թվով հայեր:

944 թ. բյուզանդացիները գրավեցին Ուտան, սակայն չհարողացան երկար պահել: XI դարի սկզբներին նրանք վերստին տիրացան Ուտային և այնուհետև այն կառավարեցին մեծ մասամբ հայազգի զորականների միջոցով: Ուտայի կառավարչի պաշտոնում հիշատակվում են Աբուկապը, նրա որդի Վասիլը, Սմբատը և ուրիշ հայ իշխաններ: 1083 թ. օգտվելով Բյուզանդիայի թուլացումից, Փիլարտոսը գրավեց Ուտան և կառավարիչ նշանակեց Թորոս կուրապաղատին: 1096 թ. խաչակիրները դավադրությամբ սպանեցին Թորոսին, տիրացան քաղաքին և Սամոսատի, Սիուշի, Թլաշարի հետ միասին ըստեղծեցին Ուտայի կամ Սեփսիայի լատին կոմսությունը: Կա տեղեկություն այն մասին, որ Ուտայի հայերը, համաձայնության գալով Արտուխյանների հետ, փորձել են ապստամբություն բարձրացնել խաչակիրների կեղեքիչ լծի դեմ, սակայն հնարավորություն չեն ունեցել: 1144 թ. Հալեպի Զանգի ամիրան գրավում և ավերում է Ուտան, սոսկալի կոտորածի, կողոպուտի և գերության մատնում բնակչությանը: Ներսես Շնորհալին «Ողբ Սեփսիոյ» նշանավոր քերթվածում նկարագրելով Ուտայի աղետը, այն համեմատում է 1064 թ. սելջուկների կողմից Անիի գրավման և ավերման հետ:

Ուտայում եղել է եպիսկոպոսական աթոռ, հետևաբար գաղութը օժտված էր վարչա-եկեղեցական կազմակերպությամբ:

1081 թ. Գրիգոր Վկայասեր կաթողիկոսը Ուտայի հայ քահանաներին և ժողովրդին հատուկ թուղթ է ուղարկում՝ կապված «ծնազատիկ» հետ: 1103 թ.

9 ՏՆ՝ 9. Տաշաճ, ծուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարյանց ի Վիեննա, 1895, էջ 658:

Բարսեղ Անեցի կաթողիկոսը, «ամենայն պաշտօնէիւք իւրովք և ազատօք, ևպիսկոպոսօք և քահանայիւք», այցելութեան է գնացել Ուտայի հայութեանը¹⁰։ Ուտայի լատին կոմս Բոդվինը «մեծարեաց զնա մեծաւ պատուով՝ որպէս վայել է հայրապետի, և գիւղս և տուրս պարգևէր նմա»¹¹։ Կա տեղեկություն այն մասին, որ 1144 թ. Ուտայի հայոց եպիսկոպոսը գերի է տարվել Հալեպ և վաճառվել, 1179 թ. Ուտայի Ստեփանոս եպիսկոպոսը մասնակցել է Հոռմ-կյայում գումարված եկեղեցական ժողովին։

Հայերի դարավոր գաղթավայր էր նաև Սամոսատը, որը Ուտայի նման ուշագրավ դեր է խաղացել հայ մշակույթի զարգացման գործում¹²։ 958 թ. բյուզանդացիները արաբներից գրավեցին Սամոսատը և այնտեղ վերաբնակեցրին զգալի թվով հայ և հույն գաղթականներ։ Երբ սելջուկները մերտան Սամոսատ, հույները հեռացան, իսկ հայ իշխաններն ընդունելով նրանց տիրապետությունը, պահպանեցին իրենց իշխանությունը։ Միխայել Ասորին Սամոսատի հայ իշխաններից հիշատակում է Կաստանդինին, Դավթուկին և Սմբատի որդի Քրիստափորին։ Որոնք տիրում էին նաև հարևան Մար Բարսումայի վրա։ XI դարում Սամոսատը Բյուզանդիայի արևելյան հարամանատարության կայանն էր։ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը աճյառեղ գնաց Անին հույներին հանձնելու համար։ 1098 թ. խաչակիրները խաբեությամբ հայերից կորզեցին Սամոսատը և ենթարկեցին Նդեսիայի լատին կոմսությանը։ Սամոսատը բազմիցս իրար ձեռքից խլել են բյուզանդացիները, սելջուկները և խաչակիրները ապա այն ընկավ Այյուբյանների տիրապետության ներքո։ Սամոսատում հայերը միշտ էլ կազմել են բնակչության ճնշող մեծամասնությունը։ Ըստ արաբ աշխարհագիր Յակուտ ալ-Համավիի XIII դարի սկզբներին Սամոսատի բնակիչները հայեր էին¹³։

Թլպաշար հինավուրց քաղաքը կառուցված էր Այնթապից ոչ հեռու, Սաջուր գետի վրա։ XI դարում Վասակ և Լիկոս Պահլավունիները սելջուկներից դրավելով հաստատվեցին այնտեղ, 1090 թ. խաչակիրները նրանցից խլեցին Թլպաշարը, իսկ հետագայում ենթարկեցին Նդեսիայի լատին կոմսությանը։ Ջոսլին դը Կուրդնեի տան իշխանները բնակություն հաստատեցին բերդաքաղաքում և գահանում էին միայն Թլպաշարի ասորի, հայ և մահմեդական երկրագործ բնակչությունից հարկ վերցնելով¹⁴։ 1151 թ. Ջանգի ամիրան գրավեց Թլպաշարը, երկարատև կռիվներից թուլացած բերդականները «երգումն հաստատութեան առեալ ետուն կամօք իւրեանց զբերդն Թլպաշարայ»¹⁵։ Հետագայում Թլպաշարը կռվախնձոր է դառնում Ասորիքի և Նգիպտոսի Այյուբյանների միջև, սակայն հայկական գաղութը պահպանում է իր գոյությունը։

10 Տե՛ս Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 294։

11 Տե՛ս նույն տեղում։

12 Սամոսատում էր, որ Մաշտոցն իր ստեղծած Նշանագրերը Հռոփանոս հույն գեղագրի օգնությամբ մասամբ հարդարեց և իր երկու աշակերտների հետ միասին ձեռնարկեց Աստվածաշնչի փորձնական թարգմանությանը։

13 «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան ձկնաբերի մասին», էջ 43, 79։

14 Տե՛ս E. Reg, Les colonies Franques de Syrie aux XII et XIII s. Paris, 1883, p. 301.

15 Մատթեոս Ուտայեցի, էջ 399։

Բիր կամ Բիրեջիկ քաղաքը գտնվում էր Ուռհայի և Թլպաշարի միջև՝ Եփրատ գետի արևելյան ափին, Վասակ Պահլավունու որդիներ Աբղաարի և Լիկոս իշխանները, սելջուկներից խլելով Բիրը, «շինեցին իւրեանց բնակարան, վասնզի էին քաջք եւ անուանիք պատերազմողք, ունէին իւրեանց զօրականս արս հազար»¹⁵, 1117 թ. խաչակիրները մեկ տարվա պաշարումից հետո, տեղահան անելով հայ իշխաններին, տիրացան Բիրին: 1144 թվականին Զանգի ամիրան գրավեց քաղաքը, որն այնուհետև ընկավ մեկ Արտուխյանների, մեկ՝ յուզանդացիների, իսկ վերջում՝ Այյուբյանների ձեռքը:

Միջագետքի հայաբնակ վայրերից էր նաև Թլկուրան ավանը, որը տեղագրված էր Ուռհայից հարավ, Ներսես Շնորհալին իր եղբայր Գրիգոր կաթողիկոսի (1113—1166) հրամանով ընդհանրական թուղթ է գրել Թլկուրանի հայ իշխան Առյուծին («ի խնդրոյ ուրումն աստուածասիրի Առիւծ կոչեցեալ իշխանի Թլկուրան ւանի»)՝ Ասորոց Միջագետքի մի քանի գավառների քահանաների միջև ծագած դավանական վեճերի վերաբերյալ¹⁷: Հետագայում էլ՝ մինչև XV դարի կեսերը, Թլկուրանը հայաշատ և հայտնի բնակավայր է եղել և տվել է բանաստեղծներ:

Մեծ թվով հայեր բնակվում էին նաև Միջագետքի այլ քաղաքներում՝ Խառնում, Սեհրնկում, Սրուճում, Ռակկայում, Ռաս ալ-Այնում, Ամիդում, Հիսն Քեյֆում, Նիսիբիում կամ Մծբինում, Մոսուլում, մանավանդ Մարգինում, որտեղ հիշատակվում են ս. Աստվածածին, ս. Յովհաննես եկեղեցիները և Հայոց եպիսկոպոսը¹⁸:

Ասորիքում հայկական խոշոր գաղթավայրերից էր Անտիոք քաղաքը, որտեղ, ըստ արևելագետ Լորանի, հայկական գաղութ է եղել դեռևս Սելևկյան տիրապետության ժամանակներից¹⁹: X դարում Անտիոքում և շրջակա վայրերում հայությունն այնքան էր բազմացել, որ հայիկ կաթողիկոսը (973—992) այդ քաղաքում հաստատել է եպիսկոպոսական աթոռ, որը և շարունակել է իր գոյությունը ընդհուպ մինչև XIII դարի կեսերը: Անտիոքի հայոց եպիսկոպոս են հիշատակվում Կիպրիանոսը (1103), Գրիգորիսը (1179), Հովսեփը (1199), Միքայելը (1223—1231): XI դարում Անտիոքի բնակչության ճնշող մեծամասնություն կազմում էին հույները և հայերը: Անտիոքը կառավարում էին Բյուզանդիայից նշանակված ինչպես հույն, այնպես էլ հայ կառավարիչներ, օրինակ, Աբաս իշխանը (1059—1060), Վեստ հաշատուր Անեցին (1063—1071), Վասակ Պահլավունին (1071—1078) և ուրիշներ: Բյուզանդական կայսրերը և հույն հոգևորականությունը թշնամաբեղ էին բորբոքում հայերի՝ դեմ, օգտագործելով կրոնա-դավանական վեճերը, որոնք հաճախ հանգում էին հայ-հունական զինված ընդհարումների. նրանց նպա-

¹⁶ Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 337:

¹⁷ Տե՛ս Ա. Ալլոյանյան, Պատմություն հայ գաղթականության, հատ. 2, Կահիրե, 1953, էջ 440:

¹⁸ Տե՛ս Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վենետիկ, Վենետիկ, 1014, հատ. Ա, էջ 186:

¹⁹ Տե՛ս J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886, Paris, 1919, p. 301.

տակն էր Բյուզանդական կայսրության սահմաններում առաջացած հայկական իշխանությունների վերացումը: Վասակ Պաճաճունու սպանությունից հետո, «ազատագրված» Վասակայ կոչեցին զՓիլարտոս և տան զԱնտիոք ի ձեռս նորա»²⁰, Փիլարտոսը, առանց կովի, գրավելով քաղաքը, հռչակեց «դուքս Անտիոքի»: XII—XIII դարերում Անտիոքը կռվախնձոր է եղել Բյուզանդիայի, խաչակիրների, թուրքական էմիրների և Կիլիկիայի հայկական պետության միջև:

Հայկական գաղութներ կային նաև Անտիոքի հարևան վայրերում, Ճնշող մեծամասնությամբ հայաբնակ էին Սելեկիան (Սվեդիա), Կասիոսը (Քեսապ), Շուղըր և դրանց շրջակա գյուղերը: Գաղութի հետքեր կան Ալեքսանդրետում և Պայասում: 1099 թ. Ալեքսանդրետում հիշատակվում է հայոց ս. Հովհաննես Ավետարանիչ եկեղեցին²¹, իսկ Պայասում՝ ս. Աստվածածնի եկեղեցին²²: XIII դարից հայկական աշխույժ գաղութ եղել է նաև Պայասից ոչ հեռու գտնվող Լաթազզոյի նավահանգստում²³:

XI դարում համարյա ամբողջովին հայաբնակ էր Մարաշ կամ Գերմանիկե հնօրյա քաղաքը, որտեղ Փիլարտոսը հաստատել էր իր ընդարձակ իշխանության կենտրոնը: Փիլարտոսի մահից հետո Մարաշը անցել է բյուզանդացիներին, որոնք այն կառավարում էին հայ իշխանների միջոցով: 1104 թ. խաչակիրները, տեղահան անելով իշխան Թաթուլին, Մարաշը գրավել և կցել են Սղեսիայի լատինական կոմսությանը²⁴: 1149—1266 թթ. Մարաշում փոքր ընդմիջումներով տիրել են սելջուկները, իսկ 1266—1298 թթ. Կիլիկիայի հայ թագավորները:

Հայ իշխանների ավատներն էին՝ Քեսունը, Ռապանը, Անդրիոնին, Տլուքը, Կարկառը, Մովքը և այլ վայրեր: Մովք կամ Մով կոչված բերդը, որի տերն էր Ապիրատ Պաճաճունին, գտնվում էր Անտիոքի երկրում, Մարաշից դեպի արևելք: Գող Վասիլի մահից հետո 1116 թ. Գրիգոր Պաճաճունի կաթողիկոսն իր աթոռը Քեսունից տեղափոխեց Մովք բերդը, որտեղ և մնաց մինչև 1150 թ.: Մինչ օրս էլ, թեև աղավաղումներով, պահպանված հայկական ծագումով տեղանունները խոսում են այն մասին, որ հայություն է եղել նաև այդ իշխանության հարևան գյուղական վայրերում²⁵:

Հայկական գաղութներ կային նաև հարավային Ասորիքի մի շարք քաղաքներում: Կա հիշատակություն այն մասին, որ 1179 թ. Հռոմկլայում գումարված եկեղեցական ժողովին մասնակցել են Լաոգրիկի կամ Լատաքիայի և «Ապամեա Ասորոց» կամ Հոմսի հայոց առաջնորդները՝ Սարգիս և Կոս-

20 Մաաթեոս Ուռնայեցի, էջ 213:

21 Տե՛ս Գաբրիել Ա կաթողիկոս, Գիշատակարանք ձեռագրաց, հատ. 1, էջ 263:

22 Տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, Պատմություն հայ գաղթականության, հատ. 2, էջ 450—451:

23 W. Held, Histoire du Commerce du Levant au moyen age, vol. II, Leipzig, 1886, p. 80.

24 Տե՛ս Մաաթեոս Ուռնայեցի, էջ 272:

25 Մարաշից ոչ հեռու հայաբնակ գյուղեր են էնկոզեկը (Ընկոզեկ լեռ կամ Ընկոզուտ վանք), Պերթեզը (Քերտոս), Ֆենկը (Վանք) և այլն: Տլուքի մերձակայքում՝ Կերճիկինը (Կարճական), Մազմախուրը (Քազմախուր), Պետերքենուրը (Պետրոսի գյուղ) և այլն:

տանդին եպիսկոպոսները: Նկարագրելով Հոմսի գրավումը (1298), Աբու-լ-Ֆիդա արաբ պատմիչը հաղորդում է, որ «բերդում ապաստանել էին բազմաթիվ հայեր» իրենց «եռեխանների ու կանանց» հետ²⁵: Ըստ XIII դարի լատին հեղինակ Բրըլարդուսի Տրիպոլի նավահանգստի բնակչությունը կազմում էին լատինները, հույները, հայերը, մարոնականները (մարոնիներ), նեստորականները, հրեաները և թուրքերը²⁷: Պտղոմեոսը կամ Ակրայում նույնպես բրեւակվում էին հայեր և կար հայկական հյուրատուն: XIII դարի կեսերին՝ Ծրուսաղեմի գրավումից հետո, երբ Ակրան դարձել էր քրիստոնեական ուժերի գլխավոր կենտրոն, զգալի չափով մեծացել էր այդ քաղաքի հայկական գաղութը, կազմակերպվել էր որպես ուրույն համայնք և ուներ իր իշխանը²⁸:

Միջագետքի և Ասորիքի հայկական գաղութների տնտեսության հիմքը կազմում էր ներկրագործությունը, Մատենագրական աղբյուրներում կան բազմաթիվ վկայություններ այդ գաղութներում այգեգործության և պտղաբուծության զարգացման բարձր աստիճանի մասին: Բավականին զարգացած են ձղել շերամապահությունը, ինչպես և երկրագործական մթերքների վերամշակումը, առանձնապես գինեգործությունն ու ձիթահանությունը:

Միջագետքի և Ասորիքի քաղաքների հայ բնակչության մեծ մասը զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով: Աղբյուրներում հիշատակվում են՝ հյուսն, դարբին, կտավագործ, կարող (դերձակ), պղնձագործ, երկաթագործ, արծաթագործ, ոսկերիչ, խաղախորդ (կաշեգործ), մորթեգործ, բրուտ, կոշկակար և այլ արհեստավորներ: XIII դարի եվրոպացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն հիշատակում է Մարդին քաղաքի շրջակայքում մեծ քանակությամբ մշակվող բամբակի մասին, որից պատրաստում էին բեհեզներ և ուրիշ գործվածքներ²⁹: Արաբական աղբյուրներում վկայություն կա գորգագործության մեջ օգտագործվող տարբեր մանվածքների Միջագետքից Հայաստան բերելու մասին³⁰: Լաժազդոյում հայերը պատրաստում էին մետաքսյա և բրդյա բարձրորակ գործվածքներ, որոնց պահանջարկը Եվրոպայում այնքան մեծ էր, որ վենետիկցիները հայերից սովորելով, ձեռնարկեցին տեղում դրանց արտադրությանը³¹: Միջագետքի տարբեր քաղաքներում առավել զարգացած էին մետաղագործական արհեստները՝ տեղական հանքերից ստացվող երկաթի, պղնձի և կապարի հումքի հիման վրա³²:

Հայերը առավել ուշագրավ դեր էին կատարում առևտրի ասպարեզում:

Արեւելքի և Արեւմուտքի առևտրական փոխադարձ վապերի հանգուցային կետեր էին Միջագետքի և Ասորիքի քաղաքները: Զինաստանից, Հնդկաստանից և Միջին Ասիայից դեպի Արեւմուտք գնացող քարավանների գլխավոր հանգրվաններից էր Մոսուլ քաղաքը: Այստեղից ճանապարհը բաժանվում էր

26 «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», էջ 240—241:

27 Sht' u W. Heid, Histoire du Commerce du Levant. vol. I. p. 170.

28 Sht' u Ղ. Ալիշան, Սիսուան, Վենետիկ, 1885, էջ 482:

29 Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ. հ. Ա, էջ 58:

30 Sht' u Բ. Առախելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հատ. I,

292:

31 Sht' u W. Heid, Histoire du Commerce du Levant, vol. II, p. 82—83.

32 Sht' u Բ. Առախելյան, նշված աշխ., հատ. I, էջ 107:

երկուտի, առաջինը Մծբինից անցնելով գնում էր դեպի Փոքր Ասիայի խորքերը, մյուսը՝ Ամիդի, Սամոսատի, Ուռհայի և Խառանի վրայով՝ Ռակկա, Ռակկայից դուրս էր գալիս երկու ճանապարհ, մեկը՝ դեպի Հալեպ, մյուսը՝ Հոմա։ Հալեպից քարավանները Միջերկրական էին հասնում Հալեպ—Լաոդիկե և Հալեպ—Անտիոք, իսկ Հոմսից՝ Հոմա—Տարտուս և Հոմա—Տրիպոլի ճանապարհներով։ Անտիոքը ծովի հետ կապված էր Որոնտեսի գետաբերանում կառուցված Սեն-Սիմոն (Սելեկիա կամ Սվեդիա) նավահանգստի միջոցով։ Բացի այդ, Միջագետքը և Ասորիքը մի քանի ճանապարհներով կապված էին Հայաստանի հետ։ Դրանցից գլխավորը Հայաստանի միջով անցնող միջազգային տարանցիկ առևտրի հարավային ուղեգիծն էր, որը Մարանդից գնում էր Հեր—Բերկրի—Արճեշ—Խլաթ—Բաղեշ—Արդն—Նփրկերտ։ Այստեղից մի ճանապարհ գնում էր դեպի Ամիդ—Խառան—Բաղդատ, մյուսը՝ դեպի Ամիդ—Եդեսիա—Անտիոք, երրորդը՝ դեպի Մելիտինե—Կեսարիա և այլ քաղաքներ։ Վերոհիշյալ ճանապարհների համարյա բոլոր հանգրվաններում, ինչպես նշվեց, առկա էին հայկական բազմամարդ գաղութներ, որոնք աշխուժորեն մասնակցում էին ներքին և արտաքին առևտրին։

IX դարի վերջերից Միջագետքում և Ասորիքում քարավանային առևտուրը գնալով ավելի լայն ծավալ ընդունեց, իսկ XII—XIII դարերում՝ խաչակրաց արշավանքների ժամանակաշրջանում, այնպիսի վերելք ապրեց, որի մասին առաջներում ճերագույն անգամ անհնարին էր»³³։ Եթե խաչակիրները Ասորիքի և փյունիկյան ծովեզրի քաղաքներում ծավալում էին առևտրական լայն գործունեություն, ապա Միջագետքում և հյուսիսային Ասորիքում նրանք հիմնականում տարված էին իրենց գրաված քաղաքների, բերդերի և դղյակների պաշտպանության համար մղվող կռիվներով։ Վ. Հեյդը իրավացիորեն նշել է. «Նրանք ոչ ժամանակ, ոչ էլ ճաշակ ունեին առևտրով զբաղվելու. ոչ մի տեղ չենք տեսնում նաև այն, որ վենետիկցիները, ջենովացիները և պիզացիները քաղաք փորձած լինեն Նփրատի ափերին։ Ընդող մեծամասնությամբ միայն քրիստոնյա ասորիներից և հայերից բաղկացած նախկին բնակչությունն էր զբաղվում առևտրով»³⁴։

Միջագետքի և Ասորիքի քաղաքները բավական ընդարձակ և աշխույժ առևտրական կապի էին պահպանում Հայաստանի հետ։ Հայաստանից այստեղ ներմուծվում էին աղ, բորակ, տառեխ ձուկ, մկնդեղ, պղնձի օջսիդ, հատուկ կավից պատրաստված ջրի կժեր, ձիեր, ջորիներ և այլն։

Հայերը զգալի դեր էին խաղում Անտիոք—Սվեդիա, Տարտուս, Լաոդիկե և Տրիպոլի նավահանգիստներում կատարվող միջազգային տարանցիկ առևտրի և ապրանքային փոխանակության մեջ։ Տրիպոլիի խանութներն ու պահեստները լցված էին թանկարժեք ապրանքներով, և նրա բնակչությունը, որի կազմում կարևոր տեղ էին գրավում հայերը, «աշխույժ կերպով զբաղվում էին առևտրով և արհեստագործությամբ»³⁵։

³³ S. W. Held, Histoire du Commerce du Levant, vol. I, p. 167.

³⁴ Նույն տեղում, էջ 168։

³⁵ Նույն տեղում, էջ 120։

Տրիպոլիի, Լաոդեկիի և Անտիոքի գրավումից հետո միջազգային տարանջիկ առևտրի կենտրոնը տեղափոխվեց հյուսիս՝ Պայաս և Լաժազզո նավահանգիստները:

1269 և 1271 թթ. լինելով Լաժազզոյում, Մարկո Պոլոն տեսել էր «համեմունքների, մետաքսեղենի, ոսկյա թելերով բանված կերպասների և ուրիշ ապրանքների բոլոր հնարավոր տեսակները, որոնք բերվում էին Ասիայի խորքերից»³⁶, Զենովայի, Վենետիկի և մյուս երկրների առևտրականներն այնտեղ արևմտյան ապրանքները փոխանակում էին արևելյան ապրանքների հետ: Վ. Հեյդը բերում է միջնադարյան մի վավերագիր (1276), ուր խոսվում է ջինովացիների կողմից Կոոփկոսի նավահանգստում «մեծածղին ապրանքներով բարձված» մի նավի բռնագրավման վերաբերյալ: Այդ ապրանքատեղերի թվում եղել են բազմաթիվ հայ առևտրականներ Լաժազզոյից³⁷:

Հայկական գաղութները հաստատված էին գերազանցապես քաղաքներում, որոնք, ինչպես Հայաստանում, ունեին իրենց վարչությունը՝ ավագների կամ ծերերի գլխավորությամբ: X դարից ավագների կամ ծերերի խորհուրդներ կային Մերձավոր Արևելքի շատ քաղաքներում: Ուռհայեցին նշում է, որ Սիդոնի (Սայդայի) բնակիչները ոտարկում են «զծերս քաղաքին իրեանց» Զմշկիկ կայսեր հետ բանակցություններ վարելու՝ քաղաքի հանձնման, նրա բախտի և հարկերի վճարման մասին³⁸: Ուռհայեցու մի ուրիշ տեղեկությունից իմանում ենք, որ Ուռհայի և, հավանաբար, Միջագետքի ու Ասորիքի մյուս քաղաքների բնակիչները վայելում էին ինքնավարական որոշ իրավունքներ: 1083 թ., երբ Ուռհայի տեր Վասիլ իշխանը մեռնում է, ժողովուրդը հավաքվում է մայր տաճարում և որոշում, թե ում պետք է հանձնել քաղաքը: Նա գրում է. «Եւ արարին ժողով ամենայն քաղաքն ի սուրբ Սոփի և տան զքաղաքն Ուռհայ ի ձեռն Սմբատայ...»³⁹:

Միջագետքի և Ասորիքի հայկական գաղութներն էին թափանցել բուն Հայաստանում առաջացած սոցիալական շարժումները: Եթե պավլիկյանների վերաբերյալ մեզ հասած տեղեկությունները կցկտուր են և աղոտ, ապա հայտնի է, որ XI դարում, երբ թոնդրակյան շարժումը զենքի ուժով ձնշվեց, մեծ թվով թոնդրակյաններ անցան Միջագետք, և այստեղ նրանց ազդեցությունը սկսվեցին որոշ խմորումներ:

Միջագետքի և Ասորիքի քաղաքներն ու վանքերը, ինչպես նշել է Մ. Աբեղյանը, եղել են «մի նոր վայր» հայ մշակույթի զարգացման համար: Օրինակ, Մատթեոս Ուռհայեցին իր ժամանակագրությունը գրել է Ուռհայում, Քեսուռի կամ Շուղրի Կարմիր վանքում գործել է վարդապետարան, տրտեղ ուսանել են Գրիգոր և Ներսես Պաճլավունիները, Մարգրս, Իգնատիոս, Բարսեղ Շնորհալիները և ուրիշներ: Կարմիր վանքի խոշորագույն դեմքերից էր Ներսես Շնորհալին:

Միջագետքում և Ասորիքում գործել են գրչության մի քանի օջախներ, ուր գրված և ծաղկազարդված ձեռագրերից մեզ հասել են միայն սակավաթիվ

36 Նույն տեղում, հատ. II, էջ 74—75:

37 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 79—80:

38 Տե՛ս Մատթեոս Ուռհայեցի, էջ 24:

39 Նույն տեղում, էջ 223:

նմուշներ: Գրչության արվեստը առանձնապես բարձր զարգացման է հասել Ուոհայում⁴⁰։ Միջագետքում է ծնվել վարդան Այգեկցի առակագիրը։

Միջագետքի և Ասորիքի միջավայրում լայն շափերի էր հասել հայերի հետաքրքրությունը դեպի արաբական մշակույթն ու գրականությունը։ Նույնիսկ ասորական և հունական գրականության մի շարք գործեր հայերեն են թարգմանվել արաբական փոխադրությունից։ 1295—1298 թթ. Անատոլ Պերեթացու «Գիրք վաստակոցը» հայերեն է թարգմանվել Սիս քաղաքում իրեն ալ-Համավու (XI դ.) փոխադրությունից։ Արաբական գեղարվեստական գրականությունից թարգմանվել են «Պղնձե քաղաք» վիպակը և մի շարք ուրիշ զրույցներ լայն օգտագործման համար։

Զգալի թվով հայեր կային նաև Երուսաղեմում, ուր դեռ վաղ միջնադարում նրանք ունեին բազմաթիվ վանքեր։ Անաստաս վարդապետի ցուցակում հիշատակվում են 70 վանքեր, և դրանք կառուցող հայ իշխաններն ու նախարարական տոհմերը⁴¹։ Երուսաղեմի հայերն ունեցել են իրենց եպիսկոպոսը⁴²։

Երուսաղեմի հայկական գաղութը վերելք ապրեց լատինական թագավորության ժամանակաշրջանում (1099—1187)։ Լատինական արքունիքում կային բազմաթիվ հայ իշխաններ (մի քանիսը անգամ բարձրացել են թագավորական գահին)⁴³, իսկ բանակում ծառայում էին զգալի թվով հայ զորականներ⁴⁴։ Երուսաղեմում հայերը հաստատված էին առանձին թաղերում, որոնցից մեկը հարատևել է մինչև 1222 թվականը⁴⁵։

1187 թ., երբ Սալահ ալ-Դինը մտավ Երուսաղեմ⁴⁶, այնտեղ կար հազար տուն հայ բնակչություն և հինգ հարյուր հայ հոգևորական⁴⁷։

Հայկական գաղութներ կային նաև Բեթղեհեմում⁴⁸ և Պաղեստինի մի քանի այլ քաղաքներում։

1307 թ. Սսում կայացած եկեղեցական ժողովը կաթոլիկ եկեղեցու հետ միանալու որոշում ընդունեց։ Երուսաղեմի հայոց աթոռը, որը մինչ այդ ենթակա էր Սսի կաթողիկոսներին, բողոքեց այդ որոշման դեմ⁴⁷ և, Եգիպտոսի մամլուք սուլթանից հրովարտակ ստանալով իրեն հռչակեց ինքնուրույն պատրիարքություն⁴⁸։

40 Տե՛ս Գարեգին Ա կաթողիկոս, Յիշատակարանք, հատ. Ա, էջ 377—378։

41 Տե՛ս «Վասն Վանօրէից որ ի ս. Յերուսաղէմ», Վնենտիկ, 1896, էջ 5—9։

42 Տե՛ս «Յաջորդատնս պատրիարքացն Երուսաղէմի», աշխ., Բառնաբաս վարդ. Յովսեփեան, Կ. Պոլիս, 1872։

43 Տե՛ս F. Macier, Les Arménien en Syrie et en Palestine, Marseille, 1919, p. 11—12.

44 Տե՛ս J. de Vitry, The History of Jerusalem, p. 79.

45 Երուսաղեմի հայկական այդ թաղամասը կոչվել է «Ruga Armenorum»։ Տե՛ս Ղ. Ալի-բեյ, Սիսուական, էջ 482։

46 Տե՛ս Աստուածատուր Եզզ. Տ. Հովհաննիսյանց, Ժամանակագրական պատմութիւն ս. Երուսաղէմի, Երուսաղեմ, 1890, հատ. Ա, էջ 200—201։

47 Երուսաղեմի 21 հայ եպիսկոպոսների անուններ են մեզ հասել VII—XIII դարերից։ Սակայն Սսի աթոռի հետ նրա ունեցած կապի խզումից (1311) հետո նրանք արդեն պաշտոնապես ղառնում են պատրիարքներ։

48 Տե՛ս A. K. Sanjian, The Armenian Communities in Syria, p. 11.

2. ՀԱՅՆԻՐԸ ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ՝

Փոքր թվով հայեր, մասնավորապես բյուզանդական բանակում ծառայող հայ զինվորներ, Եգիպտոսում եղել են բավական հին ժամանակներից: Արաբական խալիֆայության մի շարք երկրներում ևս հայեր կային, բայց ամենից ավելի մեծ թվով հայեր կենտրոնացան Եգիպտոսում: Ֆաթիմյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (969—1171):

Ֆաթիմյանների արքունիքը խայտաբղետ էր թե ազգային, թե կրոնական տեսակետից: Բազմաթիվ ասորիներ, քրդեր, հայեր, հրեաներ, խալիֆեր, բերբերներ և ուրիշներ դարձան վեզիրներ կամ զորահրամանատարներ: XI դարի երկրորդ կեսում, երբ Ֆաթիմյան խալիֆաների իշխանությունը թուլացավ, սկսվեց մի նոր շրջան՝ «մեծ վեզիրների դարը», արք նշանավոր դարձավ շերտահիվ հայ վեզիրների գործունեության:

Դրանցից առաջինը Բադր ալ-Պամալի⁴⁹ (Ջամալի) էր, որին ծախել էին որպես ստրուկ: Դառնալով Դամասկոսի կառավարիչ և ապա՝ Աբբասի (Պադիսադի) վերակացու, Բադրը Սիրիայի (Ասորիքի) հայերից կազմված իր զնդերով 1073 թ. մտավ Կահիրե, դարձավ վեզիր և զորահրամանատար Ֆաթիմյան Եգիպտոսում:

Իր վեզիրության 22 տարիների ընթացքում նա անողոր պայքար մղեց բոլոր կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Բադրը միաժամանակ բարեկարգիչ և շինարար էր: Վեզիրության հենց առաջին տարում նա Եգիպտոսի բոլոր գյուղացիներին ազատեց երեք տարվա հարկերից: Արաբ պատմիչ Մակրիզին վկայում է, որ Կահիրեի պարիսպները և նրա խոշոր դռներից շատերը կառուցվել են Բադրի ջանքերով, իսկ դրանց ճարտարապետները Նեխաիայից բերված հայեր էին:

Բադրի հենարանը հայ ռազմիկ զնդերն էին: Արաբական աղբյուրները վկայում են, որ հայերը ֆաթիմյան զորքի մեջ կարևոր դիրք ունեին: Հայկական հեծյալ և հետևակ զնդերը տեղավորված էին Կահիրեի առանձին թաղամասերում, յուրաքանչյուրը, նրանք ապրում էին իրենց ընտանիքներով:

Այդ ժամանակաշրջանում Եգիպտոսի հայերը բավական շատացել էին և նրանց ու տեղացի ղալիների (եգիպտացի քրիստոնյա) միջև վեճեր էին ծագել: Բադրի հրամանով Ալեքսանդրիայի Կյուրեղ պատրիարքը ժողով գումարեց, որին ներկա էր հայոց Գրիգոր արքեպիսկոպոսը. ծագած տարածայնությունները կարգավորվեցին⁵⁰:

Բադրի մահվանից հետո նրա տոհմը ժառանգաբար իշխեց Եգիպտոսում, վարելով վեզիրի պաշտոնը:

Բադրին հաջորդեց որդին՝ Աֆդալ Շահնշահ⁵¹, որը դեռ հոր կենդանության ժամանակ վեզիրի պաշտոն էր վարում: Նա դարձավ Եգիպտոսի իսկական իշխողը և իր կամքով խալիֆայական գահին նստեցրեց Մուստալի և

49 Տե՛ս Գ. Մբուրյան, Ալեքսանդր հայեր Եգիպտոսի մէջ, Գահիրե, 1947, էջ 23—36:

50 Տե՛ս Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄՇ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, Գահիրե, 1960, էջ 21—23:

51 Տե՛ս Մբուրյան, նշված աշխ., էջ 37—55:

Ամիր խալիֆաներին, 1121 թ. Աֆղալի դավադրաբար սպանվելուց հետո նրան փոխարինեցին որդին Ահմադը, ապա որդեգիրը՝ Յանիս ալ-Արմանին, որոնց վեզիրությունը կարճատև եղավ:

Եգիպտոսի բոլոր հայ վեզիրների մեջ հատուկ տեղ ունի Վահրամ Պահլավունին, որը հավատարիմ մնաց իր ազգային ծագմանը և իր ժողովրդի քրիստոնեական կրոնին: Երբ 1082 թ. Գրիգոր Բ կաթողիկոսը (Գրիգոր Մազիստրոսի Վահրամ որդին) գնաց Եգիպտոս, իր հետ տարավ Ապղահապի⁵² որդի Գրիգորիսին, որին ձեռնադրեց Եգիպտոսի հայոց եպիսկոպոս: Շուտով Եգիպտոս եկան Ապղահապի մյուս երկու որդիները՝ Վահրամն ու Վասակը, ինչպես նաև շորորոգ որդի Ապիրատի որդիներ՝ Վասիլն ու Զորավարը:

Վահրամ Պահլավունին (Բահրամ ալ-Արմանի)⁵³ ծնվել էր Կիրիկիայի Թըրսյաշար բաղաքում, որը Պահլավունիների տիրույթն էր: Հավանաբար Եգիպտոս է գաղթել դեռ նախքան Բաղրի մահը և մտել պետական ծառայության: Նրա մասին արաբ պատմիչներն առաջին անգամ հիշում են Հաֆիզի խալիֆայության (1130—1149) հենց սկզբում, երբ նա դելտայի Ղարբիա նահանգի կառավարիչն էր:

Օգտվելով Եգիպտոսում տիրող խառնակ դրությունից, Վահրամը 1135-ին իր հայկական զորամասի գլուխն անցած շարժվեց դեպի Կահիրե և ստիպեց Հաֆիզին ընդունել իր վեզիրությունը⁵⁴: Պահլավունի իշխանն իրեն չըջապատեց հայերով և քաջալերեց գաղթը Եգիպտոս, որի հետևանքով Եգիպտոսի հայերի թիվը հասավ 30 հազարի: Կահիրեում գոյացավ մի հայկական զորամաս, որի ծախսերը Ֆաթիմյաններն էին հոգում: Վահրամի եղբայր Վասակը կառավարիչ նշանակվեց Վերին Եգիպտոսի նահանգներից մեկում: Ընդհանրապես պաշտոնավոր հայերի թիվը երկու հազարի հասավ: Հայերը կառուցեցին եկեղեցիներ ու վանքեր, Ըստ արաբ պատմիչի վկայության, Վահրամը քսան հազարանոց հայկական զորաբանակ ուներ իր տրամադրության տակ:

Պետության բարձրագույն պաշտոնը ձեռք բերելուց հետո վարչագետ Վահրամ Պահլավունին, որ ըստ արաբ պատմիչների կրում էր «Տաջ ալ-Դաուլա» (պետության թագ) պատվանունը, լծվեց երկրում կարգ ու վաճառ հաստատելու գործին: Նա Կիրիկիայից բերել տվեց իր ազգականներին ու բարեկամներին և կարևոր պաշտոնների նշանակեց: Վարչական և զինվորական մեծ պաշտոններն առաջան Վահրամի եղբորորդիները՝ Վասիլ և Շահան Պահլավունիները: Այսպիսով Վահրամի օրոք Ֆաթիմյան պետության մեջ պաշտոնների տիրացած հայերի թիվը երկու հազարի հասավ: Սակայն արքունիքում և այլ պետական շրջանակներում այս միջոցառումները դիտվեցին որպես ոտնձգություն և բարդությունների առիթ տվեցին:

⁵² Գրիգոր Ապիրատի որդի Ապղահապը ամուսնացել էր Գրիգոր Մազիստրոսի դստեր հետ և հաստատվել Մովս ամրոցում: Տե՛ս Ն. Ալիբեյև, Ներսէս Լամբրոնացի, Վիեննա, 1956, էջ 880—385:

⁵³ Տե՛ս M. Canard, Bahram, Enc. de l'Islam, t. I, p. 968—969.

⁵⁴ Տե՛ս Մըսրիյան, Ահմադ Բայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 81—84:

Եգիպտոսի Հաֆիզ խալիֆան Սիկիլիայի թագավորին գրած իր մի նամակում⁵⁵ ակնարկում է, որ Վահրամի կողմից հայկական զորագնդերի հրավիրումը Կիլիկիայից, նշան է ինչ-որ «անպատկառ և սատանայական խորհրդի»։ Ինչպես պարզվում է, խալիֆան և նրա շրջապատը հայ ռազմիկ տարրի ուժեղացման մեջ Ֆաթիմյան պետության համար մեծ վտանգ էին տեսնում, մանավանդ, որ Եգիպտոսի Ֆաթիմյաններն արդեն նեղվում էին Երուսաղեմի խաչակրաց թագավորության հարևանությունից։

Հաֆիզ խալիֆայի համաձայնությամբ 1137 թ. Ղարբիյա նահանգի նոր փոստավորիչ Ռիզվան իբն Վալաշխին 30 հազար զորք հավաքեց և արշավեց դեպի Կահիրե։ Վահրամ Պահլավունին դիմադրեց նրան հայկական և ֆաթիմյան (պետական) զորքով, բայց պետական զորքերը վերջինիս հակառակորդի կողմն անցան, և Վահրամը պարտվեց։ Նա իր մերձավորների հետ տեղափոխվեց Կիլիկիա՝ ցանկանալով բոլոր հայերին իր հետ տանել, բայց խալիֆան թույլ չտվեց։

Վեզիր դարձած Վալախշին կատաղի հալածանք սկսեց հայերի դեմ։ Գրգռված խաժամուժ ամբողջը, հարձակվեց հայկական թաղամասի վրա և մեծ կողոպուտ ու կոտորած արեց։ Վասակ Պահլավունին սպանվեց, և բոլոր հայերը հանվեցին պաշտոններից։

Հաֆիզ խալիֆայի հրավերով Վահրամը ապահովության թուղթ ստանալուց հետո⁵⁶ վերադարձավ Եգիպտոս և իր հետ վերցնելով հայկական մի զինված ջոկատ, քաշվեց Վերին Եգիպտոսի ձերմակ վանքը⁵⁷։

Շուտով Հաֆիզ խալիֆան բախվեց նաև փոքր վեզիր Վալախշիի հետ, որից ազատվելու համար 1140 թ. պալատ հրավիրեց Վահրամ Պահլավունուն։ Վալաշխին փախավ, և Վահրամը անպաշտոն կերպով դարձավ վեզիր, բայց նույն տարում էլ վախճանվեց։

Վահրամի մահվանից հետո, թեև դարձյալ եղան հայկական ծագումով վեզիրներ, սակայն Եգիպտոսի հայ գաղութը այլևս չբարգավաճեց։

Եգիպտոսի վերջին հայ վեզիրները Ռուզզիքների ընտանիքից էին⁵⁸։ Թալաի իբն Ռուզզիքը նկնել էր Միջագետքի կողմերից և, որոշ ժամանակ զինվորական ասպարեզում ծառայելուց հետո, դարձել էր նահանգապետ Վերին Եգիպտոսում։ 1154 թ., երբ վեզիր Աբբասի մասնակցությամբ Զաֆիր խալիֆան սպանվեց, խալիֆայի կանայք օգնության կանչեցին Թալաիին, որը մտավ Կահիրե, վտարեց վեզիրին և ինքը խլեց այդ պաշտոնը։ Նա յոթ տարի միահեծան իշխեց Եգիպտոսում, որովհետև Ադիբ խալիֆան դեռ մանուկ էր։ Սակայն, 1161 թ. Ադիբը յոսվադարձություն կազմակերպեց Թալաիի դեմ և ապանել տվեց նրան։ Թալաի իբն Ռուզզիքը ոչ միայն ձեռնադրվեց վեզիր էր, այլև բանաստեղծ։ Նրա պալատում շատ հաճախ հավաքվում էին բանաստեղծներ՝ այլևայլ հարցերի շուրջը վիճաբանելու։ Բանաստեղծները նրան ներբող-

⁵⁵ Տե՛ս M. Canard, Un vizir chrétien à l'époque fatimide, l'arménien Bahram, Ann. de l'Inst. d'Et., Or., Alger, XII (1954), p. 84—113.

⁵⁶ Տե՛ս Մբալյան, Ականաժոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 75—80։

⁵⁷ Տե՛ս Ա. Գաբաշյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայաց պատմության համար, Ա, Կահիրե, 1943, էջ 7—9։

⁵⁸ Տե՛ս Մբալյան, Ականաժոր հայեր Եգիպտոսի մէջ, էջ 86—98։

ներ են նվիրել, և նա ինքն էլ ունեցել է երկու հատոր բանաստեղծություններ, որոնցից մի քանիսը պահպանվել են պատմիչ իբն Խալլիքանի մոտ:

Նրան անմիջապես հաջորդեց որդին՝ Բուզդիքը, որը դարձավ Ադիդ խալիֆայի վեզիրը: Իր հոր կենդանության օրոք նա դատավորի և զորքերի ղեկավար հրամանատարի պաշտոններն էր վարել: 1163-ին զոհ գնաց իր ձեռքով պաշտոնանկ արված մի նահանգապետի կազմակերպած խռովության:

Սա Եգիպտոսի վերջին հայ վեզիրն էր Ֆաթիմյանների օրոք⁵⁹, որոնց իշխանությունը վերջացավ 1171 թ., որից հետո Եգիպտոսում իրենց իշխանությունը հաստատեցին Այյուբյանները (1171—1250):

Այյուբյան սուլթաններից առաջինը՝ Սալահ ալ-Դինը, պաշտոնապես ընդունեց սունիզմը և նախապատրաստվելով խաչակիրների դեմ պայքարի, վերակառուցեց զորքը: Նա ցրեց տեղացի արաբներից, հայերից և սևամորթներից բաղկացած զորքը և նոր բանակ կազմեց, որի մեջ ընդգրկեց քրդերին ու թուրքերին: Այսպիսով, հայկական զորամասը, որը կազմակերպվել էր դեռ Բադր ալ-Գամալիի օրոք, մոտավորապես մեկ դար գոյություն ունենալուց հետո, ցրվեց:

Այյուբյանների օրոք Եգիպտոսում եղան մի քանի հայ պաշտոնյաներ զրանցից էին նշանավոր ճարտարապետ Կարակուշը և ծովակալ Լուլու ալ-Հաջիրը:

Մամլուքյան ժամանակաշրջանում (1250—1517) հայերի թիվը դարձյալ քիչ չէր Եգիպտոսում, սակայն նրանք մեծամասնությամբ մահմեդականացած հայեր էին: Նրանց մեջ կային մեծ թվով մամլուք ստրուկներ, որոնք ծառայում էին բանակում: Սղել է նույնիսկ հայկական ծագմամբ մի վեզիր՝ Աբու-լ-Ֆարաջ, որը պաշտոնավարել է սուլթան Բարկուկի օրոք (1382—1389): Ներանցից հետո հայտնի դարձան տրդին՝ Թաջ ալ-Դինը և ուրիշներ⁶⁰, Բուրջի (չերքեզ) մամլուքների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1382—1517) հայ մամլուքների թիվը տրոշ չափով մեծացավ, քայքայ արանք արդեն բոլորովին կտրել էին կապը հայության հետ:

Եգիպտոսում գործող այս բոլոր բարձրաստիճան հայերը և մանավանդ վեզիրները կարևոր դեր կատարեցին հատկապես Ֆաթիմյան պետության քաղաքական կյանքում: Այս բանը վկայում են թե միջնադարյան արաբ պատմիչները (Իբն ալ-Ասիր, Մակրիզի և այլն) թե նոր շրջանի հայ ու եվրոպացի պատմաբանները (ոմանք այս շրջանը կոչում են «Հայկական»)⁶¹, ըստ որոնց հայ վեզիրների օրոք Եգիպտոսը տնտեսական բարգավաճման ու ծաղկման շրջան ապրեց:

Եգիպտոսի հայ դադթավայրում մշակութային կյանքի որոշ աշխուժացում տեղի ունեցավ XI—XII դարերում: Կառուցվեցին հայկական եկեղեցիներ ու վանքեր, որոնց թիվը Ֆաթիմյան շրջանում (969—1171) հասել էր 35-ի: Եգիպտոսի հայ համայնքն ուներ իր թեմական առաջնորդները: Եգիպ-

⁵⁹ Sté. M. Canard, Notes sur les arméniens en Egypte à l'époque fatimide. Ann. de l'Inst. d'Et., Or., Alger, XIII (1955) p. 143—157.

⁶⁰ Sté. M. Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄԷ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 36—38.

⁶¹ Ա. Ալպոյաճյան, ԱՄԷ Եգիպտոսի նահանգը և հայերը, էջ 40.

տոսում կառուցված հայկական հուշարձանների մեջ ուշագրավ է Ասիութ նահանգի (Վերին Եգիպտոս) Սոհադ քաղաքի մոտերքում գտնվող Ճերմակ վանքը (հետապալում վերածվել է զպտական վանքի՝ ս. Շնուդայի անվան)։ Այս հայկական վանքը պետք է կառուցված լիներ Բադր ալ-Գամալիի օրոք։ Տաճարի նեղում կան հայկական զարդեր և արձանագրություններ, ուր հիշվում է «Թեոդորոս գրիչ և նկարիչ»⁶²։ Վանքում իր կյանքի որոշ մասն է անցկացրել Վահրամ Պահլավունին։

Եգիպտոսի բնիկ քրիստոնյա բնակչության՝ զպտիների մշակութային կյանքում հայերի մասնակցության վկայությունն է արաբալեզու հայազգի պատմիչ Աբուսահլի⁶³ գործունեությունը։ Նա գրել է Եգիպտոսի եկեղեցիների ու վանքերի 1170—1208 թթ. պատմությունը՝ տեղեկություններ տալով թե՛ հայերի, թե՛ զպտիների եկեղեցական ու մշակութային կյանքի մասին։

⁶² Ա. Դաբաշյան, Նյութեր Եգիպտոսի հայոց պատմության մասին, էջ 8։

⁶³ «Պատմություն եկեղեցիք և վանքերից Եգիպտոսի», Վենետիկ, 1933։